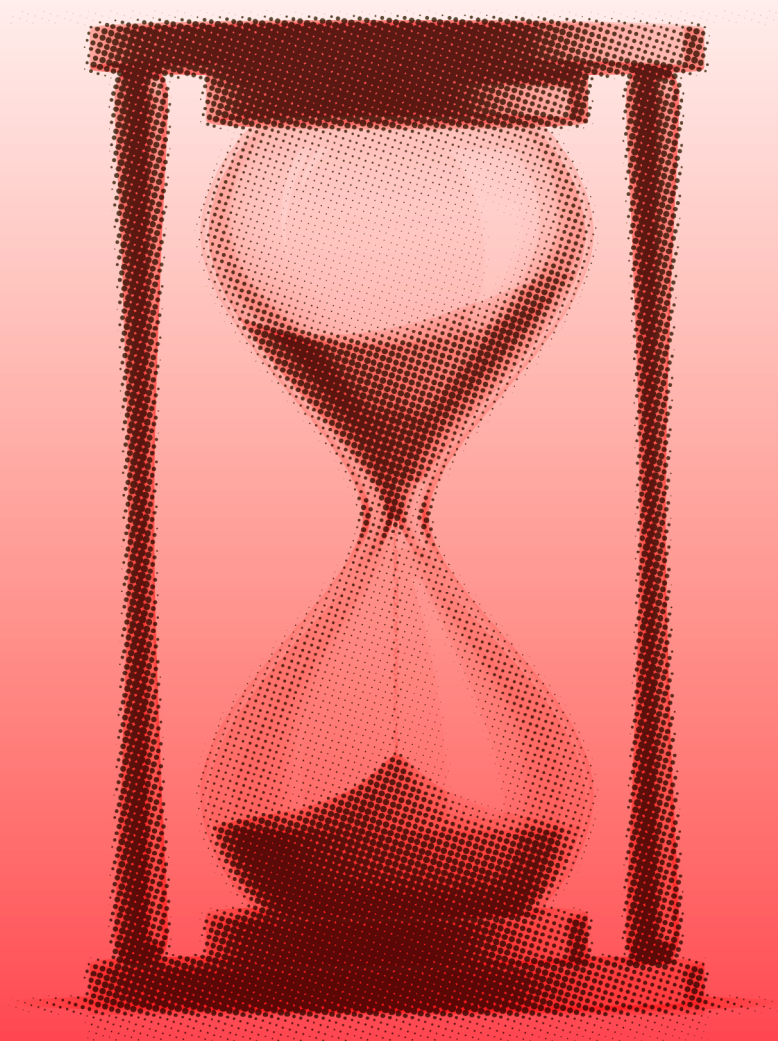

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 76 | 2022 | št. 1-2 (165) | str. 1–279

Mirja Jarak, *Ranokrščansko slikarstvo i skulptura u Iliriku u doba sv. Jeronima* • Marko Medved, *Una sconosciuta cappella di S. Girolamo a Rijeka (Fiume) nel contesto della tesi liburnica sull'ubicazione di Stridone* • Nataša Golob, *Prvi ljubljanski škof Sigismund pl. Lamberg: zadolžnica za knjige, izposojene 22. januarja 1478, in darilna listina, izstavljena 16. marca 1484* • Lilijana Žnidaršič Golec, *Študijske in osebne vezi članov »nemške nacije« iz slovenskih dežel na univerzah v Padovi in Bologni v drugi polovici 16. stoletja* • Lovorka Čoralic, *Vojnici iz Ljubljane u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću* • Uroš Košir, *Vojaška pokopališča in grobovi vojnih ujetnikov in vojakov iz prve svetovne vojne na območju med Trento in Kranjsko Goro* • Jelka Piškurić, *Prispevek k razumevanju organizacije in delovanja Črne roke: primer Franca Fraklja Ferdinand Kühnel, Memento Mori: Ethnisch-sprachliche Aspekte der (Süd-)Kärntner Erinnerungskultur* • Špela Bezjak, *Vloga materialnih virov in sodobni učni pristopi k arheološkim virom v osnovnih in srednjih šolah*

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 76 | 2022 | št. 1-2 (165) | str. 1–279

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Kornelija Ajlec (SI), dr. Tina Bahovec (SI),
dr. Bojan Balkovec (SI) (tehnični urednik), dr. Rajko Bratož (SI),
dr. Ernst Bruckmüller (AT), dr. Liliana Ferrari (IT), dr. Ivo Goldstein (HR),
dr. Žarko Lazarević (SI), dr. Dušan Mlacović (SI) (namestnik odgovornega
urednika), dr. Božo Repe (SI), dr. Franc Rozman (SI), Janez Stergar (SI),
dr. Imre Szilágyi (H), dr. Peter Štih (SI) (odgovorni urednik), dr. Marta
Verginella (SI), dr. Peter Vodopivec (SI), dr. Marija Wakounig (AT)

Za vsebino prispevkov so odgovorni avtorji, prav tako morajo poskrbeti za
avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to
potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in
navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 6. april 2022.

Prevodi: Saša Mlacović (angleščina, nemščina)

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani,
Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, tel.: (01) 241-1200,
e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2022: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €,
za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €.
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 €
in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Slovenija
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBASI2X

Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno
dejavnost RS

Prelom: ABO grafika d.o.o. – zanj Igor Kogelnik

Tisk: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, maj 2022

Naklada: 780 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih
bazah: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH),
Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences,
ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art,
Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International Editorial Board: Kornelija Ajlec, PhD, (SI), Tina Bahovec, PhD, (SI), Bojan Balkovec, PhD, (SI) (Technical Editor), Rajko Bratož, PhD, (SI), Ernst Bruckmüller, PhD, (AT), Liliana Ferrari, PhD, (IT), Ivo Goldstein, PhD, (HR), Žarko Lazarević, PhD, (SI), Dušan Mlacović, PhD, (SI) (Deputy Editor-in-Charge), Božo Repe, PhD, (SI), Franc Rozman, PhD, (SI), Janez Stergar (SI), Imre Szilágyi, PhD, (H), Peter Štih, PhD, (SI) (Editor-in-Chief), Marta Verginella, PhD, (SI), Peter Vodopivec, PhD, (SI), Marija Wakounig, PhD, (AT)

The authors are responsible for the contents of their articles, they must also secure copyrights for the published photographs and figures when necessary. Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on April 6, 2022.

Translated by: Saša Mlacović (English, German)

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia, phone: +386 1 241-1200, e-mail: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2022): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €
Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBAS12X

Co-Financed by: Slovenian Research Agency

Printed by: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, May 2022

Print Run: 780 copies

Historical Review is included in the following international databases: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskiasopis.si>
info@zgodovinskiasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

Razprave – Studies

- Mirja **Jarak**, Ranokršćansko slikarstvo i skulptura u Iliriku
u doba sv. Jeronima8–23
Early Christian paintings and sculpture in Illyricum in St Jerome's time
- Marko **Medved**, Una sconosciuta cappella di S. Girolamo
a Rijeka (Fiume) nel contesto della tesi liburnica
sull'ubicazione di Stridone24–33
The Unknown Chapel of St. Jerome in Rijeka in the Context
of Liburnian Location of Stridon
- Nataša **Golob**, Prvi ljubljanski škof Sigismund pl. Lamberg:
zadolžnica za knjige, izposojene 22. januarja 1478,
in darilna listina, izstavljena 16. marca 1484.....34–82
Sigismund of Lamberg, the First Bishop of Ljubljana:
A Borrower's Note from 1478 and a Deed of Donation from 1484
- Lilijana **Žnidaršič Golec**, Študijske in osebne vezi članov
»nemške nacije« iz slovenskih dežel na univerzah
v Padovi in Bologni v drugi polovici 16. stoletja.....84–126
Study-Related and Personal Ties of Members of the "German Nation"
from Slovene Lands at Universities in Padua and Bologna in
the Second Half of the 16th Century.
- Lovorka **Čoralić**, Vojnici iz Ljubljane u mletačkim prekomorskim
kopnenim postrojbama u 18. stoljeću.....128–139
Soldiers from Ljubljana in Venetian Overseas Land Troops
in the 18th Century
- Uroš **Košir**, Vojaška pokopališča in grobovi vojnih ujetnikov
in vojakov iz prve svetovne vojne na območju med Trento
in Kranjsko Goro.....140–159
Military Cemeteries and Graves of Prisoners of War and Soldiers
from World War I in the Area between Trenta and Kranjska Gora
- Jelka **Piškurić**, Prispevek k razumevanju organizacije in
delovanja Črne roke: primer Franca Fraklja160–183
Towards Understanding the Organization and Operation of
the Black Hand: The Case of Franc Frakelj

Ferdinand Kühnel , <i>Memento Mori</i> : Ethnisch-sprachliche Aspekte der (Süd-)Kärntner Erinnerungskultur	184–219
Memento Mori: Ethnic and Linguistic Aspects of (South-) Carinthian Culture of Remembrance	
Špela Bezjak , Vloga materialnih virov in sodobni učni pristopi k arheološkim virom v osnovnih in srednjih šolah	220–236
The Role of Material Sources and Modern Teaching Approaches in Basic and Secondary Schools	

V spomin – In memoriam

Milica Kacin Wohinz (Marta Verginella).....	238–249
Jože Mlinarič (Boris Hajdinjak).....	250–253

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Handbuch zur Geschichte Südosteuropas, Bd. 1, 2 (Peter Štih)	256–257
Ante Tresić Pavičić, Povijest Hrvata pod narodnim vladarima (619-1102) (Ignacij Voje).....	258–262
Tomaž Lazar, Oklepi iz Narodnega muzeja Slovenije. Zaščitna oprema od visokega srednjega do zgodnjega novega veka (Jernej Kotar)	263–265
Boris Golec: Valvasorji: med vzponom, Slavo in zatonom (Dejan Zadravec).....	266–269

Sergij Vilfan, Opera selecta. Pravotvornost in pravo v zgodovini Slovencev in njihovih sosedov (Anton Snoj).....	270–272
---	---------

Mojca Šorn, Pomanjkanje in lakota v Ljubljani med veliko vojno (Irena Selišnik)	273–275
--	---------

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	276–279
Instructions for Authors	

Razprave

Mirja Jarak

Ranokršćansko slikarstvo i skulptura u Iliriku u doba sv. Jeronima*

Jarak, Mirja, dr., redovita profesorica, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za arheologiju, HR-10000 Zagreb, Ivana Lučića 3, mjarak@ffzg.hr

Ranokršćansko slikarstvo i skulptura u Iliriku u doba sv. Jeronima

U doba djelovanja sv. Jeronima, tijekom druge pol. 4. i u prvim desetljećima 5. st., u cijelom Iliriku dolazi do razvoja ranokršćanske umjetnosti. Vidljive su, ipak, razlike između pojedinih provincija, uvjetovane različitim povijesnim okolnostima. Zbog širine teme, u radu se od ranokršćanskog slikarstva i skulpture obrađuju samo oslikane grobnice i plastika sarkofaga. Iako sv. Jeronim nije posebno komentirao slikarstvo i skulpturu u Iliriku, ističe se povezanost nekih motiva s njegovim tekstovima.

Cljučne riječi: Ilirik, ranokršćanska umjetnost, sv. Jeronim, oslikane grobnice, sarkofazi

Jarak, Mirja, PhD, full professor, Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Zagreb, Archaeological Department, HR-10000 Zagreb, Ivana Lučića 3, mjarak@ffzg.hr

Early Christian paintings and sculpture in Illyricum in St Jerome's time

During the second half of the 4th and first decades of the 5th century, in St Jerome's time, early Christian art at the territory of Illyricum was a subject of rich development. Differences among particular provinces, caused by different historical circumstances, were, nevertheless, visible. In the article, the broad fields of early Christian paintings and sculpture are presented by means of smaller groups of painted tombs and sarcophagi reliefs. Although St Jerome didn't specially comment paintings and sculpture in Illyricum, some of the images on the preserved monuments could be interpreted in the context of his words.

Key words: Illyricum, early Christian art, St Jerome, painted tombs, sarcophagi.

* Članak se temelji na radu predstavljenom na međunarodnom simpoziju o 1600. godišnjici Jeronimove smrti, Hieronymus noster, Ljubljana, 24.-26. listopada 2019.

U Iliriku u 4. i početkom 5. stoljeća dolazi do prvog procvata crkvene arhitekture. To se posebno odnosi na zapadne provincije, s izuzetkom Dalmacije gdje ostaci građevina iz ranoga razdoblja ipak nisu mnogobrojni, osobito u komparaciji sa 6. stoljećem i crkvenom arhitekturom justinijanovog doba.¹ Kako su slikarstvo i skulptura, s nekim izuzecima poput zidanih oslikanih grobnica i sarkofaga, vezani uz crkvenu arhitekturu, različit stupanj sačuvanosti crkvenih građevina ranijega razdoblja na području Ilirika utječe na neminovno fragmentarnu sliku o crkvenom slikarstvu i skulpturi navedenog doba. Zbog toga, kao i zbog širine teme, u ovom radu problematika ranokršćanskog slikarstva i skulpture dotaknuta je kroz osvrt na oslikane grobnice i sarkofage datirane u drugu pol. 4. i rano 5. stoljeće. To doba, koje je ujedno i doba djelovanja sv. Jeronima, predstavlja svojevrzni prijelazni period između rane konstantinovske umjetnosti i kasnije faze iz druge pol. 5. i osobito 6. stoljeća. U stilskom pogledu, riječ je o jasno izdvojenom razdoblju koje ima svoje specifičnosti i koje se u povijesti umjetnosti i arheologiji izdvaja kao teodozijansko doba ili drugi veliki period u razvoju umjetnosti u kasnoj antici, uz raniju konstantinovsku (prvi period) i kasniju justinijansku umjetnost (treći period).

Osim stilskih obilježja koja su posebno izražena u oblikovanju skulpture,² teodozijansko doba karakterizira i prevladavanje određenih tematskih sadržaja, što je ponovno posebno izraženo u području skulpture.³ Temeljna teološka ideja koja se manifestira u različitim umjetničkim djelima jest ideja Kristova veličanstva, *Maiestas Domini*. Varijacije prikaza koje upućuju na ideju Kristova veličanstva osobito su zastupljene u brojnim figuralnim reljefima na sarkofazima Teodozijeve doba (Slika 1). Teme poput *Basilica caelestis* i *Traditio legis*, izražavaju ideju Kristova veličanstva.

¹ O tome svjedoče datacije crkvene arhitekture u arheološkoj literaturi. U Dalmaciji prevladavaju datacije u 6. st., o čemu usp. Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae, passim*. U panonskim i noričkim provincijama, koje su ranije naseljene novim barbarskim stanovništvom, 6. st. nije moglo biti doba najvećeg procvata te se ističu ranije datirane građevine o čemu usp. primjerice Severin – zwischen Römerzeit und Völkerwanderung, str. 300-336; Ciglencčki, *Višinske utrdbe, passim*; Popović, *Die süddanubischen Provinzen*, str. 95-139; Knific, Sagadin, *Pismo brez pisave, str. 12-28*; Tóth, *Das Christentum*, str. 241-272; Migotti, *Evidence for Christianity, str. 19-28*; Gáspár, *Christianity in Roman Pannonia, passim*. Općenito o kasnoj antici na području zapadnoilirskih provincija usp. Bratož, *Med Italijo in Ilirikom, passim*. O arhitekturi na području istočnog Ilirika usp. primjerice Hoddinott, *Early Byzantine churches, passim*; Popović, Kondić, *Caričin Grad, passim*; Kourkoutidou-Nikolaidou, Tourta, *Wandering in Byzantine Thessaloniki, passim*.

² Kollwitz, *Oströmische Plastik, passim*.

³ O temama i tematskim ciklusima u ranokršćanskoj i srednjovjekovnoj umjetnosti usp. višetomno djelo Schiller, *Ikongraphie der christlichen Kunst*.

Ista ideja ostvaruje se i simboličkim prikazima, osobito prikazima kristograma i križa, na brojnim kasnoantičkim spomenicima, ne samo iz Teodozijeve doba.

Slika 1: Rim, detalj oštećenog sarkofaga sa stupovima sa središnjim motivom Krista na Rajskom brijegu. Preuzeto iz: Friedrich Gerke, *Christus in der spätantiken Plastik*. Berlin, 1941, Sl. 61.

U ovome radu, koji tematizira ranokršćansko sepulkralno slikarstvo i skulpturu, posebno će biti istaknuti motivi koji se povezuju s tekstovima sv. Jeronima. Iako nije riječ o Jeronimovim komentarima konkretnih spomenika u Iliriku, njegovi navodi

mogu se povezati s nekoliko zanimljivih spomenika iz toga područja. Jeronimovi tekstovi omogućavaju precizniju interpretaciju sadržaja prikaza, a u slučaju freske s Jonom (*Sopianae*) i preciznu dataciju spomenika.

Ranokršćanske oslikane grobnice

Ranokršćanske oslikane grobnice poznate su s brojnih lokaliteta, kako u istočnim tako i u zapadnim dijelovima Ilirika.⁴ Brojnošću i sačuvanošću fresaka posebno se ističu dva značajna grada – *Sopianae* i *Thessalonika*. Dok u panonskom središtu provincije Valerije oslikane grobnice pripadaju užem vremenskom periodu, u Solunu je upotreba i oslikavanje zidanih grobnica dugotrajno događanje protegnuto u periodu od oko 1000 godina, od kraja 2. st. do kraja srednjebizantskog razdoblja.⁵ U tom dugom stvaralaštvu bilo je moguće izdvojiti grobnice odnosno freske datirane od sredine 4. do sredine 5. stoljeća, koje u kontinuiranom nizu s prethodnim i kasnijim kršćanskim slikarstvom govore o stilskim i ikonografskim obilježjima ranokršćanske i bizantske umjetnosti.

Oslikane grobnice iz Pečuha datiraju se u drugu pol. 4. i rano 5. st. Grad je posebno istaknut po brojnosti presvođenih zidanih grobnica od kojih je poznato više od 30, a otkrića su se događala i u 21. st. Oslikan je ipak manji broj grobnica, preciznije njih četiri. To su grobnice br. I, II, XX i XXXIII.

U grobnicama br. II i XX prikazan je motiv rešetke, prisutan na mnogim ranokršćanskim lokalitetima, ne samo u oslikanim grobnicama nego i na zidovima crkvenih građevina. Taj motiv ima značenje Rajske ograde i upućuje na Uskrsnuće i Vječni život.

Bogatstvom figuralnih prikaza ističu se grobne komore I i XXXIII. Grobnica br. I, otkrivena 1782., poznata je po figuralnom prikazu apostola Petra i Pavla u zidanoj niši nasuprot ulazu u grobnicu (Slika 2). Apostoli ukazuju na središnji kristogram kao znak Uskrsnuća i Spasenja. Scena je povezana s motivom *Traditio legis*. I drugi prikazi, kako figuralni tako i simbolički, u grobnici br. I upućuju na ideje Spasenja i obećanog Raja. Pored apostolskih prvaka ističu se i figuralni motivi na svodu komore i scena s Jonom na istočnom zidu, koja prema navodima u literaturi ima posebnu važnost za dataciju fresaka u sam kraj 4. st. (Slika 3).

⁴ Podjela na istočni i zapadni dio, kao što je poznato, nije samo geografska oznaka, nego je Ilirik tijekom kasne antike bio administrativno podijeljen i na njegovom teritoriju postojale su različite dijeceze. Zavisno od političke situacije dolazilo bi do promjena u položaju pojedinih dijelova Ilirika. U ranome 4. st. dešavalo se da zapadne provincije priznaju vlast istočnoga vladara, primjerice Licinija. Teritorijalno-administrativne podjele mogle su imati konzekvencije i u sferi umjetnosti, u smislu veće ili manje izraženosti stilskih i ikonografskih utjecaja. O teritorijalno-administrativnim promjenama u Iliriku u 4. st. usp. Cedilnik, Ilirik med Konstantinom, *passim*; Jones, *The Later Roman Empire*, str. 1451-1457. Poznato je da su se u literaturi vodile rasprave o vremenu priključenja provincije Dalmacije Istočnom Carstvu (u 5. st.), o čemu je pregledno pisao J. Ferluga.

⁵ Za *Sopianae* usp. primjerice Visy, *The Late Roman*, str. 68-76; Hudák, Nagy, *Early Christian burial chambers*, str. 77-83; Gábor, *Early Christian Buildings*, str. 39-47. Za Solun usp. Marki, *La nécropole de Thessalonique*, str. 243-246. Fotografije fresaka iz Pečuha, uvrštene u ovaj članak, poslao mi je dr. Levente Nagy, na čemu mu najsrdačnije zahvaljujem!

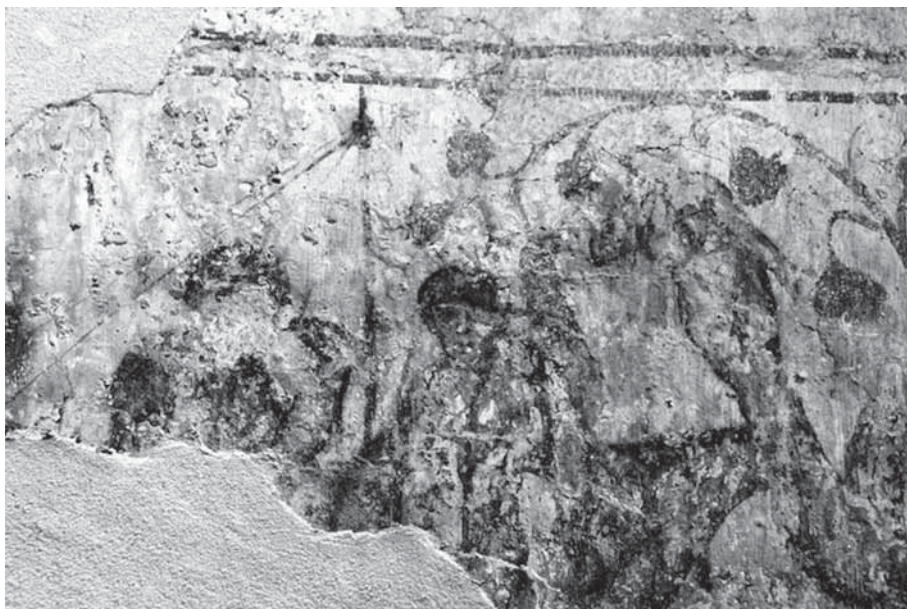
Slika 2: Sopianae, grobna komora br. I, oslikani svod i djelomično zidovi grobnice. Na sjevernom zidu prikazana je kompozicija s Petrom i Pavlom oko središnjeg kristograma. Foto: András em Török

Slične ideje posreduju freske u grobnici br. XXXIII. Na istočnom zidu sačuvani su ostaci središnjeg kristograma i girlandi. Od figuralnih motiva dobro su sačuvane freske s Adamom i Evom i Danijelom .

Nešto drugačiji sadržaji i ikonografija obilježavaju solunske freske iz druge pol. 4. i ranoga 5. st. Inače, čitav niz grobnica datiran je u 4. st. Konstantinovskom vremenu pripada reprezentativno slikarstvo u grobnici br. 46 s prikazom obitelji i rajskim okruženjem. U drugim grobnicama iz istoga vremena pojavljuje se Dobri pastir i simbolički prikaz Raja, kompozicije s pticama, košarama itd. Pojavljuju se prikazi pokojnika koji imaju predloške u antičkim nadgrobniim stelama.

U grobnicama datiranim oko sredine 4. st. susreću se motivi zemaljskog blagostanja – simbolički prikazi plodova zemlje, vaze... Takvi prikazi u grobnici br. 57 datiraju se u treću četvrtinu 4. st. Pojavljuju se i motivi lova u kontekstu prikaza zemaljskog raja. Slični raskošni i životni prizori pojavljuju se u grobnicama 5. st. Međutim, od sredine 5. st. u solunskim oslikanim grobnicama sve više se pojavljuje motiv križa, uz dodatak golubica, janjeta i sličnih motiva. U 6. st. motiv križa ima posebno značenje, on predstavlja osnovnu temu sepulkralnog slikarstva. Često su na križu ovješena apokaliptička slova A i Ω. Prateći motivi su ptice, biljke, stabla... Križ ostaje dominantnim motivom u grobnicama 7. i 8. st .

Ranokršćansko slikarstvo u Solunu, kao i drugdje u drugoj polovici 3. i u 4. stoljeću, poznaje figuralne scene koje donose teme iz Starog i Novog zavjeta. Upravo te figuralne kompozicije uzimaju se posebno u obzir pri interpretacijama položaja

Slika 3: Sopianae, grobna komora br. I, freska s Jonom. Foto: András em Török

solunskog slikarstva unutar ranokršćanske umjetnosti.⁶ U usporedbi s najvažnijim korpusom ranokršćanskog slikarstva, freskama u rimskim katakombama, solunske oslikane grobnice karakteriziraju određene specifičnosti. Primjerice, u Solunu se pojavljuju ikonografske inačice u odnosu na kanonske tipove u rimskom slikarstvu (motiv Lazara). Neke od najomiljenijih scena potpuno nedostaju odnosno tek se naslućuju u reduciranom prikazu (Jona). Te razlike u odnosu na kanonske biblijske figuralne motive, kao i omiljenost motiva iz prirode, upućuju na kompleksnu genezu solunskog ranokršćanskog slikarstva (Slika 4). Pored utjecaja iz Rima značajnu ulogu imala je domaća umjetnička baština.

Oslikane grobnice poznate su i na većem broju drugih lokaliteta u Iliriku. Tako na salonitanskim grobljima, s decentnim tipičnim kršćanskim simboličkim prikazima.⁷ Prema podacima iz vremena istraživanja salonitanskih lokaliteta oslikane grobnice bile su prilično brojne, ali vrlo malo fresaka se sačuvalo. I na drugim važnim lokalitetima dolazilo je do propadanja spomenika. Po broju presvođenih grobnica ističe se *Naissus*, međutim, freske su ipak manje zastupljene.⁸ Od motiva tipični su simbolički prikazi poput križa i kristograma te također, u ranokršćanskoj umjetnosti omiljene, vegetabilne vitice, stabalca i ptice. Najvažnija je grobnica s figuralnim motivima apostola Petra i Pavla i središnjim kristogramom. Kako je odavno zapaženo u literaturi, ta kompozicija gotovo je istovjetna freski iz komore

⁶ Kuvatova, *Iconographic Programs*, bez paginacije; Kuvatova, *Early Christian Funerary Painting*, str. 128-141.

⁷ Cambi, *Antika*, str. 282-284, s podacima o starijoj literaturi.

⁸ Usp. Jeremić, Filipović, *Traces of early Christianity*, str. 1743-1758; Popović (ed.), *Jagodin Mala, kasnoantička nekropola*.

Slika 4: Solun, Muzej bizantske kulture, Freska u kasnoantičkoj grobnici. Foto: Mirja Jarak

br. I u Pečuhu.⁹ Kompozicija s apostolima u oslikanoj grobnici u Naissu datirana je u drugu pol. 4. st. i interpretirana kao odraz rimskih utjecaja u Iliriku tijekom 4. stoljeća.

Na kraju osvrta na slikarstvo u presvođenim grobnicama zanimljivo je iznijeti zapažanje u literaturi vezano uz dataciju fresaka na temelju Jeronimovog prijevoda Biblije. U jednom od već citiranih članaka čitamo: „An important source in terms of dating is the use of ivy leaves instead of pumpkin leaves in the depiction of the

⁹ Mirković, Starohrišćanska grobnica u Nišu, str. 53-72; Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, str. 313, 334-335; Migotti, *An early Christian fresco*, str. 218. O oslikanim grobnicama na području današnje Srbije u kontekstu drugih spomenika iz ranokršćanskog razdoblja usp. Jarak, *Kršćanstvo na tlu Srbije*, str. 349-356.

Slika 5: Rim, S. Maria Antiqua, ranokršćanski sarkofag. Foto: Mirja Jarak

resting Jonah in chamber I. The scene is based on the Biblical text, and the first identification of the plant as ivy is found in St Jerome's annotated translation of the Bible in 389/390-2 AD. Consequently, this crypt must have been made at the earliest at the end of the 4th century.¹⁰ O prikazu bršljana u sceni s Jonom u grobnici br. I i povezanosti s Jeronimovim prijevodom Biblije u literaturi je dosta pisano.¹¹ Sv. Jeronim je osobito važan izvor za motiv Jone u umjetnosti, budući da se u njegovom prijevodu Biblije nalaze neke specifičnosti, a za interpretaciju su važni i njegovi komentari biblijskim tekstovima.¹² Pitanje biljke koja izrasta kao zaklon Joni ostaje još uvijek tajnovito.¹³ Misteriozna biljka pojavljuje se samo u Knjizi o Joni, te je u prijevodu teško dati točnu identifikaciju. Razlozi zbog kojih je Jeronim zamijenio stari termin *cucurbita* s *hedera* mnogo su dublji od izvanjskih karakteristika biljaka. O tome svjedoči i interes antičkih pisaca, Jeronimovih suvremenika, i živa rasprava koja se vodila oko novoga termina.¹⁴ Za naš konkretni primjer, prikaz na fresci u gradu Sopianae, Jeronimov prijevod predstavlja datacijsko uporište, budući da je na fresci predočena biljka sa srčolikim listovima koja oblikom odgovara bršljanu, iako se slobodno izvija bez ikakvog oslonca koji prirodno traži biljka penjačica.

Navedena povezanost Jeronimovog teksta s ostvarenjem unutar ranokršćanske umjetnosti, o kojoj su posebno pisali mađarski autori, potkrepljuje se i pregledom brojnih prikaza Jone, budući da je riječ o vrlo omiljenom motivu. Na ranim sarkofazima i freskama Jona se odmara ispod zaklona ili biljke nešto drugačijih obilježja nego na izdvojenoj panonskoj fresci. Tako na čuvenom sarkofagu iz S. Maria Antiqua vidimo pravolinijsku strukturu zaklona s manje naglašenim vegetabilnim

¹⁰ Visy, *The Late Roman cemeteries*, str. 75, s podacima o ranijoj literaturi.

¹¹ Usp. Heidl, *Remarks on the Iconography*, str. 221. Iako većina autora smatra da se prikaz srčolikih listova može povezati s Jeronimovim tekstom, ima i drugačijih mišljenja. O teškoćama u identifikaciji biljke na panonskoj fresci pisali su tako Hudák, Nagy, str. 920-921, koji smatraju da prikaz nije odraz novog Jeronimovog prijevoda Biblije. Ne mijenjaju, međutim, dataciju freske u kraj 4. st.

¹² Heidl, o.c., 221-223. O Jeronimovom prijevodu i komentaru Knjige o Joni postoji opsežna literatura. O identifikaciji biljke, zaklona za Jonu usp. Bazzana, *Cucurbita super caput Ioniae*, str. 309-322. Usp. tekst u hrvatskom prijevodu Jona 1-4, Biblija, str. 906-907.

¹³ Usp. kratku napomenu N. Cambija, *Vernakularna umjetnost*, str. 24: „Jeronim je držao da je tikva besmislena i tragao je u židovskim izvorima za pravim značenjem.“

¹⁴ Usp. Bazzana, o.c.

obicima (Slika 5). Primjeri su brojni i uključuju i jasne, realističke izvedbe biljke kao zaklona (kao na vatikanskom Joninom sarkofagu), ali detalji, poput ovješanih plodova tikvica, ukazuju na razlike u odnosu na panonsku fresku i njezino posebno mjesto u kontekstu podudarnosti s Jeronimovim tekstom. To bi svakako mogao biti jedan od prvih primjera likovnog oblikovanja scena o Joni na temelju novoga literarnog predloška – Jeronimovog teksta Vulgate .

Ranokršćanski sarkofazi

U osvrtu na skulpturu iz druge pol. 4. i prvih desetljeća 5. st. posebno mjesto pripada, kako je naglašeno u uvodnom dijelu ovoga rada, umjetnosti sarkofaga. U navedenom razdoblju izrada i skulpturalna obrada sarkofaga vrlo je razvijena, što proizlazi iz činjenice da u ovom vremenu djeluju tri najznačajnija velika radionička središta izrade ranokršćanskih sarkofaga: Rim, Konstantinopol i Ravenna.¹⁵ Rimski ranokršćanski sarkofazi, od kojih je poznato preko 1000 primjeraka, predstavljaju najbrojniju skupinu. Njihova proizvodnja počinje već u drugoj pol. 3. st., ali traje vrlo kratko, do u prvo desetljeće 5. st., kada zapadnogotska provala dovodi do prestanka rada rimskih radionica sarkofaga.¹⁶ Konstantinopolska skupina sarkofaga broji znatno manje primjeraka, a vrijeme djelovanja radionica je drugačije u odnosu na rimske radionice. Najraniji konstantinopolski sarkofazi pripadaju, naime, vremenu Teodozija Velikog, posljednjim desetljećima 4. st. Proizvodnja sarkofaga trajala je nekoliko stoljeća, sve do ranoga srednjeg vijeka.¹⁷ Slični vremenski okviri ustanovljeni su i za ravensku produkciju, gdje se rana skupina sarkofaga datira u početak 5. st. Kod sarkofaga sačuvanih u Ravenni mogu se pratiti stilske promjene do kojih dolazi tijekom stoljeća, budući da ima primjeraka s jasnim obilježjima ranoga srednjeg vijeka.¹⁸ Ravenski sarkofazi, s obzirom na dugo trajanje proizvodnje, prilično su malobrojni, a do danas nije u potpunosti riješeno predstavljaju li zaista djela nastala u Ravenni ili je riječ o uvozu gotovih sarkofaga iz konstantinopolskih radionica.

Iako navedeni najznačajniji centri proizvodnje ranokršćanskih sarkofaga nisu smješteni u Iliriku, bilo ih je važno spomenuti zbog jasnijeg sagledavanja značenja lokalnih radionica na području Ilirika, kao i zbog mogućih utjecaja i uvoza sarkofaga iz velikih radioničkih središta. Isto tako, poznavanje produkcije u najznačajnijim središtima neophodno je za razmatranje tematskih i stilskih obilježja ranokršćanskih sarkofaga u različitim područjima Carstva.

Od radionica sarkofaga na području Ilirika posebno se ističe salonitanska

¹⁵ Sažete podatke donosi Koch, *Frühchristliche Sarkophage*, passim.

¹⁶ O sarkofazima radionica grada Rima postoji opsežna literatura, a brojna djela citirana su u navedenoj sintezi G. Kocha.

¹⁷ Za konstantinopolske sarkofage osim citirane sinteze (bilj. 15) usp. Koch, *Sarkophage des 5. und 6. Jahrhunderts*, str. 439-478; Firatli, *La sculpture byzantine*, passim.

¹⁸ Ravenske sarkofage sintetički su obrađivali različiti autori i to je, prema riječima G. Kocha, najcjelovitije objavljena skupina ranokršćanskih sarkofaga. Usp. Koch, *Frühchristliche Sarkophage*, str. 382. Od objava usp. Lawrence, *The Sarcophagi of Ravenna*; Valentini Zucchini, Bucci, *I sarcofagi a figura*, str. 23-61.

radionica ili radionice.¹⁹ Ističe se veliki broj sarkofaga i njihova kontinuirana produkcija od prvih početaka već potkraj 1. st. n. e. do početka 7. st. Poznato je nekoliko stotina primjeraka, među kojima se nalaze poganski i kršćanski sarkofazi. To znači da je salonitanska radionička produkcija bila daleko veća i od konstantinopolske i od ravenske. O kvaliteti salonitanskih sarkofaga svjedoči i činjenica da su u 6. st. izvoženi na susjednu, italsku obalu Jadrana. Salonitanski sarkofazi, izrađeni od kvalitetnog bračkog vapnenca,²⁰ prepoznati su na većem broju lokaliteta u Italiji.²¹ U Ravenni se ističe veća skupina salonitanskih sarkofaga, što je posebno zanimljivo budući da je u Ravenni djelovala jedna od najznačajnijih kasnoantičkih radionica sarkofaga. Import sarkofaga na susjednu obalu Jadrana svakako je zoran pokazatelj značenja salonitanske produkcije u kasnoj antici. Ni jedna druga radionica u Iliriku, niti po broju sarkofaga niti po kvaliteti izrade, nije usporediva sa salonitanskom. Osobito je signifikantna situacija u Solunu, gdje uopće nema produkcije sarkofaga u kasnoj antici, a poganski sarkofazi su prilično zastupljeni. To odgovara situaciji i u drugim dijelovima Grčke, gdje nakon velike produkcije antičkih sarkofaga nema nastavka djelatnosti u kasnoj antici. Za Solun je svakako prihvatljivo razmišljanje G. Kocha, koji izostanak produkcije ranokršćanskih sarkofaga objašnjava omiljenošću drugih tipova sepulkralnih spomenika, osobito omiljenošću zidanih oslikanih grobnica.²² Brojne oslikane grobnice u Solunu nadomještavale su izradu reljefno ukrašenih sarkofaga. U drugim iliričkim radioničkim središtima postojala je određena produkcija ranokršćanskih sarkofaga, ali vjerojatno je postojanje različitih forma grobova i grobnica, posvjedočeno i arheološkim nalazima, uz ograničenja u samoj izradi sarkofaga, vodilo do smanjene ili tek sporadične produkcije. U Saloni je pak, unatoč prisutnosti različitih forma grobova i unatoč poznavanju oslikanih grobnica, ukop u sarkofazima bio vrlo zastupljen i omiljen tijekom cijele kasne antike. Čini se da se proizvodnja sarkofaga, započeta u prvim stoljećima Carstva, s jednakim intenzitetom nastavila do početka 7. st.

Salona se ističe i s obzirom na uvoz sarkofaga iz velikih kasnoantičkih radioničkih središta. Poznat je import nekoliko sarkofaga iz 4. st. iz rimskih radionica. Ravenska radionica uopće nije izvozila svoje sarkofage, a konstantinopolska je bila orijentirana na istočna područja, tako da je na prostoru Ilirika poznat samo jedan primjerak, sarkofag iz Doljana u Crnoj Gori.²³

Za temu ovoga rada osobito su važni dekorirani sarkofazi iz druge pol. 4. i početka 5. st. Postavlja se pitanje o mogućnosti izdvajanja salonitanskih dekoriranih sarkofaga iz navedenog užeg vremenskog perioda .

¹⁹ Radionice su sigurno djelovale na otoku Braču i u samoj Saloni, a zbog obima proizvodnje može se pretpostaviti njihova lokacija na više položaja .

²⁰ O bračkim kamenolomima i vrstama vapnenca usp. Marinković, Miliša, *Marmore laudata Brattia*.

²¹ O izvozu salonitanskih sarkofaga, o čemu je raspravljalo više autora, usp. noviji prilog Basić, Ranokršćanski sarkofag iz Trevisa, str. 7-20.

²² Koch, *Frühchristliche Sarkophage*, str. 544.

²³ Koch, *Frühchristliche Sarkophage*, str. 554.

Poznato je da su figuralni motivi rijetko zastupljeni na starokršćanskim salonitanskim sarkofazima. Ta je problematika iscrpno obrađena u literaturi, osobito u brojnim radovima Nenada Cambija.²⁴ Biblijske figuralne kompozicije sa scenama iz Starog i Novog zavjeta, tako omiljene na rimskim sarkofazima iz 4. st., u salonitanskim radionicama nisu izrađivane. Ljudska figura pojavljuje se rijetko i u pravilu nestaje već sredinom 4. st. Budući da stilske karakteristike u klesarskoj obradi figuralnih motiva često omogućavaju precizniju dataciju, kod salonitanskih sarkofaga taj oslonac uglavnom nedostaje. Salonitanski kršćanski sarkofazi mogu biti potpuno lišeni dekoracije, a kada se ona pojavljuje ograničena je na reducirani broj biljnih i zoomorfnih motiva te na kršćanske simboličke motive poput križa i kristograma. Križ na pročelnoj strani posebno je vezan uz veću skupinu sarkofaga okvirno datiranih u 6. st.

Za izdvajanje sarkofaga iz druge pol. 4. i početka 5. st. najvažnije uporište su natpisi. Oni se, na kršćanskim sarkofazima u Saloni, mogu nalaziti unutar tabule ili slobodno postavljeni na plohi sarkofaga.²⁵ U odnosu na veliki broj natpisa, tek nekoliko se nalazi na sarkofazima sa složenijim dekorativnim motivima. Posebno mjesto mogao bi imati sarkofag s Manastirina datiran u 360. g.²⁶ Sarkofag ima duži natpis u tabuli na pročelnoj strani. Ispod ansa tabule simetrično je uklesan motiv dupina koji guta polipa (Slika 6). Taj motiv prisutan je na još nekoliko salonitanskih kršćanskih sarkofaga, a ranije je poznat na poganskim spomenicima.²⁷ Značenje suprotstavljanja, borbe, na kršćanskim spomenicima odnosi se na antagonizam dobra i zla, pri čemu dupin simbolizira Krista. O pouzdanosti takvog tumačenja svjedoči prikaz na jednoj gemi, gdje je motiv popraćen odgovarajućom legendom. U ranokršćanskoj umjetnosti slično značenje izražavalo se i prikazom drugih simboličkih motiva. Ovdje je zanimljivo spomenuti prikaz pijetla i kornjače na akvilejskim podnim mozaicima iz Teodorova doba. O kršćanskom značenju takvih prikaza pisali su crkveni pisci, među njima i sv. Jeronim.²⁸ U literaturi je Jeronimovo pisanje o kornjači kao simbolu teških grijeha heretika tumačeno iz povijesne zbilje 4. stoljeća (borba s arijanstvom).²⁹ Na taj način je ranije nastalim motivima (akvilejski podni mozaici pripadaju ranome 4. st.), moguće pridodati i smisao koji izvorno nisu morali imati. Slično možemo napomenuti uz motiv dupina i polipa na kršćanskim sarkofazima. Pored pouzdano datiranog spomenika iz početka druge pol. 4. st., motiv se javlja na najranijim kršćanskim sarkofazima u Saloni, a poznat je i na poganskim sepulkralnim spomenicima (stelama) iz 2. i 3. st. Osnovno značenje je, zbog jasnoće i reduciranosti motiva, konstantno, ali tijekom vremena mogla su se podrazumijevati različita posebna značenja, povezana s novim idejama unutar kršćanstva.

²⁴ Okvirni podaci izneseni su u sintezi Cambi, *Antika*, 256-273. Detaljnije usp. primjerice Cambi, Krist i njegova simbolika, str. 57-106; Cambi, I sarkofagi, str. 75-96.

²⁵ Cambi, *Antika*, str. 266-270.

²⁶ Duval, Marin, Prévot (eds.), *Salona IV, Inscriptions*, I, n° 155, 393-397.

²⁷ O motivu dupina i polipa na poganskim spomenicima u unutrašnjosti provincije Dalmacije usp. Dodig, *Dolphin Representations*, str. 486-488, 497-499.

²⁸ Hagenauer, *Omnis in Domini potestate*, str. 151-157. Riječ je o Jeronimovom navodu u djelu *In Os. 12,11* (PL 25, 929).

²⁹ *Ibid.*, l.c.

Slika 6: Salona, Manastirine, oštećeni sarkofag. Preuzeto iz: Nenad Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji*, Split 2010, str. 143, T. V,1 .

Pobjeda dobra nad zlom, svjetla nad tamom, predložena u motivu dupina i polipa, prisutna je i u dominantnoj figuralnoj temi skulpture Teodozijeve doba, temi *Maiestas Domini*.³⁰ Figuralna kompozicija Kristovog veličanstva prisutna u najznačajnijim klesarskim radionicama – u Rimu, Konstantinopolu i Ravenni, nije, kako se zaključuje na temelju sačuvanih spomenika, bila omiljena u radionicama na području Ilirika. S njom se, međutim, povezuju kršćansko-simbolički motivi poput križa i kristograma, prisutni u ranokršćanskoj umjetnosti na području Ilirika. Na freskama u Iliriku nalazimo i figuralnu kompoziciju uz središnji kristogram (kompozicija u presvođenim grobnicama), što je još jasnija potvrda povezanosti s dominantnim temama u umjetnosti Teodozijeve doba .

U ovom kratkom osvrtu tek su naznačena neka obilježja umjetnosti u Iliriku u doba djelovanja sv. Jeronima. To je učinjeno na temelju izabranih spomenika ili skupina spomenika, što može predstavljati poticaj za daljnje cjelovitije studije i sistematsku obradu građe .

Izvori i literatura

Izvori

Biblija, Stari i Novi zavjet, Zagreb, 1968, Jona 1-4, str. 906-907 .

S. Eusebius Hieronymus, *Commentaria in Osee*, Lib. III, cap. XII; Migne, J. P., *Patrologiae cursus completus*, Series latina, Tomus XXV, Parisiis 1884.

Literatura:

Basić, Ivan, Ranokršćanski sarkofag iz Trevisa i njegova grupa. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 39, 2015, 7-20.

Bazzana, Giovanni B, Cucurbita super caput Ioniae: Translation and Theology in the Old Latin Tradition. *Vetus Testamentum* 60, fasc. 3, 2010, str. 309-322 .

Bratož, Rajko, *Med Italijo in Ilirikom. Slovenski prostor in njegovo sosedstvo v pozni antiki*. Ljubljana, 2014.

³⁰ O figuralnim kompozicijama u umjetnosti teodozijanskih sarkofaga usp. davne, ali još uvijek relevantne interpretacije: Gerke, *Christus in der spätantiken Plastik*, str. 53-76 .

- Cambi, Nenad, Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog perioda u Dalmaciji, *VAHD* 70-71, 1968-69, 57-106.
- Cambi, Nenad, *Antika*. Zagreb, 2002.
- Cambi, Nenad, I sarcofagi della tarda antichità in Istria e Dalmazia. *Sarcofagi tardoantichi, paleocristiani e altomedievali*, Città del Vaticano, 2004, 75-96.
- Cambi, Nenad, Vernakularna umjetnost ranokršćanskog razdoblja u zaleđu rimske Dalmacije. Split, 2020.
- Cedilnik, Alenka, Ilirik med Konstantinom Velikim in Teodozijem Velikim. Ljubljana 2004.
- Chevalier, Pascale, *Ecclesiae Dalmatiae*. Rome-Split, 1995.
- Ciglenečki, Slavko, *Višinske utrdbe iz časa 3. do 6. st. v vzhodnoalpskem prostoru*. Ljubljana, 1987.
- Dodig, Radoslav, Dolphin Representations on Funeral Monuments in the Interior of the Province of Dalmatia. *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva*, Cambi, Nenad, Koch, Guntram (eds.), Split, 2013, str. 481-505.
- Duval, Noël, Marin, Emilio, Prévot, Françoise (eds.), *Salona IV, Inscriptions de Salona Chrétienne IVe-VIIe siècles*. Rome-Split, 2010.
- Firatli, Nezih, *La sculpture byzantine figurée au Musée Archéologique d'Istanbul*. Paris, 1990.
- Gábor, Oliver, Early Christian Buildings in the Northern Cemetery of Sopianae. *Studia Patristica* LXXIII, 2014, 39-47.
- Gáspár, Dorottya, *Christianity in Roman Pannonia*. Oxford: BAR International Series 1010, 2002.
- Gerke, Friedrich, *Christus in der spätantiken Plastik*. Berlin, 1941.
- Hagenauer, Johann, Omnis in Domini potestate. Das theologische Programm des frühchristlichen Mosaikfußbodens im Dom zu Aquileia. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, 47, 1964-65, str. 149-177.
- Heidl, György, Remarks on the Iconography in the „Peter-Paul“ (No. 1) Burial Chamber of Sopianae. *Studia patristica*, LXXIII, 2014, str. 219-235.
- Hoddinott, Ralf, *Early Byzantine churches in Macedonia and southern Serbia*. London, 1963.
- Hudák, Krisztina, Nagy, Levente, Early Christian burial chambers and wall paintings in the northern cemetery of Sopianae. *Saint Martin and Pannonia*, Tóth, Endre, Vida, Tivadar, Takács, Imre (eds.), Pannonhalma-Szombathely, 2016, str. 77-83.
- Hudák, Krisztina, Nagy, Levente, Research on Roman Wall painting in Hungary between 2004 and today. Interpreting and reinterpreting the evidence. *Pictores per provincias II – status quaestionis, Actes du 13^e Colloque de l'Association Internationale pour la Peinture Murale Antique (AIPMA)*, Dubois, Yves, Niffeler, Urs (eds.), Antiqua 55, Basel, 2018, str. 913-926.
- Jarak, Mirja, Kršćanstvo na tlu Srbije od prvih početaka do dolaska Slavena. *Diacovensia* 27, no. 2, 2019, str. 339-359.
- Jeremić, Gordana, Filipović, Aleksandra, Traces of early Christianity in Naissus. *Acta XVI congressus internationalis archaeologiae Christianae*, Brand, Olof, Castiglia, Gabriele (eds.), Città del Vaticano, 2016, str. 1743-1758.
- Jones, Arnold Hugh Martin, *The Later Roman Empire, 284-602*, Oxford 1990.
- Knific, Timotej, Sagadin, Milan, *Pismo brez pisave. Arheologija o prvih stoletjih kršćanstva na Slovenskem*. Ljubljana, 1991.
- Koch, Guntram, Sarkophage des 5. und 6. Jahrhunderts im osten des Römischen Reiches. *Acta XIII Congressus internationalis archaeologiae christianae*, Cambi, Nenad, Marin, Emilio (eds.), Città del Vaticano – Split, 1998, 439-478.
- Koch, Guntram, *Frühchristliche Sarkophage*. München, 2000.
- Kollwitz, Johannes, *Oströmische Plastik der theodosianischen Zeit*. Berlin: Walter de Gruyter & co., 1941.

- Kourkoutidou-Nikolaidou, Eutychia, Tourta, Anastasia, *Wandering in Byzantine Thessaloniki*. Atena, 1997.
- Kuvatova, Valeria, Iconographic Programs of the Early Christian Tombs of Thessaloniki in the Context of the Contemporary Traditions of the Funerary Art. *Materials of the Third International Conference on Hellenic Studies in the Memory of Irina Kovalyova*, Moscow, 2015, bez paginacije.
- Kuvatova, Valeria, Early Christian Funerary Painting in Thessaloniki. Macedonian and Roman Traditions. *Macedonian – Roman – Byzantine: The Art of Northern Greece from Antiquity to the Middle Ages*, bez imena urednika, Moscow, 2017, 128-141.
- Lawrence, Marion, *The Sarcophagi of Ravenna*. New York, 1945.
- Marinković, Vinka, Miliša, Miona, *Marmore laudata Brattia*. Split, 2015.
- Marki, Eferpi, *La nécropole de Thessalonique aux époques tardo-romaine et paléochrétienne (du milieu du IIIe siècle au milieu du VIIIe siècle apr. J.-C.)*. Athènes, 2006.
- Migotti, Branka, *Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia)*. Oxford: BAR International Series 684, 1997.
- Migotti, Branka, An early Christian fresco from Štrbinci near Đakovo. *Hortus artium medievallium* 3, 1997, 213-223.
- Mirković, Lazar, Starohrišćanska grobnica u Nišu. *Starinar* 5-6, 1954-1955, str. 53-72.
- Mócsy, András, *Pannonia and Upper Moesia*. London-Boston, 1974.
- Popović, Slaviša (ed.), *Jagodin Mala, kasnoantička nekropola*. Niš, 2013.
- Popović, Vladislav, Die süddanubischen Provinzen in der Spätantike vom Ende des 4. bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts. *Südosteuropa Jahrbuch* 17, 1987, 95-139.
- Popović, Vladislav, Kondić, Vladimir, *Caričin Grad*. Beograd, 1977.
- Schiller, Gertrud, *Ikongraphie der christlichen Kunst*. Gütersloher, 1966-1991.
- Severin – zwischen Römerzeit und Völkerwanderung*, Ausstellung im Stadtmuseum Enns. Linz, 1982.
- Tóth, Endre, Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert nach den archäologischen Zeugnissen. *Das Christentum im bairischen Raum von den Anfängen bis in 11 Jahrhundert*, Boshof, Egon, Wolff, Hartmut (eds.), Köln – Weimar – Wien, 1994, 241-272.
- Valentini Zucchini, Giselda, Bucci, Mileda, I sarcofagi a figura e a carattere simbolico. „*Corpus della scultura paleocristiana bizantina ed altomedievale di Ravenna*“, Bovini, Giuseppe (ed.), Roma, 1968, 23-61.
- Visy, Zsolt, The Late Roman cemeteries of Sopiana. *Saint Martin and Pannonia*, Tóth, Endre, Vida, Tivadar, Takács, Imre (eds.), Pannonhalma-Szombathely, 2016, 68-76.

SUMMARY

Early Christian paintings and sculpture in Illyricum in St Jerome's time

Mirja Jarak

In the article the author gives an insight into early Christian paintings and sculpture in *Illyricum*, dated to the second half of the 4th and early 5th century. Of the paintings and sculpture only two groups of monuments have been presented: painted vaulted tombs and sarcophagi. The second half of the 4th and first half of the 5th century have been known as Theodosian period, in the history of art specific in style and iconography. In the iconography of the Theodosian period the most significant theme was *Maestas Domini*, represented through different variations of depiction. The theme was specially connected to sarcophagi reliefs of the great sarcophagi workshops of Rome and Constantinople, where figural compositions were popular. In *Illyricum* such figural depictions are known in the fresco decorations of the painted tombs, while they didn't be popular at the stone monuments.

Christian painted tombs have been known from numerous localities in different parts of *Illyricum*. Special place, in terms of number, style and iconography of frescoes, have two important cities, *Sopianae* and *Thessalonica*. In *Sopianae* painted vaulted tombs have been dated to the short period of the second half of the 4th and early 5th century, while in *Thessalonica* the tombs belong to the very broad period of around 1000 years, from the end of the 2nd century till the end of Middle Byzantine period. It is, however, possible to separate painted tombs from the 4th and 5th century.

In two painted tombs in *Sopianae* (no. I and XXXIII) preserved figural depictions are very significant. In the context of this article a special concern should be given to the famous tomb I which contains figural representations. Among the preserved frescoes there are depictions of apostles Peter and Paul and prophet Jonah. The composition with Jonah, according to the interpretations in literature, has a special value for dating of the paintings in the tomb I. Namely, depiction of ivy leaves instead of pumpkin in the scene of the resting Jonah is connected with the translation of the Bible by St Jerome. Mention of ivy in the story of Jonah first appeared in St Jerome's translation at the end of the 4th century. The relationship between pictorial representation of the resting Jonah in the vaulted tomb no. I and St Jerome's translation of the Bible has been detailed analyzed in the relevant literature. Although some authors deny connection between the fresco and St Jerome's text, in this article that connection has been accepted. The Pannonian fresco is precisely dated example of art which shows influence of literary works in shaping of early Christian iconography and especially acceptance and influence of new literary sources. The fresco with the scene of Jonah must have been executed immediately after St Jerome's translation work. Otherwise, fresco-paintings in *Sopianae*, as at some other localities in *Illyricum*, exhibit clear influences from Rome.

In the painted tombs at *Thessalonica* from the second half of the 4th and early 5th century, prevailed somewhat different repertoire and iconography. There are representations of earthly good, fruits, vases, hunting scenes etc. The frescoes have rich and lifelike character. In that part they differ from standard biblical themes and imitate prototypes from nature. But, beside domestic, hellenistic influence, Roman influence is also presented, although in smaller degree than at other localities in *Illyricum*.

In review of sarcophagi reliefs from the time of St Jerome it has been pointed out that *Salona* was the biggest sarcophagi workshop in *Illyricum*. On the Salonitan sarcophagi from the second half of the 4th century and later time, figural themes with human images disappeared. They didn't be significantly present on the earlier Salonitan sarcophagi as well. Lack of figural reliefs, which often contain stylistic features suitable for precise dating as can be demonstrated

by means of Roman sarcophagi of the 4th century, yields difficulties in dating of the Salonitan sarcophagi. In that respect inscriptions have important role, because they can provide data for dating.

In relation to numerous inscriptions, only a smaller number of them belong to sarcophagi with symbolic decorative images. Here should be emphasized one sarcophagus from Manastirine, dated by inscription in AD 360. The sarcophagus has a longer inscription on the front side. Below the *ansae* of the *tabula* depiction of a dolphin swallowing polyp has been symmetrically carved. The same motif is known on several Salonitan early Christian sarcophagi and even on earlier pagan monuments. The meaning of battle between good and evil on Christian monuments is reliable, and dolphin stands for Christ. In early Christian art similar meaning was manifested by means of other symbolic images. It is interesting to mention here depiction of cock and turtle on the floor mosaic of the basilica in Aquileia from the early 4th century. Christian meaning of the depiction was interpreted by the church writers. St Jerome wrote about mosaic and marked turtle as a sign of deep sins of heretics. Although he didn't comment similar motif on the Salonitan sarcophagi, it can be concluded that Salonitan depiction had some similar meaning and that is why it can also be seen in the light of St Jerome's observations on Christian art.

Marko Medved

Una sconosciuta cappella di S. Girolamo a Rijeka (Fiume) nel contesto della tesi liburnica sull'ubicazione di Stridone*

Marko Medved, dr., professore straordinario, Katedra za društvene i humanističke znanosti u medicini/ Department of social sciences and medical humanities

Sveučilište u Rijeci, Medicinski fakultet/ University of Rijeka, Faculty of medicine

HR-51000 Rijeka, Braće Branchetta 20; marko.medved.rijeka@gmail.com

Una sconosciuta cappella di S. Girolamo a Rijeka (Fiume) nel contesto della tesi liburnica sull'ubicazione di Stridone

La storia degli agostiniani a Rijeka (Fiume), prima comunità religiosa maschile cittadina, presente nel capoluogo del Quarnero dal Trecento al Settecento, è rimasta alquanto sconosciuta. Analizzando due fonti inesplorate, il *Protocollum conventus Fluminensis* ed il *Diplomatarium monasterii sancti Hieronymi* l'autore riporta alla luce la notizia circa una sconosciuta cappella di S. Girolamo. In base ad un legato pio di messe in seno alla cappella, del successivo trasferimento delle messe dalla cappella alla grande chiesa di S. Girolamo in seguito al diroccamento della stessa, il tutto registrato nelle fonti, veniamo a conoscenza di un luogo di culto finora ignorato testimone della pietà popolare verso il santo di Stridone. L'autore pone i dati all'interno del contesto della tesi liburnica di ubicazione della città natale di S. Girolamo.

Parole chiave: Ordine di Sant'Agostino, Rijeka (Fiume), convento di S. Girolamo a Rijeka, cappella di S. Girolamo, Stridone, Liburnia.

Marko Medved, Phd, Associate Professor, Department of social sciences and medical humanities, University of Rijeka, Faculty of medicine, HR-51000 Rijeka, Braće Branchetta 20, marko.medved.rijeka@gmail.com

The Unknown Chapel of St. Jerome in Rijeka in the Context of Liburnian Location of Stridon

The history of the Augustinian convent of St. Jerome in Rijeka, the first religious community in the city, is mostly unknown. From two sources – *Protocollum conventus Fluminensis Ordinis er-emitarum s. patri Augustini ad s. Hieronymum* and *Diplomatarium monasterii sancti Hieronimi ordinis eremitarum sancti Augustini in terra Fluminis sancti Viti* – the author discovers a previous existence of the unknown Chapel of St. Jerome. The foundation of the pious legacy for the celebration of yearly Masses with its transfer from the Chapel to the Augustinian Church of St. Jerome confirms that Rijeka's inhabitants held the Saint from Stridon in veneration.

Key words: Order of Hermits of St. Augustine; Church and Convent of St. Jerome in Rijeka; Chapel of St. Jerome; Stridon; Roman Liburnia.

* L'articolo si basa sul contributo presentato al simposio internazionale sul 1600 ° anniversario della morte di Girolamo, Hieronymus noster, Lubiana, 24-26 ottobre 2019.

Introduzione

La storiografia ecclesiastica di Rijeka (Fiume) ha ancora molte lacune. Tra di esse la storia della prima comunità religiosa maschile dell'Ordine degli eremitani di Sant'Agostino. Essendo stata ignorata parte delle fonti archivistiche agostiniane in seguito all'abolizione giuseppinista del convento, sono rimasti sconosciuti anche alcuni dati circa i luoghi di culto collegati ai religiosi.

1. Convento degli agostiniani di Rijeka e due fonti inesplorate

La presenza dell'ordine degli eremiti agostiniani nella città di Rijeka copre l'arco di tempo che va dal Trecento all'abolizione avvenuta nel 1788. Si può dire che la storiografia si sia occupata solo parzialmente di questo convento. Ultimamente si registra un rinnovato interesse tra gli storici.¹

Nell'Archivio di Stato a Rijeka è custodito il *Protocollum conventus Fluminensis Ordinis eremitarum s. patri Augustini ad s. Hieronymum*.² Fonte fondamentale per la storia del monastero agostiniano di Fiume; anche se menzionata dagli storici, sino ad ora non è stata analizzata in fondo. La sua genesi è legata al provinciale degli agostiniani austriaci Joseph Achinger, il quale nel 1704 ne compilò la prima parte (fino a pag. 62), coadiuvato da Cesare Posch. Il resto del *Protocollum* (pag. 63-221) venne compilato nell'arco del Settecento da vari anonimi religiosi. Seconda fonte per importanza, anche se di più antica data, è il *Diplomatarium monasterii sancti Hieronimi ordinis eremitarum sancti Augustini in terra Fluminis sancti Viti*, conservato nella Biblioteca dell'Università di Vienna. Si tratta del cartulario, iniziatosi a compilare nel 1523, contenente trascrizioni vidimate dal notaio di vari documenti, lasciti, donazioni risalenti al Quattrocento e al Cinquecento.³

¹ Per lo *status quaestionis* storiografico del convento agostiniano si veda: Medved, *Incuria et vandalismus – sudbina arhiva augustinskog samostana sv. Jeronima u Rijeci*, 85-89.

² Državni arhiv u Rijeci (Archivio di Stato, Rijeka), Fond: HR-DARI-250, Samostan reda pustinja sv. Augustina u Rijeci, scatola 1.

³ Österreichische Universitätsbibliothek, Wien (ÖUB, Biblioteca universitaria, Vienna), II 351.241.

2. Una sconosciuta cappella di S. Girolamo

Il *Protocollum conventus* di S. Girolamo a Fiume riporta la notizia della richiesta che il priore del convento Ivan Primožić nel 1528 rivolse alle autorità austriache per la demolizione di un'antica piccola cappella (*una antiqua capellula*), all'epoca non più frequentata dai fedeli. La cappella si trovava all'entrata del monastero, in direzione delle mura, all'angolo in cui un tempo si trovava quella che la fonte definisce „nostra grande chiesa“ (*sita in atrio monasterii in quodam angulo ubi olim maior ecclesia nostra stabat*). Il 7 marzo e il 18 maggio 1528 le autorità di Vienna acconsentono alla richiesta, da cui si può dedurre che la cappella venne demolita.⁴

Anche il *Diplomatarium* riporta la notizia dell'esistenza della cappella di S. Girolamo. La trascrizione di un legato pio di messe del 16 luglio 1522 del fiumano Andrea Milac stabilisce il legato di una messa cantata ammontante a 40 soldi, da celebrarsi dagli agostiniani annualmente sull'altare di S. Ursula della cappella di S. Girolamo (*in die s. Ursulae... fratres obligantur cantare unam magnam missam in altari s. Ursulae quod est in capella S. Hieronymi*). Per tale scopo il testatario Milac lascia agli eredi un giardino nei dintorni della chiesa di S. Andrea.⁵ La notizia dal *Diplomatarium* venne trascritta nel *Protocollum* riportando gli stessi termini usati dal cartolario.⁶

Il *Diplomatarium* nomina la cappella di S. Girolamo anche in un altro documento. Sempre in riferimento al legato del Milac, il cartolario in data 15 giugno 1528 riporta l'atto con cui l'obbligo di celebrazione annuale di una messa solenne dalla cappella di S. Girolamo viene trasferito all'altare di S. Giovanni Battista ed Evangelista, situato nella grande chiesa di S. Girolamo (*legatum capellae sancti Hieronymi de Flumine, solidos quadraginta amore Dei, cum obligatione dicti fratres tenerentur & obligati essent cantare singulo anno & in perpetuum in dictam capellam unam missam solemnem pro animabus eorum... transmutationem dictam missam de dictae capellae sancti Hieronymi in ecclesiam magnam videlicet in altare sancti Ioannis Baptistae & Evangelistae, super quo altare singulo anno et in perpetuum...*).⁷ Come in precedenza, anche questa notizia dal *Diplomatarium* viene trascritta nel *Protocollum*.⁸

Il *Diplomatarium*, dunque, testimonia l'esistenza di due luoghi di culto dedicati a S. Girolamo a Rijeka, a poca distanza l'uno dall'altra – cappella e chiesa grande. Il *Protocollum*, come detto, riportando la notizia dal *Diplomatarium* formula la

⁴ „Anno 1528. Pater Ioannes Primosich prior Fluminensis supplicat Suam Caesaream maiestatem pro licentia demoliendi unam antiquam capellulam sitam in atrio monasterii in quodam angulo versus moenia ubi olim maior ecclesia nostra stabat, quam aliunde pii fideles non amplius accederunt, quod et obtinuit pro resolutione caesarea, data Viennae, die 7 martii et 18 maii anno 1528. Ex originali posterioris resolutionis caesariae et quondam copia supplicis memorialis et anterioris resolutionis dictae.“ HR-DARI-250, *Protocollum conventus*, N. 55, 13.

⁵ ÖUB, *Diplomatarium*, p. CXXIIv (125v; la fonte ha una doppia paginazione che differisce da quella in cifre romane).

⁶ HR-DARI-250, *Protocollum conventus*, N. 41, 10.

⁷ ÖUB, *Diplomatarium*, XXIIv – XXIIIr (25v-26r).

⁸ HR-DARI-250, *Protocollum conventus*, N. 57, 13.

notizia evidenziando che la cappella si trova sul luogo ove un tempo sorgeva la grande chiesa della comunità religiosa agostiniana. Pertanto, ambedue le fonti sono concordi nell'affermare che sino al 1528 una cappella si trovava sul luogo in cui vi era la grande chiesa agostiniana, distrutta dall'assalto dei Veneziani nel 1509. È possibile che la cappella, diroccata nel 1528, in realtà fosse parte integrante della grande chiesa, distrutta dagli invasori della città austriaca. Tuttavia non possiamo affermarlo mancando in merito prove più precise nelle fonti.

Nel riportare la notizia circa la richiesta del priore per il diroccamento della cappella, il *Protocollum conventus* non nomina il titolo di questo luogo di culto. Prendendo però in considerazione che la richiesta è seguita dal trasferimento della pia fondazione di messe dalla cappella di S. Girolamo alla chiesa di S. Girolamo (di cui, come si disse, riportano la notizia sia il *Diplomatarium* che il *Protocollum conventus*), possiamo senza dubbio affermare trattarsi in ambedue i casi della cappella di S. Girolamo. Il *Diplomatarium* non spiega il perché del trasferimento del legato pio, cioè la ragione per cui le messe, come avvenuto fino ad allora, non potevano più essere celebrate sull'altare di S. Ursula della cappella di S. Girolamo. L'unica spiegazione ragionevole è, appunto, che il diroccamento della cappella ne avesse precluso la celebrazione. Pertanto, dopo l'anno 1528 la messa andava celebrata nella grande chiesa S. Girolamo.

Non vi è dubbio che i due contratti siano in relazione. Lo conferma pure il compilatore del *Protocollum*, il quale in calce alla notizia del legato pio di messe in suffragio del 1522 pone anche l'anno 1528 onde indicare, come lo fa di regola anche in altri casi, il riferimento alla successiva modifica del contratto. Inoltre, il compilatore del *Protocollum conventus* usa gli stessi termini in lingua latina per i due luoghi sacri, *capella* ed *ecclesia*, nozioni desunte dal *Diplomatarium*. Da tutto ciò possiamo concludere che nelle vicinanze della chiesa di S. Girolamo, oggi esistente, vi fosse anche una cappella di S. Girolamo (forse facente parte di un'antica chiesa più grande), avente, prima della sua demolizione del 1528, un altare dedicato a S. Ursula, la cui esistenza era del tutto sconosciuta.

I religiosi agostiniani erigevano ovunque chiese dedicate a S. Agostino; solo in luoghi in cui trovarono chiese già edificate mantenevano i titolari esistenti. Se a Rijeka accanto alla chiesa e al convento di S. Girolamo si trovava anche una cappella di S. Girolamo ciò viene a testimoniare la presenza del culto verso questo santo. Verosimilmente la cappella è antecedente al Trecento, epoca di arrivo degli agostiniani a Rijeka.⁹ Non potendo dire nulla circa l'epoca di costruzione di questa antica cappella, siamo impossibilitati a precisare le origini della pietà popolare verso il santo di Stridone in tempi più remoti.

⁹ A differenza delle tesi fino ad ora dominanti, l'epoca di erezione del convento agostiniano recentemente dalla prima metà del Trecento è stata posticipata alla seconda metà del secolo. Cfr. Medved, *Datacija izgradnje augustinskog samostana sv. Jeronima u Rijeci*, 21-31.

3. La cappella medievale di S. Girolamo – un tassello a favore della dell'ubicazione liburnica di Stridone?

3.1 La storiografia ecclesiastica croata e l'ubicazione di Stridone

Circa l'ubicazione di Stridone gli storici della Chiesa in Croazia aderirono a diverse scuole di pensiero. La corrente maggioritaria in epoca contemporanea è stata quella dalmata. Anche se il suo vero iniziatore fu lo scrittore umanista croato Marko Marulić (1450-1524), la corrente si diffuse soprattutto negli ultimi due secoli. Nell'Ottocento, il rettore del Pontificio collegio croato di S. Girolamo a Roma Ivan Kapor entrò in polemica con i sostenitori dell'ubicazione istriana.¹⁰ Il più influente autore della scuola dalmata fu senz'altro l'esimio archeologo Frane Bulić (1846-1934). Propugnando la tesi dell'ubicazione di Stridone presso la località di Glamoč (Grahovo polje, in Bosnia ed Erzegovina), ne favorì la diffusione in Croazia e all'estero, pubblicando anche in lingue tedesca ed italiana.¹¹ Inserendosi nel dibattito storiografico il padre dell'archeologia croata aveva dato luogo a una vivissima polemica contro le altre scuole.¹² La corrente panonica, di cui va considerato fondatore Melchiorre Inhoffe, a partire dal Seicento e in tutta l'epoca moderna ebbe un nutrito gruppo di sostenitori, tra i quali il Bulić a suo tempo contava ben 26 nomi.¹³ Tra di essi segnaliamo gli eremiti di S. Paolo, i cui conventi erano presenti in gran numero in Croazia. Il capostipite del filone istriano fu Flavius Blondus. Uno degli autori più importanti fu lo storico Pietro Stancovich.¹⁴ Al filone però non aderì Pietro Kandler, forse il massimo storico istriano, il che ha nociuto non poco alla sua diffusione.

Il più insigne storico spalatino Tommaso Arcidiacono (1200-1268) non appartiene alla scuola dalmata, bensì a quella liburnica. Egli situa Stridone nell'entroterra del Quarnero.¹⁵ Nel 1986, l'accademico croato Mate Suić aveva collocato Stridone tra Šapjane, Starad e Pasjak, nell'hinterland della romana *Tarsatica*, cioè dell'odierna Rijeka.¹⁶ Sulla traccia del filone liburnico e guardando ulteriormente verso il Carso sloveno, il teologo sloveno Rafko Valenčič ha pubblicato nel 2007 un'esautiva opera con un ampio *status quaestionis* circa il dibattito storiografico.¹⁷ Appoggiando

¹⁰ Precisamente nel 1828 con l'opera *Della patria di San Girolamo, risposta di Giovanni Capor Dalmatino all'opuscolo del Can. P. Stancovich Istriano*.

¹¹ Si veda Bulić, *Izabrani spisi*.

¹² Suić, *Hijeronim Stridonjanin*, 218.

¹³ Ultimamente si aggiungono nuove opere a questo filone: Berljak, *Bula pape Nikole V. za crkvu rodnoa mjesta svetoga Jeronima u Štrigovi*. Dragutin Faletar ha curato due libri: *Prinosi za povijest Štrigove* e Josip Bedeković/*Knjiga o svetom Jeronimu, Iliriku i Međimurju*.

¹⁴ Di cui va nominata l'opera dell'anno 1824: *Della patria di S. Girolamo, dottore della Chiesa e della lingua slava relativa allo stesso*.

¹⁵ Thomas Arcidiaconus, *Historia Salonitana*, 54-55.

¹⁶ Suić, *Hijeronim Stridonjanin*, 213-278.

¹⁷ Valenčič, *Sveti Hieronim mož s Krasa*. L'opera di Valenčič riporta in modo molto esauritivo il dibattito storiografico su Stridone con un ampio apparato scientifico che comprende la bibliografia in diverse lingue. Anche rispetto alla storiografia croata egli offre un'analisi tra le più ampie fino ad ora pubblicate.

la sua tesi, lo storico ecclesiastico croato Josip Škunca ha pubblicato un saggio legando la tesi liburnica col dibattito sull'origine dell'alfabeto glagolitico.¹⁸

Le tesi di Bulić non furono accolte da Dragutin Nežić e Josip Bratulić.¹⁹ Le respinse altresì il francescano dalmata Roko Rogošić (1897-1963), il quale legò l'interesse verso la storia della Chiesa con la questione della scrittura glagolitica. Quale collaboratore dell'Istituto per la lingua veteroslava (*Staroslavenski institut*) di Zagabria, si occupò della storia dell'Ilirico appoggiando le tesi dell'ubicazione di Stridone tra Emona ed Aquileia.²⁰ Giungiamo così alla interconnessione, in seno alla storiografia ecclesiastica croata, di due quesiti: l'origine della scrittura glagolitica e l'ubicazione di Stridone. Già la polemica tra le scuole istriana e dalmata (Stancovich e Kapor) aveva evidenziato il legame tra questi due aspetti.²¹ La diffusione della scrittura glagolitica nel territorio della Provincia ecclesiastica di Rijeka è superiore rispetto al resto della Croazia. Nella storia delle diocesi che oggi ne fanno parte (Veglia, Segna-Gospić, Parenzo-Pola, Rijeka), il glagolitico ha avuto un posto rilevante. In questo ambito vanno menzionati i privilegi riguardanti al suo uso concessi dalla Santa Sede nel 1248 al vescovo di Segna Filippo e nel 1252 ai benedettini di Omišalj (Castelmuschio). Il territorio della provincia ecclesiastica di Rijeka è il più prolifico in monumenti epigrafici in glagolitico. Dopo l'anno 1248 l'alfabeto non era più soltanto tollerato, ma funse da vero e proprio motore di sviluppo culturale presso i Croati. L'autorità di S. Girolamo venne usata dai Croati (come una *pia fraus*) per difendere il glagolitico il cui uso era molto diffuso proprio nel territorio facente parte della Provincia ecclesiastica di Rijeka.²²

3.2 La cappella medievale di S. Girolamo nel contesto dell'ubicazione liburnica di Stridone

Le notizie circa una cappella diroccata nel 1528 ed una chiesa antica distrutta dai Veneziani nel 1509, erano sino ad ora ignorate. Tali dati, anche se scarsi, confermano la presenza del culto verso S. Girolamo degli abitanti medievali della *Terra Fluminis*. Oltre alla vicina chiesa parrocchiale di Klana, dedicata anch'essa al santo, l'esistenza di una cappella medievale nella città, sorta ove un tempo vi era la romana *Tarsatica*, conferma la presenza di una forte pietà popolare verso S. Girolamo presso gli abitanti del luogo, nelle prossimità delle quali il filone liburnico pone Stridone. Si aggiunge così un ulteriore tassello a favore dell'ubicazione di Stridone in questo territorio liburnico.

¹⁸ Škunca, *Sveti Jeronim – naš zemljak iz Stridona*; Škunca, O porijeklu glagoljice. Istra i Kvarner domovina glagoljice, 135-162.

¹⁹ Nežić, *Iz istarske crkvene povijesti*, 161-162; Bratulić, Sveti Jeronim, XLIII-XLV.

²⁰ Rogošić, Rodno mjesto sv. Jeronima, 267-283.

²¹ Oltre che dal già menzionato Stancovich, il legame tra l'ubicazione di Stridone e l'alfabeto glagolitico appare evidente anche dall'opera del Kapor pubblicata nell'anno 1844: *Dimostrazione dell'antichità e continuazione della lingua illirica poscia detta slavonica in Dalmazia, dedotta dai più accreditati scrittori*.

²² Buturac – Ivandija, *Povijest katoličke Crkve među Hrvatima*, 58.

L'esistenza di una cappella dedicata a S. Girolamo conferma la tesi ventilata negli anni ottanta da Mate Suić, assertore come si disse della tesi liburnica, sulla probabilità che i religiosi agostiniani, erigendo con l'ausilio dei Duinati e dei Walsee il convento e la chiesa di S. Girolamo di Rijeka, avessero trovato *in loco* una chiesa più antica con questo titolare.²³

I religiosi agostiniani giungendo a Rijeka nel Trecento non hanno dedicato la loro chiesa a Sant'Agostino, come di regola avveniva dappertutto. Ciò significa che vi esisteva già una chiesa dedicata al santo di Stridone, cioè che la popolazione locale in quell'epoca nutriva una pietà popolare verso Girolamo. Tale venerazione può essere spiegata sia con la vicinanza di Stridone sia con l'ausilio dell'autorità di Girolamo nella difesa della lingua e scrittura glagolitica.

Nell'ambito dell'invocazione a S. Girolamo, che i Croati nel Medioevo esercitarono per difendere l'uso del glagolitico, come asserito in precedenza, va precisato che il clero in cura d'anime della Rijeka medievale usava la lingua veteroslava e l'alfabeto era quello glagolitico.²⁴ Senz'altro il ruolo di protettore del glagolitico, che i Croati gli avevano attribuito, ha giocato un ruolo anche nella locale pietà popolare, di cui però non siamo in grado di aggiungere nulla di più.

La presenza di un luogo di culto medievale dedicato a S. Girolamo sino ad ora sconosciuto, accanto alla grande chiesa anch'essa dedicata a S. Girolamo, va ad aggiungere un elemento a favore dell'ubicazione di Stridone in questi territori liburnici. La devozione popolare degli abitanti locali è naturalmente mutata lungo il tempo. Nei quattro secoli di permanenza, i religiosi agostiniani hanno propugnato la devozione verso i santi appartenenti al loro ordine. Lo testimonia Giuseppe Ludovico Cimiotti-Steinberg, il quale, nel suo manoscritto sulla storia di Fiume rimasto non pubblicato, afferma che le solennità più frequentate dai fedeli locali presso la chiesa agostiniana fossero quelle di S. Nicola da Tolentino e di Sant'Agostino, al posto di Girolamo, titolare della chiesa.²⁵ Dopo la chiusura del convento nel 1788 e la scomparsa dei religiosi, la cittadinanza lungo l'Ottocento e il Novecento si raccoglieva in detta chiesa per invocare i santi Cosma e Damiano, Lucia e Biagio, legati soprattutto alla salvaguardia della salute.²⁶

Rispetto alla comunicazione di Fiume con l'entroterra, in cui il filone liburnico (e carsico pone Stridone), vanno additati gli intensi rapporti che la città nel Medioevo intratteneva con il Carso. La regione del Carso, infatti, andava ben oltre un mero concetto geografico e costituiva invece un'unità amministrativa dei Walsee, il che oggi viene dimenticato.²⁷ Nel contesto dei legami della città quarnerina col Carso va menzionato altresì il casato nobile dei Raunacher, capitani di varie città

²³ Suić, *Hijeronim Stridonjanin*, 267.

²⁴ Deković, *Istraživanja o riječkome gljagoljaškome krugu*.

²⁵ Cimiotti-Steinberg, *Publico-politica Terrae Fluminis S. Viti adumbratio historice*, capitolo VI „De incolis et re sacra“, sottotitolo B „De re sacra“, num. 22 „De annuis Conventus Augustinianorum Flumin. solemnitatibus“. Sveučilišna knjižnica u Rijeci (Biblioteca universitaria Rijeka), Fondo: *Rara, inkunabule i rukopisi*, A.189, I.

²⁶ Torcoletti, *La chiesa e il convento degli Agostiniani*, 48; Medved, *Nepoznati hospital augustinaca puštinjaka riječkog sv. Jeronima*, 209.

²⁷ Si veda: Kosi, *Boj za prehode proti Jadranu – Kras od 12. do 15. stoletja*.

dell'Alto Adriatico e del Carso, tra cui Rijeka, e ritenuto il più meritevole dopo i signori di Duino e i Walsee nel periodo medievale del convento agostiniano (eressero verso il 1450 la cappella gotica della Santissima Trinità).²⁸ La famiglia proveniva dal dominio di Raunach, nei pressi di Prem e Pivka (San Pietro del Carso), mentre a Siller-Tabor aveva eretto il castello.²⁹ Si aggiunga che la località di Siller-Tabor viene menzionata dai sostenitori della tesi Carsica di ubicazione di Stridone.³⁰

Che l'entroterra dell'antica *Tarsatica* prima e della *Terra Fluminis Sancti Viti* poi giungesse sino al Carso sloveno, è un dato di fatto. In questo contesto di relazione con l'entroterra si pongono i *Claustra Alpium Iuliarum*. Il sistema murario costruito con l'intento di difendere l'Impero dalle invasioni partiva dal territorio dell'odierna Rijeka e passava attraverso il Carso. Negli ultimi anni i *Claustra* sono stati valorizzati con mostre, manifestazioni varie ed contributi scientifici.³¹ Ponendolo tra gli argomenti a favore del filone liburnico, Suić asseriva che nei suoi scritti Girolamo avesse menzionato i *Claustra* più di ogni altro autore dell'antichità.³²

Conclusione

L'esistenza di una cappella medievale dedicata a S. Girolamo a Rijeka conferma la tesi ventilata negli anni ottanta da Mate Suić sulla possibilità che nell'erigere il convento e la chiesa di S. Girolamo con l'ausilio dei Duinati e dei Walsee, i religiosi agostiniani avessero trovato un luogo di culto più antico con questo titolare. Essendo stata trascurata la storia del convento agostiniano di S. Girolamo, presente a Rijeka dal Trecento al 1788, i dati su una cappella diroccata nel 1528, posta sul luogo ove vi era una grande chiesa distrutta dai Veneziani nel 1509, erano rimasti sconosciuti. Tali notizie, anche se scarse e prive di dati più specifici, confermano indubbiamente la devozione per S. Girolamo degli abitanti medievali della *Terra Fluminis*. Bisogna considerarlo come un nuovo tassello a favore della tesi liburnica dell'ubicazione di Stridone nel complesso dibattito storiografico circa il luogo di nascita del santo.

La pietà popolare dei cristiani della Rijeka medievale si è trasformata lungo i secoli in relazione anche alle diverse sensibilità in campo liturgico-devozionale del clero e degli ordini religiosi presenti nella cura pastorale. La devozione medievale a S. Girolamo, invocato come protettore dell'alfabeto glagolitico, scrittura legata anche all'uso della liturgia in lingua vernacolare, in epoca medievale dominante anche a Rijeka, è testimoniata da ben due luoghi di culto, la grande chiesa agostiniana e la piccola cappella diroccata nella prima metà del Cinquento.

²⁸ Medved, Marko MEDVED, Augustinci pustinjaci riječkog sv. Jeronima u 15. stoljeću, 170-171.

²⁹ Kobler, *Memorie*, vol. 3, 177.

³⁰ Valenčič, *Sveti Hieronim mož s Krasa*, 123-130.

³¹ Kos, *Zapore v Julijskih Alpah in Notitia Dignitatum*.

³² Suić, *Hijeronim Stridonjanin*, 235.

Fonti e bibliografia

Fonti archivistiche

- Državni arhiv u Rijeci (Archivio di Stato, Rijeka), fondo: Samostan reda pustinjaka sv. Augustina (HR-DARI-250), *Protocollum conventus Fluminensis Ordinis eremitarum s. patri Augustini ad s. Hieronymum*.
- Österreichische Universitätsbibliothek Wien: *Diplomatarium monasterii sancti Hieronimi ordinis eremitarum sancti Augustini in terra Fluminis sancti Viti* (II 351.241).
- Sveučilišna knjižnica u Rijeci (Biblioteca universitaria Rijeka), fondo: Rara, inkunabule i rukopisi, Ludovico Giuseppe Cimiotti-Steimberg, *Publico-politica Terrae Fluminis S. Viti adumbratio historice ac diplomatice illustrata* (A.189, I).

Bibliografia

- Berljak, Matija: *Bula pape Nikole V. za crkvu rodnoga mjesta svetoga Jeronima u Štrigovi*. Donja Lomnica 2019.
- Bulić, Frane: Dove giaceva Stridone, la patria di S. Girolamo. *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 22, 1899, p. 137-144.
- Bulić, Frane: *Izabrani spisi*. Cambi, Nenad (ed.). Split 1984.
- Buturac, Josip – Ivandija, Antun: *Povijest katoličke Crkve među Hrvatima*. Zagreb 1973.
- Capor, Giovanni: *Della patria di San Girolamo, risposta di Giovanni Capor Dalmatino all'opuscolo del Can. P. Stancovich Istriano*. Roma 1828.
- Deković, Darko: *Istraživanja o riječkome gljagoljaškome krugu*. Zagreb 2011.
- Faletar, Dragutin – Josip Bedeković, ed: *Knjiga o svetom Jeronimu, Iliriku i Međimurju*. Zagreb – Čakovec, 2017.
- Faletar, Dragutin, ed.: *Prinosi za povijest Štrigove*. Štrigova – rodno mjesto sv. Jeronima. Samobor 2019.
- Gigante, Silvino: Gli Agostiniani del convento di S. Girolamo. *Bullettino della Deputazione fiumana di storia patria*, 1, 1910, p. 16-96.
- Herljević, Antun: Arhiv augustinskog samostana u Rijeci. *Jadranski zbornik*, 7, 1967-1969, p. 435-459.
- Kobler, Giovanni: *Memorie per la storia liburnica di Fiume*, vol. I-III. Fiume 1896.
- Kos, Peter: Zapore v Julijskih Alpah in Notitia Dignitatum. *Arheološki vestnik*, 65, 2014, p. 409-422.
- Kosi, Miha: Boj za prehode proti Jadranu – Kras od 12. do 15. stoletja (politično in vojnogigodovinska skica). *Kronika*, 63, 2015, 3, p. 379-444.
- Medved, Marko: Nepoznati hospital augustinaca pustinjaka riječkog sv. Jeronima. Prilog povijesti medicine u Rijeci. *Acta medico-historica Adriatica*, 17, 2019, 2, p. 195-212.
- Medved, Marko: Incuria et vandalismus – sudbina arhiva augustinskog samostana sv. Jeronima u Rijeci. *Arhivski vjesnik*, 62, 2019, p. 85-105.
- Medved, Marko: Datacija izgradnje augustinskog samostana i crkve sv. Jeronima u Rijeci. *Croatica Christiana periodica*, 84, 2019, p. 21-38.
- Marko Medved: Augustini pustinjaci riječkog sv. Jeronima u 15. stoljeću. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 51, 2019, p. 159-176.
- Nežić, Dragutin: *Iz istarske crkvene povijesti*. Pazin 2000.
- Rogošić, Roko: Rodno mjesto sv. Jeronima. *Nova revija*, 7, 1928, p. 267-283.
- Suić, Mate: Hijeronim Stridonjanin – građanin Tarsatike. *Rad JAZU*, 24-25, 1986, p. 213-278.
- Thomas Arcidiaconus: *Historia Salonitana*. Perić, Olga – Matijević Sokol, Mirjana (ed.). Split 2003.
- Škunca, Josip: O porijeklu glagoljice. Istra i Kvarner domovina glagoljice. *Riječki teološki časopis*, 43, 2014, p. 135-162.

- Škunca, Stanko Josip: *Sveti Jeronim – naš zemljak iz Stridona*. Rijeka 2018.
- Torcoletti, Luigi Maria: *La chiesa e il convento degli Agostiniani di Fiume*. Fiume 1944.
- Valenčič, Rafko: *Sveti Hieronim mož s Krasa. Prispevek k ubikaciji Stridona rojstnega kraja sv. Hieronima*. Ljubljana 2007.

SUMMARY

The Unknown Chapel of St. Jerome in Rijeka in the Context of Liburnian Location of Stridon

Marko Medved

The existence of the old St Jerome Chapel is a confirmation of Mate Suić's thesis from the 1980s, when he argued that upon their arrival in Rijeka and the construction of the convent with the help of the Lords of Duino and the Lords of Walsee, the Augustinians found an older church dedicated to this saint from Stridon. The history of the Augustinian convent in Rijeka has not been explored sufficiently thus far. Consequently, historiography was not familiar with the information from Augustinian sources about an older chapel that was demolished in 1528 and stood in the location of a former large Augustinian Church that had been demolished by Venetians in 1509. This indicates that the local population venerated St Jerome in the Middle Ages. This speaks in favour of the thesis about the proximity of Stridon and fits the theory about the ubiety of Jerome's birthplace in the hinterland of Roman Tarsatica.

Judging from the existence of two sacral buildings, a chapel and a church dedicated to him, the inhabitants of Rijeka held St Jerome in great reverence in the Middle Ages. Croats regarded him as a defender of Glagolitic, a script associated with the vernacular language in liturgy, a practice that was followed in medieval Rijeka as well. The piety of the inhabitants of Rijeka changed in many respects after the Middle Ages, inter alia, under the influence of different affinities of monastic communities and the clergy operating in the city.

Nataša Golob

Prvi ljubljanski škof Sigismund pl. Lamberg: zadolžnica za knjige, izposojene 22. januarja 1478, in darilna listina, izstavljena 16. marca 1484

Golob Nataša, ddr., zaslužna profesorica, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za umetnostno zgodovino, SI-6274 Šmarje, Gažon 37, natasa.golob@ff.uni-lj.si.

Prvi ljubljanski škof Sigismund pl. Lamberg: zadolžnica za knjige, izposojene 22. januarja 1478, in darilna listina, izstavljena 16. marca 1484

Petnajst let po prevzemu škofovskih insignij si je prvi ljubljanski škof Sigismund pl. Lamberg od kapitlja izposodil 56 knjižnih enot. Ko jih je šest let pozneje podaril, je v darilni listini navedek, da so knjige v veliki meri osebna last, iz njegovih študijskih let, tudi naročene pri kopistih. V celoti je v listinah navedenih 56 knjižnih enot; to so smotrno izbrana dela, potrebna za opravljanje škofovskih nalog. Zaradi posplošenih naslovov in pogosto odsotnih imen avtorjev je v središču prispevka identifikacija knjižnih enot ter presoja, ali drži trditev, da gre za povsem sodobne spise in razmislek o izrazih zgodnje humanistične misli.

Ključne besede: Škof Sigismund pl. Lamberg, izposojene knjižne enote, kanonsko pravo, renesančni humanizem, Ljubljana, Gornji Grad.

Golob Nataša, PhD, Professor Emerita, Department of Art History, Faculty of Arts, University of Ljubljana. SI-6274 Šmarje, Gažon 37, natasa.golob@ff.uni-lj.si.

Sigismund of Lamberg, the First Bishop of Ljubljana: A Borrower's Note from 1478 and a Deed of Donation from 1484

Fifteen years after having received the episcopal insignia, Sigismund of Lamberg, the first Bishop of Ljubljana, borrowed 56 book units from the chapter. When he donated them six years later, the deed of donation contained a note saying that, for the most part, these books were his personal property from his student years or commissioned from copyists. There are 56 book unit listed in these deeds; these are systematically selected volumes that were required for performing episcopal tasks. Their titles are generalized and frequently lack authors' names; consequently, the paper at hand focuses on the identification of book units and on the question of if these are contemporary writings, as well as on the contemplation on the expressions of the early humanist thought.

Keywords: Bishop Sigismund of Lamberg, borrowed book units, canon law, Renaissance humanism, Ljubljana, Gornji Grad.

Izhodišča

Dve listini s popisom knjižnih enot, ki si jih je ljubljanski škof Sigismund pl. Lamberg izposodil iz kapitelske knjižnice, šest let pozneje pa podaril, posredujeta dragoceno, četudi delno informacijo o tem, katere in kakšne knjige je kapitelj premogel 15 let po ustanovitvi škofije, kaj je Lamberg potreboval za svoje delo in katere vsebine je izbral. Pri branju obeh listin sem se vprašala, kaj lahko razberemo glede materialnih lastnosti naštetih knjižnih enot, še bolj pa me je mikalo ugotoviti, kateri avtorji in katera dela se skrivajo za mnogokrat posplošenimi vpisi. Ker vsak pisec članka sledi svojim ciljem, sem si želela pojasniti stališče, da so med navedenimi knjižnimi enotami tudi nadvse sodobna besedila. Poleg tega so dobro znane besede Milka Kosa, zapisane v katalogu srednjeveških rokopisov v Sloveniji, da knjižnica v benediktinskem samostanu Gornji Grad, ki je po vtelesitvi ljubljanski škofiji postal del njenega imetja, ni bila skromna.¹ Zato sem dodala nekaj vrstic o rokopisih, ki so bili v Gornjem Gradu pred ustanovitvijo ljubljanske škofije, rokopisi pa so izpričani po dokumentih ali pa so še ohranjeni.

Poleg tega sem zapisala, da si je Lamberg lahko priskrbel izvode zaželenih besedil iz širšega evropskega, a predvsem padovanskega in avstrijskega okolja, s katerima je bil študijsko in delovno povezan več desetletij. Pri odpiranju pogledov na zgodnji humanizem² pa je bila – glede na takratno pronicanje italijanskih humanističnih nazorov v dunajsko svetno in cerkveno okolje – očitno še precej nejasna meja med (odlično) latinščino kot orodjem za delovanje in latinščino kot predmetom filološke znanosti. Jezik je bil vseskozi pomemben element v prodiranju humanističnega zavedanja in zato je pomembna pripomba Alfonsa Lhotskega, da humaniste odlikuje (in razlikuje od starejših generacij) veselje do študija, radovednost ter da so humanistična stališča in obvladovanje vsebin izraz osebne prezentacije.³ Vse to temelji na številnih sodobnih in starejših besedilih, katerih naslovi so na obeh Lambergovih listinah vsaj orisno predstavljeni, poleg tega je vsaj pogleda vreden seznam knjig, nakupljenih za Artistično fakulteto na Dunaju v 3. četrtini 15. stoletja. Dotoki rokopisnih in tiskanih

¹ Kos – Stelè, *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji*, str. 88.

² Stališča do zgodnjega humanizma in oznake, kaj je bistvo, so neizmerno različne. V 15. stoletju so vendarle šeli za *conditio sine qua non*, s katero so neki osebnosti naklonili odličnost humanista, znanje obeh klasičnih jezikov. S tem pogojem pa tudi Aeneas Silvio Piccolomini ni veljal za prvovrstnega humanista (četudi se je dve leti učil grščine pri Francescu Filelfu). Prim. Lhotsky, *Die Wiener Artistenfakultät*, str. 126 dalje; o Piccolominijevi grščini str. 143.

³ Lhotsky, *Die Wiener Artistenfakultät*, str. 76, 188.

knjig, z vsebinami antične in sodobne italijanske književnosti, so oblikovali celotno razpoloženje do umetnosti in intelektualnih obzorij. – Na Lambergovih listinah in v zapisnikih nakupov za dunajsko univerzo se ponovijo naslovi nekaterih knjig, zato sem si dovolila pristaviti nekaj besed o teh vzporednicah.

Zadolžnica škofa Sigismunda Lamberga za izposojene knjige in listina o njegovi daritvi

Nadškofijski arhiv Ljubljana hrani v zbirki listin dva večja pergamentna dokumenta, ki sta razlog tega zapisa (NŠAL 101, št. 456 in 468, sl. 1 in 2). Starejši je zadolžnica za knjige, ki si jih je škof Sigismund Lamberg 22. januarja 1478 izposodil pri ljubljanskem kapitulju. Listina (320 x 340 mm) je bila podpisana v gornjegrajskem samostanu v ljubljanski škofiji: *in monasterio Obernburg nostrae Labacensis diocesis*. Šest let pozneje, 16. marca 1484, je Sigismund Lamberg v ljubljanski škofijski dvorani, *Labaci in aula nostra episcopali*, podpisal še eno listino (525 x 400 mm), s katero je stolnemu kapitulju daroval svoje škofovske insignije in knjige.⁴

Dokument o izposoji je bil v literaturi večkrat obravnavan; prva obširnejša in natančna predstavitev je prišla izpod peresa Primoža Simonitija, ki je prav s to listino razgrnil širjave humanističnih konceptov, kakršne so razvidne iz dotokov knjig v cerkvene in posvetne knjižnice. Simoniti je tudi prvi orisal značaj izposojenih knjižnih enot: to je vpogled v pomen besedil, ki se spričo njegovega globokega poznavanja časa in tvarine zdi prekratek; kar je zapisal, je še vedno neprekosljivo, za vse, ki si listine niso ogledali v Nadškofijskem arhivu, je dodal reprodukcijo.⁵

Jukstapozicijo reverzu je zapisal Günther Bernhard, ki je v članku o daritvi škofa Lamberga leta 1484 orisal razmerje med izposojenimi in podarjenimi knjigami; Bernhard je prispeval diplomatično transkripcijo te listine.⁶ Znotraj širše predstavitve ljubljanskega stolnega kapitulja je Lilijana Žnidaršič Golec opozorila, da je listina o izposoji tisti pisni dokument o humanistični literaturi pri nas, s katerim se prične tok novih teoloških, antikvarnih in znanstvenih del. S tem člankom je odprla dodatne informacije o širjenju humanizma med Slovenci, ki se je z Lambergom nesporno uveljavil v okvirih cerkvenega vrha.⁷ V knjigi o celoviti predstavitvi naše zgodovine je o obeh listinah kleno predstavitev in opredelitev mnogoterih pomenov zapisal Peter Štih: o tem beremo v poglavju o srednjeveški književnosti in knjižnicah. Besede, da listini razkrivata obstoj gornjegrajske in ljubljanske kapiteljske knjižnice ter dajeta vpogled v zasebno knjižnico visokega prelata, se prepletajo z jasnim opozorilom, da je na seznamu najti mnoga nova ali celo najnovejša dela.⁸

⁴ Na koncu tega prispevka je razpredelnica s podatki o knjižnih enotah, ki jih imenujeta oba dokumenta: številke 1–56 se nanašajo na zapisano izposajo, številke 0–55 z dodano črko *d* pa na darilno listino; v tretjem stolpcu so zapisana imena identificiranih avtorjev in sedaj veljavni naslovi njihovih del.

⁵ Simoniti, *Humanizem na Slovenskem*, str. 51–61.

⁶ Bernhard, *Die Bibliotheksschenkung*, str. 187–196. Prepis listine na str. 192–196. Tudi: Bernhard, *K arhivu in knjižnici*, str. 157–158.

⁷ Žnidaršič Golec, *Die Domherren von Laibach*, str. 85–108.

⁸ Štih, *Od 6. do konca 15. stoletja*, str. 204.

Vsebina dokumenta o izposoji je postala širše dostopna z razstavo »Odlično mesto ljubljansko in njegov prvi škof Sigismund Lamberg. 1420–1488«:⁹ besedilo je prepisala in prevedla Julijana Visočnik, tako da je v razstavnem katalogu objavljeno latinsko in slovensko besedilo.¹⁰ Samo eno leto pozneje je izšla monografija z regestami listin med leti 1140 in 1500, ki jih hrani Nadškofijski arhiv v Ljubljani; monografijo je pripravil Jure Volčjak in je objavil strnjena prevoda obeh listin, tako da sta splošno dostopni.¹¹

Ker je Lambergov reverz prvi pri nas ohranjeni tovrstni dokument, je v celoti vreden pozornosti; zapisan je v lepi bastardi. Uvodni del, ki navaja obveznosti izposojevalca do lastnika, je protokolarno-pravni zapis in se v prevodu glasi takole: *Mi, Sigismund, po milosti Božji in po milosti Apostolskega sedeža, škof ljubljanski itd. Razglašamo vsem in vsakemu posebej, da bom pregledal pričujoče pisanje in [si izposodil]¹² od našega prečastitega ljubljanskega kapitlja nekaj knjig in spisov, katerih naslovi, imena in opisi so zapisani spodaj, izkazani z naslovom in smo jih prejeli ne drugače, ne drugje in ne na drug način opremljene kot z omenjenim naslovom in jih imamo pri sebi ter jih hranimo tako dolgo pod omenjenim naslovom, da jih lahko uporabljamo, dokler jih omenjeni kapitelj ne bo terjal, zahteval in prejel od nas. V dobri veri, brez goljufije in prevare tako obljublamo, da kadarkoli bo naš že omenjeni kapitelj od nas s pričujočim pisanjem zahteval omenjeno glede knjig in rokopisov, bo, kot se nam prijazno dovoli, našel pripravljene [knjige in rokopise]¹³ in ko jih bo želel imeti za sam kapitelj ali zanj in njegove predstavnike ali za zakonitega zastopnika bomo brez kakršnegakoli nasprotovanja rade volje in skrbno želeli vrniti, dati nazaj in izročiti. In če bi pred zahtevo našega kapitlja ali po naši dobri volji, da se knjige vrnejo, predajo ali izročijo, se mi poslovili od življenja, želimo, da bi se ta isti naš kapitelj zaradi naše smrti prijazno in primerno nekako pomiril. Ta isti kapitelj po tovrstnem umiku sam ali po advokatu ali po svojem zakonitem zastopniku ukrepa glede knjig ali rokopisov. Ker so [knjige in rokopisi]¹⁴ njihovi, jih, kjerkoli že so, najde, zahteva, terja, prejme, dvigne in pospeši in jih lahko prinese nazaj, odloži in shrani v svoji knjižnici med svojo lastnino brez kakršnekoli goljufije in prevare.*

Sigismund Lamberg je s tem protokolom narekoval vse okoliščine glede izposoje; z njim je zavaroval kapiteljsko knjižnico kot upravičeno lastnico izposojenega gradiva kot sebe in hkrati naložil obveznosti osebam, ki bi ob njegovi smrti prevzele ob drugih predmetih tudi izposojene knjige.¹⁵ Na drugi strani pa iz

⁹ Dolinar – Golob, *Odlično mesto ljubljansko*, sl. na str. 27.

¹⁰ Prepis latinskega besedila: Dolinar – Golob, latinska transliteracija str. 85–88, slovenski prevod: str. 89–91.

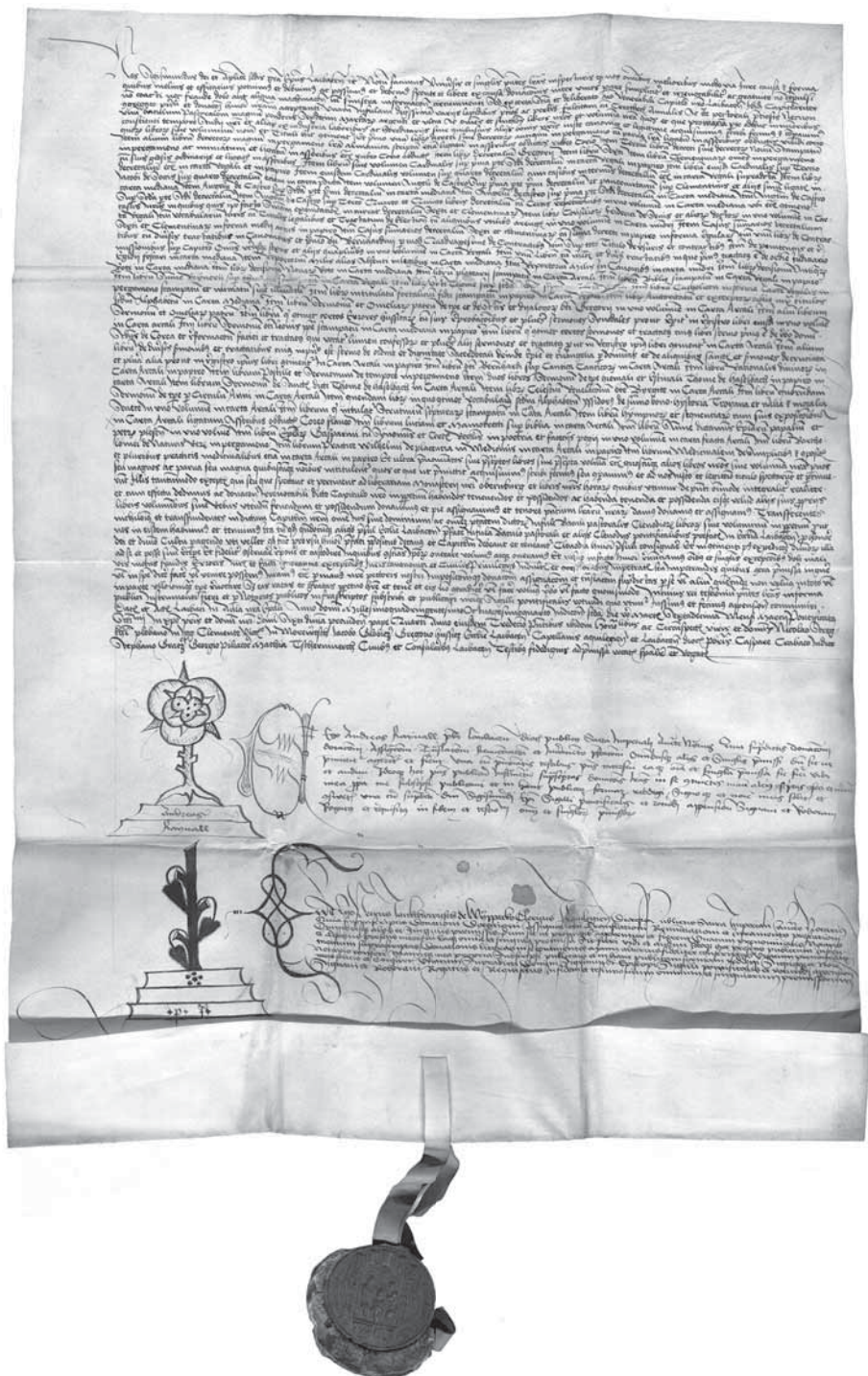
¹¹ Volčjak, *Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana*, str. 481–483 in str. 493–495.

¹² Dodala N. Golob.

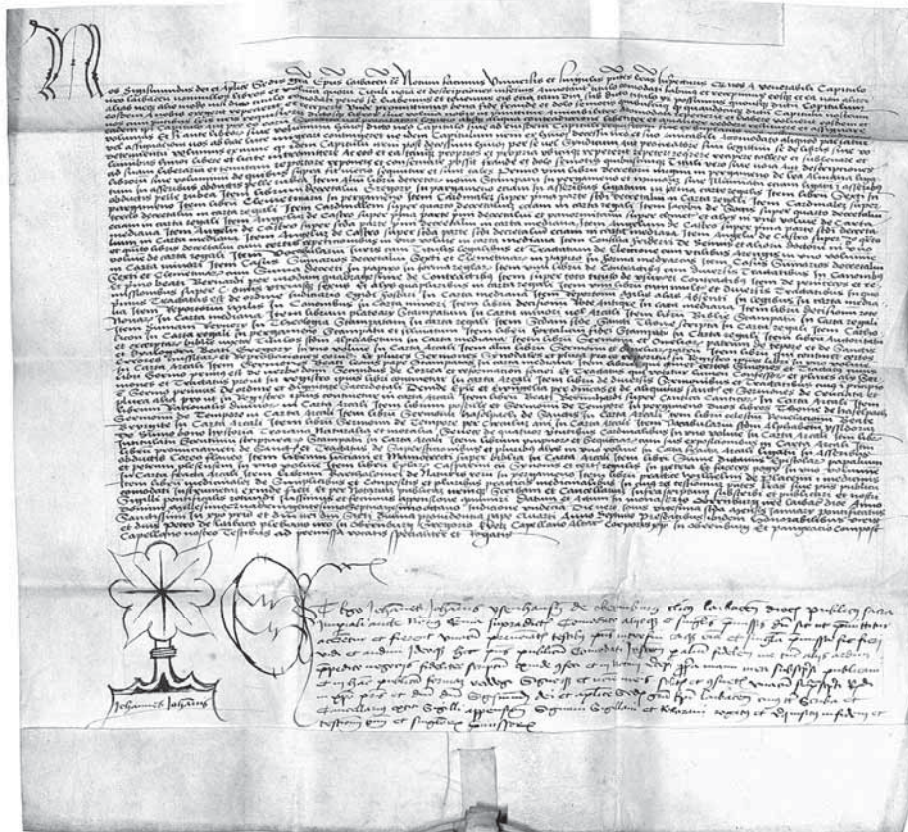
¹³ Dodala J. Visočnik.

¹⁴ Dodala J. Visočnik.

¹⁵ Praviloma uporabljam samostalnik »knjiga« ali bolj odprto dvobesedno zvezo »knjižna enota«; v reverzu je jasno imenovanih samo osem tiskov, kar je najbrž samo delna informacija, pri rokopisih – vsaj nekaj enot je bilo rokopisnih – pa je le nekaj nedvoumnih pripomb, da gre za rokopisne enote.

Slika 1: Reverz za izposojene knjige, NŠAL 101, št. 456.

Slika 2: Darilna listina, NŠAL 101, št. 468.

darilne listine leta 1484 veje odločenost, da je dolžan urediti pozemske obveznosti in ne pustiti nedokončane naloge, povezane z vračilom izposojenih knjig: poleg drugih materialnih dobrin so vse podarjene knjižne enote navedene v tej, šest let poznejši listini.

Protokol, zapisan na reverzu, je podobno strukturiran kot na mnogih vsebinsko vzporednih listinah iz srednjeevropskega prostora. Vsak uvodni paragraf pač ustreza specifičnim danostim in vedno je pomemben segment celote, ker sporoča o lastniku in vsebini, poreklu knjižnega gradiva, tako da so tovrstni dokumenti enkratni viri informacij. V eshatokolu reverza beremo, da je bila listina sestavljena v gornjegrajskem samostanu 22. januarja 1478 v prisotnosti častivrednih oseb; to so bili Peter iz Ljubljane, župnik v Gornjem Gradu, Gregor Kic, kaplan pri oltarju sv.

Rešnjega telesa v Gornjem Gradu, Pankracij Kompost, kaplan ljubljanskega škofa Lamberga: ... *honorabilibus viris et dominis Petro de Laibaco plebano nostro in Oberrenburg, Gregorio Kyetz capellano altaris corporis Christi in Oberrenburg et Pancracio Compost capellano nostro* ...¹⁶ Reverz sicer ne imenuje števila knjižnih enot, ki jih je 56.

Kot omenjeno, je 16. marca 1484 Sigismund Lamberg v ljubljanski škofijski dvorani (*Labaci in aula nostra episcopali*) podpisal darilno listino. V njej beremo seznam škofovskih insignij in knjig, ki jih daruje stolnemu kapitlju in med drugim pravi, da podarja tudi »naše knjige in spise ...«, razen tistih, ki so iz samostanske knjižnice v Gornjem Gradu. Z navedenim člankom je G. Bernhard prispeval poleg diplomatične transliteracije darilne listine tudi natančnejši vpogled v seznam knjig: ker se naslovi skoraj vseh enot na reverzu in darilni listini ponovijo, se seveda postavi vprašanje, katere so bile (prvotno) Lambergova last in katere ne, zato je v 18. opombi navedeno izvirno besedilo v latinščini. Bernhard je jasno zapisal: »V povezavi z darilno listino je mogoče ugotoviti, da si je škof Lamberg leta 1478 izposodil prav te knjige od ljubljanskega kapitlja za svojo rezidenco v Gornjem Gradu. Domnevno je škof knjige že podaril stolnemu kapitlju in so bile knjige ponovno navedene ob podaritvi leta 1484, ko je Sigismund von Lamberg prenesel na kapitelj tudi svoje škofovske insignije.«¹⁷

Lamberg je leta 1484 stolnemu kapitlju »prostovoljno in svobodno« podaril mitro, okrašeno z dragimi kamni, rokavice, pošite z biseri, pečatne prstane, naprsni križ, srebrno pastirsko palico, težko več kot 16 mark, in poleg tega knjige, ki so, kakor pravi, v veliki meri iz časa njegovega študija in nekatere so tudi pridobljene (nakupljene) ali podedovane in ob tem take, katerih prepis je naročil.¹⁸ To je uvodni del v seznam knjig, ki mu v eshatokolu sledi ponovitev, da so našete insignije in knjige dane ljubljanskemu stolnemu kapitlju, ki jih »lahko uporablja drug ljubljanski škof, sedaj pa jih smejo uporabljati stolni prošt, stolni dekan in stolni kapitelj.«¹⁹ Kot priče so navedeni na prvem mestu cerkveni dostojanstveniki Nikolaj Štrekelj, župnik na Igu; Klement, vikar v Moravčah; Jakob Globiz; Gregor Husič, kaplana škofije Ljubljana, duhovniki škofij Oglej in Ljubljana (*Nicolao Stregkhel plebano in Igg, Clemente vicario in Morewitsch, Jacobo Globitzer, Gregorio Hussitz, ecclesie Laibacensis capellanis, Aquilegiensis et Laibacensis diocesis presbyteris*), zatem pa posvetni veljaki Gašper Hrovat, mestni sodnik v Ljubljani; Štefan Gradčan; Jurij Piliator, Matija Črnovrh, meščani in mestni svetniki v Ljubljani (*Caspere Crabato iudice, Stephano Gratzer, Georgio Piliatore, Mathia Tscherniuerch civilibus et consulatores Laibacensis*). Listino je s svojim pečatom overovil Sigismund Lamberg,

¹⁶ Volčjak, *Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana. 1140–1500*, str. 483.

¹⁷ Bernhard, *Die Bibliotheksschenkung*, str. 187, op. 4; prev. N. G.

¹⁸ Bernhard, *Die Bibliotheksschenkung*, str. 192–196; mišljen je odlomek: *Et ultra prenomatos sive prescriptos libros sive prescripta volumina eciam quoscumque alios libros nostros sive volumina nostra parvos seu magnos ac parva seu magna quibuscumque nominibus intitulentur quos et que premittitur acquisivimus, scribi fecimus seu paravimus et ad nos iusto et legitimo titulo spectarunt et pertinerunt illis tantum modo exceptis qui seu que spectant et pertinet ad liberariam ...*

¹⁹ Volčjak, *Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana*, str. 495.

podpisal notar Andrej Rainall, duhovnik škofije Ljubljana in javni notar s cesarskim pooblastilom, ter Peter Jankovič iz Vipave, duhovnik oglejske škofije in javni notar s cesarskim pooblastilom.²⁰ Število oseb, ki so sodelovale pri protokoliranju darilne listine, je neprimerno večje kot na reverzu.

Reverz in darilna listina sta tudi (delna) bibliotečna kataloga, a ju v strogem pomenu besede ne bi smeli tako imenovati: Theodor Gottlieb je v uvodu k svoji, še vedno temeljni knjigi o srednjeveških knjižnicah namreč zapisal, da v zgodovinsko in literarnozgodovinsko obravnavo ne spadajo poročila o knjigah, ki ne posredujejo natančnih podatkov glede števila in tipa knjig (tem omejitvam pa ni sledil v leta 1915 objavljenem katalogu srednjeveških knjižnih katalogov v Spodnji Avstriji).²¹ Njegovo strogo, a znanstveno korektno in z viri podprto mnenje je popravil Paul Lehmann, rekoč, da smemo kot knjižnične kataloge upoštevati vse zapise o neki srednjeveški knjižnici, najsi predstavljajo celoto ali samo del.²² Upošteval je torej kar se da raznoliko gradivo, ki sporoča o knjigah: to so tako sezname posebej rokopisov in (tiskanih) knjig, popisi dragocenosti, kamor so knjige seveda sodile, oporoke in darilne listine, zapisi o izposoji in vračilu, naročila in računi, ev. imena vpletenih oseb, dokumenti o zastavljenih knjigah, sezname del, ki zaznamujejo opus nekega avtorja ali prepisovalca, zapisi o procesih pridobivanja oz. izposoje gradiva, tudi o nesrečah, ki so prizadejale knjižnico itd.²³ Lehmann je torej pogled razširil prek robov knjižničnih katalogov (ki so namensko sestavljeni popisi in jih je veliko posebej od karolinškega časa dalje) na pričevanja v listinskem gradivu, na kratke in neformalne popise, ki jih najdemo tudi v pismih, na pripise v kronikah, koledarjih ali na notranji strani platnic.²⁴

²⁰ Navedeno po Volčjak, *Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana*, str. 495.

²¹ Gottlieb, *Über mittelalterliche Bibliotheken*, str. V–VI: »Ausgeschlossen sind aus diese Zusammenstellungen Notizen ganz allgemeiner Natur, welche weder die Zahl noch die Art der betreffenden Bücher bezeichnen, ferner Nachrichten, bei denen die Zahl der Bücher unter zwei herabsinkt ... Ausgeschlossen sind ferner Verzeichnisse von Urkunden, Aufzählungen der Werke von einzelner Autoren (poudarila N. G.), welche mehr die spezielle Literaturgeschichte, als die der Bibliotheken angehen ...«

²² Lehmann, *Mittelalterliche Bibliothekskataloge*, Bd. 1, str. V–VI.

²³ Pogosto je naveden podatek o požaru, ki je leta 1364 prizadel kartuzijo Bistra: *Anno domini M 364 cobustum fuit monasterium hic in Franicz vna cum libris et ceteris bonis monasterii quasi in toto*. Kos, M. – Stelè, *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji*, str. 66; obširneje o rokopisih in knjižnici bistrške kartuzije gl. Mlinarič, *Kartuzija Bistra*, str. 393–401.

²⁴ Takšen je seznam knjig, ki jih je freisinški škof Abraham podaril cerkvi na Otoku na Vrbskem jezeru; to je nalepek na notranji strani platnic, Orosius: *Historiae contra accusatores temporum christianorum*, München, Bayerische Staatsbibliothek, clm 6380, kjer je zapisano, da je Hieronimova knjiga napisana po škotsko: ... *liber Geronimi presbiteri scriptus Scotigenę* ... Gl. Kos, F., *Gradivo II*, str. 393, št. 504.

Podatki o materialni naravi izposojenih in podarjenih knjig

V srednjeveških dokumentih so zapisani tisti podatki, ki so jih zapisovalci šteli za pomembne; danes bi želeli, da bi jih bilo več. Zato se nekaj vprašanj postavi tudi pri branju teh dveh listin. Preberemo lahko, da gre za knjižne enote, ... *katerih naslovi, imena in opisi so zapisani spodaj* Naslovom del in imenom avtorjev včasih sledijo dopolnila, ki razkrijejo kakšno podrobnost o kakovosti in videzu knjig. Ta povedo, da je npr. delo natisnjeno, preberemo opredelitev pisne osnove, naletimo na besede o vezavi in knjižnem okrasu. V resnici gre za sporadična dopolnila in četudi se listini na videz ujemata in ugotovimo, da so knjižne enote zapisane v malone enakem zaporedju, pa se ob vzporejanju zapisov izkaže, da so vpisi toliko različni, da se nekateri podatki dopolnijo, kakšna posplošitev se razjasni in nekatera imena postanejo razumljiva. Vseeno je vsaj za zdaj marsikaj moralo ostati nerazjasnjeno.

V strukturah tovrstnih zapisov je prevladujoča ureditev sledila vsebinski odličnosti (začenši z Biblijo), zgodovinskemu pomenu (npr. rokopis, ki je »potrdil« ustanovitev fundacije), zaporedje je izražalo pomen literature za opravila, naloge (kakor tukaj), lahko pa je opozarjalo na zunanjo imenitnost: odločitev je vselej temeljila na okoliščinah in razlogih. Tudi dodatki, ki povedo, da je delo paša za oči, ker je okrašeno s slikami (iluminirano, gl. št. 2, 2d in 31, 31d), ali da je nekaj posebnega (kakor npr. v Abrahamovem darilnem popisu dragocenosti za cerkev sv. Primoža in Felicijana na Otoku na Vrbskem jezeru, kjer je naveden rokopis v »škotski pisavi«²⁵), so pomembni dodatki, ki zrcalijo tedanjo situacijo, v takem primeru čudenje nad izjemnim.

Pri obeh Lambergovih listinah se najprej zastavi vprašanje glede razvidnosti rokopisnih in tiskanih del. Ni veliko enot, kjer nas dodane besede prepričajo, da so zares rokopisne. Ob št. 1d (in ne pri št. 1) piše, da je delo »pisano«, *in pergameno littera almanica scriptum*. Knjiga dekretalij je bila torej napisana v gotici. Št. 30d izrecno pravi, da je knjiga Tomaža Akvinskega napisana na osnovi velikega formata: *Item librum sancti Thome super secunda fidei scriptum in carta regali*. Pri št. 0d, ki jo navaja samo darilna listina, bi ob besedah, da gre za stare dekretalije na pergamentu in z majhnimi črkami (velikosti črk pri tiskih ne bi posebej poudarjali), pomislili na rokopisni izvod: za besedami *librum decreti sive decretorum antiquum in pergamana cum parva littera* ... se najbrž skriva rokopisna kopija. Prav tako so nedvomno rokopisi vse tiste knjižne enote, katerih besedila do konca leta 1477 niso dočakale prvega natisa (npr. št. 52d in 53: ... *librum epistolarum Gasparini cum synonymis et certis regulis in poetria et faceciis Pogii in uno volumine* ali dela Angela da Castro, št. 10, 10d itd. do 14, 14d itd.).

Tudi če smemo domnevati za večino enot, da so bile dostopne kot tradicionalni rokopisi, se tega bolj zavemo, kadar so (vsaj ponekod) tiski izrecno navedeni. Na obeh listinah je ob osmih enotah zapisano, da gre za tiskana dela (št. 2, 2d, 27, 27d, 28, 28d, 29, 29d, 31, 31d, 32, 32d, 37, 37d, 48, 48d). Mogoče je bilo tiskanih del vendarle več, posebno zato, ker so bili tiski v primerjavi z rokopisi strokovno in

²⁵ Vselej pa je najti oznako *scotice scripta*, ker je inzularna minuskula vzbujala občudovanje, predvsem pa je bila dokazilo starožitne tradicije, npr. ustanovitve samostana s strani predkarolinških misijonarjev.

jezikovno zanesljivejši, saj so korektorji v tiskarnah prečesali besedilo in odpravili veliko napak. Zato bi na tiskane izvode najprej pomislili ob volumnih kanonskega prava, npr. pri *Dekretalijah* Gregorja IX. (št. 3, 3d), pri *Liber sextus Decretalium* Bonifacija VIII. in pri glosiranih *Klementinah* (št. 5, predvsem 5d).

Večkrat je navedena pisna osnova, pergament ali papir. Ne čudi, da je pergament posebej poudarjen, saj je bil nekajkrat dražji od papirja in v drugi polovici 15. stoletja je bil dokazilo razkošja in premožnosti. Knjižnih enot na pergamentu je devet in so naslednje: št. 0d, 1, 1d, 2, 2d, 3, 4, 5, 5d, 31, 31d, 42, 42d, 53d, 54, le da sta edino enoti št. 2, 2d in 31, 31d posebej označeni kot tiska, torej prvotiska na pergamentu: *stampatum in pergamento* oz. *in pergamento stampatum*. Vendar to ne more biti vse, zlasti volumni z dekretalijami so ogromni in pred dostopnostjo natisnjenih so bile rokopisne verzije drage, obseg besedila je zahteval več mesecev nepretrganega pisanja.²⁶ Omenjene so že bile tri knjige dekretalij, za katere sicer piše le to, da so v velikem formatu na pergamentu: *librum decretalium Gregorii* (št. 3, 3d), ki je nedvomno knjiga papeža Gregorja IX. *Decretales cum glossa*,²⁷ nato *librum Sexti* (št. 4, 4d), ki je knjiga z razsodbami papeža Bonifacija VIII. *Liber sextus Decretalium*,²⁸ in *librum Clementiarum omnes in pergamento cum suis glosis ordinariis* (št. 5, 5d), oz. *Klementine*, kakor so standardno imenovali knjigo konstitucij papeža Klemna V. (pogosto *Clementinarum constitutionum liber*).²⁹

²⁶ Ni mogoče ugotoviti, katero knjigo z dekretalijami, natisnjeno pred koncem leta 1477, si je Lamberg izposodil. Takrat sta v Mainzu Johannes Fust in Peter Schöffer poskrbela, da je bila ena petina naklade tako pomembnih del natisnjena na pergamentu, računajoč na nakup s strani visokih cerkvenih predstavnikov, ker je šlo pač za prominentno delo. Zapisan je splošen naslov in tak ne dovoljuje natančne opredelitve; seveda ni dokaza, da gre za Schöfferjevo izdajo oz. za Gratianove *Dekretalije*. Zgolj za informativni vtis navajam: Gratianus (de Clusio): *Decretum (cum glossa ordinaria)*. Natis 13. avgusta 1472 pri Petru Schöfferju v Mainzu, natisnjen na pergamentu, šteje vsaj 414 listov (vsaj 828 strani), 490 x 330 mm. Gl. BSB-Ink G-254 – GW 11353: <http://daten.digital-sammlungen.de/bsb00036987/> (dostop: 22. 12. 2020).

²⁷ Do konca leta 1477 je izšlo več izdaj; kot precej razširjeno in standardizirano izdajo navajam inkunabulo, ki jo hrani Nadškofijski arhiv Maribor: Gregorius IX: *Decretales (cum glossa)*: natis 23. novembra 1473 v tiskarni Petra Schöfferja v Mainzu ima vsaj 303 oštevilčene liste (vsaj 606 strani) in meri približno 500 x 345 mm; Gspan – Badalič, *Inkunabule v Sloveniji*, kat. št. 303, str. 340. Gl. tudi Golob, *Srednjeveške in renesančne knjižne umetnine iz zakladnice Nadškofijske Maribor*, R 155, kat. št. 21, str. 161–167. Prim.: BSB-Ink G-332 – GW 114551. <http://daten.digital-sammlungen.de/bsb00036697/> (dostop: 22. 12. 2020).

²⁸ Bonifacius VIII: *Liber sextus Decretalium*; če vnovič uporabim za informacijo izvod iz Nadškofijskega arhiva Maribor iz tiskarne Petra Schöfferja, ki ima v kolo fonu natisnjen datum 5. april 1473, so podatki naslednji: knjiga meri 435 x 306 mm in ta izvod šteje 162 listov (324 strani); prim. Gspan – Badalič, *Inkunabule v Sloveniji*, kat. št. 136, str. 120 in 314; Golob, *Srednjeveške in renesančne knjižne umetnine iz zakladnice Nadškofijske Maribor*, NŠAL R 154, kat. št. 22, str. 168–171; BSB-Ink B-703 – GW 4853, <http://daten.digital-sammlungen.de/bsb00041274/>.

²⁹ Clemens V: *Constitutiones, cum apparatu Johannis Andreae*; mariborski izvod iz leta 1460 je natisnjen na pergamentu (R 11, v katalogu je napačen podatek, da gre za papir), izvod iz leta 1471 (R 158) pa na papirju. Navajam podatke samo za izdajo iz leta 1460: natisnjeno v Mainzu v tiskarni Johanna Fusta in Petra Schöfferja, 25. junija 1460; mariborski izvod meri 486 x 348 mm in šteje 49 listov (98 strani); prim. Gspan – Badalič, *Inkunabule v Sloveniji*, kat. št. 193, str. 132 in 325; Golob, *Srednjeveške in renesančne knjižne umetnine iz zakladnice Nadškofijske Maribor*, NŠAL R 11, kat. št. 24, str. 175–179; BSB-Ink C-427 – GW 7077; <https://daten.digital-sammlungen.de/004/bsb0044451/>.

Tiskan je tudi Balbijev *Catholicon* (št. 31, 31d), ki je obsežen latinski slovar in hkrati enciklopedija; kopiranje tega močno razširjenega priročnika je zahtevalo od prepisovalcev veliko znanja (!) in časa, prav zato je bilo to neliturgično delo natisnjeno zgodaj, že leta 1460 ali nekaj pozneje.³⁰ Kot je iz reverza razvidno, si je Lamberg izposodil na pergamentu natisnjen in iluminiran izvod. K Balbijevi knjigi je kot osredotočena naravoslovna enciklopedija, nekakšen znanstveni pendant, spadalo izčrpno in v srednjem veku marsikod dostopno delo Jerneja Angleškega (Bartholomaeus Anglicus) *De proprietatibus rerum*. Na zadolžnici je zapisano, da gre za delo na pergamentu in uporabljen je variantni naslov *librum Bartholomei de Naturis rerum* (št. 53d in 54). Ker pa je bila ta enciklopedija do leta 1478 natisnjena samo enkrat,³¹ ni izključeno, da je bila v gornjegrajski knjižnici dostopna v prepisu, saj se je od ok. 1240 dalje po vsej Evropi ohranilo veliko rokopisnih izvodov tako v latinščini kot v francoskem prevodu.³² Prav gotovo je pomemben podatek, da je na tej žlahtni osnovi tudi liturgična knjiga beril *item librum postille et sermonum de tempore in pergamento* (št. 42, 42d), hkrati pa je treba priznati, da si zaradi mnogih rokopisnih in tiskanih izdaj ni mogoče predstavljati, za kateri izbor pridig in beril naj bi šlo. Zaradi kvalitetnega pisnega nosilca je morala biti knjiga odličnejša od drugih; seveda bi bil rokopis lahko iz starejših časov. V Kos-Steletovem katalogu ni naveden noben nekdanji gornjegrajski rokopis, ki bi vsebinsko ustrežal temu podatku.

Papir, ki je bil od 13. stoletja dalje vse pogostejši nosilec zapisa, je v teh dveh dokumentih naveden večkrat, desetkrat v darilni listini, v reverzu pa le dvakrat (št. 6d, 7d, 17, 17d, 18, 18d, 28d, 37d, 39d, 41d, 43d, 54d). Zapisovalec je uporabil zvezo *in papiro*; kadar ni omenjen niti pergament niti papir, smemo domnevati, da je bil knjižni blok iz papirja. Samostalniku *carta* so ob posameznih enotah dodali pridevnik, ki usmerja k velikostnemu redu.³³ Če piše, da je izvod *Dekretalij* papeža

³⁰ Za vtis o obsežnosti *Catholicon*a: prvi natis (med 1460 in 1472) šteje 372 listov (torej 744 strani) velikega formata, približno 400 x 290 mm; Digitale Bibliothek - Münchener Digitalisierungszentrum (digitale-sammlungen.de) (dostop: 22. 12. 2020). – Narodna in univerzitetna knjižnica hrani dva prvotiska: Johannes Balbus: *Catholicon*: Ti 10592 iz Bistre, natisnjen 1470 v Strassburgu pri Adolfu Ruschu ima lastniški vpis: *Anno Domini 1480 hunc librum, qui Catholicon dicitur, comparavit sex ducatus Monasterio Vallis jocosae ordinis Carthusiensis venerabilis pater Dominus Augustinus Prior dieti monasterii*. Drugi izvod, Ti 12457, natisnjen leta 1490 v Benetkah pri Hermannu Liechtensteinu, je iz knjižnice samostana v Stični. Gl. Gspan – Badalić, *Inkunabule v Sloveniji*, kat. št. 71 in 72, str. 106 in 301.

³¹ Pred Lambergovo izposajo je knjigo leta 1471 ali 1472 natisnil edino kölnski tiskar Jan Veldener. O natančnih dimenzijah tega tiska nisem mogla dobiti podatkov, je pa v folio formatu in ima 284 listov. Primerjalni izvod: Düsseldorf, Universitäts- und Landesbibliothek; urn:nbn:de:hbz:061:1-145937 (dostop: 18. 12. 2020). – Nekateri viri (tudi ISTC pod št. Ib00131000) navajajo kot tiskarja iz leta 1471 Johanna Schillinga, ki je bil – tako kot Veldener – nizozemskega rodu in je prav tako tiskal za Williama Caxtona. Tiskar te izdaje *De proprietatibus rerum* torej ostaja nekoliko skrivnost.

³² Za primerjavo navajam kodeks: Dunaj, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2337: 14. stoletje, 305 x 220 mm, 23 vrstic, pisano v enem stolpcu, 292 folijev. Dodatni podatki: Handschriftencensus | Wien, Österr. Nationalbibl., Cod. 2337 (dostop: 12. 12. 2020).

³³ Bernhard, *Die Bibliotheksschenkung des Bischofs Sigismund von Laibach (1484)*, str. 188 pravi: »Auch unterschiedliche Papierqualitäten werden eigens in der Bücherliste erwähnt,

Klemna (št. 17, 17d) *in papiro in forma medii actus* in še celo, da je *Catholicon* (št. 31, 31d) prvotisk na pergamentu *in forma carte regalis in pergamento stampatum* itd., potem je pomen dodanih pridevnikov neizpodbiten.

Formatov pri papirnih rokopisih ni mogoče natančno opredeliti, ker so prepisovalci dobivali papirje od različnih trgovcev, nemški in avstrijski papirni mlini pa niso sledili npr. italijanskim standardom,³⁴ zato so mere različne. V oporo (!) so lahko dimenzije prvotiskov, ki so izšli do konca leta 1477, ker so prvotiski vsaj do 1490 sledili estetskimi in velikostnim načelom, ki so se izoblikovala v rokopisnem procesu.³⁵ Škof Lamberg je v času svojega študija lahko kupoval knjige tudi v univerzitetnem antikvariatu v Padovi, na Dunaju ali kje drugje, v času službovanja pa je poleg tovrstnega nakupa brez posebnih težav segel po knjigah, ki jih je bilo mogoče kupiti ali naročiti pri tiskarjih in knjigotržcih, ki so ponujali dela zlasti iz italijanskih in južnonemških tiskarn.³⁶ Kakor piše v darilni listini, so bile podarjene (in pred tem izposojene knjige) v veliki meri še iz njegovih študijskih let, naročene (pri kopistu) itd.³⁷

Ob dokumentirani terminologiji za papirne formate iz severnoitalijanskih mlinov nisem našla ustrezne opore za izraze, ki zaznamujejo velikostne rede, kakršne beremo v obeh listinah.³⁸ Nekateri knjižnični katalogi iz 15. stoletja sem

nämlich *carta regalis, carta mediana, carta minor*.« Vendar ne gre za kakovostne razrede, ampak za velikosti; gl. tudi Volčjak, *Listine Nadškofjskega arhiva Ljubljana. 1140–1500*, str. 493–495; darilni dokument Sigismunda Lamberga je objavljen v prevodu in Volčjak praviloma uporablja sintagmo »v formatu regulare / arcalis / carta mediani« itd.

³⁴ V Italiji so v 13. stoletju uvedli standardizirane papirne formate (Fabriano), ok. leta 1308 pa je papirni mlin v Bologni določil naslednje papirne formate: *imperiale* (500 x 740 mm), *reale* (450 x 620 mm, kar je verjetno *carta regalis*), *mezzane* (350 x 520 mm, torej *carta mediana*) in *reçute* (320 x 450 mm, mogoče *carta minor*). To so dobri usmerjevalni podatki, a ni nujno, da veljajo tudi za rokopise in tiske, ki si jih je izposodil škof Lamberg. Prim. Rückert (ur.), *Ochsenkopf und Meerjungfrau. Wasserzeichen des Mittelalters*, str. 12. Reprodukcijska plošče z vrezanimi formati: Sösemann, *Papierbewirtschaftung, Lexikon des gesamten Buchwesens*, V, stp. 524–525.

³⁵ Razlog je preprost: vzorčni rokopisi so tiskarjem ponujali podatke, kako najbolj funkcionalno oblikovati stran (kar je bilo odlična opora za tiskanje glosiranih besedil v dveh velikostnih redih, slovarjev – zaradi vstavljenih hebrejskih in grških črk – ter drugih tiskarsko obsežnejših in zahtevnejših volumnov – pomislimo na astronomske, matematične, medicinske knjige) in koliko papirja ali pergamenta bi potrebovali za načrtovano naklado.

³⁶ Alfons Lhotsky v odlomku o nakupih knjig za biblioteko dunajske artistske fakultete (vpis v anale z dne 21. oktobra 1467) navaja prihod nekega veronskega knjigotržca, ki je ponujal zlasti natisnjena dela klasične književnosti, na zasedanju fakultetnega sveta 12. novembra 1474 pa so potrdili nakup različnih knjig, natisnjenih v Benetkah itd. Lhotsky, *Die Wiener Artistenfakultät*, str. 167. Škof Lamberg, ki se je marsikdaj mudil na Dunaju, je nedvomno lahko uporabil podobno pot za nakupe, prav tako je ostal v stikih z osebnostmi v italijanskih cerkvenih in univerzitetnih krogih.

³⁷ Bernhard, *Die Bibliotheksschenkung des Bischofs Sigismund von Laibach* (1484), str. 194–195, za odlomek latinskega izvirnika gl. op. 20; Volčjak, *Listine Nadškofjskega arhiva Ljubljana*, str. 495.

³⁸ Za opredelitve velikosti knjig z reverza škofa Lamberga so slej ko prej relevantni strukturni podatki, ki so zajeti v podatkovni bazi Bavarske akademije znanosti (Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz / MBK, gl. Library Catalogues: Bibliothekskataloge - Badw.de) (dostop: 4. 1. 2021), ki pa ne navajajo teh oznak za dimenzije srednjeveških enot. Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs : Österreichische Akademie der Wissenschaften : Free Download, Borrow, and Streaming : Internet Archive.

in tja navedejo, da so signature zapisane v rdeči oz. črni barvi in s tem nakažejo, ali so enote velikih ali majhnih dimenzij. V Lambergovem reverzu je najti izraze za vsaj šest osnovnih dimenzij: samo enkrat piše, da je volumen *magnorum* (št. 1) oz. *magnum* (št. 1d), sicer pa je med velikimi formati *carta regalis* (št. 3, 6, 6d, 7, 7d, 8, 8d, 9 [verjetno tudi št. 9d, ker je navedena *carta predicta* in se nanaša na predhodno enoto], 15, 15d, 21, 21d, 28, 28d, 29, 29d, 30, 30d, 31, 31d, 32, 32d). Prav tako je na reverzu le enkrat zapisan izraz *carta regulare* (št. 18, 18d), sledilo bi enajst enot v formatu *carta mediana* (št. 10, 10d, 11, 11d, 12, 12d, 13, 14, 14d, 22, 22d, 23, 23d, 25, 25d, 26, 26d, 33, 33d, 37, 37d) 11, 12, 13, 14, 21, 22, 24, 25, 32, 36). Najbolj izmuzljive so dimenzije knjig manjšega formata, ki so *in carta arcali* (št. 27, 27d, 34, 34d, 36, 38, 38d, 39, 39d, 40, 40d, 41, 41d, 43, 43d, 44, 44d, 45, 45d, 46, 46d, 47, 47d, 48, 48d, 49, 49d, 50, 50d, 51, 53, 54d, 55d), in teh je 19 enot, a dimenzije niso napisane pri vseh. Še manjši sta bili dve enoti in *carta minori* (št. 16, 16d in 24, 24d), a med njimi niso mogle biti prevelike razlike, ker pri enoti št. 27 piše: *stampatum in carta minori vel arcali*.

Kaj to pomeni v izmerjenih dimenzijah? Ko pri enoti št. 1 in 1d preberemo skoraj enak in precej obsežen zapis, da gre za knjigo dekretalij (*unum librum decretorum magnorum in pergamento de loca almana ligatum in asseribus abductis pelle rubea*), si ob jasni opredelitvi *magnum* oz. *magnorum* lahko predstavljamo, da je bila knjiga visoka najmanj 500 mm, zaradi pripombe *littera almanica scriptum* vemo, da gre za rokopis v gotici.

Dvanajst knjig je imelo dimenzije *regalis*; za vtis si lahko pomagamo s podatki ob knjigi Nicolausa de Tudeschis – Panorminatana (št. 10, 10d) *Glossae Clementinae*, ki je bila natisnjena 21. januarja 1474 v Rimu – merila je 432 x 290 mm.³⁹ *Carta regulare* je velikost, zapisana samo ob enoti Michaela de Dalena *Casus summarii Decretalium Sexti et Clementinarum* (št. 18, 18d; ob št. 17, 17d je ob enakem naslovu zapisana velikost *in forma medii arcus*); v času pred Lambergovo izposajo je izšel samo en prvotisk de Dalenove knjige,⁴⁰ zato je mogoče, da je na listinah zapisan bodisi rokopisni ali tiskani izvod. Izraz *carta mediana* namiguje, da gre za format srednje velikosti; kot primer bi lahko služila knjiga s pridigami papeža Leona I.: v obeh dokumentih piše, da je knjiga natisnjena v tem formatu (št. 37, 37d). Ker so knjigo v 15. stoletju natisnili samo dvakrat, meri *carta mediana* približno 317 ali 324 mm v višino in ok. 223 v širino.⁴¹ Navedenih je več enot v velikosti *carta arcalis*, pri dveh pa je jasno zabeleženo, da gre za natisnjeni knjigi. Za št. 48, 48d preberemo: *librum intitulatum scrutinium scripturarum stampatum in carta arcali*. To je delo Paulusa de Sancta Maria (= Paulus Burgensis, Pavel iz Burgosa), ki je do konca leta 1477 izšlo trikrat. Primerjati je mogoče dve izdaji, rimsko iz leta

³⁹ ISTC ip00039000 tiskarja Johannes Gensberga.

⁴⁰ Köln: Petrus in Altis de Olpe, 18. december 1476, ISTC im00531900 in GW M23232; dosegljiv izvod v Düsseldorf, Universitäts- und Landesbibliothek sicer omogoča pregled vseh 268 strani, ne posreduje pa dimenzij.

⁴¹ Podatki o tem prvotisku so v ISTC il00128500 oz. ISTC il00129000; dimenzije listov so 317 x 223 mm oz. 324 x 220.

1471, kjer meri knjižni blok 300 x 215 mm, in strasbourgško iz leta 1474, kjer knjižni blok meri 300 x 200 mm.⁴² Oznaka *arcalis* je najbližje formatu kvarta, se pa ne razlikuje od formata *mediana*. Pri enoti št. 27, 27d piše: *item librum platearii stampatum in carta minori vel arcali*. To je medicinski priročnik bodisi očeta Giovannija Platearija ali njegovega sina Mattea Platearija, ki sta bila člana pomembne družine v zgodovini salernitanske medicine. Najbrž gre za rokopis; v podatkovni bazi prvotiskov (Incunabula Short Title Catalogue, ki jo vzdržuje British Library) je navedena le ena izdaja, ki pa je iz leta 1497⁴³ in zato se zdi, da je napaka bodisi v Lambergovem reverzu ali pa – prav nasprotno – ta seznam izpričuje obstoj nekega tiska do konca leta 1477, kar bi bil svetovni *unicum*. Pozornosti vredna je tudi nestabilna opredelitev dimenzij: zapis pravzaprav izenačuje dva formata.

Ob že omenjenih detajlih o okrasu (št. 2, 2d: *miniaturum sive illuminatum* in št. 30, 30d: *illuminatum*) lahko v reverzu preberemo še nekaj omemb o knjižnih vezavah. Tudi teh podatkov je malo. Samo na darilni listi je pri enoti št. 0d zabeleženo, da ima lesene platnice, ki so prevlečene z zelenim usnjem: *Ligatum in asseribus obductis in viridi corio*. Št. 1, 1d in 2, 2d sta imeli podobno vezavo, kakor lahko sklepamo iz besed *in asseribus obductis pelle rubea*, kar je pomenilo, da so lesene deščice prevlečene z usnjem karminaste barve. Podatek, da je knjiga vezana v žolto usnje – *in asseribus obductis in coreo flaveo*, je zapisan pri dveh knjižnih enotah. Za št. 49d piše na darilni listini: *Item librum hymnorum et sequenciarum cum suis exposicionibus in carta arcali ligatum asseribus obductis coreo flaveo*. In tega podatka na reverzu ni. Na reverzu je kot št. 50 naveden zbornik več besedil, ki ga na darilni listini ne najdemo: *item librum Pronunciamentum de sanctis et tractatus de superstitionibus et pluribusque aliis in uno volumine in carta fracta arcali in asseribus obductis coreo flaveo* (sic!). Ali gre za napako pri vpisu ali ne, naj ostane odprto. Lesene platnice (a mogoče brez prevleke ali pa je bila struktura vezave zavarovana s polusnjenim prekritjem) je dobil tudi volumen glosiranih *Klementin* (št. 5d), na darilni listini pa lahko preberemo, da so imele vse knjige Angela de Castro podobno vezavo – pa ne vemo, kakšna naj bi sploh bila (št. 10d). Drugih relevantnih podatkov o materialnih kvalitetah izposojenega in podarjenega gradiva pa na listinah ni najti.

⁴² Paulus de Sancta Maria: *Scrutinium scripturarum*. Strassburg: Johann Mentelin, ok. 1474: BSB-Ink P-47 – GW M29974: <https://daten.digital-sammlungen.de/bsb00076968> (dostop: 7. 1. 2021). Mentelin je pred tem, najpozneje leta 1470, že izdal to delo in je izdaja iz leta 1474 samo vizualno izpopolnjena. Paulus de Sancta Maria: *Scrutinium scripturarum*. Rim: Ulrich Ha(h)n, ne pozneje kot april 1474: BSB-Ink P-46 – GW M29969: <https://daten.digital-sammlungen.de/bsb00063823> (dostop: 7. 1. 2021).

⁴³ Omenjena izdaja vsebuje krajša besedila več avtorjev (Johannes Serapion st., Serapion ml., Galen, Johannes Platearius, Mattheus Platearius), natisnil je Bonetus Locatellus za Octaviana Scota, Benetke, 16. december 1497; istic iso00466000 in označena je velikost v formatu folija, čeprav primer, ki ga hrani Bayerische Staatsbibliothek, meri samo 322 x 232 mm. BSB-Ink S-298 – GW M41687: <http://daten.digital-sammlungen.de/bsb00061068/> (dostop: 7. 1. 2021).

Dopolnila glede vsebin in avtorjev

Tako na Lambergovi zadolžnici kot na darilni listini je vsakič zapisanih 55 knjižnih enot, od tega se jih 54 ponovi in vsakič je ena enota nova – torej je v celoti 56 vpisov. Ob tem naj ponovim znano dejstvo, da je bilo besedil precej več kot vpisanih enot, saj so tiste čase na sezname, kataloge ipd. povečini zapisali naslov oz. incipit samo prvega dela,⁴⁴ spet drugje je naštetih več naslovov in z dodatkom *in uno volumine* je povedano, da je knjižna enota zbornik.⁴⁵ Nekatera besedila so sicer kratka kot recimo pridige in berila oz. razmišljanja, vendar so v sebi zaokrožena sporočila in v eni knjigi jih je lahko veliko. Tako je že iz vpisov razvidno, da je bilo 14 sermonarijev in knjig z nabožnimi razmišljanji – koliko pa je v njih bilo vseh besedil, si ni mogoče predstavljati. Čeprav si zapisani naslovi ne sledijo v povsem trdni tematski shemi, je to manj pomembno od ugotovitve, da seznam »posreduje vpogled v duhovno življenje tega prvega ljubljanskega škofa«.⁴⁶

P. Simoniti je, izhajajoč iz seznama izposojenih del, prispeval oris celote, kjer je poudaril tehtnost kanonskega prava, ki obsega polovico vseh enot, medtem ko druga polovica pripada teološkim delom, nekaj knjig tudi medicinskim priročnikom in delom z jezikovnimi in splošnoizobraževalnimi cilji. Posebej se je ustavil pri *Epistolah* Gasparina da Barzizza in Psevdo-Ciceronovih *Synonima*, ki tvorijo eno kataloško enoto s *Facetijami* Giovannija Poggija Bracciolinija. »Ta navidez drobni podatek je vreden poudarka, ker naj bi izposojene knjige služile predvsem praktični rabi škofove pisarne, ki si je torej že prizadevala za humanistično latinizacijo. Namembnost teh del potrjuje tudi neka sicer nedoločljiva *Summa dictaminis epistolarum papalium*: kot smo že in še bomo videli, se je ljubljanska škofija še dolgo pravdala z Oglejem glede jurisdikcije nad posameznimi farami. Intervencije v Rimu pa so po eni strani terjale dovolj večje juriste, po drugi pa tudi spretne, retorično izobražene stiliste.«⁴⁷

G. Bernhard, ki je analiziral Lambergovo darilno listino, je razširil predstavitev vsebin, dodal je vire, podatke o avtorjih in to je temeljna označitev večjega dela zapisanih knjig.⁴⁸ Njegovim besedam ni kaj oporekati, nekaj posplošeno navedenih detajlov pa je mogoče razjasniti, ker so medtem posamezne enote izstopile iz anonimnosti. Tudi on pričenja pri delih kanonskega prava (rimsko pravo ni zastopano), kar ne preseneča, saj je Sigismund Lamberg leta 1451 v Padovi doktoriral iz kanonskega prava in to je bil za opravljanje škofovske službe nedvomno pomemben izobrazbeni temelj. Ali je na zapisano zaporedje knjig vplivala tudi vizualna impresivnost, saj največji volumni vsebujejo papeške dekretalijske, ni mogoče reči, vsekakor pa so bili za škofa in njegovo pisarno najpomembnejša pravna osnova.

⁴⁴ Simoniti, *Humanizem na Slovenskem*, str. 51.

⁴⁵ Zaradi vsebine izstopajoč primer sestavljene knjige iz vsaj štirih glavnih besedil je enota št. 47, 47d, ki našteva abecedno urejen slovar, knjigo Izidorja Seviljskega *De summo bono* oz. ravnanju pod božjim imenom, leposlovno delo o trojanski vojni (ki je najbrž izpod peresa Dictysa Cretensis *Historia Troiana* ali včasih napačno navedeno delo Psevdo-Daresa Phrygiusa *De excidio Troiae*) ter Psevdo-Senekovo (ki je Martin iz Brage) delo o štirih glavnih krepostih.

⁴⁶ Bernhard, *Die Bibliotheksschenkung*, str. 187.

⁴⁷ Simoniti, *Humanizem na Slovenskem*, str. 52.

⁴⁸ Bernhard, *Die Bibliotheksschenkung*, str. 188–190.

Kadar naslov ni zapisan, je identifikacijo možno samo predlagati. Zdi se, da št. Od z opisom *Unum librum decreti sive decretorum antiquum* označuje tiste pravne tekste, ki jih še danes, po osmih stoletjih, označujemo kot *jus antiquum*. Gre za vsebine papeških odločitev od leta 33 do ok. 1150: torej bi bila ta enota zbirka pravnih določil, ki jih je v času papeža Gelazija I. (492–496) in do začetka 6. stoletja sestavil Dyonisius Exiguus (ok. 470–540). To je njegova *Collectio canonum Dionysianae*, katere izvod je papež Hadrijan leta 774 podaril Karlu Velikemu ob njegovem prvem obisku Rima. Posledično je ta zbirka kanonskega prava postala podlaga za ureditev cerkveno-pravnih razmer v frankovski državi. Zbirko pravnih določil so pozneje nadaljevali v pisarni papeža Hadrijana I. in jo poznamo kot *Collectio Dionysio-Hadriana*. Ker si je Karel Veliki zastavil za politični cilj, da se predstavi kot zaščitnik latinske Cerkve, je ta zbirka kanonskih določil dobila status uradnega kodeksa v frankovski cerkvi. Temu zborniku so čez dobri dve stoletji dodali tudi zbirke razsodb, ki sta jih zbrala in uredila npr. Regino iz Prüma (842–915) in Burckhardt iz Wormsa (950–1025).

To bi lahko bila osnova za misel, da so dekretalije zapisovali po časovnem zaporedju. Kot naslednjo knjigo, št. 1, 1d, *alium librum decretorum magnum*, bi si smeli predstavljati nadaljevanje, Gratianove († pred 1159) *Dekrete*. Sestavil jih je ok. 1140, ko je preuredil zbirko papeških dekretov od začetkov do sredine 12. stoletja. Ker so z uvedbo predmeta kanonskega prava na univerzi v Bologni cerkvenopravno stvarino poslej ločili od teologije, so Gratianovo delo zelo zgodaj opremili z glosami, med glosatorji pa je poleg najpogostejše citiranih (Bartholomaeus Brixienensis, 1200–1258, Johannes Wildeshausen resp. Teutonicus, ok. 1180–1252) najti Lambergovega vrstnika, Alessandra de Nevo (1419–1484), poznejšega profesorja kanonskega prava v Padovi. Vpis *Item tertium librum decreti* (št. 2, 2d) je prav tako splošen in tudi brez naslova, a glede na Lambergov študij bi ta, tretja knjiga, utegnila vsebovati papeške dekrete, ki jih poznamo kot nadaljevanje Gratiana do zgodnjega obdobja papeža Inocenca III. (1187–1210) z naslovom *Compilatio tertia*.

Vrsto srednjeveških zbirk kanonskega prava zaključujejo tri dela. Najprej so sledile *Dekretalije* (št. 3, 3d) papeža Gregorja IX. (1145–1241), ki jih je med 1230 in 1234 sestavil učenec dominikanec Rajmond Penafortski (de Peñafort, po 1175–1275). Opravljeno delo je več kot zgolj seštevek starejših papeških odločitev; izpustil je vse dvomljive tekste in interpolacije, izločil dele, ki se niso ujemali z rdečo nitjo oz. duhom dekretalij, pojasnil je natančen pomen posameznih izrazov, starejša cerkvena stališča je razložil z okoliščinami itd.⁴⁹ Ob koncu stoletja je papež Bonifacij VIII. (ok. 1235–1303) razglasil naslednjo knjigo, povečini imenovano *Liber sextus* (št. 4, 4d). To pravno zbirko zaključuje knjiga dekretalij papeža Klemna V. (1250–1314, št. 5, 5d), natančno zapisana kot *librum clementinarum omnes in pergamenis cum suis glosis ordinariis*, torej že opremljena z razlagami enega največjih glosatorjev tega časa, Giovannija d'Andreae (Johannes Andreae, 1270–1348).⁵⁰

⁴⁹ https://catholicism.enacademic.com/17091/papal_Decretals (dostop: 12. 1. 2021).

⁵⁰ Klemen V. je umrl, preden je lahko objavil to delo; tako jih je objavil papež Janez XXII. leta 1317 pod naslovom *Liber septimus Decretalium*, ki vseeno nosi Klemново ime.

Kot št. 6, 6d, 7, 7d in 8, 8d so zapisane tri knjižne enote, kjer so usmerjevalna opora glede avtorja komentarjev oz. razlag dekretalij opisi: ... *volumen cardinalis* ... ali *eiusdem cardinalis* ... Podatek, da gre za dela, ki jih je spisal kardinal, usmerja k dvema avtorjema, kardinalu Henriku de Segusia (de Susa ali Henricus Hostiensis) in florentinskemu kardinalu Franciscu de Zabarellu. Oba sta bila znamenita kanonista, vendar gre v tem primeru najbrž za de Zabarella (ok. 1335–1417), katerega obsežno delo *Commentaria in quinque libros decretalium* je bilo v času Lambergovega študija eno novejših del, čislano v vatikanskem okolju in na koncilu v Konstanci; na seznamih so navedeni komentarji k drugemu, tretjemu in četrtemu delu dekretalij. Franciscus de Zabarella je delo pričel pisati po letu 1391, vsebine je predaval v Padovi in v razlage pravnih procesov vključeval primere iz tega mesta.⁵¹ Lamberg bi te vsebine utegnil poslušati pri Jacobu de Zocchisu, ki je nadaljeval Zabarellovo delo. – Starejši avtor, Henricus de Segusia (†1271), kardinal Ostije in Velletrijs, je sestavil znameniti komentar k petim knjigam *Dekretalij* Gregorja IX. in k *Summa super titulis decretalium*, ki je bila temelj za razlage kanonskega prava in zato zelo razširjena. Peti del *Summae* je *Tractatus de poenitentia et remissionibus*, kar predstavlja št. 21, 21d na Lambergovih listinah.

Kakor je G. Bernhard zapisal, je Jacobus de Zocchis de Ferraria (†1457) predaval v Padovi in ga je Lamberg utegnil poznati:⁵² št. 9, 9d ... *librum Iacobi de Sociis super quarto decretalium* ... vsebuje teme, ki so logično nadaljevanje Zabarellovih razlag. Lambergov sodobnik je bil Angelo da Castro (†1485), od 1443 profesor v Padovi, pozneje pa je služboval tudi v Rimu.⁵³ V seznamu je vpisanih kar pet knjižnih enot in vse so komentarji k dekretalijam. To so št. 10, 10d, 11, 11d, 12, 12d, 13, 13d in 14, 14d: ... *super prima parte primi decretalium et Panormitanum super Clementis* ..., ... *super secunda parte primi decretalium* ..., ... *super prima parte secundi decretalium* ..., ... *super secunda parte secundi decretalium* ... ter ... *super tercio, quarto et quinto libris decretalium cum certis repeticionibus in uno volumine* *Ubi etiam continentur casus iuris in quibusquis ipso facto sententiam excommunicatione incurrat decretalium sexti et clementinarum*. Ali je bila enota št. 14, ki omenja ponavljanja (vsebin) nemara skripta ali osebni zapis predavanj, seveda ni mogoče reči, je pa glede na proces predavanj (razlaga – ponovitev – dialog študentov na določeno temo)⁵⁴ to tudi mogoče. K taki misli prispeva tudi navedba Panormitanovega (Nicolaus de Tudeschis, 1386–1445) komentarja h *Klementinam*, ki so bile v jedru študija kanonskega prava (št. 10, 10d). Vsebina te knjige je bila v tedanjih cerkvenih razmerah pomembna, ker so zapisane predstavitve pravnih primerov, ki so bili zaradi kakršnihkoli okoliščin lahko razlog za ekskomunikacijo ter so dobile mesto v Šesti knjigi *dekretalij* in *Klementinah*.

Pod št. 15, 15d je vpisana knjiga, ki je zbornik pravnih besedil oz. nasvetov,

⁵¹ Schulte, *Die Geschichte der Quellen und Literatur des Canonischen Rechts*, str. 283–285.

⁵² Bernhard, *Die Bibliotheksschenkung*, str. 188; Schulte, *Die Geschichte der Quellen und Literatur*, str. 327–328.

⁵³ Bernhard, *Die Bibliotheksschenkung*, str. 188; Schulte, *Die Geschichte der Quellen und Literatur*, str. 333.

⁵⁴ Lhotsky, *Die Wiener Artistenfakultät 1365–1497*, str. 106.

torej razlag procesov. Kot edini avtor je napisan Fridericus Petruccius de Senis (fl. 1320–1340), jurist po rodu iz Siene.⁵⁵ Ob sporočenem naslovu *librum consiliorum Friderici de Senis et aliorum doctorum in uno volumine* bi si vsaj pri imenovanem avtorju smeli predstavljati, da gre za spis *Quaestiones, responsa, consilia, collationes de iure canonico* (z rubriciranim incipitom: *Quaestiones disputatae, consilia reddita et consultationes*),⁵⁶ kar je nemara vplivalo na naslov Lambergove kataloške enote. Imena preostalih avtorjev in naslovi njihovih del žal niso opredeljivi.

Zelo malo je znanega o avtorju dveh knjižnih enot s skoraj enakim naslovom: *casus summarios decretalium sexti et clementinarum*. To so št. 17, 17d in 18, 18d, obakrat je navedeno, da je knjiga napisana na papirju. Delo je pravzaprav priročnik, ki ga je sestavil Michael de Dalen in naslovi poglavij kažejo, da gre za nasvete, kako pravilno ravnati v nekaterih okoliščinah, ki jih mora obvladati škof; vsega skupaj je 43 sklopov. Kakor je razumeti besedilo, so si nasproti postavljene situacije, ki jih *Klementine* razlagajo nekoliko drugače kot starejše dekretalije. Michael de Dalen je v bio- in bibliografskih razvidih zapisan s skromnim podatkom, da je kot nemški kanonist deloval ok. 1476. Očitno je to edina časovna opora, ker je 18. decembra 1476 pri kölnskem tiskarju Petrus in Altis de Olpe (gl. op. 40) izšla knjiga *Casus summarii Decretalium Sexti et Clementinarum*.⁵⁷ Težko je verjeti, da bi si Lamberg izposodil dva identična izvoda, nemara je šlo za rokopisno in tiskano verzijo, ker poznamo dovolj primerov, ko je rokopisni izvod povzetek celovite (tiskane) študije.⁵⁸

Na reverzu ima enota 19 nejasen naslov in še le na darilni listini se ob vpisu ... *unum librum de contractibus cum diversus tractatibus in canonibus et primo beati Bernhardini per modum quadragesime de contractibus* ... razjasni, da gre za delo Bernardina Sienskega (1380–1444) *Tractatus de contractibus et usuris*, ki je razprava o finančnem poslovanju, o obrestih na posojila in oderuštvi. Ta razprava je bila zvezana skupaj z več tematsko sorodnimi besedili, ki pa jih ni mogoče opredeliti;⁵⁹ izšla je tudi kot samostojen prvotisk.⁶⁰ Naslednji vpis ... *super toto titulo de usuris et contractibus* (št. 20, 20d) je s to enoto tematsko povezan.

⁵⁵ Primerjalni rokopis Fulda, Hochschul- und Landesbibliothek, sign. 100 D 39a, navaja ob njem kopico avtorjev, ki obravnavajo podobne pravne primere: Lopus de Castellione, Johannes de Lignano, Guilelmus Bont, Aegidius Bellamera. Gl. <http://hs-fulda.de>. Bernhard, Die Bibliotheksschenkung, str. 188.

⁵⁶ V podatkovni bazi samo nemških rokopisnih zbirk je Fridericus de Senis kot avtor zapisan v 48 rokopisih, od tega jih ima 34 precej popolna besedila; navedeno delo z zapisanim naslovom je – vzeto kot primer – rokopis: Erfurt, Universitäts- und Forschungsbibliothek, UB Erfurt, Dep. Erf. CA. 2° 209.

⁵⁷ Primerjalni prvotisk: Darmstadt, Universitäts- und Landesbibliothek, <http://tudigit.ulb.tu-darmstadt.de/show/inc-iv-573>. Knjiga ima 134 listov oz. 268 strani.

⁵⁸ Prim. knjižno enoto NUK, sign. Ti 4057–4061, kjer so ob natisnjenih pravnih besedilih privezani rokopisni izvlečki. Natančnejši podatki glede avtorjev, strani in porekla celote: Golob, *Manuscripta et fragmenta*. 2, str. 184–193.

⁵⁹ Schulte, *Die Geschichte der Quellen und Literatur des Canonischen Rechts*, str. 434. Primerjalna enota: Utrecht, University Library, F fol 94 94 (Rariora) dl 1-4; <https://utrechtuniversity.on.worldcat.org/oclc/901221795>.

⁶⁰ Bernardinus Senensis: *De contractibus et usuris*, Strassburg: apud Henricus Ariminensis (?), ne po 1474, folio, ISTC ib00345000.

Ni povsem zanesljivo, če je pod št. 21, 21d – *Tractatus super decretalem de penitentiis et remissionibus* – vpisano delo dunajskega profesorja kanonskega prava; to je bil Henricus de Odendorp (ali Oldendorp, ok. 1350–1399), ki je k svojemu imenu pogosto pripisal *de Colonia*, od koder je bil doma. Vendar je bil leta 1385 rektor dunajske univerze, v *Collegium ducale* eden prvih članov in zelo vpliven; omenjeni spis je komentar in utemeljitev sklepov 4. lateranskega koncila (1214) glede obveznih letnih spovedi za oba spola.⁶¹

Pri enoti št. 22, 22d je na dokumentih mogoče prebrati imeni avtorjev, ki to nista: ne na reverzu zapisani Egidius Hostarius ne na darilni listini navedeni Egidius Foscari(us) nista napisala *Ordo iudiciarius*, ampak Aegidius Fuscariarius (fl. 1252–1289).⁶² O njem sicer ne vemo rojstne letnice, a leta 1252 je že bil imenovan kot *magister decretorum*, bil je prvi civilni pravnik, ki je v Bologni predaval cerkveno pravo, bil je imenovan v *Collegio de 'Sapienti*. Navedeno delo je bilo dokončano ok. 1260 in je pomembno kot vpogled v zgodovino rimskega in kanoničnega procesnega prava,⁶³ v oporo pri pravnih postopkih so bili zapisi o različnih primerih iz procesnega prava, izrekov itd. Bil je učitelj enega največjih glosatorjev, Giovannija Andreae. Sestavljavci obeh listin so zapisali naslov traktata *Ordo iudicium*, v tem volumnu pa so še drugi in raznovrstni spisi.

Pomembni pravni zborniki so bili zapisi z odločitvami rote, papeškega razsodišča; Lambergu so bile na razpolago v dveh knjižnih enotah, in sicer kot *decisiones antiquarum* ter *decisiones novarum* (št. 25, 25d in 26, 26d). Ni nobenega zaznamka, ali je šlo za rokopisna volumna ali prvotiska, v drugi polovici 15. stoletja je bilo oboje mogoče. V vsakem primeru pa je velika verjetnost, da gre za besedila v redakciji Wilhelma Horborcha (†1384), člana papeške kurije in papeškega nuncija, ki so jih takrat šteli za edino veljavna. Od 1470 so bile v obtoku tudi natisnjene izdaje s komentarji mlajših pravnikov. Mimogrede, približno sočasen je rokopisni izvod sklepov rote, ki je ohranjen v Nadškofjskem arhivu v Mariboru.⁶⁴

Malo je znanega o Giovanniju Nicoloju de Milis, le to, da je bil iz Verone, doktor obojega prava in advokat v Rimu.⁶⁵ *Repertorium iuris* (št. 23, 23d in 24, 24d) je napisal ok. 1430–1440 in je obsežno delo z razlagami pravnih izrazov, ki se dopolnijo s pojasnili ob ustreznih pravnih primerih.⁶⁶ Ker je imel Sigismund

⁶¹ O avtorju gl. Schulte, von: Oldendorp, Heinrich von, str. 146 oz. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd12244342X.html>.

⁶² Pravilno ime navaja Bernhard, Die Bibliotheksschenkung, str. 188. Največ o njem sporoča Schulte, *Die Geschichte der Quellen und Literatur*, II, str. 139–143.

⁶³ Wahrmond, *Der Ordo iudiciarius des Aegidius de Fuscariariis*. 3.1.

⁶⁴ Golob, *Srednjeveške in renesančne knjižne umetnine iz zakladnice Nadškofije Maribor*, str. 76–78. – Tudi v prvotiskih je med komentatorji sklepov rote ob drugih pravniki vedno naveden Horborch. Prim.: *Decisiones Rotae Romanae*. Con: *Decisiones antiquae*. Comp: *Guillelmus Gallici, Guillelmus Horbroch, Bonaguida Cremonensis*. *Decisiones novae*. Comp: *Guillelmus Horborch*. Add: *Jacobus de Camplo: Additiones*. Romae: Ulrich Han et Simon Nicolai Chardella, 20. november 1472, ISTC No. Id00104000.

⁶⁵ Schulte, *Die Geschichte der Quellen und Literatur*, str. 299–300; Bernhard, Die Bibliotheksschenkung, str. 188.

⁶⁶ Primerjalni prvotisk: Johannes <de Milis>: *Repertorium iuris*. Romae: Georgius Lauer, 23. junij 1475; BSB-Ink M-388 – GW M23409; ISTC im00572000. Knjiga šteje 182 oštevilčenih

Lamberg to delo na razpolago v dveh knjižnih enotah, ki nista bili velikega formata (*in carta mediana* oz. *in carta minori*), se zdi, da gre za razdelitev *Repertorija* med dve rokopisni enoti, saj podatkovne baze navajajo eno samo de Milisovo delo. Z incipitom *Absenti* je označen prvi del *Repertorija*,⁶⁷ v nekaterih kolofonih piše, da ta ali ona knjiga vsebuje teme iz kanonskega in rimskega prava. De Milisovo delo je bilo strokovno dosti širše zastavljeno, kot je bil povsem praktičen pravni slovar (*vocabularium iuris cum titulis legalibus*), ki je prav tako anonimno delo, kot so tudi razprave o volitvah (cerkvenih dostojanstvenikov) in zatem »uporabne arenge«; vsa besedila so zbrana v eni knjižni enoti (št. 16, 16d).

Sklop teoloških enot po navadi pričenja navedba *Svetega pisma*; Sigismund Lamberg ga je imel na voljo v tiskani verziji na papirju (št. 28, 28d). Zraven gredo neposredno razlagalna dela. Brez navedbe avtorja je v seznamu zapisana knjiga ... *Librum auctoritatum et excerptorum biblie triginta titulos secundum alphabetum* ... (št. 33, 33d). S takim incipitom (ki se praviloma nadaljuje z besedami ... *in concordantia decretorum et decretalium*) je v obeh listinah zabeležena knjiga, katere avtor je bolonjski profesor Johannes Calderini (ok. 1300–1365).⁶⁸ Izbor citatov iz Svetega pisma je služil kot opora v pisnih ali govorjenih nastopih: sklicevanje na biblične sentence je vplivalo na stališče o tehtnosti pravne utemeljitve.⁶⁹

Naslednja enota, ki pojasnjuje težje razumljive besede v Bibliji, je *Mammotrectus* (št. 50d in 51). Avtor je Giovanni Marchesini de Regio Lepidi (fl. druga polovica 13. stoletja), frančiškan in učitelj v samostanski šoli v Imoli, ki je bil aktiven v drugi polovici 13. stoletja. Knjiga je nastala med letoma 1279 in 1297, sega pa v besedišče od Geneze do konca Razodetja, nato sledijo razlage besed iz liturgičnih knjig, responsorijev, himen, legendarijev itd. Marchesini je v prologu pojasnil izbor naslova, izraza *Mammotrectus* namreč ne moremo enostavno prevesti. Beseda se opira na odlomek iz 1. pisma Korinčanom (3: 1-2)⁷⁰ in je aluzija na »božje mleko«. Knjiga je bila uspešnica, vsebuje vse tisto, kar so morali menihi znati po zaključenem noviciatu, je tako rekoč priročnik za razumevanje Biblije in

folijev oz. 364 oštevilčenih strani (brez kazal in seznama popravkov) pri dimenzijah pribl. 400 x 289 mm.

⁶⁷ Dodatek *Absenti* je tako rekoč razločevalna beseda, ker se prvo geslo de Milisovega *Repertorija* prične z besedami: *Absenti filio* ..., česar ne poznamo pri drugih tovrstnih besedilih.

⁶⁸ Npr. Vatikan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. pal. 675; Calderinijevo besedilo je na fol. 127r–225r. Ta rokopis iz palatinskega sklopa je mogoče dunajsko delo iz zadnje tretjine 15. stoletja. https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/bav_pal_lat_675 (dostop: 4. 1. 2021).

⁶⁹ Schulte, *Die Geschichte der Quellen und Literatur des Canonischen Rechts*, str. 247–253; na str. 250 jasno zapiše, da ta spis nima za pravno znanost nobene vrednosti. Bernhard, *Die Bibliotheksschenkung*, str. 188 pušča avtorstvo odprto. – Naj dodam, da gre za precej podobno pozicijo do velikih, avtoritativnih besedil, kot jo je negovala šola v karolinškem času, ko so dobesedno znanje antičnih in starokrščanskih misli šteli za presežno vrednost; Bernhard Bischoff navaja kot dobro dokumentiran primer prijavo Ermenricha, kandidata za pisanje prenovljene *Vita Sancti Galli*, ki je v predstavitenem pismu naštel več kot ducat avtorjev in še več njihovih del: to je bila izkaznica, da obvlada literaturo, slovnico in stilistiko. Bischoff, *Libraries and Schools in the Carolingian Revival of Learning*, str. 93–114, navedena primerjava je na str. 107.

⁷⁰ »Bratje, nisem vam mogel govoriti kot duhovnim, ampak kot zgolj mesenim bitjem, kot nedoraslim v Kristusu. Mleka sem vam dal piti, ne jedi ...«, 1–2.

uvod v njeno rabo v liturgiji.⁷¹ Poleg večjega števila ohranjenih rokopisov je izšlo vsaj 23 prvotiskov; *Mammothrectus* je znan v nekaj redakcijah in tako je povsem odprto vprašanje, katero je imel na razpolago škof Lamberg. Marchesinijevemu delu je bil privezan *librum Luciani*: to je latinski slovar, delo avguštinskega meniha po imenu Guillelmus Brito.⁷²

Pantheologia sive Summa universae theologiae (št. 29, 29d) je izjemno obsežna teološka enciklopedija, ki jo je Lamberg imel v tiskani obliki. Avtor je dominikanec Rainerius de Pisis oz. Raynier de Rivalto (?–1351);⁷³ v 15. stoletju so delo natisnili šestkrat, potem pa le še dvakrat. V resnici je to izjemno delo, izdaja iz leta 1473⁷⁴ in tudi ponatis iz leta 1474 štejeta 856 listov (1712 strani v dveh stolpcih, vsak po 57 vrstic), besedilo (s številnimi okrajšavami) pa obsega približno 1,350.000 besed.⁷⁵ Če je to delo veljalo za priročnik za pridige,⁷⁶ potem je bilo neizčrpno.

Vsebine nekaterih enot zajemajo snov iz svetopisemskih knjig ali odlomkov, med katerimi je treba na prvem mestu omeniti razmišljanja Izidorja Seviljskega (ok. 560–636) pod naslovom *De summo bono libri tres* (št. 47, 47d s še tremi besedili). Izhodišče predstavlja 1. poglavje I. knjige z naslovom, da je Bog najvišje dobro, iz tega pa Izidor izpeljuje vse drugo, začeni z lepoto stvarjenja, z lepoto, ki je skrita v krstu, zakramentih itd., izteče pa se v predstavitev dobrih del.⁷⁷ Delo *Sermones super Cantica canticorum* Bernarda iz Clairvauxa (1090–1153, št. 40,

⁷¹ Knjigo je treba brati kot bogato informacijo o procesu šolanja v samostanih. Eden najzgodnejših rokopisov je dostopen na: www.textmanuscripts.com/medieval/marchesinus-regio-lepidi-mammothrectus (dostop: 7. 1. 2021).

⁷² Kot primer: Graz, Universitätsbibliothek, Ms 1316, gl. Kern: *Die Handschriften der Universitätsbibliothek Graz*, 2, str. 291, z zaključno formulo: *Explicit Lucianus. Finitus est iste liber in die s. Elisabeth anno dni 1375*. Rokopis je majhnih dimenzij (200 x 150 mm), slovar obsega fol. 4r–122v. – *Item Lucianus de expositione verb(or)um*: s signaturo K 5 je bila knjiga na polihah kartuzijanskega samostana Aggsbach; Gottlieb: *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs*, 1, str. 607. – Iz knjižnice komende nemškega viteškega reda v Ljubljani je rokopis (sedaj Dunaj, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 14.552), ki ima v incipitu zapisano *Guillelmus Brito sive Lucianus O. S. Augustini: Vocabularium biblicum 'Difficiles studeo partes'*, kar je podatkovno natančen incipitarni naslov. Podobno govori tudi incipit kodeksa Münchenske Universitätsbibliothek, quart. cod. 25: *Expositio vocabulorum Bibliae*. – Guillaume Breton (fl. 1250–1275) je bil glosator svetopisemskih knjig in je v veliki meri dopolnil Walahfrida Strabona, znan in za teologijo zaslužen mož, a v podatkovnih bazah ni bilo najti kakšnega drugega Bretonovega avtorskega dela. Gl. Reuter, *Die lateinischen mittelalterlichen Handschriften der Universitätsbibliothek München: Quartreihe*, str. 29–30. – Bernhard, *Die Bibliotheksschenkung*, str. 188 je ob tej enoti pripisal ime Henricus de Ratisbona, z vprašajem.

⁷³ Rhodes, Notes on the Bibliography of Rainerius de Pisis, str. 238–241.

⁷⁴ Reinerus de Pisis [ed. Jacobus Florentinus]: *Pantheologia sive Summa universae theologiae*. Nürnberg: Johann Sensenschmidt & Heinrich Kefer, 8. april 1473. ISTC IR00005000, bsb-Ink R.1 – GW M36929.

⁷⁵ Rhodes, Notes on the Bibliography of Rainerius de Pisis, str. 240.

⁷⁶ Bernhard, *Die Bibliotheksschenkung*, str. 189. Nürnberška izdaja – razdeljena v dva zvezka – je ohranjena v knjižnici frančiškanskega samostana Kamnik in v kapucinskem samostanu Škofja Loka, v samostanu Bistra so imeli augsburško izdajo iz leta 1474, enako v Novem mestu; v Stični so hranili beneški tisk iz leta 1486. Gspan – Badalić, *Inkunabule v Sloveniji*, kat. št. 575–577, str. 223 in 380–381.

⁷⁷ Veliko prvotiskov je to, sicer ne posebno dolgo besedilo, dodalo kot privez na konec Izidorjevih Etimologij.

40d) se seveda opira na svetopisemsko *Visoko pesem* in je bistveno prispevala k razširitvi Marijinega čaščenja. *Revelationes* Birgite Švedske (ok. 1303–1373, št. 45, 45d) so odmaknjene od dobesednega naslona na Sveto pismo in so duhovna videnja avtorice.

Gregor I. Veliki (ok. 540–604) se je – poleg tega, da je izpeljal vrsto reform – zapisal v zgodovino s svojimi komentarji k svetopisemskim vsebinam in vplivom na vzgojo v krščanskem duhu. Kakor lahko razumemo vpisa na obeh listinah, so bile v eni knjižni enoti njegove pridige (40 pridig k evangeljskim temam) in nagovori ter *Dialogi*, zapisani v starokrščanski tradiciji pogovora med učiteljem in učencem (št. 34, 34d: ... *librum sermonum et omeliarum patrum de tempore et de sanctis et dyalogorum beati Gregorii in uno volumine*). Gregorjeve spise odlikuje »slogovna eleganca in poetična občutljivost«, ⁷⁸ pogosto pride do izraza njegov občutek za dušnopastirsko delo, v *Dialogih* pa so predstavljena življenja in čudeži svetnikov iz Italije ter bistvo človekove nesmrtni duše. Kakor vsa njegova dela se tudi tukaj izkazuje avtorjeva poduhovljenost, ki je utemeljena v svetopisemskih besedilih.

Na Lambergovi darilni listini je pod št. 30d natančnejša informacija o rokopisnem volumnu z besedilom Tomaža (Akvinkega) ... *librum sancti Thome super secunda fidei scriptum in carta regali*, česar ne moremo prebrati na reverzu. Tukaj lahko predvidevamo, da gre za delo Tomaža Akvinkega (1225–1274) s celovitim naslovom *Summa theologica, secunda secundae*. Ta del *Summae theologiae* je nastal okoli 1272 in se ukvarja s človekovim odnosom do Boga, s krepostmi, čudeži, življenjem in premišljevanjem. ⁷⁹ Teh 189 *Quaestiones* so v srednjem veku prepisovali bodisi kot del celovite *Summe theologiae* ali kot samostojno teološko delo; tej delitvi so sledili tudi prvotiski. ⁸⁰

Z nekaj pretiravanja je *Rationale divinorum officiorum* (št. 41, 41d) Guillaumea Duranda (1230/1237–1296) označena za najpogostejše prepisano knjigo v poznem srednjem veku, ker je z interpretacijo cerkvene stavbe in sakralnega obredja vplivala na vseevropsko duhovnost po 1290. ⁸¹ Opisi liturgičnih tradicij ob posameznih pokrajinah – zapisani zaradi težnje po poenotenju liturgije – dajo zgodovinsko natančen in z navedbami podprt pregled različnih liturgičnih postopkov do konca 13. stoletja. Durandus je bil odličen pravnik in je h kanonskemu, rimskemu in procesnemu pravu dodal še en pogled, to je *ius liturgicum*, ⁸² ki s svojo strukturo določil zaobjema celotno sfero liturgije, ne le maše.

⁷⁸ Fiedrowicz, Gregor I., der Große, str. 259–262.

⁷⁹ Bernhard, Die Bibliotheksschenkung, str. 189, predlaga naslov *De rationibus fidei*.

⁸⁰ Prav te *Quaestiones* hranijo v Nadškofijskem arhivu Maribor, Ms 16; gl. Golob, *Srednjeveške in renesančne knjižne umetnine iz zakladnice Nadškofije Maribor*, str. 79–82. O notranjem, instinktivno sproženem dojetju vere pri Tomažu Akvinskemu podaja dopolnilne vidike članek: Alfaro, Supernaturalitas fidei iuxta S. Thomam, str. 501–542; no. 4, str. 731–787. <https://www.jstor.org/stable/23572819>; &: <https://www.jstor.org/stable/23573132> (dostop: 22. 1. 2021).

⁸¹ Schulte, *Die Geschichte der Quellen und Literatur*, str. 144–156; Thibodeau, *The Rationale Divinorum Officiorum*, str. XVII–XXVII. <https://www.jstor.org/stable/10.7312/thib14180> (dostop: 11. 12. 2020).

⁸² Bernhard, Die Bibliotheksschenkung, str. 189.

V članku o Lambergovi darilni listini je Bernhard v uvodu k vsebinski opredelitvi treh versko-političnih knjig zapisal naslednje: »V povezavi z izgonom Judov iz Notranje Avstrije v letih 1496/97 sta – ker gre za časovno ujemanje z darilno listino škofa Sigismunda – zanimivi dve temeljni deli za krščansko protijudovsko polemiko, ki ju je imel na razpolago kot zgodnja tiska, nemara celo prvotiska (!); to sta delo Alphonsa de Spina (Alfonso de Espina) *Fortalitium fidei contra iudaeos, sarracenos et alios christiane fidei inimicos* (1459/62, prvotisk Straßburg 1471), v katerem avtor zahteva izgon Judov in trde postopke proti konvertitom,⁸³ kakor tudi Paulusa iz Burgosa (ok. 1352–1435) *Scrutinium scripturarum contra perfidiam Iudaeorum* (prvotisk 1469/70).⁸⁴« Kratek dodatek: Lambergov sodobnik Alfonso de Espina († ok. 1491) je sam bil konvertit iz judovske vere; delo *Fortalitium fidei* (št. 32, 32d) je napisal ok. 1458 in je zato v tiskani obliki hitro doseglo javnost. Obe listini navajata, da je imel Lamberg pred sabo tiskano knjigo, bodisi strasbourško izdajo iz leta 1471 ali baselsko iz 1475.⁸⁵ Starejši avtor, Pavel iz Burgosa (ok. 1351–1435),⁸⁴ je bil prav tako judovskega rodu, priznan poznavalec Talmuda, ki je prestopil v krščanstvo. Knjiga je napisana kot dialog (med Savlom in Pavlom) in zato je pravilen naslov *Dyalogus qui vocatur scrutinium scripturarum* (št. 48, 48d), Lamberg je imel tiskan izvod. Takrat je bilo povsod dosti knjig s protijudovskimi vsebinami.⁸⁵

Na obeh seznamih je še ena knjiga (št. 36, 36d), zbornik več spisov, ki izpostavlja verske nazore, neskladne s katoliškimi načeli: ... *librum qui continet certos errores hussitarum cum suis reprobacionibus et plures sermones synodales prout reperitur in registro libri eiusdem in uno volumine*. Pri tej enoti ni naveden niti en avtor, listini pa navajata več vsebinsko povezanih sklopov: »... ki vsebuje določene husitske zmote in njihove zavrnitve ter številne sinodalne pridige in še več«. ⁸⁶ V prvi polovici 15. stoletja je bilo napisanih veliko del, ki so obravnavala husitstvo z različnih vidikov,⁸⁷ pri tej enoti pa se na podlagi zapisanega naslova zdi, da gre za večstransko refleksijo o razpravi, ki je potekala na koncilu v Konstanci. Besedilo je v jedru prav gotovo teološko, zaradi poudarjanja argumentov proti husitom in navajanja sinodalnih sklepov pa se zdi, da ima tudi nekatere lastnosti zgodovinskega dela. Med avtorji, ki so bili udeleženi v teoloških razpravah, obravnavanih v navedeni knjižni enoti in so povezani z dunajskim okoljem, izstopata Nikolaj iz Dinkelsbühla in njegov učenec Tomaž Ebendorfer oz. T. iz Haselbacha. Glede na skladnost naslovov se zdi, da je ta traktat, zapisan na Lambergovih listinah, delo Nikolaja iz Dinkelsbühla (ok. 1360–1433). Njegov *Tractatus contra errores Hussitarum* ima podnaslov *Auctoritates edite et per concilium Constanciense approbate, quod laycis non communicent sub duplici*

⁸³ Robinson, Alphonso de Spina.

⁸⁴ Že omenjena knjiga, gl. op. 42.

⁸⁵ Leta 1475 je v Mantovi (apud Johannes Schallus) izšla še ena izdaja knjige Pavla iz Burgosa, ki je bila dostopna skupaj z besedilom Rabbi Samuel: *Epistola contra Iudaeorum errores*. ISTC ip00204000.

⁸⁶ Volčjak, *Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana. 1140–1500*, str. 494.

⁸⁷ Ustrezna podlaga o tem vprašanju je seznam več sto neznanih in po imenih navedenih avtorjev z razpravami (ali poslanicami in pismi), ki se dotikajo vprašanja husitstva. Številni spisi se prično s preprosto formulo *Contra errores Hussitarum*, vsaka enota je podprta s seznamom evidentiranih rokopisov www.antihus.eu/search.php (dostop: 22. 1. 2021).

specie ... Konča se z: ... *Tractatus responsivus editus in concilio Constanciensi*.⁸⁸ Še vedno je ohranjenih vsaj 21 rokopisnih kopij. Tomaž Ebendorfer oz. Tomaž iz Haselbacha (1388–1464) se je udeležil poznejšega baselskega koncila, vendar je bil cenjen strokovnjak za husitska vprašanja. Posebej je temu namenil daljši spis, s katerim zavrača husitska načela, vendar se naslov oz. incipit ne bliža vpisu v Lambergovih listinah.⁸⁹ Sigismund Lamberg je kot član skupine svetovalcev ob cesarju Frideriku III. imel dosti razlogov, da je besedilo moral poznati.

V širši krog stališč proti vsakovrstnim sovragom bi lahko uvrstili tudi knjižno enoto št. 50, ki pa je vpisana samo na reverzu med izposojenimi knjigami. Vsebina je takole zapisana: ... *librum Pronunciamentum de sanctis et tractatus de superstitionibus et pluribusque aliis in uno volumine* ... – Pod naslovom *Pronunciamentum de sanctis* je najti različna dela, v povezavi s svetimi osebami pa najpogosteje seznane molitev za pomoč. Traktat o vraževerju pravzaprav ni nič posebnega glede na čas, je pa po mojem védenju to edina referenca take teološke razprave pri nas: Nicolaus Magni de Jawor (ok. 1355–1435) je besedilo oprl na stavek iz Svetega pisma: *Quoniam lumbi mei impleti sunt illusionibus et non est sanitas in carne mea* (Ps. 37,8), ki pomeni, da so njegova nedra polna sramu in telo ni čisto.⁹⁰ To delo je dokončal leta 1405 (kar pomeni, da je imel škof Lamberg pravzaprav novejši traktat); ker je bil avtor profesor v Pragi in tudi Heidelbergu, je imelo delo precejšnjo veljavo.⁹¹ Še vedno je ohranjenih veliko izvodov tega traktata, pogosto skupaj z drugimi teološkimi razlagami o pravi veri, pa o dobri smrti itd.

Največ nejasnosti je pri tistih vpisih, ki imajo splošen naslov, da so v knjigi *sermones* in *omeliae* (npr. št. 42, 42d, 46, 46d). V zgodovinski črti so med tukaj navedenimi knjigami najstarejše pridige papeža Leona I. Velikega (konec 4. stoletja–461), ki se je spopadal z izjemnimi političnimi in dogmatičnimi spori od nestorijanstva do vdorov preseljujočih se ljudstev in končno Atile. V procesu propadanja rimskega cesarstva mu je uspelo ohraniti enotno Cerkev. Viharni časi se zrcalijo v njegovih pridigah (št. 37, 37d),⁹² podobno tudi v poznejših pridigah in molitvah papeža Gregorja I. (št. 34, 34d). V obeh listinah je zapisano, da gre za tiskano knjigo, in ker so v 15. stoletju pridige papeža Leona I. izšle samo enkrat, leta 1470 v Rimu, je to dovolj natančen podatek o knjigi, ki jo je uporabljal škof Lamberg.⁹³ Iz zgodnjega,

⁸⁸ O vlogi Nikolaja iz Dinkelsbühla na dunajskem dvoru, univerzi in Melku gl. Aschbach, *Geschichte der Wiener Universität*.

⁸⁹ Dunaj, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 4704: Thomas Ebendorfer de Haselbach: *Refutatio articulorum cleri Pragensis et dissertationis pro communione sub utraque specie*. Rokopis je iz sredine 15. stoletja.

⁹⁰ Sedaj veljavni prevod Svetega pisma iz leta 1996 ne podaja tega vsebinskega akcenta.

⁹¹ Prim. rokopis: Jena, Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek; fol. 292r–327r, zbornik več besedil, datiran 1456. urn:nbn:de:urmel-568592fd-d552-4f6a-9fa0-7cbc-08245d0e1-00003070-5989.

⁹² D. Wyrwa: Leon I., der Große, v: *Lexikon der antiken christlichen Literatur*, Herder: Freiburg – Basel – Wien 1998,² str. 390–392, citat str. 391.

⁹³ Leon I, Pont. Max: *Sermones*. Ed. Johannes Andreas, *episcopus de Aleria*. Add: Johannes Andreas, *episcopus de Aleria, Epistolae; Symbolum Nicaeum et Tesimonia quod Jesus semper verus sit deus et verus homo*. Romae: apud Conradus Sweynheym & Arnoldus Pannartz, 1470 (post 21 sept.). Primerjalna enota: BSB-Ink L-98 – GW M17800; ISTC No.il00129000.

patrističnega časa so morale biti pridige in molitve, označene kot *librum sermonum et omeliarum patrum* (št. 35, 35d), sicer pa avtorji po večini niso napisani. Izjema sta dve knjižni enoti pridig že omenjenega Tomaža Ebendorferja oz. iz Haselbacha, ki je bil sicer dobrih 30 let starejši od Lamberga, a sta se gibala v dunajskih dvornih, univerzitetnih in cerkvenih krogih. Na eni strani je Lamberg nedvomno cenil njegovo delo, hkrati pa je spise moral poznati zaradi diskusij v dunajskem okolju, sicer ne bi imel dveh knjig Ebendorferjevih pridig (v treh zvezkih). Te so urejene po letnem ciklu in po svetniškem zaporedju, tako da je imel v njih dosti opore za delo (št. 43, 43d: ... *duos libros sermonum de tempore hiemali et estivali Thome de Haselbach* in št. 44, 44d: ... *librum sermonum de sanctiis dicti Thome de Haselbach* ...).⁹⁴

Marsikateri volumen s pridigami so sestavljali spisi več avtorjev in v srednjeveških knjižnih katalogih praviloma niso napisana vsa imena, zato tudi tukajšnja sumarična popisa nista nič posebnega. Vsekakor pa so vprašljive nekatere okrajšave in ločila niso (po naših merilih) dosledno uporabljena. Najprej se ustavljam pri št. 38, 38d; vpis pravi: ... *librum quo continet certos sermones et tractatus cuius libri sermo primo est de verbo Domini secundus de corea et reformatione faciei et tractatus qui vocatur lumen confessorum et plures alii sermones et tractatus prout in registro ipsius libri continentur* ... Po uvodnem sklopu pridig je vpisan traktat o Božjem imenu; o tej temi je pisalo več avtorjev. Naslednji vpis pa je problematičen, tudi v objavljeni literaturi najdemo prevod: »... naslednji de Corree O preobrazbi obraza ...«,⁹⁵ ki odpira vprašanja spričo neponovljivosti tega vpisa. Mogoče bo k bodoči pojasnitvi tega dela prispeval moj dvom, da Correa sploh ni osebno ime, in, ali ni mogoče, da so z majuskulo zapisali samostalnik, saj pravopisno raba velike in male začetnice v nemškem govornem področju takrat še ni bila ustaljena. Ker v nobenem razvidu srednjeveških avtorjev ni najti pisca z imenom Choreus oz. Chorreus oz. Correus, bi si dovolila opozoriti, da je pridiga *De corea* oz. *De chorea* ali *De chorrea* znana v več oblikah in izpod peresa več avtorjev. Seveda govori o plesu, razbrzdanem, senzualnem in zapeljivem plesu, ki izvira iz poganskih (antičnih, dionizičnih) šeg. Treba je prebrati Pridigo o plesu, *Sermo de corea*, ki jo je napisal kot samostojno besedilo Nikolaj iz Dinkelsbühla.⁹⁶ Negotovo ostaja, kaj pomeni neposredno pridružena besedna zveza *de reformatione faciei*; ki je zapisana kot sklepni del vpisa o drugi pridigi. Iz srednjeveške pridižne književnosti mi ni znan noben spis, ki bi govoril o preobrazbi obraza, jaz to razumem v dveh smislih: na eni strani kot spodbudo, kako se je (mogoče v povezavi z lascivnim plesom) moralno vzdigniti, se bodisi osebno ali skupinsko (redovno) preobraziti, a manjka podatkov, tako da se neposredna prepoznava delnega besedila, ki je naslovljeno *reformatione*

⁹⁴ Bernhard, Die Bibliotheksschenkung, str. 189.

⁹⁵ Volčjak, *Listine Nadškofjskega arhiva Ljubljana*, str. 494. Bernhard, Die Bibliotheksschenkung, str. 189, je zapisal: »Hier finden sich verschiedenes sermones de tempore et de sanctis, de verbo Domini, ein sermo de Choreia ...«

⁹⁶ Prim.: Gießen, Universitätsbibliothek, Hs. 755, fol. 138v ss.; njegova pridiga proti plesu se pogosto pričenja z besedami: *Chorrea est circulus cuius centrum est dybolus* ... npr. München, Universitätsbibliothek, quart. Ms 33. – Razširjena je tudi pridiga Konrada von Waldhausna *De testatio choreae* z začetkom: *Item notandum est quod detestata est chora propter eius malam originem*; Weimar, Herzogin Anna Amalia Bibliothek, Oct 61: Theologische Sammelhandschrift. Permalink: <http://www.manuscripta-mediaevalia.de/#I5> (dostop: 23. 1. 2021).

faciei, ni posrečila. V takem smislu bi to besedilo utegnilo biti vsebinsko kaj takega kot Gerardusa Zerbolda de Zutphania (fl. 1367–1398) *De reformatione virium animae*, ki je klicala k osebni preobrazbi⁹⁷ in so jo še v 16. stoletju nekajkrat ponatisnili skupaj s spisom Davida de Augusta (ok. 1200–1272) *De exterioris et interioris hominis compositione*.⁹⁸ Zelo znan teolog Johannes Nider (1380–1438) je bolj ali manj v času koncila v Konstanci pozival k reformiranju samostanskih skupnosti,⁹⁹ poznamo pa tudi precej anonimnih traktatov na temo osebne preobrazbe.¹⁰⁰ In na drugi strani kot ta del vsebinskega sklopa o plesu se mi ob spominih na upodobitve rajanja zdi povsem sprejemljiva možnost, da so mislili na »olepšavo« ali »spreminjanje« obraza oz. videza¹⁰¹ ali na imenitnosti z venčki, tančicami itd., kar številne takratne upodobitve povezujejo s spakljivimi, pretiranimi plesnimi gibi, z nebrzdanim norenjem.¹⁰² Tako bi drugo pridigo ... *de corea et reformatione faciei* brala kot pridigo proti ekscesivnemu videzu plesa in prav tako neprimernemu oblačenju in ličenju.¹⁰³

V tej enoti se pojavi še naslov ... *tractatus qui vocatur lumen confessorum* ... Luč spovednikov: avtor je Andreas de Escobar (1348–1440),¹⁰⁴ delo se prične

⁹⁷ Basel, Universitätsbibliothek, B XI 15. Permalink: <http://www.manuscripta-mediaevalia.de/dokumente/html/obj90542201,T> (dostop: 23. 1. 2021).

⁹⁸ Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 272 Helmst.: v rokopisu so ob Davidu de Augusta zastopani avtorji s podobnimi vsebinami (Matthaeus de Cracovia, Hugo de Folieto, Hugo de Sancto Victore itd.)

⁹⁹ Npr. Bamberg, Staatsbibliothek Bamberg, Msc. Theol. 117 in 125, kjer ob Niderju obravnavajo dileme o spremembah pri redovih Jacobus Cartusiensis; ali iz Bamberga, Stadt- und Staatsbibliothek, Msc. Theol. 222: Conrad Mulneri de Nuremberga: *Epistolae de reformatione monasteriorum*; ali: Augsburg, Staats- und Stadtbibliothek, fol. Cod. 198: anon.: *Pro reformatione ecclesiasticae disciplinae* etc.

¹⁰⁰ Aachen, Bibliothek der Stadt Aachen (Stadtbibliothek), Beis C 16: anon.: *Tractatus de reformatione animae in homine quodam*.

¹⁰¹ Prim. Georges, Karl Ernst: *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch*, 1 – 2, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1988 (ponatis izdaje iz 1913/1918). Geslo *reformatio* predstavi z obema načinoma, torej vizualno preobrazbo in moralno prenovno: »re-fōrmātio, ōnis, f. (reformatio), I) die Umgestaltung, eig., in einen Esel, Apul. met. 3, 24 u. 11, 13. Epit. nov. 60. § 204. – bildl., die Verbesserung, morum, Sen. ep. 58, 26. – II) die Neugestaltung, Erneuerung, Augustin. serm. 125, 4. – III) etc.«

¹⁰² Obsežno poglavje o plesu naj strnem na vsebine, kot so zapeljivi prizori, tangencialno naslovljeni kot »Vitez in dama«, »Mavrski«, »Vrt ljubezni« itd. ter se spomnimo na grafične liste Mojstra E. S., Israhela van Meckenema in kiparske fantazije Erasma Grasserja.

¹⁰³ Po zaključku tega prispevka se je oglašil Franz Lackner (Avstrijska akademija znanosti) s pripombo, da je v avstrijskih rokopisih pogosto najti traktat o plesih, ki ga je napisal Georgius Tudel de Giengen. Glede *reformatione* ali *refecione faciei* pa meni, da ta dodatek vsaj po naslovu spominja na Ovidovo *De medicamine faciei*, le da ni mogoče zanesljivo reči, ali je bila Ovidova pesem v navedenem času sploh znana v avstrijskih krogih. Kolegu Lacknerju sem za diskusijo in mnenja nadvse hvaležna. – Obe pregrehi (ples in lepšanje obraza oz. lišpanje) pa je najti upodobljeni na freski Svete nedelje iz Crngroba; letnica ok. 1460 bi ustrezala tudi času Lambergovega dušnopastirskega delovanja. Vsebinski obeh pridig sem se posvetila na konferenci "Late Medieval and Early Modern Libraries" (Siena 19. - 22. marec 2022); članek še ni natisnjen.

¹⁰⁴ Primerjalni rokopis: University of Pennsylvania, Kislak Center for Special Collections. Oversize Ms. Codex 1215. *Lumen confessorum*. <https://openn.library.upenn.edu/Data/0002/html/mscodex1215> (dostop: 23. 1. 2021). Po podatkih *Manuscripta mediaevalia* je ohranjenih vsaj 35 rokopisnih izvodov.

z besedami *Lumen confessorum vocatur hec doctrina omnibus penitentiariis*, tako da je navedeno delo nesporno iz njegovega avtorskega opusa o spovedi.¹⁰⁵

Podobno sestavljeno vsebino razkriva tudi naslov naslednje enote (št. 39, 39d): ... *alium librum de diversis sermonibus et tractatibus cuius in primo est sermo de ordine et dignitate sacerdotali deinde episcopali et evangelia per dominicas et de aliquibus sanctis et sermones de cruciata et plura alia prout in registro ipsius libri continentur* ... Ta enota je bila v resnici zbornik mnogih tekstov, tako da je bil bralcu v pomoč sestavljen register besedil, kazalo, kakršnega je mogoče najti v prenekateri knjigi. Navedene so »različne pridige in razprave«, med katerimi je najprej tista o duhovniškem redu in dostojanstvu vse do škofovskega (in ta vsebina je bila razširjena v mnogih različicah, posebej pogosto je najti psevdo-Avguštinovo besedilo), sledijo nedeljska berila iz evangelijev ter o nekaterih svetnikih, ki jim ni mogoče izslediti avtorja. Ob zapisu, da so v zborniku pridige o križarski vojni, se je treba ustaviti in vprašati, kaj je pravzaprav mišljeno. Z besedo *cruciata* je bilo mogoče označiti katerokoli križarsko vojno ali pohod proti heretikom,¹⁰⁶ lahko pa je v tem primeru natisnjena bula papeža Pija II. proti Turkom ali pa njen rokopisni prepis, izpis ali komentar.¹⁰⁷ Na papeževi buli zapisana letnica 1463 sovпада s časom velikih turških vdorov, je pa tudi dokument Pijevega razmišljanja, da bi turškega sultana spreobrnil v krščanstvo, s tem odvrnil pretečo nevarnost in je več kot zanimivo branje.¹⁰⁸

Pod vpisom (št. 49, 49d) ... *librum hymnorum et sequenciarum cum suis exposicionibus* bi lahko bil rokopis (v žoltih platnicah) s slednicami in himnami. Kakor je ob zgledu primerjalnih rokopisov razumeti, je šlo za notni rokopis s podpisanim besedilom (*cum exposicionibus*).¹⁰⁹

Na obeh listinah škofa Lamberga so zapisane še nekatere knjižne enote, ki obravnavajo profane vsebine.¹¹⁰ Najširše horizonte znanja v 13. stoletju zastopata enciklopediji Giovannija Balbija in Jerneja Angleškega (gl. seznam št. 31 in 53). Balbijeva knjiga – s pravilnejšim naslovom *Summa grammaticalis quae vocatur*

¹⁰⁵ De Escobarjev *Modus confitendi* je bil samo v 15. stoletju natisnjen približno stokrat.

¹⁰⁶ Dunaj, Österreichische Nationalbibliothek hrani 6 rokopisnih zbornikov iz 15. stoletja, v katerih je tudi pridiga Johna Wycliffa *De cruciata* (Cod. 1337, 3929, 3930, 3933, 4527, 4536), ki je samo ena od 30 do 50 Wycliffovih pridig, kolikor jih je v vsakem volumnu. Nekateri rokopisi so bili sprva v češki lasti, v njih so tudi besedila Jana Husa in drugih kritičnih piscev.

¹⁰⁷ Pius II, Pont. Max.: *Bulla cruciata contra Turcos*, Mainz: Johannes Fust & Petrus Schoeffer, post 22. Oct. 1463; digitaliziran izvod: Wolfenbüttel, Herzog-August Bibliothek, sign. M: Li 40 413.1, fol. 71r–75r. ISTC ip00655750. Permalink: <http://digilib.hab.de/inkunabeln/li-4f-413-1-1/start.htm>; obstaja tudi različica z lesorezno ilustracijo kot naslovnico. Približno istočasno je bila natisnjena še nemška različica: Pius II, Pont. Max.: *Bulla cruciata contra Turcos »Ezechielis prophetae«*. Bul zu Deutsch widder die snoden ungleubigen Turcken, Mainz: Johannes Fust & Petrus Schoeffer, post 22. Oct. 1463; ISTC ip00655800; ohranila sta se samo dva izvoda (Karlsruhe, Manchester), ki pa nista digitalno dostopna.

¹⁰⁸ Štih, 2016, str. 231–233.

¹⁰⁹ Prim. München, Bayerische Staatsbibliothek, clm 5023: *Manuale hymnorum, sequentiarum et aliorum in ecclesia et extra per annum cantandorum cum notis musicis etc.*, Benediktbeuern 1495. Dostop do digitaliziranega rokopisa: digitale-sammlungen.de (dostop: 23. 1. 2021).

¹¹⁰ Bernhard, Die Bibliotheksschenkung, str. 189; Bernhard je uporabil izraz »območje sedmih svobodnih veščin«, str. 189.

Catholicon (št. 31, 31d) je morala biti kar razkošna knjiga: prvotisk na pergamentu, ki je bil deležen slikarskega okrasa, kakor je že zapisano. Giovanni Balbi († 1298) je vključil obsežna poglavja, ki se nanašajo na slovnico, pravopis, retoriko, etimologijo itd., kar je bilo v njegovem času odlično sprejeto. – Jernej Angleški (Bartholomaeus Anglicus, † 1272) je enciklopedično knjigo *De proprietatibus rerum* napisal kot učni pripomoček za svoje študente v Magdeburgu. Pomembna je tudi kot primer znanstvenega dela, ki vestno navaja vse avtorje, katerih dela je upošteval in se nanje oprl; tako lahko dobimo tudi vpogled v literaturo, ki je bila sredi 13. stoletja na razpolago njemu in marsikateremu drugemu učenjaku.¹¹¹

P. Simoniti je opozoril, da nekatere izposojene knjige govorijo o prizadevanjih za izpiljeno latinščino v škofovi pisarni,¹¹² čemur so poleg *Catholicon*a stregle še nekatere druge knjige. Jezikovnemu znanju je bil namenjen že omenjeni slovar, sestavljen po abecednem redu (št. 47, 47d) in prav tako t. i. *vocabularium Luciani* (gl. št. 50d in 51), sicer pa je vtis, da so preostale enote nejasne, mogoče nekoliko popraviti. V obeh listinah je zapisano, da sta v eno enoto zvezani dve različni besedili, »neka nedoločljiva« *Summa dictaminis epistolarum papalium et Petrum Plesensem in uno volumine* (št. 51d, 52). Prvo in obsežno delo ima v celoti naslov *Summa dictaminis, sive summa epistolandi*, avtor je kardinal Tommaso da Capua (pred 1185–1239 ali 1243).¹¹³ Služil je pod štirimi papeži in je iz izkušenj v papeški pisarni nastalo navedeno delo, ki velja za eno pomembnih referenc o razvoju in postopkih v srednjeveški diplomaciji. Nedvomno je bila ta zbirka papeških dopisov in odgovorov dobrodošla opora v škofovi pisarni. Ni presenetljivo, da je bilo v isti knjižni enoti tudi več epistol Petra iz Bloisa (Pierre de Blois, Petrus Blesensis, ok. 1130–ok. 1211). Visoki teolog, tudi pesnik, je slovel po izbrušenem slogu svojih pisem tako glede jezikovne stilistike kot teološke argumentacije.¹¹⁴

Na listinah bi pod št. 47 in 47d prebrali – ob že omenjenem slovarju in Izidorjevem razmišljanju o (Božjem) dobru – tudi naslov dela *Naturalia et moralia Senece de quatuor virtutibus*. Najbolje je povzeti besede P. Simonitija, da je bil Psevdo-Seneka v srednjem veku pogosto navajana avtoriteta, v resnici pa je delo o štirih krepostih napisal Martin iz Brage (ok. 520–580).¹¹⁵ Delo *Formula vitae honestae resp. De differentiis quatuor virtutum vitae honestae* je namenil Miru, kralju Svevov.¹¹⁶ Besedilo ni posebno dolgo, je neposreden nagovor in obsega le nekaj listov,¹¹⁷ a je strnjeno predstavljeno bistvo kardinalnih krščanskih kreposti in je zgleden primer epistole, pravzaprav literarnega dela v odlični latinščini. – Pod

¹¹¹ Seznam starejših avtorjev, ki jih je neposredno uporabil, je analitično predstavljen v: Steele – Morris, *Mediaeval Lore from Bartholomaeus Anglicus*, str. 173–180. Prim. *Mediaeval lore from Bartholomaeus Anglicus* : Internet Archive (dostop: 11. 1. 2021).

¹¹² Simoniti, *Humanizem na Slovenskem*, str. 52.

¹¹³ Prim.: Pariz, Bibliothèque Nationale, Lat. 8604; <http://archivesetmanuscripts.bnf.fr/ark:/12148/cc67897n> (dostop: 12. 1. 2021).

¹¹⁴ Njegova pisma so zbrana v PL 207.

¹¹⁵ Simoniti, *Humanizem na Slovenskem*, str. 39.

¹¹⁶ *Incipit libellus martini episcopi ad mironem regem gallicie*.

¹¹⁷ V celoti dostopno na: www.thelatinlibrary.com/martinbraga/formula.shtml (dostop: 17. 1. 2021).

istimi platnicami je bila še priljubljena predelava Iliade, znana kot *Historia Troiana*; Guido delle Colonne (ok. 1210–po 1287) je v prozo presadil starofrancoski verzni roman, ki ga je napisal Benoît de Sainte-Maure. Prav gotovo je bilo dosti plemiških knjižnic, ki so tudi premogle to delo.¹¹⁸

Še dve slovnično-stilistični deli, zvezani v eni knjigi skupaj s *Facetijami* Poggija Bracciolinija (št. 52d, 53), podčrtujeta Lambergovo zavzetost za odlično jezikovno znanje in obvladovanje strukture pisanja (gl. str. xxx). Vplivni italijanski humanist Gasparinus da Barzizza (ali de Bergamo, ok. 1360–1431), ki je bil med drugim profesor na padovanski univerzi in v stikih s posvetno in cerkveno aristokracijo, je podobno – kot prenekateri italijanski humanist – stikal za starejšimi rokopisi in leta 1421 v Lodiju odkril več Cicerovih del, ki jih je objavil s svojo kritično opredelitvijo. To je odmevalo v njegovih delih, kjer je – predvsem z *Liber epistolarum* – predstavil ideal odlične latinščine.¹¹⁹ Avtor Psevdo-Cicerovih *Synonyma* ni nesporno identificiran, vendar so delo že v 15. stoletju natisnili s takim, zasilnim avtorskim imenom.¹²⁰ Knjižna enota, mogoče rokopisni izvod ali sestavljenka iz različnih tiskov, je imela privezane tudi *Facetiae* izpod peresa Giovannija Francesca Poggija Bracciolinija (1380–1459), tako da so znotraj Lambergovih dokumentov vsa tri besedila kulminacija mojstrskega obvladovanja latinščine.¹²¹ – V tej knjižni enoti je bilo tudi delo neimenovanega avtorja, označeno s ... *certis regulis in poetria*. G. Bernhard utemeljeno predlaga kot avtorja Galfreda Angleškega oz. avtorja Godefrida/Galfreda de Vinosalvo (fl. konec 12. stoletja).¹²² Njegovo najpomembnejše delo, *Poetria nova*, je v 2000 heksametrih zapisan »priročnik« za pesnjenje, sicer pa je ohranjeno v številnih rokopisih in je pogosto eno od besedil v zbornikih s pesniškimi ali slovničarskimi spisi.

Na obeh listinah so navedene še tri knjižne enote, ki so nedvomno bile medicinski priročniki. O knjigi pod št. 27, 27d sem že omenila, da je vprašljiva veljav-

¹¹⁸ O kulturni vlogi in presaditvi grškega epa v sočasno viteško okolje gl.: Buchthal, *Historia Troiana*.

¹¹⁹ Baxandall, *Giotto and the Orators*: Knjiga, ki je polna primerov zavedanja izrazne moči jezika (literarne retorike), vsebuje tudi razmisleke, kako doseči popolnost, s kakšnim pedagoškim postopkom vlititi znanje. V odlomku o Barzizzu pravi: »Kot vzore bi mu (tj. mladeniču, ki se uči latinščine) dal nekaj slovitih pisem ...« (*exempla aliquarum illustrium epistolarum tradidisse* ...), str. 65.

¹²⁰ Italijanski humanisti so se zavedali, da daje klasična latinščina drugačno jezikovno izkušnjo od njihovega dotedanjega znanja latinščine (ki je bila poenostavljena in formalno usmerjena v sholastični diskurz), zato so nejasnosti poskušali pojasniti tudi z objavami, npr. Bartolomeo Fazio: *De differentia verborum latinorum*, ali Psevdo-Cicero: *Synonyma*. Podrobneje in s številnimi primeri: Baxandall, *Giotto and the Orators*, str. 8 dalje.

¹²¹ Nemara je opozorilo neupravičeno zapisano, a velja si priklicati v spomin, da je bila v lasti bližnjega ljubljanskega frančiškanskega samostana knjiga Lorenza Valla *Elegantiae linguae latinae* iz leta 1483 (ki so jo morali leta 1744 prevezati). V Gspan – Badaličevem katalogu piše, da provenienca ni razvidna, kar ne izključuje zgodnjega lastništva, saj so v samostanu imeli veliko prvotiskov in škof Lamberg bi jo utegnil uporabljati. – Še dva prvotiska Vallovega dela sta se ohranila in, čeprav sta iz let 1492/1493 in 1496, je en izvod pripadal ljubljanski škofiji, drugi pa je bil s podpisom Janeza Krstnika Seebacha vpisan v gornjegrajski katalog. Gspan – Badalič, *Inkunabule in Sloveniji*, kat. št. 683, 684, 685 in str. 394.

¹²² Bernhard, *Die Bibliotheksschenkung*, str. 190.

nost oznake *librum platearii stampatum*, ker so znani prvotiski šele iz poznega 15. stoletja (str. 47). Odprti naslov tudi ne dovoljuje natančnejše opredelitve in avtor tega dela bi bil lahko oče Giovanni (fl. 1090–1120) ali sin Matteo Plateari (†1161). Kot avtor dela *Practica brevis* in *De simplicium medicinarum virtutibus* je Giovanni jeva knjiga s sistematično navedenimi boleznimi uživala velik ugled. Matteo pa je slovel kot avtor knjige *Circa instans*, ki je dopolnjeni prevod Dioskuridove *De materia medica*, starogrške knjige o zeliščih, pripravi zdravil, strupih itd. Marsikatera poznejša zeliščarica je odvod od tega Platearijevega zbornika o zdravilih. Odprto ostaja, katero knjigo si je izposodil Sigismund Lamberg. Pod št. 54d in 55 je navedeno, da gre za praktično medicinsko delo (Cyrurgia oz. Chirugia?), avtor pa je Wilhelmus de Placentia, torej Guglielmo da Piacenza ali da Saliceto, če je ime povezano z njegovim rojstnim krajem (13. stoletje). Rokopisov tega eno lego ali dve obsegajočega besedila ni kaj prida ohranjenih oz. so delni privezi.¹²³ Praktični rabi – tako tudi poudarja naslov – je bilo namenjeno anonimno delo, zapisano pod št. 55d, 56: ... *librum medicinale de simplicibus et compositionibus et pluribus medicinalibus* ..., kar bi lahko bila tudi knjiga izvlečkov in prepisov iz različnih medicinskih oz. zdravilskih knjig.¹²⁴

Dokončnega seznama avtorjev, zastopanih v Lambergovih listinah, ni mogoče sestaviti, čeprav se je od prvotno zapisanih 24 oz. 25 imen njihovo število spremenilo in govorimo lahko o vsaj 46 nesporno identificiranih avtorjih. Prav gotovo zapusti globok vtis zbirka tehničnih volumnov z vsebinami kanonskega prava, dekretalij, slovarskih priročnikov za to področje, volumnov z zapisi papeškega razsodišča, cerkvenopravnega priročnika za škofa itd. Precej je del avtorjev, ki jih lahko glede na življenje in čas delovanja uvrstimo v starejša obdobja, recimo v čas pred sredino 14. stoletja, ko je kuga zarezala v strukture delovanja in mišljenja. Če sledimo približnemu kronološkemu zaporedju, bi bili med avtorji iz stoletij do 1350 zapisani:¹²⁵ papeža Leon I. in Gregor Veliki, Martin iz Brage, Dyonisius Exiguus, Izidor Seviljski, Pierre de Blois, Bernard iz Clairvauxa, Gratian, Giovanni in Matteo Platearius, Galfredo da Vinosalvo, Guglielmo da Saliceto da Piacenza, papež Gregor IX., Jernej Angleški, Tomaž Akvinski, Tommaso da Capua, Rajmond Penafortski, Giovanni Balbi, papež Bonifacij VIII., Henricus de Segusia, Tomaž Akvinski, Guido delle Colonne, Guglielmus Durandus, Aegidius Fuscarius, Giovanni Calderini, Giovanni Marchesini, Rainierus de Pisis, papež Klemen V. in Fridericus Petruccius de Senis.

Seznam avtorjev, ki so bili nekaj desetletij starejši od Lamberga ali kar njegovi vrstniki, ni dosti krajši. Najprej imenujmo glosatorja Giovannija d'Andrea, ki je umrl v času kuge, sledijo pa Henricus de Odendorp, Franciscus de Zabarella, Nikolaj iz

¹²³ Prim. Dresden, Sächsische Landesbibliothek (Staats- und Universitätsbibliothek), Mscr. Dresd.C.309.: Magistri Wilhelmi de Placentia: *Simplicia resp. Guilelmus de Saliceto*. 24. fol. Gl. Schnorr von Carolsfeld, *Katalog der Handschriften der Sächsischen Landesbibliothek zu Dresden*, str. 235. [Urn:nbn:de:bsz: 14-db-id2753551872](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:bsz:14-db-id2753551872) (dostop: 17. 1. 2021).

¹²⁴ Bernhard, *Die Bibliotheksschenkung*, str. 190.

¹²⁵ Papeži Gregor IX., Bonifacij VIII. in Klemen V. so bili nedvomno osebe, ki so stale za procesom urejanja dekretalij, a obseg njihovega avtorskega prispevka se strne na utemeljitve, zapisane v spremnih epistolah in predgovorih.

Dinkelsbühla,¹²⁶ Paulus de Burgos, Andreas de Escobar, Giovanni Nicolò de Milis, Bernardin Sienski, Nicolò de Tudeschis, im. Panormitanus, potem pa sledijo avtorji, ki jih je ali bi jih Sigismund Lamberg utegnil osebno poznati: Jacobus de Zocchis de Ferraria, Tomaž Ebendorfer oz. Tomaž iz Haselbacha, Michael van Dalen, Angelus de Castro, Alfonso de Spina in nemara – kot glosator – tudi Alessandro de Nevo, Lambergov vrstnik iz Padove.¹²⁷ Gasparina de Barzizza in Giovannija Poggija Bracciolinija pa je najbrž poznal le po slovesu.

Zadolžnica za izposojene knjige in poznejša listina za podarjene kažeta, da je bil izbor pretehtan, na prvem mestu so seveda besedila, ki jih je potreboval pri škofovskih nalogah in vseh drugih uradnih zadolžitvah, ki jih je imel na dvoru Friderika III. Navedena dela se niso omejila samo na ključna dela kanonskega prava, na dekretalije od pred-Gracijanovih edicij, ampak so odprle horizonte z moderno kanonistiko (Zabarella, de Zocchis, de Castro, Panormitanus, de Dalen) in izbranimi temami iz kanonskega prava (de Oldendorp, Calderini itd.). Zbirke starejših in novejših razsodb papeškega sodišča (rota) so mu bile v oporo pri odločitvah, prav tako vpogled v diplomatske poslanice (T. da Capua), kjer je bilo ob pravnih primerih najti primere izbrušenega sloga v uradnem dopisovanju. Simoniti je opozoril, da ni malo del, ki izražajo prizadevanja za dosego slogovno odlične latinščine (Pierre de Blois, G. da Vinosalvo itd. in moderna dela, ki izražajo odnos humanistov do klasične latinščine, torej knjiga z besedili Gasparina de Barzizza, Psevdo-Ciceronovimi *Synonima* in tekstom Giovannija Poggija Bracciolinija). Vendar je bilo jezikovno znanje mogoče črpati tudi iz del velikih teologov (papeža Leon in Gregor sta užila šolo v duhu poznoantičnega patricijskega okolja), a slogovnim ciljem je bilo namenjenih tudi lepo število jezikovnih in splošno izobraževalnih priročnikov, slovarjev in enciklopedij, besedil, mimo katerih pri delu ni mogel. Zdi se, da je kar ena tretjina besedil izpod peres Lambergovih sodobnikov, kar pomeni, da je dobro poznal pravne in cerkveno-politične tekste (proti heretikom¹²⁸). Tudi drugi aktualni spisi so naraven odsev razporeditve v Rimskokatoliški cerkvi, recimo knjiga Bernardina Sienskega o moralnih plateh finančnega poslovanja. Če pomislimo, kako so na intelektualni preobrat in ciceronianizem vplivala odkritja grško-rimskih besedil, ki so jih v času koncila v Konstanci italijanski zgodnji humanisti izbrskali iz karolinških rokopisov v italijanskih, švicarskih in nemških samostanih, potem rokopisni izvodi takih del v Lambergovi knjižnici pričajo o njegovi vključenosti v zgodnji val humanizma v Avstriji.

¹²⁶ Kodeks, v katerem so tudi pridige Nikolaja iz Dinkelsbühla, je ok. 1435 v ljubljanski komendi nemškega viteškega reda prepisal Johannes Prutenus Morgenpesser.

¹²⁷ Ni nesporno, ali bi smeli mednje uvrstiti tudi Eneja Silvija Piccolominija, papeža Pija II., čeprav je bil Lambergov prijatelj ali vsaj dobri znanec; ni mogoče trditi, da je za odprtim naslovom *De cruciata* v resnici zgolj in samo papeževa poslanica.

¹²⁸ Ne smemo pozabiti, da je Nikolaj iz Dinkelsbühla vodil – asistiral mu je Petrus von Pulka(u) – delegacijo dunajske univerze na koncilu v Konstanci in da je bil eden najostrejših nasprotnikov husitskih idej. Med drugim sta oba skupaj obtožila tretjega profesorja, Hieronima iz Prage, svojega kolega na dunajski Teološki fakulteti, da simpatizira s husiti. Bernard, Jerome of Prague, str. 6–7.

Nekaj dodatkov o gornjegrajskih rokopisih

Seznam izposojenih knjig sporoča le o nekaterih vsebinah, ki jih je Sigmund Lamberg potreboval pri škofovskih obveznostih. Vsaj te je lahko prenesel iz kapiteljske knjižnice v svoje delovne prostore, verjetno si je lahko pomagal tudi z literaturo, ki jo je bilo mogoče najti v ljubljanskih knjižnicah. S tem mislim na tedanje samostane v Ljubljani, spomniti se velja na bližnji avguštinski samostan, saj je bil red zapisan študijskemu delu, živahno delovanje je dokumentirano v okolju nemškega viteškega reda, poleg tega so v mestu imeli svoje hiše samostani iz Gornjega Grada, Stične, Bistre in Kostanjevice, katerih predstojniki so prebivali tako rekoč nekaj minut vstran od stolnice. Kot ljubljanski škof, ki je izšel iz domačega plemstva, ni bil tujec med enakorodnimi, vsaj informacije o knjigah so lahko krožile. Izposojene knjige so zgolj jedro literarne bere, a v rokopisih in prvotiskih drugih cerkvenih ustanov in zasebnih knjižnic je lahko našel še druge vsebine.

Naj k sporočenim knjižnim naslovom dodam še tri opozorila, drobce, ki dopolnjujejo vtis o gornjegrajski knjižnici. V monografskem popisu srednjeveških rokopisov v Sloveniji lahko preberemo besede Milka Kosa, da »o biblioteki gornjegrajskega benediktinskega samostana, kateri je bil ustanovljen pred l. 1140, l. 1463 vtelešen novi ljubljanski škofiji, a l. 1473 zatrt, nam ni znanega skoraj ničesar. Zdi pa se, da ni bilo število rokopisov v nekdanji opatiji neznatno. Sklepam to iz ohranjenega zapisnika kodeksov, katere je l. 1439 benediktinski samostan v Melku na Avstrijskem poslal gornjegrajskemu samostanu ... Prejkone so večino teh rokopisov uničili in raznesli ob priliki velike plenitve samostanskega imetja l. 1463, za časa predaje samostana ljubljanski škofiji ...«¹²⁹ Mišljen je vdor okoliških prebivalcev v samostan (18. marca 1463), ki so ga izropali.¹³⁰ Danes ni več mogoče natančneje opredeliti, koliko arhivskega in knjižnega gradiva je takrat in v naslednjih letih izginilo

V Nadškofijskem arhivu v Ljubljani je shranjenih večje število arhivalij, od katerih so posebej pomembne tiste iz zgodnjih let ljubljanske škofije,¹³¹ glede knjig je sicer mogoče dodati nekaj detajlov, a to nikakor ne pomeni, da smemo na tej podlagi govoriti o obsegu gornjegrajske knjižnice v 15. stoletju. Pri enotah, v katere se je podpisal Janez Krstnik Seebach, je potrebna previdnost, ker je bil strasten bibliofil in je kupoval več stoletij stare knjige ter se podpisoval tudi v očetove; katalog, ki ga je sestavil leta 1655 Filip Terpin, pa za fond Lambergovega časa ne posreduje nespornih podatkov.¹³²

V Narodni in univerzitetni knjižnici je shranjenih več rokopisov, ki so (kakor je zapisano v Kos – Steletovem katalogu, v VI. razdelku, naslovljenem »Gornje-

¹²⁹ Kos - Stelè, str. 88. Navedeni sta obe deli, iz katerih je črpal podatke, to sta Orožen, *Das Benediktiner-Stift Oberburg*, str. 200; ter Gottlieb, *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs*, I, str. 142–147.

¹³⁰ Volčjak, *Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana. 1140–1500*, str. 16.

¹³¹ Volčjak, *Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana. 1140–1500*, str. 20–21.

¹³² Simoniti, *Med knjigami* str. 271–272.

grajski rokopisi»), prešli v licejsko knjižnico iz samostanske knjižnice.¹³³ To je šest enot, danes NUK, Ms 23, 49, 51, 65, 75 in 78. Iz kataloga izvemo nekaj o njihovih vsebinah in kratka oznaka (kjer dodajam popravke k razvidu vsebin) je naslednja: signaturo Ms 23 nosi pergamentni rokopis iz 14. stoletja, v katerem so zvečine naravoslovne vsebine. Ms 49 vsebuje komentar Narcissa de Berching k *Tretji knjigi Sentenc Petra Lombarda*, je delo poznega 15. stoletja, rokopis pa je bil v lasti Janeza Krstnika Seebacha. Ms 51 je iz časa ok. 1466 s prepisom Boetijeve *Tolažbe filozofije*, ki ji sledi Psevdo-Boetijeva razprava *De disciplina scholarium*. Ms 65 je tako kot Ms 49 južnonemško delo, le da gre za komentar Nikolaja von Dinkelsbühla k Četrti knjigi Sentenc Petra Lombarda in še nekaj njegovih pridig. Ms 75 je zbornik različnih vsebin od kanonskoprnih vprašanj do Izidorja iz Sevilje, Ms 78 pa je slovar Henrika iz Regensburga, »imenovan Lucianus«.¹³⁴

Iz gornjegrajske knjižnice je NUK, Ms 6 z Lathcenovo *Eklogo Moralij o Jobu*: ista roka, ki je v ta rokopis zapisala signaturo *Codex N.(umer)us I.* (fol. Iv), je napisala signaturo tudi v rokopis Dunaj, ÖNB, Cod. 329, ki ga je Wolfgang Lazius prinesel iz Gornjega Grada. Rokopisi NUK, Ms 6, ÖNB, Cod. 329, 330 in 358 so bržkone darilo oglejskega patriarha(ta) novemu samostanu. Nekaj naslednjih enot pa predstavljajo rokopisi, ki so bili Lambergova last in so se iz Gornjega Grada vrnili v Ljubljano, potem pa so prešli v zasebno knjižnico Zaulijev in jih je Suzana Zauli podarila cistercijskemu samostanu Stična.¹³⁵ To so trije volumni Zabarellijeve razlage dekretalij (v seznamu obeh listin št. 6, 7 in 9), pri čemer je na koncu Ms 54/II podpis *Sig(is)mund Lomb(er)ger, O paciencia*. Dodati moramo NUK Ms 55 z de Zocchisovim komentarjem k *Dekretalijam papeža Gregorja IX.* (seznam št. 9) in Ms 152 s spisi Bernardina Sienskega. To je nov pogled na gornjegrajski fond, ki se je – tako kot vse knjižnice – sčasoma spreminjal, a dobro je vedeti, da se niso porazgubili prav vsi Lambergovi rokopisi. Italijanski volumni so krasna, tako rekoč nedotaknjena dela, a to tudi pomeni, da v njih ni Lambergovih glos. V celotnem sklopu gornjegrajskih kodeksov je v Ljubljani deset enot oz. dvanajst kodeksov, na Dunaju pa trije.

V Gottliebovi monografiji o srednjeveških bibliotečnih katalogih iz Spodnje Avstrije¹³⁶ je uvodoma zapisano, da je proti koncu kodeksa Cod. 710 (olim N 3) iz Melka napisan seznam knjig, ki so jih poslali v Gornji Grad: *Materia librorum, quod misi ad mon(asterium) Sancte Marie in Obernburg anno tricesimonono*.¹³⁷ Seznam je na fol. 270r–272r, navaja pa 23 kodeksov; precej natančno so zapisane

¹³³ Kos – Stele, *Srednjeveški rokopisi*, str. 88–95. – Pomembna spoznanja o gornjegrajski knjižnici je najti v Simonitijevi analizi starejših knjižnih enot, v kritični primerjavi seznama knjig oz. kataloga, ki ga je dal leta 1655 sestaviti tedanji generalni vikar ljubljanske škofije Filip Terpin; gl. NŠAL, fasc. 96/14. Simoniti, *Med knjigami*, str. 272.

¹³⁴ Ta enota ni identična s št. 50d, na seznamu je poleg oznake za slovar še dodano besedilo Nicolausa de Jawor in Marchesinijev *Mammotrectus*.

¹³⁵ Za zgodovino rokopisov od sredine 16. stoletja dalje gl. Kos – Stele, *Srednjeveški rokopisi*, str. 36–37, 38–39 in 47–51.

¹³⁶ Gottlieb, *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs*, I, str. 142–147.

¹³⁷ Gottlieb v uvodni predstavitvi Cod. 710 in zgodovini stikov med Melkom in Gornjim Gradom zapiše tudi podatek, da je Johann de Obernpering leta 1436 v Melku položil profeso, ki je domnevno identičen s prepisovalcem kodeksa Johannom /Janezom iz Obernburga/ Gornjega Grada; Gottlieb, *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs*, I, str. 143.

vsebine, z izjemo nekaj zaključnih notic, da je rokopis iz pergamenta ali papirja,¹³⁸ ni nobenih drugih omemb glede materialnih danosti. Na seznamu so številna dela, ki jih je napisal Nikolaj iz Dinkelsbühla (ki je umrl leta 1433, sicer pa vrsto let živel v Melku), poudariti je treba več del Petra Lombarda (*Libri quattuor Sententiarum* in posebej *Quaestiones Sententiarum*) in njegovega učitelja Bernarda iz Clairvauxa; največ je pridižnih besedil. Zaradi značaja vsebin se nehotе porajajo vprašanja o vključenosti gornjegrajskega samostana v proces, znanega kot reforma iz Melka.

Kratka oznaka vsebin je naslednja: 1. vprašanja o Prvi knjigi Sentenc (Petra Lombarda), traktat J. Gersona in traktat o 7 kanoničnih urah; 2. o Drugi knjigi Sentenc, pridige za postni čas; pridiga o Jezusovem pasijonu, izreki Tomaža Akvinskega; 3. približno petdeset pridig; 4. o vseh štirih knjigah Sentenc; 5. številne pridige, epistola Heinricha de Hassia o zrenju človeka na Boga; 6. različni traktati, pridiga Bernarda iz Clairvauxa, naslovljena na menihe v Clunyju; 7. pridiga Nikolaja iz Dinkelsbühla o Kristusovem prihodu (»dolga 32 folijev«), nedeljske pridige za vse leto, pridige o Kristusovem telesu; 8. traktat za in proti štirim poglavitnim stališčem husitov, traktat o spoznavanju sveta, pridige Johannesa Gewcza, Henricha de Hassia, o dovoljenem izkupu, o vrnitvi odtujenih dobrin, o dobrih lastnostih igre in zabave; 9. postila o Knjigi Modrosti Roberta Holkota iz Anglije (*multorum profunda*), 10. *dieta salutis* (sv. Bonaventure) ter *summa viciorum* (Guillauma Peyraulta); 11. Jernej Angleški, enciklopedija o naravi, Bonaventura o noviciatu, Johannes Gerson o polucijah; 12. o čudežih, o abecedi; 13. štirideset homilij Gregorja Velikega, »lep traktat« o duši in njenih zmožnostih; 14. pravila sv. Avgušтина v nemščini, nato latinska različica in razlaga, večerni psalmi v nemščini; 15. postile Aleksandra iz Hallea o Janezovem evangeliju (na pergamentu), postile Nikolaja iz Lyre o Lukovem evangeliju (na papirju); 16. Izidor Seviljski *De summo bono*; o postu benediktinskih bratov, homilije Nikolaja iz Dinkelsbühla, Johannesa Palomarja, Johannesa Gersona, Casparja de Mayselsteina *totum in papiro et optimo correctum*; 17. dobesedna razlaga psaltra, Avrelij Avguštin o zrcalu greha, o čistosti žensk, Evzebijeva epistola o smrti sv. Hieronima, Huga de Folieto *De clauistro animae*, Avguštin o *Magnificat*, Bernard o Marijinem vnebovzetju in Kristusovem trpljenju, verzificirano besedilo o Štirih knjigah Sentenc; 18. o Visoki pesmi, o tej temi tudi Orozij in Honorij, o petih Mojzesovih knjigah; 19. »dobra postila« o Eklezijastu; 20. razlaga Razodetja; 21. trije traktati Alberta Velikega, o govoru in molku, o tolažbi in nasvetu; 22. o čudežih svetnikov, o pomembnosti maše, pridige po letnem in svetniškem ciklu, metrična suma Raymunda,¹³⁹ o avtoritetah pravoslavne Cerkve; 23. *Soliloquia* Avrelija Avgušтина in kratke molitve.

Še tretji dodatek: ko je Wolfgang Lazius v sredini 16. stoletja zaradi kartografskega dela ter zbiranja zgodovinskega gradiva potoval tudi po Kranjski in južni Štajerski,¹⁴⁰ je obiskal številne samostane. Tako je v Gornjem Gradu pridobil vsaj tri rokopise, kar sem že omenila. Vsi so dobili prostor v tedanji dunajski Dvorni

¹³⁸ Enote od št. 18 do 23 so v celoti na pergamentu.

¹³⁹ Verjetno ne gre za verzificirano *Summo* Rajmonda Penafortskega, ampak za delo iz zgodnjega 15. stoletja: Fr. Adam O.P.: *Summula metrica de Summa Raymundi*.

¹⁴⁰ Trenkler, Wolfgang Lazius. Humanist und Büchersammler, str. 186–203; za potovanja po Štajerski, posebej do Gornjega Grada in Žičke kartuzije v letu 1549 gl. str. 199.

biblioteki (in tudi četrti je iz Gornjega Grada, le da ni jasno, od kdaj);¹⁴¹ odselitev na Dunaj se ni zgodila le zato, ker so iz 10. in 11. stoletja, ampak predvsem zato, ker vsebujejo besedila, ki so redka ali sploh enkratna. V Cod. 329 je poleg različnih svetniških življenj Evgipijevo besedilo o življenju sv. Severina;¹⁴² v Cod. 330 je redko znan *Passio sancti Caesaris martyris*, tudi Cod. 358 je v jedru legendarij, Cod. 373 pa je bil zanimiv zaradi zgodovinskih dokumentov, ki so zbrani pod naslovom *Annales Mellicenses, Cremifanenses, Lambacenses, 1177–1348* in so bili pomembno delo v monastični historiografiji avstrijskih dežel. Ker pa so navedeni rokopisi bili v gornjegrajski knjižnici tudi po dramatičnem vdoru okolišnjih prebivalcev in pred Laziusovim obiskom, jih je lahko poznal tudi škof Lamberg.

* * * * *

Čeprav je življenjska pot Sigismunda pl. Lamberga (ok. 1420–1488) kar dobro dokumentirana,¹⁴³ naj na kratko obnovim: leta 1433 se je vpisal na dunajsko univerzo, kjer je končal študij na artistski fakulteti. Po nekaj letih službovanja kot župnik v Šmartinu pri Kranju je odšel leta 1446 študirat v Padovo in bil leta 1451 promoviran za doktorja cerkvenega prava. Padovanski doktorat iz kanonistike in sloves sposobnega moža sta mu odprla vrata na dunajski dvor. Postal je dvorni kaplan cesarja Friderika III. in cesarjev miloščinar, bil je v najožjem krogu cesarjevih zaupnikov, kot svetnik in prisednik sodišča je prebil precej časa na Dunaju ali v Dunajskem Novem mestu, kjer je bil po večini nastanjen Friderikov dvor.¹⁴⁴ Ugled si je pridobil na mnogih področjih, pri čemer njegova pastoralna dejavnost seveda izstopa, bil pa je tudi papeški komisar za križarsko vojno proti Turkom itd. Po eni strani je bil povezan s cesarjem Friderikom III. in po drugi je prijateljeval z Enejem Silvijem Piccolominijem, dokler je ta še bil na dunajskem dvoru in preden je bil izvoljen za papeža. Ko so vsesplošne politične razmere narekovale ustanovitve ljubljanske škofije, sta se oba, cesar in papež, zedinila, da je za prvega škofa primerno imenovati Sigismunda pl. Lamberga; listina o njegovi potrditvi je bila izstavljena 6. junija 1463.¹⁴⁵ Ta uvod bi bil sicer odveč, če se ne bi njegovo delo zrcalilo tudi v naslovih navedenih knjig.

Potem ko je Friderik III. v nasprotju s svojim očetom, ki je dajal prednost izbrancem iz dunajskega, spodnjeavstrijskega prostora, med svetovalce in diplomate povabil osebe iz notranjeavstrijskih dežel, so se ob Lambergu v ožjem krogu

¹⁴¹ Gl. *Tabulae codicum manu scriptorum ... Vol. I: Cod. I-2000*, Wien 1864. Za temeljne vsebinske podatke gl.: Cod. 329 – str. 46, Cod. 330 – str. 47, Cod. 358 – str. 53, Cod. 373 – str. 57. Literatura o vsakem rokopisu je dosegljiva na spletni strani <https://manuscripta.at>.

¹⁴² Wagendorfer, Ambrosius von Heiligenkreuz als Leser der Vita Severini, str. 42–48.

¹⁴³ O njegovem življenju in delu obstaja obsežna bibliografija; naslanjam se na besedilo: Dolinar, »Odličnejše mesto« Ljubljana, zlasti str. 25 dalje.

¹⁴⁴ Heinig, *Kaiser Friedrich III. (1440–1493). Hof, Regierung und Politik*, str. 472–474, 553, 591 dalje, 801–804.

¹⁴⁵ Vse listine, povezane z ustanovitvijo ljubljanske škofije in imenovanjem Sigismunda za prvega škofa, so dostopne v članku: Dolinar, »Odličnejše mesto« Ljubljana, Dolinar – Golob, *Odlično mesto ljubljansko*, str. 11–39.

uveljavili nekateri intelektualci iz naših krajev. Tako na dunajskem dvoru kot na univerzi so imeli tehtno vlogo; kljub večjemu številu Lambergovih vrstnikov¹⁴⁶ naj se omejim na tri, in sicer zaradi ohranjenih knjig, ki so jih podarili bodisi knjižnici Artistične fakultete ali knjižnici *Collegiuma Ducale*.¹⁴⁷

Brikcij Preprost (pred 1450–11505) je bil nekajkrat dekan na Artistični in pozneje Teološki fakulteti, rektor itd., svoja predavanja je pričel z vsebinami iz Aristotelovih del (od leta 1469 dalje), poznejša tema je bila *rhetorica nova*, torej je bil v osredju Cicero. Lhotsky je njegovo delovno pot označil kot zaporedje dejanj, ki so zaznamovala humanizem na dunajski artistični fakulteti.¹⁴⁸ Ne da bi se posebej poglobila v rokopise in prvotiske s podpisom Brikcija Preprosta (kar je edini nesporni dokaz njegove posesti), je med vídenimi enotami en rokopis s 44 sholastičnimi in teološkimi besedili (Cod. 4659), en prvotisk s Panormitanovimi komentarji h *Klementinam* (Ink. 2.F.26), trije rokopisi z deli starih in novih avtorjev o slovnici, retoriki, epistolografiji (Cod. 3202, 3250 in 4991),¹⁴⁹ pet enot pa je osredotočenih predvsem na Cicerova, Aristotelova dela in spise, ki so komentarji k njim (Cod. 3147, Cod. ser. nova 39.086, Ink. 4.F.17, Ink. 3.C.9, In. 6.A.9).¹⁵⁰ V primerjavi z Lambergovim knjižnim popisom se naslovi del iz Preprostove knjižnice kažejo kot pomensko vzporeden sklop, kjer imajo prvo besedo knjige, ki so opora pri delu.

Tomaž Prelakar (Thomas de Cilia, Thomas Berlower ali Perlower ali Prelager; ok. 1430–1496) je postal Maksimilijanov učitelj potem, ko je ta že obvladal abecedo in ga je pričel učiti latinščino. Magister Thomas de Cilia je leta 1471 podaril svojemu – takrat komaj dvanajstletnemu – učencu Maksimilijanu dva rokopisa (Cod. 3210 in 3462) z deli Terencija, Ovida, Petrarke, z nekaj Piccolominijevimi (Pijevimi) epistolami, Cicerovimi pismi itd.¹⁵¹ Magistrski naziv je dosegel leta 1451, a pot ga ni vodila med univerzitetne profesorje, ampak v diplomacijo, k političnim nalogam, postal je stolnični prošt in škof v Konstanzi.¹⁵²

¹⁴⁶ Za razumevanje časa ter duhovnih in političnih razmer je Simonitijska knjiga prvovrstna študija; pomemben je tudi natančen seznam študentov in odličnikov iz naših krajev na dunajski univerzi. Gl. Simoniti, *Humanizem na Slovenskem* (Dunajski bakalavriji in magistri artium 1447–1550), str. 245 dalje.

¹⁴⁷ Vsi trije, Preprost, Prelakar in Perger, so izčrpno predstavljeni v navedeni Simonitijski knjigi.

¹⁴⁸ Lhotsky, *Die Wiener Artistenfakultät 1365–1497*, str. 169 dalje.

¹⁴⁹ Starejšim avtorjem pripadajo npr. izvlečki iz *Gramatike* Aelija Donata, Servijeva razprava o zlogih, *Doctrinale puerorum* Alexandra de Villa Dei, med novejšimi pa so trije teksti o gramatiki Nicolaja Perottija, poleg tega še spisi Gasparina da Barzizza, Psevdo-Cicera, Poggija Bracciolinija, Francesca Aretina, pa 17 spisov o retoriki itd. Podrobneje: Golob, *Magister Brikcij Preprost de Cilia in njegove knjige* (v tisku, *Zbornik za umetnostno zgodovino*).

¹⁵⁰ Brikcij Preprost je bil tudi kustos Burse Ramung, ki ji je zapustil številne knjige, a so se menda številne enote porazgubile. Seznam knjig, ki obsega več kot sto naslovov, je: Gottlieb, *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs, I*, str. 498–502.

¹⁵¹ Obe posvetili, ki sta lastnoročni, Maksimilijanovi, sta reproducirani v: Luger, *Eine Erziehung*, str. 41.

¹⁵² Lhotsky obžaluje, da za tako odličnim humanistom niso ostali lastnoročni spisi, o njegovih političnih poteh pa več Heinig. Lhotsky, *Die Wiener Artistenfakultät 1365–1497*; o politični karieri Heinig, *Kaiser Friedrich III. (1440–1493). Hof, Regierung und Politik*, str. 339, 382–383, 412, 438, 488, 506, 538–539, 592–598, 713, 729, 765–770, 898, 910 dalje.

Bernard Perger (tudi Pergerl, 1440–1501) je bil mož mnogih znanj, verjetno je študiral astronomijo in matematiko še pri Georgu v. Peurbachu, pa tudi medicino in pravo, vendar je bil predvsem človek Artistične fakultete. Z njegovim podaritvenim kolofonom sta zaznamovana dva rokopisa v grščini,¹⁵³ še vedno pa sapo jemlje razkošni rokopis s koledarjem in razlagami zvezdnih vplivov (na koncu je celo volvela), ki ga je leta 1484 posvetil Frideriku III.¹⁵⁴ Perger je blažil napetosti med univerzo in cesarjem, pripadla mu je čast sestaviti *oratio in funere* za Friderikom III. in prav tako čast pred stolnico sv. Štefana s slavnostnim nagovorom pozdraviti novega cesarja Maksimilijana.¹⁵⁵ Perger je bil zaradi znanja grščine »popolni humanist«, sicer pa je prav on ustregel potrebi, da bi za »času primerno latinsko znanje«¹⁵⁶ pripravil slovnico: poznal je delo Niccoloja Perottija *Rudimenta grammatices* (Viterbo 1468), zares moderno slovnično delo, ki ga je preoblikoval za potrebe nemško govoreče javnosti. Njegova *Grammatica nova* je izšla že pred letom 1481 in potem vsako naslednje leto pri najrazličnejših tiskarjih, torej je bila prava uspešnica.¹⁵⁷

Ne Dunaj ne Dunajsko Novo mesto nista bila tako velika kraja, da se Lamberg ne bi mogel poznati z Brikcijem Preprostom, Tomažem Prelokarjem in Bernardom Pergerjem, res pa nimam pred seboj nobenega dokumenta, ki bi potrjeval stike med njimi.¹⁵⁸ Njihovim tukaj navedenim knjigam – ki nedvomno niso vse, kar so jih premogli – je vsaj delno mogoče slediti zaradi ekslibrisov, specifične pisave, ki pride do izraza v prvoosebni trenutkih, ko so med študijem spontano zapisali glose in komentarje, ob drugi priložnosti pa zgodovinske notice in posvetila; ekslibrisi so praviloma nekoliko oblikovani in zatoorej podrejeni kinetiki roke v tej manj vsakdanji nalogi. Prav zato je pri listanju njihovega nekdanjega čtiva posebej razveseljivo, da je v njih toliko lastnoročnih sledov in ti bi imeli še tehtnejšo vlogo, če bi jih z analitično primerjavo postavili ob bok besedilu, ki ga glosirajo: roka vedečnega bralca.

Lamberg je bil prav gotovo seznanjen tudi z vsebinami knjig, ki jih je posedovala Artistična fakulteta. V 15. stoletju se je knjižnica sprva povečevala z darili znamenitih učenjakov, visokih mestnih uradnikov in cerkvenih odličnikov, recimo

¹⁵³ Suppl. Gr. 73 vsebuje besedila Basilija Caesarensisa, Gennadija in Leonarda Brunija; Suppl. Gr. 84 pa Isokratesa, Hesioda, Julija Polluxa, Aristotela, Mitridata itd.

¹⁵⁴ Cod. 2683.

¹⁵⁵ Lhotsky, *Die Wiener Artistenfakultät 1365–1497*, str. 173 dalje.

¹⁵⁶ Lhotsky, *Die Wiener Artistenfakultät 1365–1497*, str. 174.

¹⁵⁷ Lhotsky, *Die Wiener Artistenfakultät 1365–1497*, str. 174, pravi, da je najprej izšla v Padovi, leta 1482, vendar ISTC navaja starejši podatek, da je bil učbenik natisnjen pred (!) letom 1481 v Benetkah: Leonardus Wild; ISTC ip00278000. Na izvodu, ki ga hrani Bayerische Staatsbibliothek, BSB-Ink P-193, je njegov podpis: *Bernardus Berger*. – O njegovi vlogi visokega dvornega uradnika gl. Heinig, *Kaiser Friedrich III. (1440–1493). Hof, Regierung und Politik*, str. 137–140, 207, 344, 485, 539–541, 576–579, 727–729, 994.

¹⁵⁸ V naslednjih objavah bom tej vsebini namenila več pozornosti (prim. Simoniti, *Humanizem na Slovenskem*, str. 133 dalje), mdr. tudi njegovim dosežkom v naravoslovju, področju, kjer je užival velik ugled (o tem Faustmann – Luger, *Humanist und Naturwissenschaftler? Bernhard Perger zwischen Kanzleihumanismus, griechischer Philologie und dem Erbe Georgs von Peurbach, Wissenschaft und Kultur an der Zeitwende*, Wien 2012).

od 1411 dalje, ko je freisinški škof Berthold von Wehing svojo osebno knjižnico zapustil univerzi, za njim Petrus von Pulka(u) itd. Z leti se je značaj knjižnice spreminjal¹⁵⁹ in po že omenjenem obisku veronskega knjigotržca v letu 1467 je prišlo do bistvenega preokreta, saj je artistska fakulteta takrat nakupila vsaj 32 del z vsebinami antičnih in sodobnih italijanskih avtorjev. Na tem seznamu je tudi *Historia Troiana*, različna dela Gasparina da Barzizza¹⁶⁰ (ki so na Lambergovih listinah), vtis pa je, da je bila od tega časa dalje med dunajsko univerzitetno skupnostjo pozornost dosti bolj namenjena grško-rimski znanosti in literaturi kot poprej.¹⁶¹ Zapisniki Artistske fakultete, ki natančno navajajo dotok knjižnih del, kažejo, da so poslej med darovi in zapuščinami skoraj dosledno vpisani tudi naslovi antičnih del in da je sploh več beletrističnih vsebin.¹⁶² Druga pravna in teološka dela avstrijskih in nemških avtorjev, prav tako slovarje in enciklopedije, ki so zapisani na Lambergovih listinah, navajajo številni zapuščinski dokumenti in zapisi o nakupih in predstavljajo železni repertoar v knjižnicah oseb, ki so imele pravne in teološke naloge. Nedvomno je bilo veliko tudi knjig, narejenih v nemških tiskarnah,¹⁶³ dasi tega ne imenujejo posebej, saj je to bila utečena navada. Knjižni naslovi, zapisani na obeh listinah, malone v celoti izpričujejo delovno osnovo, medtem ko o zasebnem beletrističnem, znanstvenem in filozofskem zanimanju škofa Sigismunda pl. Lamberga govori le nekaj enot. In seveda ni najti knjig, ki jih je odpiral v trenutkih osebne pobožnosti ali pa so bile osebno povezane z zgodovino njegove rodbine.

Lamberg je lahko v dunajskih knjižnicah našel malone vse strokovne, teološke in kanonistične spise, ki jih je želel prebrati, z utečeno prepisovalsko prakso po sistemu pecij pa je lahko naglo ustregel svojim željam in potrebam.¹⁶⁴ Tako kot se je za stotinami knjig Artistske fakultete ohranilo samo precej dokumentov z naslovi in imeni avtorjev, so preminile tudi Lambergove knjige. Brez obeh dokumentov, reverza in darilne listine, pa še tega ne bi vedeli.

¹⁵⁹ Wagendorfer v analizi dunajskih univerzitetnih dokumentov predstavlja, kako je Dunaj v sredini 15. stoletja postajal odprt za humanistične tokove in je vsrkal bolj kot drugi kraji severno od Alp vsebine in oblike (tudi s pisavo, literarnimi zvrstmi itd.) humanističnih postulatov; omenjene tri profesorje, Preprosta, Pergerja in Prelokarja, ocenjuje kot slovensko oz. kranjsko trojico, ki je tvorila jedro humanistične misli na Dunaju. Wagendorfer, *Universitätsakten anders gelesen*, str. 203.

¹⁶⁰ Gottlieb, *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs*, I, str. 482.

¹⁶¹ Vpis, datiran 17. julij 1470, da so za fakulteto kupili nezvezani, v seksternije zloženi deli Tita Livija in Aula Gelijsa za 23 florintov (... *fuert empti pro facultate Titus Livius et Aulus Gellius disligati in sexternis* ...) govori o zavzetem kupovanju vsega, česar knjižnica še ni premogla. Citat: Gottlieb, *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs*, I, str. 483.

¹⁶² Sumarična predstavitev knjižnih daril ter o Pergerju in Preprostu: Lhotsky, *Die Wiener Artistenfakultät 1365–1497*, str. 166 dalje.

¹⁶³ Dunajskemu tiskarju Johannu Winterburgu sledimo šele od 1492 dalje, med zgodnjimi tiski pa je Pergerjev *Oratio in funere Friderici III imperatoris Viennae habita* (po 8. decembru 1493; ISTC ip00284000).

¹⁶⁴ Omenjeni rokopis Cod. 2683, v novejših inventarjih kratko imenovan *Kalender für Kaiser Friedrich III.*, je opredeljen kot Pergerjev avtograf! Gl. *Handschriftencensus I Wien Österr. Nationalbibliothek*, Cod. 2683. Kot prepisovalec enega od besedil v Cod. 3147 za Brikcijo Preprosta (M. Tullio Cicero: *De inventione rhetorica libri II.*) se je podpisal Gregor iz Ljubljane: *Actum Wyenne per Gregory de Laybaco manus Anno dm. 1469.*

Priloga: Seznam izposojenih knjig, 22. januar 1478, in seznam podarjenih knjig, 16. marec 1484.

Seznam izposojenih knjig, 22. januar 1478, in seznam podarjenih knjig, 16. marec 1484.

Št.	reverz		darilna listina	avtorji in dela
		0d	Unum librum decreti sive decretorum antiquum in pergamana cum parva littera ligatum in asscribus obductis in viridi corio	<i>Jus antiquum (Collectio Dionysio-Hadriana)</i>
1	unum librum decretorum magnorum in pergameni de loca almana ligatum in asscribus abductis pelle rubea	1d	Item alium librum decretorum magnum in pergameni littera almanica scriptum etiam ligatum in asscribus obductis rubeo corio	<i>Decretum Gratiani (Concordia discordantium canonum resp. Concordantia discordantium canonum)</i>
2	alium librum decretorum novum stampatum in pergameni et minatum sive illuminatum etiam ligatum in asscribus abductis pelle rubea	2d	Item tertium librum decreti sive decretorum novum stampatum in pergameni ac miniatum et ligatum in asscribus et cetera rubeo corio obductis	<i>Compilatio tertia (= Decretales Innocentii papae)</i>
3	Item librum decretalium Gregorii in pergameni etiam in asscribus ligatum in forma carte regalis	3d	Item librum decretalium Gregorii	<i>Decretales Gregorii IX</i>
4	item librum Sexti in pergameni	4d	Item librum sexti	<i>Liber sextus decretalium Bonifatii VIII</i>
5	item librum Clementiarum in pergameni	5d	Item librum clementinarum omnes in pergameni cum suis glosis ordinariis et ligatus in asscribus	<i>Constitutiones Clementis V (Clementinae)</i>
6	item cardinales super prima parte secundi decretalium in carta regali	6d	Item librum sive volumen cardinalis super prima parte secundi decretalium in carta regali in papiro	Franciscus de Zabarella: <i>Commentaria in quinque libros decretalium (pars prima)</i>
7	item cardinales super tertio decretalium in carta regali	7d	Item librum eiusdem cardinalis super tertio decretalium etiam in carta regali et in papiro	F. de Zabarella: <i>Commentaria in quinque libros decretalium (tertia pars)</i>
8	Item cardinalem super quarto decretalium etiam in carta regalis	8d	Item eiusdem cardinalis volumen super quarto decretalium cum casibus interminis decretalium etiam in carta regali supradicta	F. de Zabarella: <i>Commentaria in quinque libros decretalium (quarta pars)</i>

9	item Jacobum de Sociis super quarto decretalium etiam in carta regali	9d	Item librum Iacobi de Sociis super quarto decretalium etiam in carta predicta	Jacobus de Zochis de Ferraria: <i>Commentarius in quartum librum Decretalium</i>
10	item Angelum de castro super prima parte primi decretalium et panormitanum super elementines et aliis in uno volumine de carta mediana	10d	Item volumen Angeli de Castro super prima parte primi decretalium et panormitanum super elementis et aliis simile ligatis in carta mediana	Angelus de Castro: <i>Commentarius in decretales: pars prima in primi decretalium & Panormitanus</i> (Nicolaus de Tudeschis): <i>Lectura in Clementinas</i>
11	item Angelum de castro super secunda parte primi decretalium in carta mediana	11d	Item Angelum de Castro super secunda parte primi decretalium in carta mediana	Angelus de Castro: <i>Commentarius in decretales: pars secunda in primi decretalium</i>
12	item Angelum de castro super prima parte secundi decretalium in carta mediana	12d	Item Angelum de Castro super prima parte secundi decretalium in carta mediana	Angelus de Castro: <i>Commentarius in decretales: pars prima secundi decretalium</i>
13	item Angelum de castro super secunda parte secundi decretalium etiam in carta mediana	13d	Item Angelum de Castro super secunda parte secundi decretalium	Angelus de Castro: <i>Commentarius in decretales: pars secunda secundi decretalium</i>
14	Item Angelum de castro super tertio, quarto et quinto libris decretalium cum tertio repetitionibus in uno volumine in carta mediana	14d	Item Angelum de Castro super tertio, quarto et quinto libris decretalium cum certis repeticionibus in uno volumine in carta mediana ubi etiam continentur casus iuris in quibusquis ipso facto sententiam excommunicatione incurrat decretalium sexti et clementinarum	Angelus de Castro: <i>Commentarius super tertio, quarto et quinto libris decretalium</i>
15	Item consilia Friderici de Semnis et aliorum doctorum in uno volumine de carta regali	15d	Item librum consiliorum Friderici de Senis et aliorum doctorum in uno volumine in carta regali	Fridericus Petruccius de Senis: <i>Quaestiones, responsa, consilia, collationes de iure canonico</i>
16	Item vocabulorum iuris cum titulis legalibus et tractatum de electione cum utilibus arengis in uno volumine in carta minori	16d	Item vocabularium iuris cum titulis legalibus et tractatum de electione cum aliquibus utilibus arengis in uno volumine in carta minori	–
17	Item casus Summarios decretalium Sexti et Clementinarum in papiro in forma medii actus	17d	Item casus summarios decretalium sexti et clementinarum in forma medii areus in papiro	Michael de Dalen: <i>Casus summarii Decretalium Sexti et Clementinarum</i>

18	item casus Summarios decretalium Sexti et Clementiarum cum summa decreti in papiro in forma regulare	18d	Item casus sumarios decretalium sexti et clementinarum cum summa decreti in papiro in forma regulare	Michael de Dalen: <i>Casus summarii Decretalium Sexti et Clementinarum</i>
19	Item unum librum de contractibus cum diversis tractatibus in canonibus et primo beati Bernardi per modum quadagesime de contractibus	19d	Item unum librum de contractibus cum diversis tractatibus in canonibus et primo beati Bernardini per modum quadagesime de contractibus	Bernardinus Senensis: <i>De contractibus et usuris etc.</i>
20	Item super toto titulo de usuris et contractibus	20d	Item super toto titulo de usuris et contractibus	Bernardinus Senensis (?)
21	item de penitentiis et remissionibus, super conversis omnibus utriusque sexus et aliis quam pluribus in carta regali	21d	Item de penitentiis et remissionibus super capitulo omnis utriusque sexus et aliis quam pluribus in carta regali	Henricus de Odendorp: <i>Tractatus super decretalem de penitentiis et remissionibus (?)</i>
22	item unum librum cum multis et diversis tractatibus in quo primus tractatus est de ordine iudicario Egidii Hostari in carta mediana	22d	Item unum librum cum multis et diversis tractatibus in quo primus tractatus est de ordine iudicari Egidii Foscari in carta mediana	Aegidius Fuscarius: <i>Ordo iudiciarius etc.</i>
23	item reportorium Milis alias absenti in legibus in carta mediana	23d	Item reportorium milis alias absenti in legibus in carta mediana	Giovanni Nicolò de Milis: <i>Repertorium iuris in legibus</i>
24	item reportorium Milis in canonibus in carta minori	24d	Item Reportorium milis in canonibus in carta minori	Giovanni Nicolò de Milis: <i>Repertorium iuris in canonibus</i>
25	item librum decisionum Rote antique in carta mediana	25d	Item librum decisionum antiquarum rote in carta mediana	Decisiones Rotae Romanae; Decisiones antiquae
26	item librum decisionum Rote novarum in carta mediana	26d	Item librum decisionum novarum rote in carta mediana	Decisiones Rotae Romanae; Decisiones novae
27	item librum platearii stampatum in carta minori vel arcali	27d	Item librum platearii stampatum in carta arcali	Giovanni (?) / Matteo (?) Platearius: neopredeljeno zdravilsko oz. medicinsko delo
28	item librum Biblie stampatum in carta regali	28d	Item librum biblie stampatum in carta regali in papiro	<i>Sveto pismo</i>
29	item sumam Reynery in theologia stampatum in carta regali	29d	Item librum summe Reynerii super theologia stampatum in carta regali	Rainerius de Pisis (R. de Rivalto): <i>Pantheologia sive Summa universae theologiae</i>

30	Item secundam secunde sancti(?) Thome scriptam in carta regali	30d	Item librum sancti Thome super secunda fidei scriptum in carta regali	Thomas Aquinas: <i>Summa theologica, secunda secundae</i>
31	item catholicon in carta regali in pergameni stampatum et illuminatum	31d	Item librum catholicon in forma carte regalis in pergameni stampatum et miniatum sive illuminatum	Giovanni Balbi: <i>Summa grammaticalis quae vocatur Catholicon</i>
32	item librum Fortalitium fidei stampatum in carta regali	32d	Item librum intitulum fortalitium fidei stampatum in carta regali	Alphonsus de Spina (Alfonso de Espina) <i>Fortalitium fidei contra iudeos, sarracenos et alios christiane fidei inimicos</i>
33	item librum auctoritatum et excerptarum Biblie iuxta titulos secundum alphabetum in carta mediana	33d	Item librum auctoritatum et excerptorum biblie triginta titulos secundum alphabetum in carta mediana	Johannes Calderini: <i>Librum auctoritatum et excerptorum biblie triginta titulos secundum alphabetum</i>
34	item librum sermonum et omeliarum patrum de tempore et de sanctis et dyalogorum Beati Gregorij in uno volumine in carta arcali	34d	Item librum sermonum et omeliarum patrum de tempore et de sanctis et dyalogorum beati Gregorii in uno volumine in carta arcali	v.a.: <i>Sermones variae</i> ; v.a.: <i>Omeliae de tempore et de sanctis</i> ; Gregorius Magnus: <i>Dialogorum libri quattuor</i>
35	item alium librum sermonum et omeliarum patrum	35d	Item alium librum sermonum et omeliarum patrum	v.a.: <i>Sermones et omeliae</i>
36	item librum qui continet certos errores Hussitarum et reprobaciones eorundem et plures sermones synodales et plura prout reperitur in registro ipsius libri in uno volumine in carta arcali	36d	Item librum qui continet certos errores hussitarum cum suis reprobacionibus et plures sermones synodales prout reperitur in registro libri eiusdem in uno volumine	Nicolaus von Dinkelsbühl: <i>Tractatus contra errores Hussitarum & Auctoritates edite et per concilium Constantiense approbate</i> ; v.a: <i>Sermones synodales</i> etc.
37	item sermones Beati Leonis pape stampatas in carta mediana	37d	Item librum sermonum beati Leonis pape stampatum in carta mediana in papiro	Leon I, Pont. Max.: <i>Sermones</i>
38	Item librum qui continet certos sermones et tractatus cuius libri sermo primus est de verbo domini secundus de Correa et reformatione faciei et tractatus qui vocatur lumen confessorum et plures alii sermones et tractatus prout in registro ipsius libri continetur in carta arcali	38d	Item librum quo continet certos sermones et tractatus cuius libri sermo primo est de verbo Domini secundus de Corea et reformatione faciei et tractatus qui vocatur lumen confessorum et plures alii sermones et tractatus prout in registro ipsius libri continentur in carta arcali	v. a.: Nicolaus von Dinkelsbühl (?): <i>De corea et reformatione faciei</i> ; Andreas de Escobar: <i>Lumen confessorum</i>

39	item librum de diversis sermonibus et tractatibus cuius in principio est sermo primus de ordine et dignitate sacerdotali deinde epistulae et evangelia per dominicas et de aliquibus sanctis et sermones de cruciata et plura alia prout in registro ipsius continetur in carta arcali	39d	Item alium librum de diversis sermonibus et tractatibus cuius in primo est sermo de ordine et dignitate sacerdotali deinde episcopali et evangelia per dominicas et de aliquibus sanctis et sermones de cruciata et plura alia prout in registro ipsius libri continetur in carta arcali in papiro	v. a.: Pseudo-Avguštin (?): <i>Sermo de ordine et dignitate sacerdotali</i> ; Pius II, Pont. Max. (?): <i>Bulla cruciata contra Turcos</i> , etc.
40	item librum Beati Bernhardi super cantica canticorum in carta arcali	40d	Item librum beati Bernhardi super cantica canticorum in carta arcali	Bernardus Claraevallensis: <i>Sermones super Cantica canticorum</i>
41	item librum Rationales divinatorum in carta arcali	41d	Item librum racionalis divinatorum in carta arcali in papiro	Guilielmus Durandus: <i>Rationale divinatorum officiorum</i>
42	item librum postille et sermonum de tempore in pergamento	42d	Item librum postille et sermonum de tempore in pergamento	v. a.: <i>Postille et sermones de tempore</i>
43	duos libros Thome de Haselpach Sermonum de tempore in carta arcali	43d	Item duos libros sermonum de tempore hiemali et estivali Thome de Haselbach in papiro in carta arcali	Thomas Ebendorfer de Haselbach: <i>Sermones de tempore</i>
44	item librum sermonum Haselpach de Sanctis in carta arcali	44d	Item librum sermonum de sanctis dicti Thome de Haselbach in carta arcali	Thomas Ebendorfer de Haselbach: <i>Sermones de sanctis</i>
45	item librum celestem revelacionum Beate Brygite in carta arcali	45d	Item librum celestem revelacionum beate Byrgite in carta arcali	Biigitta, S.: <i>Revelationes</i>
46	item librum Sermonum de tempore per circulos anni in carta arcali	46d	Item librum quorundam sermonum de tempore per circulum anni in carta arcali	v. a.: <i>Liber sermonum de tempore per circulos anni</i>
47	item vocabularum secundum alphabetum, Yssidorus de summo bono, hystoriam Troianam, Naturalia et moralia Senece de quatuor virtutibus cardinalibus in uno volumine in carta arcali	47d	Item quandam librum in uno continetur vocabularium secundum alphabetum, Ysidorus de summo bono, hystoria Troyana et naturalia et moralia Senece in uno volumine in carta arcali	n. n.: <i>Vocabularium</i> ; Isidorus Hispalensis: <i>De summo bono</i> ; Guido delle Colonne: <i>Historia Troiana</i> ; Martinus Bracaraensis: <i>Formula vitae honestae resp. De differentiis quatuor virtutum vitae honestae</i>

48	item librum intitulum scrutinium scripturarum stampatum in carta arcali	48d	Item librum quo intitulatur scrutinium scripturarum stampatum in carta arcali	Paulus de Sancta Maria (Paulus Burgensis): <i>Scrutinium scripturarum contra perfidiam Iudaeorum</i>
49	item librum Ympnorum et sequentiarum cum suis expositionibus in carta arcali	49d	Item librum hymnorum et sequentiarum cum suis expositionibus in carta arcali ligatum asseribus obductis coreo flaveo	n. n.: <i>Liber hymnorum et sequentiarum</i>
50	item librum Pronunciametum de sanctis et tractatus de superstitionibus et pluribusque aliis in uno volumine in carta fracta arcali in asseribus obductis coreo flaveo	50d	Item librum Luciani et Mamotrecti super biblia in carta arcali	50: v. a.; Nicolaus Magni de Jawor: <i>Tractatus de superstitionibus</i> etc. 50d: Guillelmus Brito: <i>Vocabularium biblicum (librum Luciani)</i> ; Giovanni Marchesini de Regio Lepidi: <i>Mamotrectus</i>
51	Item librum Luciani et Mamotrecti super biblia in carta arcali	51d	Item librum summe dictaminis epistolarum papalium et Petrum Plesensem in uno volumine	51: gl. 50d 51d: Tommaso da Capua: <i>Summa dictaminis, sive summa epistolandi</i> ; Petrus Blesensis: <i>Epistolae</i>
52	item librum Summe dictaminis epistolarum papalium et Petrum Plesensem in uno volumine	52d	Item librum epistolarum Gasparini cum synonymiis et certis regulis in poetria et faceciis Poggi in uno volumine	52: gl. 51d 52d: Gasparinus da Barizza: <i>Epistolarum liber</i> ; Psevdo-Cicero: <i>Synonyma</i> ; Gian Francesco Poggio Bracciolini: <i>Liber Facetiarum</i>
53	item librum epistolarum Casparini cum synonymiis et certis regulis in poetica et facetiis Poggi in uno volumine in carta fracta arcali	53d	Item librum Bartholomei de naturis rerum in pergamento	53: gl. 52d 53d: Bartholomaeus Anglicus: <i>De proprietatibus rerum</i>
54	item librum Bartholomei de Naturis rerum in pergamento	54d	Item librum practice Wilhelmi de Placentia in medicinis in carta arcali in papiro	54: gl. 53d 54d: Guglielmo da Piacenza: <i>Cyrurgia (?)</i>
55	item librum practice Wilhelmi de placenta/placentis in medicinis	55d	Item librum medicinalem de simplicibus et compositionibus et pluribus practicis medicinalibus etiam in carta arcali in papiro	55: gl. 54d 55d: n. n.
56	item librum medicinalem de simplicibus et compositis et pluribus practicis medicinalibus	56d		56: gl. 55d

Viri in literatura

Arhivski viri

Nadškofijski arhiv Ljubljana

NŠAL 101, št. 456

NŠAL 101, št. 468

Spletni viri

Alfaro, Juan, *Supernaturalitas fidei iuxta S. Thomam: I. Functio ‚Luminis fidei‘ & II. Functio ‚Interioris instinctus‘*, *Gregorianum*, 1963, vol. 44, no. 3, str. 501–542; no. 4, str. 731–787. <https://www.jstor.org/stable/23572819>; &: <https://www.jstor.org/stable/23573132> (dostop: 22. 1. 2021).

Bernard, Paul P., Jerome of Prague, Austria and the Hussites. *Church History*, vol. 27, No. 1 (March 1958), str. 3–22. (<https://www.jstor.org/stable/3161330>, dostop: 12. 2. 2021).

<http://archivesetmanuscripts.bnf.fr/ark:/12148/cc67897n> (dostop: 12. 1. 2021).

<http://daten.digital-sammlungen.de/bsb00041274/> (dostop: 4. 1. 2021).

<http://daten.digital-sammlungen.de/bsb00061068> (dostop: 7. 1. 2021).

<http://digilib.hab.de/inkunabeln/li-4f-413-1-1/start.htm> (dostop: 4. 2. 2021).

<http://tudigit.ulb.tu-darmstadt.de/show/inc-iv-573>. (dostop: 7. 2. 2021).

<http://www.deutsche-biographie.de/pnd12244342X.html> (dostop: 16. 12. 2020).

<http://www.manuscripta-mediaevalia.de/#I5> (dostop: 23. 1. 2021).

<http://www.manuscripta-mediaevalia.de/dokumente/html/obj90542201,T>. (dostop: 23. 1. 2021).

https://catholicism.enacademic.com/17091/papal_Decretals (dostop: 12. 1. 2021).

<https://daten.digital-sammlungen.de/004/bsb0044451/>. (dostop: 7. 1. 2021).

<https://daten.digital-sammlungen.de/bsb00063823> (dostop: 7. 12. 2020).

<https://daten.digital-sammlungen.de/bsb00076968> (dostop: 8. 12. 2020).

https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/bav_pal_lat_675. (dostop: 24. 1. 2021).

<https://manuscripta.at>

<https://openn.library.upenn.edu/Data/0002/html/mscodex1215> (dostop: 23. 1. 2021).

<https://pre1600ms.beinecke.library.yale.edu/docs/ms916> (dostop: 15. 1. 2021).

<https://utrechtuniversity.on.worldcat.org/oclc/901221795>. (dostop: 11. 12. 2020).

Mediaeval lore from Bartholomaeus Anglicus : Bartholomaeus, Anglicus, 13th cent : Free Download, Borrow, and Streaming : Internet Archive (dostop: 11. 1. 2021).

Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs : Österreichische Akademie der Wissenschaften : Free Download, Borrow, and Streaming : Internet Archive.

Robinson, P., Alphonso de Spina, *The Catholic Encyclopedia*. New York: Robert Appleton Company. <http://www.newadvent.org/cathen/14216a> (dostop: 21. 1. 2021).

Schnorr von Carolsfeld, Franz, *Katalog der Handschriften der Sächsischen Landesbibliothek zu Dresden, enthaltend die Abtheilungen Mscr. Dresd. A-D und F-H*. Dresden: Sächsische Landesbibliothek, 1979². [Urn:nbn:de:bsz: 14-db-id2753551872](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:bsz:14-db-id2753551872) (dostop: 17. 1. 2021).

Thibodeau, Timothy M., *The Rationale Divinorum Officiorum of William Durand of Mende. A New Translation of the Prologue and Book One*. New York: Columbia University Press, 2007. <https://www.jstor.org/stable/10.7312/thib14180> (dostop: 11. 12. 2020).

www.antihus.eu/search.php (dostop: 22. 1. 2021).

www.textmanuscripts.com/medieval/marchesinus-regio-lepidi-mamotrectus. (dostop: 12. 1. 2021).

www.thelatinlibrary.com/martinbraga/formula.shtml. (dostop: 17. 1. 2021).

Literatura

- Aschbach, Joseph, *Geschichte der Wiener Universität im ersten Jahrhundert ihres Bestehens*. Wien: Akademie der Wissenschaften, 1965².
- Baxandall, Michael, *Giotto and the orators. Humanist observers of painting in Italy and the discovery of pictorial composition 1350–1450*. Oxford, Oxford – Warburg Studies, 1971².
- Bernhard, Günther, Die Bibliotheksschenkung des Bischofs Sigismund von Laibach (1484). Ein Beitrag zum Humanismus in Innenösterreich. *Ad fontes. Otorepčev zbornik* (ur.: Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005, str. 187–196.
- Bernhard, Günther, K arhivu in knjižnici v Gornjem Gradu. *Documenta patriarchalia res gestas Slovenicas illustrantia. Listine oglejskih patriarhov za slovensko ozemlje in listine samostanov v Stični in Gornjem Gradu (1120–1251). Patriarcheurenkunden von Aquileia für Slowenien und die Urkunden der Klöster Sittich und Oberburg (1120–1251)*. Wien/ Dunaj – Ljubljana: Slovenski znanstveni inštitut = Slowenisches Wissenschaftsinstitut & Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. 152–160.
- Bischoff, Bernhard, *Libraries and Schools in the Carolingian Revival of Learning, Manuscripts and Libraries in the Age of Charlemagne*, Cambridge: University Press, 1994, str. 93–114.
- Buchthal, Hugo, *Historia Troiana. Studies in the History of Mediaeval Secular Illustration*. London: The Warburg Institute & University of London, 1971.
- Dolinar, France Martin – Golob, Nataša, *Odlično mesto ljubljansko in njegov prvi škof Sigismund Lamberg. 1420–1488*. <Ljubljana, Narodna galerija, 10. oktober 2019–5. januar 2020>.
- Dolinar, France Martin, »Odličnejše mesto« Ljubljana in njen prvi škof Sigismund grof Lamberg (* 1420, škof 1463–1488), *Odlično mesto ljubljansko in njegov prvi škof Sigismund Lamberg. 1420–1488*. <Ljubljana, Narodna galerija, 10. oktober 2019–5. januar 2020>, str. 11–38.
- Fiedrowicz, Michael, Gregor I., der Große, *Lexikon der antiken christlichen Literatur*, Freiburg – Basel – Wien: Herder, 1998,² str. 259–262.
- Georges, Karl Ernst: *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch, 1–2*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1988².
- Golob, Nataša, *Manuscripta et fragmenta. 2: Srednjeveški rokopisi in rokopisni fragmenti. Narodna in univerzitetna knjižnica – Samostojni fragmenti*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti – Narodna in univerzitetna knjižnica, 2021.
- Golob, Nataša, *Srednjeveške in renesančne knjižne umetnine iz zakladnice Nadškofije Maribor*. Maribor: Evropski kulturni in tehnološki center, 2012.
- Gottlieb, Theodor, *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs. 1. Niederösterreich*. Wien: Adolf Holzhausen, K.u.k. Hof- und Universitätsbuchdrucker, 1915.
- Gottlieb, Theodor, *Über mittelalterliche Bibliotheken*. Leipzig: Otto Harrassowitz, 1890.
- Gspan, Alfons – Badalič, Josip, *Inkunabule v Sloveniji / Incunabula quae in Slovenia asservantur*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1957.
- Heinig, Paul-Joachim, *Kaiser Friedrich III. (1440–1493). Hof, Regierung und Politik*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau, 1997.
- Kern, Anton, *Die Handschriften der Universitätsbibliothek Graz, 2*. Wien: Die österreichische Staatsdruckerei, 1956.
- Kos, France, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I*. Ljubljana: Leonova družba, 1906.
- Kos, Milko, Francè Stelè: *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji / Codices aetatis mediae manu scripti qui in Slovenia reperiuntur*. Ljubljana: Umetnostnozgodovinsko društvo, 1931.
- Lehmann, Paul, *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz, Bd. 1: Die Bistümer Konstanz und Chur*. München: C. H. Beck, 1969².
- Lhotsky, Alfons, *Die Wiener Artistenfakultät 1365 - 1497. Festgabe der Österreichischen Akademie der Wissenschaften zur 600-Jahrfeier der Universität Wien*. Graz – Wien – Köln: Hermann Böhlau Nachf., 1965.

- Luger, Daniel, Eine Erziehung im Geist des Humanismus? Johannes Hinderbach und die Lehrer des jungen Maximilian. *Kaiser Maximilian I. Ein großer Habsburger* (ed. Katharina Kaska). Salzburg – Wien: Residenz Verlag, 2019, str. 36–45.
- Mlinarič, Jože, *Kartuzija Bistra*. Ljubljana: Družina, 2001.
- Orožen, Ignacij, *Das Benediktiner-Stift Oberburg*. Marburg: Selbstverlag, 1876.
- Reuter, Marianne: *Die lateinischen mittelalterlichen Handschriften der Universitätsbibliothek München: Die Handschriften aus der Quartreihe*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2000.
- Rhodes, Dennis E., Notes on the Bibliography of Rainerius de Pisis, *British Library Journal*, 1996, str. 238–241.
- Rückert, Peter (ur.), *Ochsenkopf und Meerjungfrau. Wasserzeichen des Mittelalters*, Stuttgart: Harrassowitz – Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2006.
- Schulte, Johann Friedrich von, Oldendorp, Heinrich von, *Allgemeine Deutsche Biographie* 24, 1887.
- Schulte, Johann Friedrich von: *Die Geschichte der Quellen und Literatur des Canonischen Rechts von Gratian bis auf Papst Gregor IX. II. Die Geschichte der Quellen und Literatur von Papst Gregor IX. Bis zum Concil von Trient*. Stuttgart: Akademische Druckerei, 1877.
- Simoniti, Primož, *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do sredine XVI. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 1979.
- Simoniti, Primož, Med knjigami iz stare gornjegrajske knjižnice. *Med humanisti in starimi knjigami*. Ljubljana: Slovenska matica, 2007, str. 271–315.
- Sösemann, B., Papierbewirtschaftung, v: *Lexikon des gesamten Buchwesens*, Stuttgart 1999², V, 524–525.
- Steele, Robert with Preface by William Morris: *Mediaeval Lore from Bartholomaeus Anglicus*. London: Clatto and Windus – Boston: John W. Luce and Co., 1907.
- Štih, Peter, Od 6. do konca 15. stoletja. Peter Štih, Vasko Simoniti, Peter Vodopivec: *Slovenska zgodovina. Od prazgodovinskih kultur do začetka 21. stoletja*. Ljubljana: Založba Modrijan, 2016, str. 34–219.
- Tabulae codicum manu scriptorum, praeter graecos et orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum, Edidit Academia Caesarea Vindobonensis. Vol. I: Cod. 1-2000*. Wien: Venum dat Caroli Geroldi Filivs, 1864.
- Trenkler, Ernst, Wolfgang Lazius. Humanist und Büchersammler, *Biblos* 27/1978, str. 186–203.
- v. a., *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz /MBK*
- v.a., *Library Catalogues: Bibliothekskataloge – Badw.de*.
- Volčjak, Jure, *Listine Nadškofjskega arhiva Ljubljana. 1140–1500*. Ljubljana: Nadškofija, 2020.
- Wagendorfer, Martin, Ambrosius von Heiligenkreuz als Leser der Vita Severini. Ein Beitrag zur Rezeptionsgeschichte des Eugippius, *Ars et humanitas: Manu propria* (ur. Nataša Golob) VIII/2, 2014, str. 42–48.
- Wagendorfer, Martin, Universitätsakten anders gelesen. Kulturtransfer, Transformation und die Humanistica nördlich der Alpen. *Change in Medieval and Renaissance Scripts and Manuscripts. Proceedings of the 19th Colloquium of the Comité international de paléographie latine (Berlin, 16 – 18 September, 2015)* (ur. Martin Schubert – Eef Overgaauw), Turnhout 2019, str. 197–238.
- Wahrmund, Ludwig, *Der Ordo iudiciarius des Aegidius de Fuscariis. Quellen zur Geschichte des römisch-kanonischen Prozesses im Mittelalter 3.1*. Aalen : Scientia Verlag, 1962.²)
- Wyrwa, D., Leon I., der Große, *Lexikon der antiken christlichen Literatur*, Freiburg – Basel – Wien: Herder, 1998,² str. 390–392.
- Žnidaršič Golec, Lilijana, Die Domherren von Laibach (Ljubljana) – Träger des Humanismus innerhalb und Ausserhalb der Laibacher Diözese / Ljubljanski kanoniki – nosilci humanizma znotraj in zunaj ljubljanske škofije, *Tu felix Europa. Der Humanismus bei den*

Slowenen und seine Ausstrahlung in den mitteleuropäischen Raum / Humanizem pri Slovencih in njegovo izžarevanje v srednjeevropski prostor (ur. Vincenc Rajšp, Feliks J. Bister, Miroslav Polzer). Wien – Ljubljana: Slovenski znanstveni inštitut – Založba ZRC SAZU, 2011, str. 85–108.

SUMMARY

Sigismund of Lamberg, the First Bishop of Ljubljana: A Borrower's Note from 1478 and a Deed of Donation from 1484

Nataša Golob

Sigismund of Lamberg was elevated to the episcopate of Ljubljana on 6 June 1463; almost fifteen years later, on 22 January 1478, he borrowed 55 books from the Ljubljana Chapter and six years later, on 16 March 1484, he donated them to the Cathedral Chapter. Both documents are preserved and contain the titles of manuscripts and printed books. The titles of 54 items on the borrower's note are repeated in the deed of donation, yet each list contains one extra item, thus totalling 56 titles. The document of donation clearly says that along with his episcopal insignia he gives "all of his 55 books and writings" to the cathedral chapter, excluding books from his monastery's library in Gornji Grad (Obernburg) and his liturgical books. As Lamberg speaks specifically about "his" books, it can be gathered that these are mostly books he collected during his studies in Padua and during the periods when he worked in Vienna as a court chaplain or court councillor. In both cities he certainly could buy and commission books that he required or wanted for his tasks; additionally, he could profit from several richly stocked libraries in Ljubljana and Carniola.

Both documents contain valuable data on the books' content and a few details about their material characteristics. Nine items were written on parchment and a few particularly extensive canonical compendia and encyclopaedias were printed. Adjectives used to refer to the books' size are hard to be defined – e.g. *arta regularis*, *arcalis*, *mediana*, *minori* etc. – because they do not appear in contemporaneous Austrian book catalogues.

The most valuable data refer to their content: both documents lack many names of authors and, inter alia, the paper at hand aims to identify the authors and books that were often referred to in general terms. Sigismund of Lamberg obtained his doctor's degree in canon law in Padua; for his episcopal office and otherwise he required solid support in the published papal adjudications and in the related documents. Therefore, one can justifiably assume that he had at his disposal all of the collections of decretals from *Collectio Dionysio-Hadriana* to the most recent glossed Clementines. This set is joined by commentaries on papal decrees, e.g. writings by Henricus de Segusio and Francesco de Zabarella, as well as Panormitanus' (Nicolaus de Tudeschis) commentaries on the Clementines. Among the most recent authors of canon law are Lamberg's contemporaries, whom he might have known in person, e.g. Jacobus de Zocchis de Ferrara or Angelo da Castro, both of whom taught at the University of Padua. Treatises from the German-speaking area were not as numerous (exceptions are texts by Henricus de Odendorp and his contemporary Michael de Dalen). Almost half of the titles are different studies and commentaries of canon law. They are accompanied by writings relating to legal proceedings (e.g. *Ordo iudiciarius* by Aegidius Fuscurarius). – Books with lexical and linguistic content are bridged by dictionaries (e.g. *Repertorium iuris* with explanations of legal terms compiled by Giovanni Nicolò de Milis; Giovanni Calderini's book with explanations of rare biblical terms is on the

list as well, as is Giovanni Marchesini's famous *Mammotrectus*; he also had Guillelmo Brito's dictionary *Librum Luciani*). Rainerius de Pisis' extensive encyclopaedia *Pantheologia* is listed as well, as is Bartholomaeus Anglicus' encyclopedia *De proprietatibus rerum*. – Theological texts that drew upon Biblical books (Isidore of Seville, Gregory the Great, Thomas Aquinas, etc.) were complemented by Guglielmo Durando's *Rationale divinorum officiorum* about the symbolism of sacral architecture and objects, as well as Christian liturgy.

Additionally, two books with a hostile disposition towards Jews and converts are included. Namely, *Fortalitium fidei contra iudeos, sarracenos et alios christiane fidei inimicos* by Alphonso de Spina and *Scrutinium scripturarum contra perfidiam Iudaeorum* by Paulus of Burgos. Due to the heated atmosphere of Hussite controversies, Lamberg's library contained a book whose author is not mentioned. However, its title *librum qui continet certos errores hussitarum cum suis reprobacionibus...* indicates that this was a then-current ecclesiastical and political guideline that might have been written by Nicholas of Dinkelsbühl, a theological reformer, working at Melk and the University of Vienna. A few books cannot be defined in detail.

Books, containing sermons and homilies numbered several short texts and may have supported Lamberg's pastoral work. Renowned authors include Popes Gregory I and Leo I, a compendium of patristic sermons is represented by *librum sermonum et omeliarum patrum*; however, the bulk of the books were written by contemporary authors (e.g. Thomas Ebendorfer).

P. Simoniti, who was the first author, describing the document on borrowed books, highlighted books with linguistic and general educational goals. He stressed the presence of Gasparino da Barzizza's *Epistolae* and Pseudo-Cicero's *Synonima*; they are bound together with Giovanni Poggio Bracciolini's *Facetiae* and a with text ... *certis regulis in poetria*, which was probably written by Godefridus/Galfridus de Vinosalvo from the end of the 12th century. All this reflects the efforts of the bishop's office to reach a high level of stylistically honed humanist Latinity.

A complete list of authors, quoted on Lamberg's documents cannot be carried together; however, at least 46 authors are identified, a mere 16 of whom were slightly older than him or belonged to his generation. Both documents indicate that the selection was thought out, with a prominent emphasis on content required for his work. At the same time, there is an abundance of titles intended for broad and in-depth education and those expressing the efforts for the stylistic excellence of Latin, which speaks about the profound humanist's interest in the classical language. As known, the intellectual change and Ciceronianism were impacted by the discovery of Greek and Roman texts that were dug up by early Italian humanists from Carolingian manuscripts in Italian, Swiss and German monasteries in the period of the Council of Constance. Manuscript copies of such writings in Lamberg's library attest to his inclusion in the early wave of humanism in Austria.

The article is concluded by two additional pieces of information. The first one refers to the data on medieval manuscripts in the Benedictine monastery at Gornji Grad, which was part of the mensa of the Bishopric of Ljubljana. The second piece of information refers to Lamberg's contemporaries in Vienna, Briccius Preprost, Tomaž Prelökar (Thomas de Cillia), and Bernard Perger, deans at the University of Vienna, diplomats and church dignitaries. They are regarded as a "Slovene" or "south Styrian" triad that formed the core of early humanism in Vienna and left the bulk of their books to the Artist Faculty.

Lilijana Žnidaršič Golec

Študijske in osebne vezi članov »nemške nacije« iz slovenskih dežel na univerzah v Padovi in Bologni v drugi polovici 16. stoletja*

ŽNIDARŠIČ GOLEC, Lilijana, doc. dr., višji svetovalec – arhivist za arhivsko gradivo, Arhiv Republike Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Zvezdarska 1, lilijana.znidarsic@gov.si

Študijske in osebne vezi članov »nemške nacije« iz slovenskih dežel na univerzah v Padovi in Bologni v drugi polovici 16. stoletja

Prispevek sledi možem s slovenskega ozemlja, večinoma plemiškega rodu, ki so se od ok. 1550 do 1600 vpisali v matrice dveh nemških nacij v Padovi in ene nemške nacije v Bologni ter se tako pridružili padovskim in/ali bolonjskim študentom prava (t. i. juristom) oziroma tamkajšnjim študentom artistične, medicinske in teološke fakultete (t. i. artistom). Poleg njihove identitete in študijskih vezi razkriva članek predvsem njihove sorodstvene in prijateljske povezave. Slednje so pogosto temeljile na skupni (augsburški) veroizpovedi, bližini posesti ali bivanja ter kariernih motivih.

Ključne besede: študenti, nemška nacija, Padova, Bologna, druga polovica 16. stoletja, medosebne povezave

ŽNIDARŠIČ GOLEC, Lilijana, Assistant Professor, Senior Adviser – Archivist, Archives of the Republic of Slovenia, SI-1000 Ljubljana, Zvezdarska 1, lilijana.znidarsic@gov.si

Study-Related and Personal Ties of Members of the “German Nation” from Slovene Lands at Universities in Padua and Bologna in the Second Half of the 16th Century.

The article deals with men from the Slovene ethnic territory, mostly nobles, who were enrolled in two German student nations in Padua between around 1550 and 1600, as well as in the German student nation in Bologna, thus joining law students in Padua and/or Bologna (the so-called Jurists) or students of the Artistic, Medical, and Theological Faculty (the so-called Artists). Along with their identity and academic ties, the article explores, first and foremost, their familial ties and friendships. These were often based on their common (Augsburgian) Confession, the proximity of their respective estates, residence or career-related motives.

Keywords: students, the German nation, Padua, Bologna, the second half of the 16th century, interpersonal connections.

* Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta Umetnina kot odsev znanja in pove-zovanja. Pomen izobrazbe in družbene vpetosti umetnikov in naročnikov v poznem srednjem in zgodnjem novem veku (J6-9439), delno pa v okviru raziskovalnega programa Slovenska zgodovina (P6-0235), ki ju financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Uvodni poudarki

Da so prebivalci slovenskih dežel hodili študirat v Padovo in Bologno vsaj od druge polovice 13. stoletja, je bilo v slovenskem zgodovinopisju že izpostavljeno.¹ Na starejšo od obeh univerz, univerzo v Bologni,² se je leta 1294 vpisal »gospod Rudolf iz Ljubljane«, prvi do zdaj izpričani študent s slovenskega ozemlja na kateri od italijanskih univerz.³ Nekaj desetletij pred njim naj bi na univerzi v Padovi študiral ljubljanski astronom Janez Lezicij, kar pa ostaja z viri prve roke nedokazano.⁴ Sploh so podatki o padovskih študentih razmeroma skopi do 15. stoletja, česar ne gre pripisati le strukturi ohranjenih virov, temveč tudi siceršnjemu razmahu univerzitetnega študija v Evropi, značilnemu za prehod iz srednjega v novi vek.⁵ Tudi s tega vidika so poučen vir pred dobrim stoletjem objavljena *matricula* in *acta* padovskih študentov iz Ogrske (vključno s Prekmurjem) iz let 1264–1864.⁶ Kar zadeva Bologno, so najstarejša za slovenski prostor relevantna *acta* nekoliko mlajša – segajo v leto 1289 –, pri čemer gre za zapise, ki se nanašajo na t. i. nemško nacijo bolonjske univerze.⁷ Tako v Bologni kot v Padovi so se študentje najprej delili na tiste, ki so prihajali z območij severno od Alp (*ultramontani*), in druge z območij današnje Italije južno od Alp (*intramontani*). Med *ultramontani* bolonjske in padovske univerze je *natio Germanica* kmalu postala najpomembnejša študentska korporacija.⁸ Skupno nemškima nacijama v obeh mestih je bilo, da sta poleg večinoma nemško govorečih študentov iz Svetega rimskega cesarstva sprejemali medse posamezne Čehe, Moravane, Madžare (Ogre), študente iz baltskih in skandinavskih dežel ter od drugod.⁹ Pomembno razliko je po drugi strani predstavljalo dejstvo, da je v Bologni vse do razpustitve leta 1796 delovala

¹ Nazadnje o tem Cindrič, *Ljubljanski izobraženci*, str. 63–64.

² Prim. Greci, *L'associazionismo*, str. 15–18; Pini, »Discere«, str. 47–51.

³ Knod, *Deutsche Studenten*, str. 735; Cindrič, *Ljubljanski izobraženci*, str. 63.

⁴ Dimitz, *Geschichte I*, str. 176; Cindrič, *Ljubljanski izobraženci*, str. 63–64.

⁵ Moraw, *Der Lebensweg*, str. 242–253. O padovski univerzi v 15. in 16. stoletju prim. Grendler, *The Universities*, str. 22–40.

⁶ *Matricula et Acta Hungarorum*.

⁷ Prim. Knod, *Deutsche Studenten*, str. VII.

⁸ Matschinegg, *Österreicher*, str. 18–19 (Bologna), 27 (Padova). O izrazu »natio Germanica« (pa tudi »Germania« in »Deutschland«) z identitetnega vidika kranjskih deželnih stanov kratko Kočevar, *Družbena in identitetna*, str. 137.

⁹ Prim. Brizzi, Aspetti, str. 36–37; MNGI, str. 633 (Dania), 644 (Livonia), 651 (Polonia), 659 (Suecia).

Slika 1: Miniatura z grbom bolonjske nemške nacije v sredini, izsek. *Liber inclytæ Germanicæ Nationis*, c. Ilr (obj. v: *La Matricola*, str. 83).

ena nemška nacija,¹⁰ medtem ko se je v Padovi nemški naciji študentov prava, t. i. juristov, leta 1553 pridružila nemška nacija artistov, tj. študentov tamkajšnje artistske fakultete.¹¹ Padovska *natio Germanica artistarum* je združevala slušatelje filozofije, medicine in teologije, njen nastanek pa je bil v prvi vrsti posledica rasti števila »nemških« študentov tako na pravni kot na artistski fakulteti (tu še posebej

¹⁰ Brizzi, Aspetti, str. 35. O posegih v bolonjsko univerzo konec 18. stoletja Menozzi, L'età, str. 29.

¹¹ MNGA, str. IX (uvodna beseda Lucie Rossetti). Prim. Matschinegg, *Österreicher*, str. 28.

na medicini). V drugi polovici 16. stoletja srečamo med novovpisanimi člani ene ali druge padovske nacije tudi relativno veliko mladeničev s slovenskega ozemlja. Preden se posvetimo tistim, ki so se identificirali ali bili identificirani s katerim od krajev ali sedežev posesti v slovenskem prostoru,¹² naj opozorim na prednosti in slabosti uporabljenih bolonjskih in padovskih univerzitetnih virov.

Gradivo, ki nam nudi najcelovitejši pregled nad študirajočimi v obravnavanem času, so matrice, v našem primeru matrice bolonjske in dveh padovskih nemških nacij. Gre za praviloma kronološko razvrščene vpise oseb, ki so z včlanitvijo v nacijo pridobile tudi status univerzitetnega študenta. Ohranjena matrika nemške nacije v Bologni, *Liber inclytae Germanicae Nationis nominibus Immatriculatum*, zajema sicer vpise za leta 1573–1600 (1602) in ne za celotno drugo polovico 16. stoletja.¹³ Razlog, da se *Liber* začenja z vpisi za leto 1573, je ta, da je nacija tega leta obnovila svoje delovanje v Bologni, potem ko so se njeni člani po sporu s predstavniki papeške oblasti enajst let prej protestno odselili v Padovo.¹⁴ Vendar lahko časovno vrzel med letom 1550 in letom odhoda nemške nacije z bolonjske univerze (1562) dokaj dobro zapolnimo s podatki, ki jih je o »nemških« študentih v Bologni za čas do leta 1562 zbral Gustav Knod.¹⁵ Na manjšo časovno vrzel naletimo pri matriki nemške nacije artistov v Padovi; začeli so jo namreč voditi po izločitvi iz nacije *ultramontanorum* poleti 1553.¹⁶ Brez omembe vrednih vrzeli ali prekinitev pa se vrstijo vpisi novih članov v matriki nemške nacije padovske juridične fakultete iz let 1546–1605.¹⁷ Med omenjenimi tremi matrikami, eni bolonjski in dvema padovskima, izstopa po strukturi, pa tudi po skromnejšem obsegu, matrika artistov v Padovi.¹⁸ Medtem ko si v njej slušatelj filozofije, medicine in teologije sledijo ne glede na socialni položaj ali izvor, so v bolonjski matriki in v padovski matriki juristov najprej navedeni imenitnejši člani. Prvi del bolonjske matrice prinaša posebej imena kardinalov, (nad)škofov, knezov in vojvod, grofov in baronov, drugi, pričakovano obsežnejši del te matrice pa imena vseh drugih pripadnikov nacije. Takšnih delitev v matriki padovskih juristov ni. Naslova, ki uvajata zapise v prvi in drugi del te matrice, ločujeta zgolj »slavne in plemenite Nemce« od drugih »Nemcev«, pri čemer naj bi se vsi imatrikulirali »iz ljubezni in vneme do nacije«.¹⁹ Dejanska vsebina se sicer ne ujema povsem niti s to poenostavljeno delitvijo. Kakorkoli, v kontekstu pričujoče razprave je veliko

¹² Raba izrazov slovenski prostor, slovensko ozemlje in slovenske dežele je v prispevku ohlapna. Ne omejuje se strogo na teritorij Republike Slovenije, a hkrati tudi ne sledi takšni ali drugačni opredelitvi slovenskega etničnega ozemlja. S tem pušča odprta vrata širjenju kroga tu obravnavanih oseb v prihodnjih raziskavah.

¹³ Accorsi, »Nos«, str. 63–68. V *Biblioteca Estense* v Modeni se je ohranila tudi matrika padovske »univerze juristov« s podatki za obdobje 1553–1613. Ta t. i. *matricola Belvisi* se ne omejuje na nemško nacijo. O matriki in njenih pomanjkljivostih Brizzi, *Matricole*, str. 241–243.

¹⁴ De Benedictis, *La fine*, str. 217; Brizzi, *Aspetti*, str. 32–33.

¹⁵ Knod, *Deutsche Studenten*. Prim. Brizzi, *Introduzione*, str. 17–18.

¹⁶ MNGA, str. 4.

¹⁷ MNGI, str. 4 sl.; 87 sl.

¹⁸ MNGA. Vpisi v tej matriki segajo vse do leta 1721.

¹⁹ Prim. MNGI, str. 4, 87.

relevantnejše vprašanje, ali so »slavni in plemeniti« – pa tudi drugi mladeniči – v Padovo oziroma Bologno v resnici prišli študirat. Kot bomo videli v nadaljevanju, so se nekateri svetni plemiči v Padovi in Bologni mudili kratek čas. Vpis v matriko v takšnih primerih pač ni bil izraz resnih študijskih namenov, ampak predvsem podpore naciji oziroma samoreprezentacije.²⁰

Nepogrešljiv univerzitetni vir so tudi zapisi o doktorskih izpitih in promocijah. Ta t. i. *acta graduum* so ohranjena (in objavljena) le za univerzo v Padovi,²¹ a je treba pri tem dodati, da je v obdobju, ki nas zanima, na padovsko univerzo, ki je bila Slovencem od italijanskih tudi najbližja, odhajalo študirat precej več mladeničev s slovenskega ozemlja kot v Bologno.²² Večina vseh študirajočih v Padovi se je posvečala študiju civilnega in/ali cerkvenega prava, kar ne preseneča, saj je padovski univerzi, kar zadeva *studium iuris*, že v 15. stoletju pripadlo prvenstvo med italijanskimi univerzami – prvenstvo, s katerim se je do tedaj ponašala univerza v Bologni.²³ Poleg doktorantov srečamo v *acta graduum Gymnasii Patavini* kar nekaj oseb iz »naših krajev« v vlogi prič pri slavnostnih dogodkih. Z vidika prihodnjih raziskav je pri padovskih *acta graduum* pomembno, da se ta ne omejujejo na določeno nacijo. Tako najdemo v njih na primer navedbe o novih doktorjih iz Kopra in Pirana, torej z območij, ki so bila del Beneške republike.²⁴ V zvezi s študenti v Bologni so raziskovalcu po drugi strani na voljo letopisi nemške nacije, vendar samo za čas od leta 1595 naprej,²⁵ in letopisi ogrsko-ilirskega kolegija, katerih spodnja časovna meja sega v leto 1553.²⁶ Primer Tržačana Janeza Bonoma, ki je postal gojenec tega zavoda leta 1574,²⁷ kaže, da vstop v kolegij ni bil pridržan samo podanikom Ogrskega kraljestva. V letopisih ogrsko-ilirskega kolegija, »dragulja« mesta Bologne, podatkov o študentih iz Prekmurja, spadajočega v Ogrsko kraljestvo, nasploh ni veliko.²⁸ Poseben izziv v zvezi s *studio Bolognese* prinaša arhivsko gradivo Državnega arhiva v Bologni. V prihodnje bi se kazalo spoprijeti predvsem s tam hranjenim gradivom o doktorskih promocijah izpod peres bolonjskih škofijskih notarjev in t. i. doktorskih kolegijev.²⁹ Vsekakor bi s pritegnitvijo teh in drugih, tudi že objavljenih bolonjskih in padovskih virov³⁰ lahko odkrili več oseb, ki jih v tej razpravi ni, a so pustile sled v študijskih krogih obeh univerzitetnih mest. Navsezadnje niti vpisovanju novih študentov namenjene

²⁰ Prim. Brizzi, Aspetti, str. 37.

²¹ *Acta graduum* (AG) se začneta z letom 1406 in končujeta z letom 1806. Objave segajo do vključno leta 1605. Gl. <https://www.centroscoria.unipd.it/fonti> (14. 5. 2021).

²² Prim. Simoniti, *Humanizem*, str. 119.

²³ Prav tam.

²⁴ Prim. AG 1566–1600 (Indici), str. 2542–2543 (Iustinopolis), 2634 (Piranensis).

²⁵ *Annales* (za leta 1595–1619).

²⁶ *Annali del Collegio* (za leta 1553–1764).

²⁷ Prav tam, str. 29.

²⁸ Prav tam, str. 317–361 (Indice).

²⁹ Prim. pregled neobjavljenih virov v *Archivio di Stato di Bologna* (ASB) v Matschinegg, Österreicher, str. 105–106.

³⁰ Za padovski nemški naciji prim. seznam objav gradiva na zadnji strani prvega lista MNGA.

matrike ne predstavljajo celovitih in povsem zanesljivih evidenc.³¹ Seveda pa je bilo treba pri raziskavi medsebojnih povezav preučevanih študentov poseči po raznovrstnem drugem gradivu – od matrik nekaterih univerz zunaj Italije do raznih genealoških in biografskih del, nastalih v Republiki Sloveniji.

Slika 2: Prizor spopada med študenti, domnevno v Padovi. Spominska knjiga Adama Wagna z Bogenšperka, 1591–1592 (ARS, SI AS 1073, 31r).

Člani padovske nemške nacije juristov v petdesetih in šestdesetih letih 16. stoletja

Najzgodnejša imatrikulacija kakega padovskega jurista nemške nacije iz slovenskih dežel v tem obdobju je izpričana 10. februarja 1552, ko se je v zadevno matriko vpisal Goričan Jakob Egkh.³² O njem vemo, da je bil vnuk podjetnega deželnega vicedoma Kranjske in graditelja renesančnega dvorca Brdo pri Kranju Jurija Egkha (u. 1537). Jakob se je rodil Jurijevega najmlajšemu sinu Francu Jožefu (Antonu), ki je od očeta podedoval posest na Goriškem, v Furlaniji in na Tirolskem. Tako kot Franc Jožef je v Gorici očitno živel tudi njegov leta 1570 preminuli sin Jakob Egkh.³³ Ob koncu šestdesetih let 16. stoletja se v matriki pojavi še Lovrenc Egkh, Jakobov mlajši brat, znan po svoji proprotestantski vnemi.³⁴ Kljub dejstvu,

³¹ Prim. Matschinegg, *Österreicher*, str. 49.

³² MNGI, str. 7, št. 35. V razpravi plemiške naslove večinoma izpuščamo, delno tudi zato, ker (mlajši) prepisi ali pripisi v matrikah v nekaterih primerih plemiče označujejo z višjimi naslovi, kot so jih ti imeli ob včlanitvi v posamezno nacijo.

³³ Slana, *Brdo*, str. 36–43, 46.

³⁴ MNGI, str. 7, št. 36. Glede bratovskih vezi gl. ZAL, LJU 340, Egkh, lističi 37, 39. Prim. Klinec, Eck.

da sta padovska in bolonjska univerza ostajali katoliški, opredeljenost za »novo vero« v preučevani dobi ni imela večjega vpliva na vpisovanje protestantov.³⁵ Med imatrikuliranimi mladeniči s slovenskega ozemlja tisti iz protestantskih družin pravzaprav prevladujejo. Konfesionalno enako opredeljene osebe so v matrike neredko vpisane na isti dan ali znotraj nekaj dnevnega časovnega razpona. Istega dne kot Jakob Egkh se je med juriste nemške nacije v Padovi vpisal, denimo, Janez Stubenberg,³⁶ pripadnik štajerske protestantske plemiške rodbine, ki je med drugim posedovala gospodstvo Vurberk.³⁷ Sredi petdesetih let, leta 1556, se je ob dveh Auerspergih s Šumberka na Kranjskem – prav tako protestantih – padovskim »nemškim« študentom prava pridružil Jakob Stubenberg, brat omenjenega Janeza.³⁸ Vendar pa je v Padovo, kjer so imeli sorodstveno povezani Stubenbergi svoje stanovanje,³⁹ Jakob prišel že vsaj leta 1551, najverjetneje skupaj s svojim vzgojiteljem Štefanom Weidnerjem.⁴⁰ Med letoma 1547 in 1552 je v Padovi pogosto bival tudi Baltazar Stubenberg, ki sta ga leta 1547 kot štirinajstletnega fanta poslala v Italijo na zdravljenje (in študij) njegova skrbnika, strica Volfgang II. Stubenberg in Volf Engelbert Auersperg.⁴¹ Ne gre se torej čuditi, da sta v Padovo odšla študirat tudi najstarejša sinova Volfa Engelberta, Janez in Jurij Auersperg s Šumberka. V Italiji, natančneje v Bologni, se je leta 1535 imatrikuliral že Volf Engelbert.⁴² Imena Janeza in Jurija Auersperga in njunega bratranca Jakoba Stubenberga so v padovski matriki »nemških« juristov navedena skupaj, 1. avgusta oziroma po 1. avgustu 1556.⁴³ Na pripadnike obeh družin naletimo večkrat še v poznejših letih.⁴⁴ Med Stubenbergi kaže izrecno omeniti Friderika Stubenberga, čigar vpis iz leta 1562 je neposredno pred vpisom Mihaela Székelyja z Ormoža.⁴⁵ Povezave Stubenbergov s Székelyji prav tako niso bile »od včeraj«; v obrambi pred Turki so svoje moči združili že konec 15. stoletja.⁴⁶

Plemiška rodbina, ki se v 16. stoletju večkrat pojavi v padovskih matrikah, je tudi rodbina Lamberg, kjer srečamo predstavnike njenih različnih vej. Leta 1553 so se, resda s polletno razliko, v nemško nacijo juristov včlanili Avguštin,

³⁵ Prim. Brizzi, Aspetti, str. 34; Matschinegg, *Österreicher*, str. 16.

³⁶ MNGI, str. 7, št. 36.

³⁷ Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 77–79. O Stubenbergih z Vurberka od srede 15. do začetka 17. stoletja sicer izčrpno Toš, *Die Stubenberger*.

³⁸ MNGI, str. 10, št. 64.

³⁹ Prim. Matschinegg, *Österreicher*, str. 579, št. 2154; Toš, *Die Stubenberger*, str. 263.

⁴⁰ Prav tam, str. 581, št. 2165.

⁴¹ Prim. prav tam, str. 579, št. 2154; Preinfalk, *Auerspergi*, str. 80; Toš, *Die Stubenberger*, str. 261–264; Toš, *Kako so*, str. 153; Sapač, *Arhitekturnozgodovinski oris*, str. 219.

⁴² Knod, *Deutsche Studenten*, str. 22, št. 145.

⁴³ MNGI, str. 10, št. 64, 65; str. 11, št. 66. Prim. Preinfalk, *Auerspergi*, str. 80, op. 56.

⁴⁴ Prim. podatek, da je v gradivu italijanskih univerz za obdobje 1500–1630 izpričanih 23 članov rodbine Stubenberg – Matschinegg, *Österreicher*, str. 66.

⁴⁵ MNGI, str. 13, št. 85, 86. O Frideriku Stubenbergu prim. Matschinegg, *Österreicher*, str. 580, št. 2158, o Mihaelu Székelyju, vnuku prvega ormoškega gospoda iz te rodbine, pa Novak, *Zemljiško gospodstvo*, str. 4–6.

⁴⁶ Prim. Toš, *Die Stubenberger*, str. 158; Toš, *Kako so*, str. 150. Prim. Naschenweng, *Der landständische Adel*, str. 1139–1141.

Baltazar in Sigismund Lamberg z Ortneka ter Sigismund s Črneta.⁴⁷ Kot lahko sklepamo na podlagi rodoslovnih raziskav Johanna Baptista Wittinga,⁴⁸ so mladeniče iz ortneške veje vezale ožje sorodstvene, toda ne bratovske vezi. Medtem ko lahko Avgušтина istovetimo z Volfgangom Avguštinom, sinom uspešnega habsburškega vojskovodje Volfganga in njegove druge žene Uršule Dietrichstein,⁴⁹ sta bila Baltazarjeva starša Janez I., namestnik deželnega glavarja Kranjske, in Ana Hohenfeld,⁵⁰ Sigismundova starša pa Gašper III. in Marjeta Lang pl. Wellenburg.⁵¹ Tako Baltazar kot Sigismund naj bi se rodila leta 1536,⁵² kar pomeni, da sta bila ob vpisu leta 1553 stara (približno) sedemnajst let. Kar zadeva identiteto Sigismunda Lamberga iz črnelske veje, se zdi glede na čas njegove imatrikulacije še najbolj verjetno, da gre za Sigismunda III., čigar prva žena je postala Felicita Lamberg,⁵³ sestra pol leta prej imatrikuliranega Sigismunda z Ortneka. Desetletje mlajši so vpisi treh članov tiste veje štajerske rodbine Herberstein, katerih plemiški oziroma baronski predikat je poleg markantnega matičnega gradu vključeval še gradova Neuberg na Zgornjem Štajerskem in Hrastovec na Spodnjem Štajerskem.⁵⁴ Jurij Andrej, Sigismund Friderik in Krištof Herberstein so se padovski nemški naciji juristov pridružili na 18. julijske kalende, tj. 14. junija 1563.⁵⁵ Na Jurija Andreja in Sigismunda Friderika, ki sta bila brata,⁵⁶ in na njun študij v Padovi se nanašata rokopisni notici njunega starega strica Žiga Herbersteina, rojenega v Vipavi na Kranjskem – diplomata in zgodovinarja, avtorja znamenitih *Moskovskih zapiskov* (1549).⁵⁷ Žiga Herberstein, ki je poleg slovenščine govoril več drugih jezikov in je nasploh visoko cenil izobrazbo,⁵⁸ je med letoma 1562 in 1566 v svoje že objavljeno delo, posvečeno še živečim in prihodnjim baronom Herbersteinom, dodal zapisa o obetavnosti obeh v Padovi študirajočih bratov. Še zlasti si je Žiga veliko obetal od Jurija Andreja, ki naj bi se kljub mladosti pri učenju dobro izkazal.⁵⁹ Glede na vpis Jurija Andreja na dunajsko univerzo spomladi 1560 je ta pred odhodom v Padovo vsaj nekaj časa študiral na Dunaju, in to skupaj s sorodnikom (bratrancem?) Krištofom Herbersteinom⁶⁰ ter s Krištofom Racknitzem,⁶¹ ki se bo čez dobri dve leti v družbi Herbersteinov in svojega brata Gala tudi sam imatrikuliral kot jurist

⁴⁷ MNGI, str. 8, št. 40–42 (19. februar 1553); str. 111, št. 1042 (22. avgust 1553).

⁴⁸ Prim. Witting, Beiträge 4, 5–6.

⁴⁹ Witting, Beiträge 5–6, str. 197.

⁵⁰ Prav tam, str. 199–200.

⁵¹ Prav tam, str. 201–202.

⁵² Prav tam, str. 178.

⁵³ Prav tam, str. 178, 202.

⁵⁴ Prim. Grahornik, *Genealogija*, str. 38 sl., 195 sl., 234 sl.

⁵⁵ MNGI, str. 14, št. 94–96.

⁵⁶ Matschinegg, *Österreicher*, str. 413, št. 1302; str. 418, št. 1325.

⁵⁷ Herberstein, *Moskovski zapiski*, str. 277–287 (spremna beseda V. Simonitija).

⁵⁸ Prim. Matschinegg, *Österreicher*, str. 66; str. 412, št. 1298.

⁵⁹ Prav tam, str. 413, št. 1302: »[...] noch junger, nun etliche Jar zu Padua in der Lernung, erzaigt sich dermassen, davon ein trost und guete hoffnung ist«. O Frideriku Sigismundu gl. prav tam, str. 418, št. 1325.

⁶⁰ MUW 3, str. 125.

⁶¹ Prav tam. Prim. Matschinegg, *Österreicher*, str. 411, št. 1296; str. 500, št. 1737.

nemške nacije v Padovi.⁶² Na Slovenskem so imeli Racknitz v tistem času dvorec Norički Vrh južno od Radgone.⁶³

Sredi šestdesetih let 16. stoletja, natančneje v letih 1565–1566, opazimo med novimi člani Janeza Gallenberga in Jožefa Tasiča iz Ljubljane, vpisana 15. maja 1565,⁶⁴ ter brata Andreja in Lovrenca Paradeiserja, vpisana 6. marca 1566.⁶⁵ Vsi navedeni so bili prej skupaj v protestantskem Tübingenu, pri čemer se je Tasič na tamkajšnjo univerzo vpisal dobro leto pred drugimi tremi. Njegov tübingenski vpis je datiran s 24. aprilom 1561, vpise plemičev Gallenberga in obeh Paradeiserjev pa povezuje datum 27. maj 1562.⁶⁶ Medtem ko je bil Janez (Janž) Gallenberg po rodu Kranjec,⁶⁷ sta brata Paradeiser prihajala iz Koroške, vendar pa je eden, Andrej, karierno uspel na Kranjskem.⁶⁸ Poleg tega je bila njuna sestra Marija poročena z Janezom (Janžem) Khislom.⁶⁹ Po drugi strani se je v sedemdesetih letih 16. stoletja kot odposlanec kranjskih deželnih stanov, zavzet za »protestantsko stvar«, uveljavil Gallenberg.⁷⁰ Članstvo v padovski naciji si je do konca šestdesetih let nato pridobilo deset mož s slovenskega ozemlja. Ob tem bode v oči dejstvo, da so se vsi ti, razen enega, imatrikulirali decembra 1568. Skupino treh, vpisanih 10. decembra 1568, so sestavljali plemiča Jurij Khisl in Jurij Ainkhürn ter Samuel Budina,⁷¹ sin Lenarta Budine, ki je leta 1563 postal prvi rektor deželnošolanovske šole v Ljubljani.⁷² Učeni »magister« Samuel,⁷³ širše znan po latinskem prevodu dela *Podsjeđanje i osvojenje Sigeta* Franje (Ferenca) Črnka – prevod je izšel prav leta 1568⁷⁴ –, je v Padovi sicer bival že najpozneje sredi leta 1567. Dne 20. junija tega leta ga namreč srečamo med novimi člani nemške nacije artistov, imatrikuliranega kot »magistra iz Ljubljane, Kranjca«.⁷⁵ Samuelova študijska pot zunaj rojstnega mesta in dežele se je pravzaprav začela na univerzi v Tübingenu, na katero se je vpisal 15. junija 1558, magistriral pa 1. avgusta 1565.⁷⁶ V teh letih je Samuel (občasno) opravljal tudi

⁶² MNGI, str. 14, št. 97, 98. O sorodstvenih vezeh s Herbersteini prim. Naschenweng, *Der landständische Adel*, str. 1149.

⁶³ Prim. Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 48–49, 223.

⁶⁴ MNGI, str. 155, št. 1696, 1697.

⁶⁵ Pav tam, str. 159, št. 1742 (z napačno letnico [15]65), 1744. Prim. Matschinegg, *Österreich*, str. 177, št. 107; str. 178, št. 111.

⁶⁶ Elze, *Die Universität*, str. 65–66.

⁶⁷ Prim. Kidrič, Gallenberg; Bizjak, *Rodbina Gall*, str. 19, 29–51. Iz družine Paradeiser je bila Janezova teta, žena njegovega strica Sigismunda VIII. Gallenberga – ARS, SI AS 1073, 49r, J. L. Schönleben, *Genealogija rodbine Gallenberg*, str. 24.

⁶⁸ Witting, *Beiträge* 4, str. 132. Prim. Dimitz, *Geschichte* III, str. 122, 137, 261, 286–289; Kočever, *Pritožba*, str. 260.

⁶⁹ Prim. Naschenweng, *Der landständische Adel*, str. 48; Žabota, *Rodbina*, str. 51.

⁷⁰ Elze, *Die Universität*, str. 66. Prim. Dimitz, *Geschichte* III, str. 79, 86, 89–93.

⁷¹ MNGI, str. 176, št. 1961–1963.

⁷² Prim. Schmidt V., *Zgodovina šolstva* 1, str. 72–73; Simoniti, *Humanizem*, str. 114–115, op. 5; 118.

⁷³ Več o njem Kidrič, Budina.

⁷⁴ Prim. Črnko, Ferenc; Preinfalk, *Auerspergi*, str. 82.

⁷⁵ MNGA, str. 25, št. 211.

⁷⁶ Elze, *Die Universität*, str. 65, 90.

službo domačega učitelja na gradu Žužemberk pri Janezu Auerspergu Šumberškem,⁷⁷ čigar navzočnost v Padovi je, kot smo že videli, dokumentirana poleti 1556.⁷⁸ Da se je Samuel Budina v padovsko nemško nacijo juristov včlanil istega dne kot Jurij Khisl in Jurij Ainkhürn, seveda ni naključje. Mlade plemiče, ki so bolj ali manj zavzeto hodili širit svoja obzorja na tuje, so spremljali ali jih v študijskih središčih sprejemali učitelji, uživajoči zaupanje staršev in sorodnikov.⁷⁹ To zaupanje je temeljilo tako na izobrazbi kot na ustrezni konfesionalni opredeljenosti učitelja. Oče Jurija Khisla, Janez (Janž) Khisl, je bil, denimo, goreč protestant, ki se je v zgodovino Ljubljane zapisal kot dograditelj renesančnega gradu Fužine (Kaltenbrunn), slovel pa je tudi kot glasbeni mecen in podpornik slovenske protestantske književnosti.⁸⁰ Slabi dve leti po sinovi imatrikulaciji (1570) ga najdemo celo med novo vpisanimi padovskimi juristi,⁸¹ pri čemer pa je šlo za »vljudnostni« oziroma »častni« vpis, kakršna sta bila tisto leto tudi vpisa kranjskega deželnega glavarja Herbarda Auersperga s Turjaka in Ivana Jožefa Lenkoviča s Pobrežja in Otočca.⁸² Glede na to, da so se najpozneje od 17. decembra 1568 v Padovi mudili Herbardovi sinovi Krištof (roj. 1550), Volf Engelbert (roj. 1552) in Trojan (roj. 1554), lahko domnevamo, da sta se Janez Khisl in Herbard Auersperg v Padovo odpravila oziroma se tu ustavila tudi, če že ne predvsem zato, da obiščeta svoje potomce in preverita, ali in kako študirajo.⁸³ Že za sredo maja 1569 je v isti padovski matriki izpričan Ditrih Auersperg, Herbardov brat in stric treh turjaških mladeničev.⁸⁴ Tem sta se pri imatrikulaciji 17. decembra 1568 pridružila že omenjeni Lovrenc Egkh in pa Janez Gebhardt iz Ljubljane.⁸⁵

Janez Gebhardt je bil sin trgovca Volfganga, meščana in večkratnega župana Ljubljane, ki je pripadal prvi generaciji ljubljanskih protestantov.⁸⁶ Leta 1558 je začel Janez skupaj s Samuelom Budino študirati na tübingenski univerzi,⁸⁷ desetletje pozneje pa je Samuelu – sodeč po datumih njune imatrikulacije – kmalu sledil v Padovo.⁸⁸ Vse kaže, da sta se Janez in Samuel skupaj ali z relativno majhno časovno razliko vrnila tudi domov. Potem ko je Samuel v prvi polovici leta 1569 zasedal mesto prokuratorja padovske nemške nacije juristov,⁸⁹ je bil 31. oktobra tega leta imenovan za odvetnika pri ogradnem sodišču v Ljubljani,⁹⁰ Janez Gebhardt

⁷⁷ Prim. prav tam, str. 65; Preinfalk, *Auerspergi*, str. 82.

⁷⁸ MNGI, str. 11, št. 66 (1. avgust 1556).

⁷⁹ Prim. Matschinegg, *Österreicher*, str. 64.

⁸⁰ Pokorn, Baroni, str. 449–451; Žabota, Rodbina, str. 11–13.

⁸¹ MNGI, str. 184, št. 2065.

⁸² Prav tam, str. 22, št. 162; str. 184, št. 2066.

⁸³ Prim. Bagarič, Glasba, str. 430, 432. O visokih stroških študija, ki jih v pismu Volfgangu Stubenbergu pozneje, leta 1585, omenja Janez Khisl, prim. Matschinegg, *Österreicher*, str. 72, op. 80.

⁸⁴ MNGI, str. 21, št. 152. Glede sorodstva gl. Preinfalk, *Auerspergi*, str. 559 (rodovnik, Turjak II).

⁸⁵ MNGI, str. 20, št. 148; str. 176, št. 1964.

⁸⁶ Žabota, *Protestantizem*, str. 332–334.

⁸⁷ Prim. Elze, *Die Universität*, str. 65, 90.

⁸⁸ Prim. Žabota, Rodbina, str. 18.

⁸⁹ MNGI, str. 20. Prim. Elze, *Die Universität*, str. 65.

⁹⁰ Elze, *Die Universität*, str. 65.

pa je v drugi polovici leta 1570 v Ljubljani dobil službo pomožnega učitelja na deželnoštanovski šoli.⁹¹ Upravičeno smemo torej sklepati, da je bila Gebhardt v Padovi zaupana podobna vloga kot Budini, namreč vloga učitelja ali preceptorja oziroma mentorja mladih kranjskih plemičev. To sicer ne izključuje možnosti, da je Gebhardt s svojimi plemiškimi učenci, z Budino ali sam sem ter tja prisluhnil predavanjem na juridični fakulteti.⁹² Nekaj pravne izobrazbe in izkušenj si je na tamkajšnji univerzi zagotovo pridobil Budina, saj je tu postal, kot rečeno, prokurator juristov nemške nacije, po vrnitvi v Ljubljano pa je služboval kot odvetnik ograjnega sodišča.⁹³ Proti koncu šestdesetih let naj bi naloge mentorja v Padovi prav tako opravljal zagnani protestant Lenart Merherič,⁹⁴ vendar je – upoštevajoč, da so bili tu njegovega mentorstva deležni »dva barona Stubenberga iz Štajerske in mladi Jurij Khisl iz Ljubljane«⁹⁵ – verjetnejša nekoliko mlajša datacija.⁹⁶ Prva dva v Padovi izpričana Stubenberga po letu 1562 sta bila namreč Janez Jakob in Wolfgang Stubenberg, ki sta se vpisala 2. aprila 1570.⁹⁷ V isto leto oziroma v čas, ko v Padovi ni bilo več ne Samuela Budine ne Janeza Gebhardta, sega po vsej verjetnosti tudi začetek Merheričevega mentorstva tedaj petnajstletnemu Juriju Khislu.⁹⁸ Kot je vidno, med drugim, iz posvetil potujočega lutnjista Giacoma Gorzanisa (1570) in enega tedanjih vidnejših severnoitalijanskih skladateljev Claudia Merula (1574),⁹⁹ se je za glasbo nadarjeni Jurij v Padovi veliko posvečal muziciranju.¹⁰⁰ To je počel skupaj z ljubiteljskimi glasbeniki in študijskimi kolegi, med katerimi je bil na primer Wolfgang Stubenberg.¹⁰¹ Prav v Wolfgangovi družbi in družbi Merheriča srečamo Jurija zgodaj spomladi 1574 v Bologni, pri čemer sta se Wolfgang in Jurij v matriko tamkajšnje nemške nacije vpisala 24. marca, Merherič pa, če je navedba datuma točna, pet dni prej, 19. marca.¹⁰² Že aprila istega leta opazimo imeni obeh mladeničev v matriki nemške nacije v Sieni.¹⁰³ O njunem učitelju, s katerim sta potovala v Bologno, morda pa tudi dlje, velja na tem mestu dodati, da je Merherič desetletje pozneje rektorju deželnoštanovske šole v Ljubljani Nikodemu Frischlinu iz Jurijeve grajske knjižnice na Fužinah posodil »nemajhno zbirko knjig tako starih kakor

⁹¹ Prav tam. Prim. Žabota, *Protestantizem*, str. 334.

⁹² Prim. Matschinegg, *Österreich*, str. 64–65.

⁹³ Elze, *Die Universität*, str. 65; Kidrič, Budina.

⁹⁴ Prim. Kidrič, Merherič.

⁹⁵ Elze, *Die Universität*, str. 66.

⁹⁶ Merheriča med imatrikuliranimi v padovskih matrikah nemške nacije sicer ni zaslediti.

⁹⁷ MNGI, str. 22, št. 160, 161; Matschinegg, *Österreich*, str. 581, št. 2168; str. 582, št. 2172. Prim. prav tam, str. 580, št. 2158.

⁹⁸ Leta 1555 rojeni Jurij Khisl je bil ob vpisu v padovsko matriko decembra 1568 star le 13 let.

⁹⁹ O Gorzanisu in Merulu prim. Pokorn, Baroni, str. 450, 454.

¹⁰⁰ Prim. Žabota, Rodbina, str. 17–19. O renesančno-humanističnih glasbenih in drugih izobrazbenih idealih Jurijevega očeta Janeza Khisla, ki je znal sam igrati na lutnjo, Bagarič, Glasba, str. 429–430.

¹⁰¹ Bagarič, Glasba, str. 432–434 (tudi o posvetilih trem Jurijevim mlajšim bratom); Pokorn, Baroni, str. 456–457.

¹⁰² *La Matricola*, str. 91, št. 87; str. 105, št. 383, 384.

¹⁰³ MDNS, stp. 48, št. 180; stp. 49, št. 210.

tudi sodobnih slovnice». ¹⁰⁴ Lenart Merherič in Jurij Khisl sta torej ostajala v dobrih odnosih še vrsto let. Po drugi strani je Juriju leta 1592 prvi del svoje *Paroemiologia Polyglottos* posvetil Hieronim Megiser, ugledni jezikoslovec in zgodovinar, ¹⁰⁵ toda ne kot njegov nekdanji učitelj v Padovi. ¹⁰⁶ Megiser je bil v Padovi pač preceptor Jurijevih mlajših bratov Janeza Jakoba in Karla Khisla, ¹⁰⁷ in to v osemdesetih letih 16. stoletja, čemur bo več prostora namenjenega v naslednjem razdelku.

Slika 3: Volf Engelbert Auersperg Turjaški s praporom vojvodine Kranjske ter Janez Jakob Lamberg s Kamna in Karel Khisl s Fužin na pogrebem sprevodu za nadvojvodo Karlom, umrlim 1590 (po: Preinfalk, Auerspergi, str. 97).

¹⁰⁴ Ahačič, *Zgodovina*, str. 250, op. 489 (izvirni Frischlinov navedek v *Strigilis grammatica* iz leta 1587).

¹⁰⁵ Pokorn, Baroni, str. 453. O samem Megiserju prim. Logar, Megiser; Boockmann, Megiser, Hieronymus.

¹⁰⁶ Tako, denimo, Žabota, Rodbina, str. 18.

¹⁰⁷ Logar, Megiser; Bagarič, Glasba, str. 433–434. O Janezu Jakobu in Karlu prim. Žabota, Rodbina, str. 16–17, 21.

Člani padovske nemške nacije juristov v letih od 1570 do 1580

(z epizodo treh izbrisov)

V sedemdesetih letih 16. stoletja se je število imatrikuliranih juristov iz habsburških oziroma slovenskih dežel še povečalo. Že na pragu tega desetletja, 22. oktobra 1570, zasledimo v matriki pet članov rodbine Herberstein, med njimi Jurija Bernarda in Friderika, sinova Jurija Herbersteina z Neuberga in Hrastovca.¹⁰⁸ Tri leta in pol pozneje, 3. marca 1574, se Jurij Bernard in Friderik pojavita med na novo vpisanimi študenti prava v Bologni,¹⁰⁹ 28. aprila istega leta pa nanju nalletimo v matriki nemške nacije v Sieni.¹¹⁰ Z vidika osrednje tematike pričujočega prispevka sta še zlasti zgovorna datuma njunih imatrikulacij v Bologni in Sieni. Izpostavljeno je že bilo, da sta se marca in aprila 1574 v bolonjsko oziroma siensko matriko vpisala Volfgang Stubenberg in Jurij Khisl, njun učitelj Lenart Merherič pa je svoje ime prispeval (le) v bolonjsko matriko.¹¹¹ Poleg naštetih srečamo tisti čas v Bologni in Sieni tudi Bernardina Herbersteina¹¹² in bodočega zmagovalca bitke pri Sisku (1593) Andreja Auersperga s Šumberka.¹¹³ Očitno so navedeni mladeniči vsaj del študijskega potovanja po Italiji opravili skupaj. V Padovi so v prvi polovici sedemdesetih let 16. stoletja sicer izpričani še drugi pripadniki štajerskih Herbersteinov in Stubenbergov (Jurij Krištof, Jakob Franc in Janez Sigismund Herberstein,¹¹⁴ Danijel, Franc, Jurij in Viljem Stubenberg),¹¹⁵ iz vrst kranjskega plemstva pa Janez Jakob in Rajmund Lamberg z Ortneka in Ottensteina¹¹⁶ ter Franc Gall z Gallensteina in Samuel Mavrič z Zablat.¹¹⁷

Več plemičev iz Kranjske in Goriške je svojo sled pustilo v letih 1578–1580. Leta 1578 sta v Padovo prispeli, kot kaže, dve skupini. V prvi, ki jo povezuje imatrikulacijski datum 22. april 1578, so bili Vid Khisl ter Nikolaj, Volfgang in Jurij Sigmund Egkh.¹¹⁸ Drugo četverico, imatrikulirano 12. decembra 1578, so sestavljali Volf Engelbert, Janez Jožef, (Janez) Jurij in Viljem (Sigmund) Auersperg

¹⁰⁸ MNGI, str. 22, št. 163, 164. Prim. Matschinegg, *Österreicher*, str. 412, št. 1300; str. 413, št. 1303.

¹⁰⁹ *La Matricola*, str. 90, št. 83; str. 91, št. 84.

¹¹⁰ MDNS, stp. 47, št. 176, 177.

¹¹¹ *La Matricola*, str. 91, št. 87.

¹¹² Prav tam, str. 91, št. 85; MDNS, stp. 47, št. 178. Prim. biografske podatke v Matschinegg, *Österreicher*, str. 411, št. 1295, po katerih je bil Bernardin ob vpisih v bolonjsko in siensko matriko star šele osem let, ob vpisu na padovsko univerzo pa sedem let. O leta 1566 rojenem Bernardinu (II.), »utemeljitelju prve ali glavne veje na Herbersteinu«, sicer Grahornik, *Genealogija*, str. 60–61.

¹¹³ *La Matricola*, str. 91, št. 86; MDNS, stp. 48, št. 181. O Andreju Auerspergu, »krščanskem Ahilu«, prim. Preinfalk, *Auerspergi*, str. 83, 412.

¹¹⁴ Matschinegg, *Österreicher*, str. 413, št. 1304; str. 415, št. 1311; str. 416, št. 1317.

¹¹⁵ Prav tam, str. 579, št. 2156, 2157; str. 580, št. 2160; str. 582, št. 2170. Prim. Toš, *Die Stubenberger*, str. 313, 325 (Danijel), 334 (Jurij).

¹¹⁶ MNGI, str. 30, št. 241, 242.

¹¹⁷ Prav tam, str. 196, št. 2194, 2195. Glede Gallov z Gallensteina Bizjak, *Rodbina Gall*, str. 64–77, glede Mavričev z Zablat prim. Dimitz, *Geschichte* III, str. 66, 354.

¹¹⁸ Prav tam, str. 32–33, št. 255–258.

s Šumberka.¹¹⁹ Na podlagi že znanih genealoških podatkov kaj hitro ugotovimo, da so bili naštetih mladeniči med seboj tesno sorodstveno povezani. Bratovske vezi so vezale Nikolaja, Volfganga in Jurija Sigmunda Egkha na eni strani ter vse štiri Auersperge na drugi strani.¹²⁰ Z Egkhi oziroma z Egkhi-Hungerspachi pa so bili v nekrvnem ali krvnem sorodu tako Vid Khisl kot Auerspergi. Sestra Vida Khisla, Ana Marija, se je leta 1577 poročila s prijateljem svojega, že omenjenega očeta Janeza Khisla – Adamom Egkhom-Hungerspachom, očetom Nikolaja, Volfganga in Jurija Sigmunda.¹²¹ Iz družine Egkh-Hungerspach je prihajala tudi mati Volfa Engelberta, Janeza Jožefa, Janeza Jurija in Viljema Sigmunda; z njihovim očetom, prav tako že omenjenim Janezom Auerspergom s Šumberka, se je poročila leta 1560.¹²² Dne 18. avgusta 1579 se je padovskim juristom pridružil Janez Egkh-Hungerspach, in sicer na isti dan kot Jurij Neuhaus s Školja.¹²³ Družini Neuhaus, ki je graščino Školj dobila (v fevd) okoli srede 16. stoletja,¹²⁴ so pripadali tudi Vid Otmar, Janez Vinter in Viljem Neuhaus, vpisani štiri mesece in pol za Jurijem, tj. 8. januarja 1580.¹²⁵ Še v leto 1579, sredo oktobra, sega vpis Janeza Jakoba Lamberga s Kamna in Gutenberga.¹²⁶ Ker je istega leta umrl njegov oče Janez Jurij, je na mestu domneva, da je Janez Jakob v Padovi bival kratek čas. Po očetovi smrti je postal lastnik več graščin na Kranjskem in se tu angažiral na protestantski strani.¹²⁷ Po privrženosti augsburški veroizpovedi prav tako izstopa 5. maja 1580 imatrikulirani Jošt Jakob Gallenberg¹²⁸ iz družine (dednih) odvetnikov samostana klaris v Mekinjah, v virih znan tudi po tem, da je prek mekinjske opatinje in svoje sorodnice Suzane »Gornjegrajske« iz samostanske blagajne prejel 3000 goldinarjev, ki jih je nato predal kranjskim stanovom za vzdrževanje protestantskih duhovnikov in učiteljev.¹²⁹ Do konca leta 1580 so se v nemško nacijo juristov včlanili še goriška plemiča Gašper Lanthieri s Schönhausa (v Gorici), Vipave in Rihemberka¹³⁰ in Jožef Rabatta z Dornberka ter Kranjec Krištof Pečnik.¹³¹ Preden se posvetimo imatrikuliranim v

¹¹⁹ Prav tam, str. 34, št. 269–272.

¹²⁰ Prim. Elze, *Die Universität*, str. 73; Slana, *Brdo*, str. 80; Preinfalk, *Auerspergi*, str. 452 (Janez Jožef [16. stoletje]), 453 (Janez Jurij [16. stoletje]), 511 (Viljem Sigmund [umrl 1604]), 515 (Volf Engelbert [umrl 1596]).

¹²¹ Slana, *Brdo*, str. 78–79.

¹²² Preinfalk, *Auerspergi*, str. 558 (rodovnik šumberške veje Auerspergov).

¹²³ MNGI, str. 35, št. 275; str. 255, št. 2909.

¹²⁴ Prim. Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 329.

¹²⁵ MNGI, str. 260, št. 2969–2971. Po podatkih v genealoškem orisu grofov Neuhaus iz leta 1833 – v ARS, SIAS 1073, I-105r – so bili Vid Otmar, Janez Vinter in Viljem (Bartolomej)? bratje, sinovi Volfganga Neuhausa.

¹²⁶ MNGI, str. 35, št. 280.

¹²⁷ Prim. Witting, Beiträge 5–6, str. 189–190; Sapač, Gutenberg, str. 386; Preinfalk, *Plemiške rodbine*, str. 151.

¹²⁸ MNGI, str. 263, št. 2991.

¹²⁹ Prim. Žabota, Gruden, str. 287.

¹³⁰ Po podatkih, ki jih je o Lanthierijih zbrala Helena Seražin – zanje se ji kar najlepše zahvaljujem –, je bil Gašper (II.) sin Lovrenca I. Karla in starejši brat Ivana Gašperja Lanthierija. Ob tem ostaja odprto vprašanje, ali pri Gašperju in Ivanu Gašperju ne gre morda za isto osebo. Prim. Preinfalk, *Plemiške rodbine*, str. 298–299.

¹³¹ MNGI, str. 38, št. 301, 305; str. 268, št. 3060 (Pietschnig).

zadnjih dveh desetletjih 16. stoletja, se kratko zadržimo še pri izbrisih treh oseb iz srede sedemdesetih let 16. stoletja.¹³²

Dopisana notica na notranjem robu folija 91v obravnavane matrike sporoča, da do izbrisa ni prišlo po volji ali krivdi padovske nemške nacije, temveč zaradi nepremišljenosti in predrznosti tistih, katerih imena se zdaj slabo vidijo.¹³³ Osebe, rekonstruirane kot »Balthasar Radlitius Carnus«, »Casperus Silnickh doctor iuris« in »Alexius Stenus Carintus«, naj bi se imatrikulirale ob prihodu v Padovo, 15. oktobra 1575 zvečer, že dan zatem pa naj bi se po nasvetu neznano koga iz matrike izbrisale. Nastali »madež« se je vodstvo nacije odločilo pustiti v (svarilno) pričevanje in zgled.¹³⁴ Temu pojasnilu, pomenljivo, sledi še zapis z opozorilom, da so imena izbrisanih prepisana v del matrike, namenjene pripadnikom višjega plemstva.¹³⁵ Odgovor na vprašanje, ali je bila trojica na ta način rehabilitirana in kakšno je bilo dejansko ozadje izbrisov, bodo morda prinesle nadaljnje raziskave. Veliko lažji se zdi za zdaj odgovor na vprašanje o identiteti vsaj dveh od treh izbranih mož. V Kranjcu Baltazarju Radlitiusu lahko s precejšnjo gotovostjo prepoznamo Baltazarja Radliča (1533–1579), v doktorju prava Gašperju Silnickhu pa Gašperja Žitnika (1535–1585).¹³⁶ O identiteti Alexiusa Stenusa lahko za zdaj predvsem ugibamo.¹³⁷ Vsekakor sta imela sredi sedemdesetih let 16. stoletja okoli štirideset let stara Radlič in Žitnik za seboj lepo kariero, zato je njuni imatrikulaciji razumeti v častnem smislu – tako kot, denimo, imatrikulacijo Herbarda Auersperga leta 1570.¹³⁸ V času neljubega dogodka je bil Radlič dekan ljubljanskega stolnega kapitlja,¹³⁹ Žitnik, sicer ujec bodočega ljubljanskega škofa Tomaža Hrena, pa profesor na Dunaju z magisterijem iz svobodnih umetnosti in od 1569 tudi doktoratom iz obojega prava.¹⁴⁰ Radlič je bil celo imenovan za ljubljanskega škofa, a je umrl na dan, ko je papež potrdil njegovo imenovanje, 19. julija 1579.¹⁴¹ Enajst let prej

¹³² Prav tam, str. 231, op. 120 k št. 2629.

¹³³ Prav tam: »una nota nel margine interno del foglio [91v]: Non inclutae nationis voluntate culpave haec macula extat sed temeritate et impudentia eorum quorum nomina hic obscure videntur.«

¹³⁴ Prav tam: »[...] qui vesperi advenientes se inscripserunt, addita quemadmodum apparet solutionis nota; postero autem die, nescimus cuius genii suasu, se expunserunt matriculamque ita pollutam nobis restituere, volentes potius hoc depositi pudoris sui testimonium apud universos relinquere quam erga nationem inclutam studiosae voluntatis exemplum. Consiliarius et Procuratores.«

¹³⁵ Prav tam, str. 232 (op. 120): »Transtulerunt hi nomina sua ad matriculam baronum [...]«. Prepise v tem delu najdemo na str. 27, št. 207; str. 28, št. 217; str. 29, št. 224. Letnica pri št. 217, tj. (15)73, je napačna. Gl. še prav tam, str. 231, op. 120.

¹³⁶ Podatka o Radličevem ali Žitnikovem vpisu v Padovi njuni (novejši) biografski orisi ne navajajo. O Radliču prim. Miklavčič, Radlič, in Dolinar, *Ljubljanski škofje*, str. 89–96, o Žitniku pa Valenčič, Žitnik, in Cindrič, *Ljubljanski izobraženci*, str. 149–151.

¹³⁷ Ni videti prav verjetno, a tudi ne nemogoče, da bi se za domnevno različico *Stenus* skrival priimek Strauss in bi šlo za Aleša Straussa, ki je bil leta 1581 izvoljen za rektorja dunajske univerze. Strauss se tedaj sicer označuje kot Kranjec, Ljubljančan, medtem ko ga v padovski matriki spremlja oznaka »Carintus«, Korošec. O Straussu prim. Cindrič, *Ljubljanski izobraženci*, str. 154–156.

¹³⁸ MNGI, str. 22, št. 162.

¹³⁹ Prim. Dolinar, *Ljubljanski škofje*, str. 93 (reprodukcija o nadvojvodovem imenovanju z dne 7. aprila 1572).

¹⁴⁰ Prim. Cindrič, *Ljubljanski izobraženci*, str. 150–151.

¹⁴¹ Dolinar, *Ljubljanski škofje*, str. 94–96.

oziroma sedem let pred vpisom v padovsko matriko se Radličevo ime pojavi že v matriki dunajske univerze, v isti skupini na novo vpisanih dunajskih študentov pa je bil tudi Mengšan Luka Žitnik, verjetno sorodnik Gašperja Žitnika.¹⁴² Pomenljivo je, da se je istega dne, 21. aprila 1568, avstrijski naciji na Dunaju pridružil Pavel Marchesini (Marchesinus) iz Padove, »kaplan presvetlih avstrijskih knezov«, ¹⁴³ ki ga pozneje srečamo kot profesorja teologije na padovski univerzi.¹⁴⁴

Člani padovske nemške nacije juristov od osemdesetih let do konca 16. stoletja

Na trdnjša tla, kar zadeva vezi med imatrikuliranimi v Padovi, nas znova postavijo vpisi iz osemdesetih let 16. stoletja. Če za čas med letoma 1581 in 1583 opazimo samo dva za nas zanimiva vpisa – vpis Ptujčana Jakoba Leuzendorferja z dne 5. novembra 1582 in vpis Sigmunda Rauberja s Kravjeka z dne 26. maja 1583¹⁴⁵ –, naletimo na več imatrikuliranih oseb pri datumu 1. junij 1584.¹⁴⁶ Gre za skupino mladeničev, ki jo je v vlogi učitelja povezoval jezikoslovec in historiograf Hieronim Megiser iz Stuttgarta, poznejši rektor deželnošolanove šole v Celovcu.¹⁴⁷ Megiser sam se je kot študent prava v Padovi sicer imatrikuliral že dobro leto in pol pred svojimi gojenci, 12. novembra 1582. Vendar pa je tu ostal le krajši čas, saj pripis v matriki pravi, da se je vrnil 1. junija 1584, torej na dan vpisa svojih gojencev, in ob vnovični imatrikulaciji plačal (še) pol krone.¹⁴⁸ Megiserju, ki je v začetku osemdesetih let 16. stoletja postal vzgojitelj mlajših otrok Janeza Khisla,¹⁴⁹ je moralo biti še pred vrnitvijo v Padovo zaupano mentorstvo šestim mladim plemičem: bratoma Frideriku in Juriju Hartmanu Stubenbergu, bratoma Janezu Jakobu in Karlu Khislu ter Volkardu Egkhu-Hungerspachu in Gašperju Gleispachu – če sledimo vrstnemu redu iz padovske matrike.¹⁵⁰ Imena teh plemičev navaja tudi v Padovi tedaj že več kot desetletje ustvarjajoči flamski skladatelj Filippo de Duc (ok. 1550–po 1586),¹⁵¹ in sicer v posvetilnem pismu k svoji *Prvi knjigi pet- in šestglasnih madrigalov* (Primo libro di madrigali a cinque

¹⁴² Kot »študenta« avstrijske nacije sta se »Balthasar Radlitz Weixlbürgensis« (iz Višnje Gore) in »Lucas Sitnik Monspurgensis« (iz Mengša) imatrikulirala 21. aprila 1568, ko je bil za rektorja dunajske univerze izvoljen tamkajšnji profesor juridične fakultete Georg Eigmeier (Aigmair). MUW 3, str. 148.

¹⁴³ Prav tam, str. 149.

¹⁴⁴ AG 1576–1590, str. 1402, št. 2194 (27. julij 1588).

¹⁴⁵ MNGI, str. 284, št. 3253; str. 289, št. 3307 (»Wigmund Rauber zu Reinegk«). Več o Leuzendorferju, ki je 16. maja 1583 evidentiran kot jurist v Bologni, Matschinegg, *Österreich*, str. 462, št. 1538.

¹⁴⁶ MNGI, str. 45, št. 355–360.

¹⁴⁷ Prim. Logar, Megiser; Boockmann, Megiser, Hieronymus.

¹⁴⁸ MNGI, str. 285, št. 3258. O višini vpisnin za višje plemstvo (dve kroni), nižje plemstvo (ena krona) in druge (pol krone) prim. Matschinegg, *Österreich*, str. 36.

¹⁴⁹ Prim. Bagarič, Glasba, str. 434.

¹⁵⁰ MNGI, str. 45, št. 355–360. Prim. reprodukcijo izvirnih imatrikulacijskih zapisov v Comparin, Music, str. 90 (slika 4).

¹⁵¹ Prim. Bagarič, Glasba, str. 432.

e sei voci) z dne 15. januarja 1586.¹⁵² De Duc knjigo pravzaprav posveča Janezu Jakobu in Karlu Khislu, ki ju hvali kot »podpornika vrlin, predvsem pa glasbe«, po čemer so se odlikovali tudi njun oče Janez ter (starejša) brata Jurij in Vid.¹⁵³ O zaslugah Janeza Jakoba in Karla za glasbo se je skladatelj prepričal ob muziciranju z njima in njuno »častivredno družčino, to je blagorodnima gospodoma bratoma Friderikom in Jurijem Hartmanom, baronom Stubenberg, pa gospodom Volkardom baronom Egkhom in Hungerspachom ter gospodom Gašperjem pl. Gleispachom«. Mladeničem in njihovem učitelju gospodu Hieronimu Megiserju želi v posvetilu vse dobro, za kar moli k Bogu, ter jim izraža globoko spoštovanje.¹⁵⁴ Pritrdilni odgovor na vprašanje, ali je bil Megiser v Padovi dejansko mentor vsem šestim (in ne štirim ali petim) plemičem,¹⁵⁵ prinašajo navedbe v matrikah nemške nacije v Sieni in Bologni iz leta 1585.¹⁵⁶ Niti v sienski niti v bolonjski matriki sicer ne najdemo vpisa Friderika Stubenberga, kar pa si lahko razlagamo s tem, da je v času študijskega potovanja svojih tovarišev in mentorja po Italiji ostajal v Padovi oziroma se je zadrževal kje drugje. Vsekakor se je peterica pod Megiserjevim vodstvom kakšno leto po prihodu v Padovo odpravila na pot proti jugu, verjetno najprej v Rim in nato, med vračanjem na sever, v Sieno, kjer se je skupaj s svojim učiteljem imatrikulirala 14. septembra 1585.¹⁵⁷ Dober mesec dni zatem, 20. oktobra 1585, je sledila imatrikulacija Megiserja in njegovih petih gojencev v Bologni. V bolonjski matriki sta mesto med grofi in baroni dobila Jurij Hartman Stubenberg in Volkard Egkh-Hungerspach,¹⁵⁸ med drugimi člani bolonjske nemške nacije pa Janez Jakob in Karel Khisl, Gašper Gleispach ter Hieronim Megiser.¹⁵⁹ Že navedenim (starejšim) sorodstvenim povezavam med Khisli, Egkhi (-Hungerspachi) in Stubenbergi so se proti koncu 16. stoletja – potem ko so bili plemiči že doma – pridruževale nove. Jurij Hartman Stubenberg se je maja 1595 poročil, na primer, z Dorotejo Tannhausen, sestro Katarine Tannhausen, ki je postala žena Volkarda Egkha-Hungerspacha s Smlednika, nečaka že omenjenega Adama Egkha-Hungerspacha.¹⁶⁰

¹⁵² Besedilo posvetila v slovenskem prevodu in transkripciji italijanskega izvirnika vsebuje Kokole, »Sequamini«, str. 68 (prevod), 84 (transkripcija). Kokoletova ob tem opozarja na možnost t. i. beneškega štetja in datiranja besedila s 15. januarjem 1587. Prav tam, str. 68, op. 2. Prim. objavo prepisa izvirnega posvetila tudi v Comparin, Music, str. 84, op. 3.

¹⁵³ Comparin, Music, str. 68, op. 2: »[...] fautori delle virtù, & specialmente della Musica: si come ancora è l'illustre Signor suo Padre, benemerito Cavaliere, & Consigliere di S.M. Ces. & Presidente della Camera Aulica del Serenissimo Arciduca Carlo, & li fratelli delle SS. VV. cioè, l'illustre Signor Giorgio et [S]ignor Guido.«

¹⁵⁴ Prim. Kokole, »Sequamini«, str. 68.

¹⁵⁵ O tem, da je bil Megiser v Padovi (zgolj) učitelj Janeza Jakoba in Janeza Khisla ter bratov Stubenberg, Elze, *Die Universität*, str. 13, op. 4; Logar, Megiser. Vprašanje o Megiserjevem mentorstvu Gleispachu izpostavlja Kokole, »Sequamini«, str. 83.

¹⁵⁶ Prim. Kokole, »Sequamini«, str. 82.

¹⁵⁷ MDNS, str. 80, št. 1121–1123; str. 81, št. 1124, 1125; str. 83, št. 1199.

¹⁵⁸ *La Matricola*, str. 96, št. 185, 186.

¹⁵⁹ Prav tam, str. 135, št. 1117–1119; str. 136, št. 1136 (»Hieronymus Megiserus junior Stucardiensis«; oznaka »junior«, »mlajši«, se nanaša na dejstvo, da je bilo tudi Megiserjevemu očetu ime Hieronim).

¹⁶⁰ Prim. ZAL, LJU 340, Egkh, listič 275, 286; Kokole, »Sequamini«, str. 81, 82; Slana, *Brdo*, str. 79.

Iz štajerske oziroma koroške plemiške družine Tannhausen je izhajala tudi Marija Tannhausen, s katero se je januarja 1598 oženil Janez Jakob Khisl.¹⁶¹ Sedem let prej se je s štajerskim plemičem Janezom Gleispachom omožila vdova Adama Egkha-Hungerspacha, prav tako že omenjena Ana Marija, roj. Khisl.¹⁶² Njen mlajši brat Janez Jakob je hkrati edini od šesterice Megiserjevih učencev, katerega navzočnost v Padovi je neposredno izpričana še v drugi polovici osemdesetih let 16. stoletja.

Iz več v leto 1587 oziroma 1588 datiranih zapisov v matriki namreč izvemo, da je bil Janez Jakob Khisl v nemški naciji juristov tisti čas *consiliarius*, svétnik.¹⁶³ Šlo je za voljeno funkcijo, ki je njenim nosilcem nalagala nadzor nad delovanjem nacije,¹⁶⁴ pri čemer so ožji vodstveni gremij sestavljali tudi prokuratorji, ki so bedeli nad imatrikulacijami in premoženjem nacije.¹⁶⁵ V obravnavani dobi so vsako leto na novo volili dva prokuratorja; leta 1569 je to službo, kot že rečeno, opravljal Samuel Budina.¹⁶⁶ Ravno pod Janezom Jakobom Khislom na položaju svétnika pa je prvič prišlo do volitev knjižničarja, kar je v začetku leta 1588 postal nihče drug kot Hieronim Megiser.¹⁶⁷ Vodstvo nemške nacije juristov je pri tem očitno sledilo vzoru sestrške nacije artistov, ki je knjižnico za svoje člane in mesto knjižničarja ustanovila dve leti prej (1586).¹⁶⁸ Na začetek delovanja lastne knjižnice so morali juristi sicer še počakati; v obravnavani matriki po letu 1589 imen knjižničarjev ni zaslediti. Pravzaprav niti Megiser ni ostal dolgo knjižničar, saj se je najbrž že spomladi 1588, ko je Janeza Jakoba Khisla zamenjal Johann Reinhard Hanau-Lichtenberg,¹⁶⁹ spet odpravil na potovanje po Italiji.¹⁷⁰ Povsem mogoče je, da sta Megiser in Janez Jakob vsaj nekaj časa potovala skupaj. Kakorkoli, mentorja in njegovega desetletje mlajšega gojenca,¹⁷¹ ki se je pozneje pokatoličnil, povezuje še ena letnica, tj. 1591. Tega leta je v Benetkah izšla zbirka štiri- in petglasnih madrigalov in motetov zdaj šestindvajsetletnega Janeza Jakoba. Dne 2. maja 1591 je Megiser izvod danes izgubljene zbirke iz Gradca – tu sta se imela nekdanja učitelj in učenec priložnost

¹⁶¹ Žabota, Rodbina, str. 21. O Tannhausnih, ki so v osemdesetih letih 16. stoletja študirali v Padovi, prim. Matschinegg, *Österreicher*, str. 285, št. 643–646.

¹⁶² Žabota, Rodbina, str. 16; Slana, *Brdo*, str. 80. Prim. Naschenweng, *Der landständische Adel*, str. 688.

¹⁶³ Kot »namestnika kanclerja svéta nemške nacije [juristov]« Janeza Jakoba opredeljuje Comparin, Music, str. 87. Namestnik rektorja je bil sicer Aleksander (Alessandro) de Potzo. MNGI, str. 51–52, 329, 337. Reprodukcijski dve izvornih zapisa v matriki (fol. 24v, 123r) sta objavljeni prav tam, str. 88 (slika 2), 89 (slika 3). Prim. še MNGI, str. 51–52, 331, 337–338.

¹⁶⁴ V zvezi z Janezom Jakobom Khislom gl. tudi notico v MNGI, str. 3.

¹⁶⁵ Matschinegg, *Österreicher*, str. 27. Prim. MNGI, str. 2 (Statuta nationis, člen 1).

¹⁶⁶ MNGI, str. 20.

¹⁶⁷ Prav tam, str. 337–338: »eodem vicerecore, nationis vero Germanicae consiliario domino Iohanne Iacobo Khisl [...], primo bibliothecario nationis Hieronymo Megisero«. Prim. prav tam, str. 52; Comparin, Music, str. 87, 89 (slika 3).

¹⁶⁸ Prim. Matschinegg, *Österreicher*, str. 29.

¹⁶⁹ MNGI, str. 53 (fol. 25v). Kot knjižničar je naveden Tilemann Götz (Goet). Prim. prav tam, str. 545 (Götz).

¹⁷⁰ V letih 1588–1589 naj bi prepotoval »vso Italijo ter spremljal nekega bavarskega plemiča na Malto« – Logar, Megiser.

¹⁷¹ Megiser je bil rojen leta 1554 ali 1555, Janez Jakob pa leta 1565. O rojstni letnici Janeza Jakoba Žabota, Rodbina, str. 21.

sreč(ev)ati – poslal v Tübingen, da bi glasbo pač lahko izvajali tudi tam.¹⁷² Preden nadaljujemo z odgovorom na vprašanje, katere osebe s slovenskega ozemlja so se imatrikulirale v času Khislovega angažmaja v vrhu »nemških« juristov, omenimo še mladeniča, ki sta morda sodila v širši krog Megiserjeve skupine. To sta Jurij Sigismund Stubenberg, ki se je v padovsko matriko vpisal 9. junija 1584,¹⁷³ in Jožef Lamberg z Ortneka, ki se je 28. oktobra 1585 imatrikuliral v Bologni.¹⁷⁴

Pod Janezom Jakobom Khislom kot svétnikom nacije so se študentom prava pridružili štirje pripadniki »našega« plemstva: 10. septembra 1587 brata Teodorik in Krištof Lamberg z Boštanja ob Savi, dva tedna pozneje Viljem Egkh-Hungerspach, zadnji dan oktobra 1587 pa Maksimilijan Herič s Turna in Pakenštajna.¹⁷⁵ Nekaj mesecev prej, ko je bilo svétništvo še v drugih rokah, sta svoje članstvo v naciji potrdila tudi plemiča Janez Ludvik Sauer s Kozjaka in Trebnjega ter Janez Jurij Ainkhürn s Šenkovega turna in Hošperka.¹⁷⁶ Če imamo glede bratov Lamberg le podatek o Krištofovi zgodnji smrti, ki jo pripis v matriki postavlja v leto 1590, pa za Viljema Egkha-Hungerspacha in Maksimilijana Heriča vemo, da sta se na študijskem potovanju ustavila tudi v Bologni.¹⁷⁷ V kontekstu pričujoče razprave je zanimiv zlasti Herič, saj se je v Padovi in nato v Bologni imatrikuliral (približno) takrat kot nekaj drugih štajerskih plemičev. Na ista dneva, tj. 31. oktobra 1587 v Padovi in 22. maja 1589 v Bologni, sta se na padovsko oziroma bolonjsko univerzo poleg Heriča vpisala Sigismund Friderik Trautmannsdorf in Bernard Welzer,¹⁷⁸ ob tem pa sta 22. maja 1589 v Bologni evidentirana tudi vpisa bratov Hanibala in Janeza Friderika Herbersteina.¹⁷⁹ Kar zadeva njuni imatrikulaciji v Padovi, sta dokumentirani 30. oktobra 1587 (za Hanibala) in 17. decembra 1588 (za Janeza Friderika).¹⁸⁰ Hanibal in Janez Friderik sta sicer pripadala veji Herbersteinov s sedežem v Pusterwaldu na Zgornjem Štajerskem, katere utemeljitelj je bil njun oče Leopold, ki je sredi 16. stoletja sam postal jurist padovske nemške nacije.¹⁸¹ Navedenim plemičem je bilo skupno izpovedovanje augsburške veroizpovedi;¹⁸² zaradi nje je domačo deželo zapustil Maksimilijan Herič, gospodar graščine Pakenštajn in dvorca Ravne pri Šoštanju.¹⁸³ Iz Kranjske izvirajoča družina Herič¹⁸⁴ je od

¹⁷² Kokole, »Sequamini«, str. 75, 83. Prim. Boockmann, Megiser, Hyeronimus; Žabota, Rodbina, str. 2; Comparin, Music, str. 87.

¹⁷³ MNGI, str. 45, št. 361; Matschinegg, *Österreicher*, str. 581, št. 2164.

¹⁷⁴ *La Matricola*, str. 96, št. 187. Prim. Witting, Beiträge 5–6, str. 200 (Joseph III.).

¹⁷⁵ MNGI, str. 51, št. 411–413; str. 333, št. 3827.

¹⁷⁶ Prav tam, str. 326, št. 3740; str. 329, št. 3777.

¹⁷⁷ Vpis Viljema Egkha-Hungerspacha v bolonjsko matriko je datiran z 11. majem 1591, vpis Maksimilijana Heriča pa z 22. majem 1589 – *La Matricola*, str. 99, št. 258; str. 148, št. 1510.

¹⁷⁸ MNGI, str. 333, št. 3825–3827. Glede sorodstvenih povezav prim. Naschenweng, *Der landständische Adel*, str. 835–836.

¹⁷⁹ *La Matricola*, str. 98, št. 236, 237.

¹⁸⁰ MNGI, str. 51, št. 415; str. 55, št. 444. Prim. Matschinegg, *Österreicher*, str. 414, št. 1310; str. 415, št. 1315.

¹⁸¹ MNGI, str. 6, št. 24. Prim. Grahornik, *Genealogija*, str. 281.

¹⁸² Grahornik, *Genealogija*, str. 283–284.

¹⁸³ Prim. Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 203, 205.

¹⁸⁴ Prim. Kos, Freske, str. 155, 163–164.

leta 1598 posedovala tudi velenjsko gospostvo, a ga je že leta 1603 z zamenjavo prepustila omenjenemu Janezu Ludviku Sauerju.¹⁸⁵ Ta se je v Padovi imatrikuliral 20. aprila 1587,¹⁸⁶ torej le dobrega pol leta pred Maksimilijanom Heričem in njegovimi študijskimi tovariši. Janez Ludvik Sauer, čigar sorodnik je bil, med drugim, Franc Jožef Egkh-Hungerspach,¹⁸⁷ je v prvih dveh desetletjih 17. stoletja združil še gospostva Valdek, Švarcenek in Šoštanj.¹⁸⁸ Na današnjem slovenskem Štajerskem je imel v tistem obdobju posest tudi leta 1631 umrli Sigismund Friderik Trautmannsdorf.¹⁸⁹ Zaradi sorodstva s tistimi Wagni pl. Wagenspergi (Wagensberg),¹⁹⁰ ki jim je v drugi polovici 16. stoletja pripadalo gospostvo Velenje (do 1598) in več drugih spodnještajerskih posestev,¹⁹¹ kaže na tem mestu izpostaviti vpis člana kranjske veje te družine, namreč Adama Wagna. Adam je v Padovo odšel z Bogenšperka pri Litiji – graščine, ki dolguje ime Adamovim prednikom¹⁹² – in svoj prihod v univerzitetno mesto »ovekovečil« z imatrikulacijo 14. junija 1589.¹⁹³ Pozneje sta v Padovo prišla študirat Adamova štajerska bratranca Janez Sigismund in Felicijan, ki ju leta 1590 srečamo kot študenta v Jeni.¹⁹⁴ Slabo leto za njima se je na tamkajšnjo protestantsko univerzo vpisal tudi Adam, ki se je leta 1592, sodeč po vpisih v njegovo spominsko knjigo, mudil tudi v Leipzigu in Pragi.¹⁹⁵ Kot lahko sklepamo izotic, nastalih 31. januarja 1591 še v dvorcu Prebold, se je Adam na poti na Nemško ustavil pri svojih štajerskih sorodnikih. V znak prijateljstva in spomin so v njegovo spominsko knjigo takrat prispevali svoje zapise Jurij Andrej Wagen, Erazem Wagen in Andrej Galler (Gällerus).¹⁹⁶ Med temi tremi je v Padovi kot jurist nemške nacije jeseni 1594 izpričan Jurij Andrej Wagen.¹⁹⁷

¹⁸⁵ Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 211.

¹⁸⁶ MNGI, str. 326, št. 3740.

¹⁸⁷ Franc Jožef je bil oče druge žene Erazma Sauerja, strica Janeza Ludvika. Witting, *Beiträge* 5–6, str. 258.

¹⁸⁸ Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 175, 204, 209.

¹⁸⁹ Prim. Horvat, *Gospostvo*, str. 5; Matschinegg, *Österreicher*, str. 306, št. 749.

¹⁹⁰ Matschinegg, *Österreicher*, str. 599–600, št. 2261–2268. O Wagnih kot o protestantizmu izrazito naklonjenih velenjskih graščakov prim. Ravnikar, Borba.

¹⁹¹ Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 186 (Prebold), 201 (Vrbovec), 205 (Ravne pri Šoštanju), 210 (Velenje), 231 (Rifnik).

¹⁹² Prim. Otorepec, *Iz zgodovine*, str. 3.

¹⁹³ MNGI, str. 351, št. 4043.

¹⁹⁴ Prav tam, str. 399, št. 4628, 4629 (1. november 1593); Matschinegg, *Österreicher*, str. 599, št. 2264, 2266.

¹⁹⁵ Adamovo spominsko knjigo hrani ARS v SI AS 1073, 31r (posvetilni zapis iz Leipziga 7. junija 1592 npr. na str. 45 (64), iz Prage 16. junija 1592 na str. 47 (66)). Prevodi izrekov oziroma posvetil ter prikaz okoliščin nastanka knjige v Jakša, *Spominska knjiga*. Prim. Otorepec, *Iz zgodovine*, str. 12.

¹⁹⁶ SI AS 1073, 31r, fol. 25r–v, 26. Glede sorodstvene vezi Gallerjev z Wagni prim. Naschenweng, *Der landständische Adel*, str. 659.

¹⁹⁷ MNGI, str. 409, št. 4758.

Slika 4: Posvetilo Samuela Hasiberja Adamu Wagnu z Bogenšperka, tedaj študirajočemu v Jeni, 1591 (ARS, SI AS 1073, 31r, fol. 53 [p. 72]).

Le nekaj dni pred Jurijem Andrejem Wagnom, 29. septembra 1594, so z vpisi izkazali pripadnost nemški naciji trije plemiči iz dveh družin s posestjo na širšem območju Celja. Gre za družino Schrattenbach z Ojstrice in Stopnika in družino Trebniških, imenovano po dvorcu Trebnik v Slovenskih Konjicah.¹⁹⁸ Plemiški predikat »de Osterbiz et Heggenberg« sta nosila Jurij in Maksimilijan Schrattenbach, iz družine Trebniških pa je prihajal Erazem »a Triebeneck«.¹⁹⁹ Kot učitelj obeh Schrattenbachov se je 29. septembra 1594 imatrikuliral tudi Bartolomej Wigandus iz nemške dežele Hessen.²⁰⁰ Čeprav navedek v matriki Wigandusovo učiteljsko vlogo omejuje na dva pred njim vpisana plemiča,²⁰¹ oba Schrattenbacha, bi med Wigandusove učence prav lahko sodil istega dne vpisani Erazem Trebniški,²⁰² verjetno pa tudi že imenovani Jurij Andrej Wagen, čigar vpis ima datum 2. oktober 1594.²⁰³ Poleg Janeza Sigismunda Schrattenbacha, imatrikuliranega 1. julija 1593,²⁰⁴ ki ga je z Jurijem in Maksimilijanom najverjetneje vezalo ožje sorodstvo,²⁰⁵ si med štajerskimi plemiči, ki so se leta 1593 včlanili v nacijo, zasluži omembo vsaj še Volf Friderik Tattenbach z Olimja in Kunšperka. Ta se je padovskim juristom pridružil 26. novembra 1593, spomladi leta 1597 pa ga srečamo med novo vpisanimi študenti nemške nacije v Bologni in Sieni.²⁰⁶ Podedovani del posesti na spodnjem Štajerskem je moral Volf Friderik pozneje sicer prodati, pač pa je svojo spodnještajersko posest obdržal in še povečal njegov brat Janez Krištof, ki je v Padovo prišel študirat jeseni 1591.²⁰⁷ Ob koncu stoletja sta v padovski matriki dokumentirana še en Tattenbach z Olimja in Kunšperka, namreč Gotard, in še en član družine Schrattenbach, Jurij.²⁰⁸ Skupaj z Gotardom se je 24. aprila 1598 v Padovi imatrikuliral tudi Ferdinand Welzer »Spiegelfeldski in Rogaški«, sin Erenrajha Welzerja, ki se kot (zakupni) lastnik gospostva Rogatec omenja med letoma 1593 in 1607.²⁰⁹

Kar zadeva družine s posestjo tako na Štajerskem kot na Kranjskem, so v zadnjih letih 16. stoletja v Padovi izpričani trije pripadniki družine Moscon: Jurij in Janez Franc, vpisana 24. avgusta 1596, ter Janez Jakob, vpisan 22. julija 1598.²¹⁰ Rodbini Moscon, ki je v začetku osemdesetih let 16. stoletja zagospodarila na

¹⁹⁸ Prim. Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 227–228, 316, 344.

¹⁹⁹ MNGI, str. 409, št. 4754, 4755, 4757.

²⁰⁰ Prav tam, str. 409, št. 4756.

²⁰¹ Prav tam: »praeceptor duorum proxime praecedentium«.

²⁰² Erazem je v Padovi izpričan še leta 1598, in sicer v vlogi svétnika (consiliarius) nemške nacije juristov. Prim. Matschinegg, *Österreicher*, str. 312, št. 777.

²⁰³ MNGI, str. 409, št. 4757, 4758. Podatek, da je bil Wigandus preceptor Erazma Trebniškega in Jurija Andreja Wagna, navaja Matschinegg, *Österreicher*, str. 312, št. 777.

²⁰⁴ MNGI, str. 407, št. 4725.

²⁰⁵ Prim. Naschenweng, *Der landständische Adel*, str. 1326–1327. Glede posesti Schrattenbachov na spodnjem Štajerskem v 16. stoletju prim. Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 182, 189.

²⁰⁶ Prim. Matschinegg, *Österreicher*, str. 274, št. 589.

²⁰⁷ Zadravec, *Plemiška družina*, str. 55–57; MNGI, str. 382, št. 4419. Janez (Ivan) Krištof se je dve leti pred bratom mudil tudi v Sieni. Prim. Matschinegg, *Österreicher*, str. 273, št. 587.

²⁰⁸ Prim. Matschinegg, *Österreicher*, str. 273, št. 586; str. 550, št. 2002.

²⁰⁹ MNGI, str. 442, št. 5169; Matschinegg, *Österreicher*, str. 610, št. 2325. Prim. Grahornik, *Genealogija*, str. 189, op. 969.

²¹⁰ MNGI, str. 428, št. 4987, 4988; str. 446, št. 5212.

gradovih Laško in Šrajbarski turn,²¹¹ je pripadal tudi Janez Krstnik Moscon, čigar vpis sicer sega še v leto 1592.²¹² Pomenljivo je, da sta se prišla Jurij in Janez Franc imatrikulirat v družbi Polidorja Montagnana,²¹³ nečaka razvpitega protiprotestanta Polidorja Montagnana, ki je tedaj že dlje časa župnikoval v Leskovcu pri Krškem in Laškem, povrh tega pa zasedal mesto prošta v Novem mestu.²¹⁴ Dobremu poznanstvu med družinama Moscon in Montagnana je med drugim botrovalo dejstvo, da sta stali graščini Šrajbarski turn in Laško v neposredni bližini sedežev Montagnanovih župnij, prvi na Kranjskem in drugi na Štajerskem. Srečanja med ambicioznimi graščaki in, kot je videti, še ambicioznejšim župnikom dveh uglednih župnij so bila praktično neizogibna. Ob tem nas še zlasti zanima, ali je v šestdesetih letih 16. stoletja rojeni Polidor Montagnana ml. spremljal Jurija in Janeza Franca v Padovo kot učitelj oziroma mentor ter nato postal mentor tudi Janezu Jakobu Mosconu. Da je bilo tako, posredno potrjujejo podatki iz matrike univerze v Gradcu, kjer je Montagnana poleti 1594 dosegel bakalavreat iz svobodnih umetnosti in filozofije,²¹⁵ Jurij, Janez Franc in Janez Jakob pa so tja odšli študirat leta 1595 oziroma 1596. Medtem ko sta se Jurij in Janez Franc graškim slušateljem sintakse oziroma gramatike pridružila 31. avgusta 1595,²¹⁶ se je Janez Jakob kot študent »drugega gramatikalnega razreda« vpisal na tamkajšnjo univerzo 14. februarja 1596.²¹⁷ Svojo študijsko pot so vsi trije nadaljevali v Padovi. Enako je spomladi 1593 po pridobitvi bakalavreata iz svobodnih umetnosti in filozofije v Gradcu storil Janez, sin Montagnana st. in bratranec Montagnana ml.²¹⁸ Med novo sprejetimi člani padovske nemške nacije juristov se »Ioannes a Montagnan« pojavlja pod datumom 27. junij 1593, tik pred njim pa je kot novi član pod istim datumom naveden Blaž Marcina iz Gorice.²¹⁹ Omeniti kaže, da se je Blažev (bližnji) sorodnik Matija Marcina na položaju župnijskega vikarja v Kranju v sedemdesetih in osemdesetih letih 16. stoletja²²⁰ pokazal za ostrega nasprotnika protestantizma, kakršen je bil posebno v svojih poznejših letih tudi Janezov oče Polidorst.²²¹ V precej manj številno skupino katoliško naravnanih plemičev s slovenskega ozemlja, ki so si v obravnavani dobi

²¹¹ Mosconi (Moškoni) so postali zastavni imetniki gospostva Laško in lastniki gospostva Šrajbarski turn z izvršitvijo oporoke Janeza Krstnika Valvasorja. Prim. Pirchegger, *Die Unters-teiermark*, str. 246; Golec, *Valvasorji*, str. 31, 33.

²¹² MNGI, str. 387, št. 4474.

²¹³ Prav tam, str. 428, št. 4989.

²¹⁴ Dolinar, *Prošti*, str. 38–42; Baraga, Polidor, str. 95–97; 102–103 (o nečaku Polidorju Montagnanu ml.).

²¹⁵ MUG 1, str. 99, št. 151. Prav tam, str. 11, leto 1592, št. 6 najdemo Montagnana med novo vpisanimi študenti retorike.

²¹⁶ Prav tam, str. 15, št. 24; str. 16, št. 51.

²¹⁷ Prav tam, str. 17, št. 48.

²¹⁸ Prav tam, str. 99, št. 140. Kratek zbir podatkov o Janezu Montagnanu v Baraga, Polidor, str. 103.

²¹⁹ MNGI, str. 396, št. 4587, 4588.

²²⁰ Žontar, *Zgodovina*, str. 185–190. Pozneje na Blaža Marcina naletimo v službi ljubljanskega škofa Tomaža Hrena. Prim. Žnidaršič Golec, *Kapiteljski arhiv*, str. 103.

²²¹ Baraga, Polidor, str. 92–99.

širili znanje v Padovi, lahko štejemo omenjene Moscone s Šrajbarskega turna.²²² Vprašanje o plemiškosti družine Montagnana puščamo pri tem ob strani.²²³

Med artisti padovske nemške nacije v letih od 1550 do 1600

Veliko manj imen študirajočih iz slovenskih dežel prinaša matrika artistov, ki se, kot je bilo že poudarjeno, začena z letom 1553 in ki poleg študentov filozofije zajema tudi študente medicine in teologije.²²⁴ Prvi, ki ga zasledimo v tej matriki, je Pankracij Kupljenik, posinovljenec župnika v Radovljici in prošta stolnega kapitlja v Ljubljani Ruperta Kupljenika. Pankracijev vpis je datiran s 23. julijem 1561,²²⁵ kar pomeni, da je Pankracij vsaj delno izpolnil poslednjo voljo svojega jeseni 1560 umrlega očeta, naj premoženje, ki mu ga zapušča, porabi za študij.²²⁶ V tej zvezi je zanimiv podatek, da se je v času, ko je Rupertovo življenje ugašalo – ali pa se je morda že izteklo –, v padovsko nemško nacijo juristov včlanil Moric (Mavricij) Dietrichstein,²²⁷ katerega družina je imela od leta 1515 v zastavni lasti radovljiško gospostvo.²²⁸ Najbrž ni odveč spomniti, da je Dietrichstein na poti z Bleda v Radovljico spremljal Primoža Trubarja, potem ko je ta na praznik sv. Janeza Krstnika, 24. junija 1560, pridigal pri zakoncih Auersperg na Bledu.²²⁹ Sprva protestantsko, ob pridružitvi padovskim artistom 22. junija 1563 pa katoliško usmerjen je bil po drugi strani Ljubljčan Jakob Strauss. Ta je leta 1558 na Dunaju magistriral iz svobodnih umetnosti in filozofije ter na dunajski univerzi tudi predaval, nato pa je v Padovo prišel študirat medicino.²³⁰ Padovska univerza mu je doktorat iz medicine podelila v začetku leta 1565,²³¹ vendar pa se Strauss v Padovi ni mudil le kot študent. V to univerzitetno mesto je bodisi pripeljal bodisi tu pričakal nekaj mladeničev,²³² od katerih je bil najmanj z dvema zagotovo v stikih že na Dunaju. Gre za plemiča Jurija Andreja Herbersteina in Baltazarja Wagna, ki sta se na dunajsko univerzo vpisala 15. aprila 1560.²³³ Kot jurist padovske nemške nacije je 14. junija 1563 resda neposredno izpričan samo Baltazar Wagen, prihodnji goreči podpornik protestantizma v Šaleški

²²² Še najbolj naj bi se k protestantizmu nagibal Inocenc Moscon, od leta 1595 lastnik gradu Sevnica. Prim. Menoni, Poslikava, str. 101–102; Kočevar, Pritožba, str. 260.

²²³ Prim. Baraga, Polidor, str. 90, 101–103.

²²⁴ MNGA, str. 4: »Tabula nominum dominorum artistarum, medicorum et theologorum nationis Germanicae nobilissimae in Gymnasio Patavino [...]«.

²²⁵ Prav tam, str. 16, št. 129.

²²⁶ Žnidaršič Golec, *Kariere*, str. 108–109, 150–151.

²²⁷ MNGI, str. 7, št. 30. Dietrichsteinova imatrikulacija ni neposredno datirana, datum 1. avgust 1560 se nanaša na začetek novega mandata rektorja in svétnika nacije. Rupert Kupljenik je umrl 10. oktobra 1560. Žnidaršič Golec, *Duhovniki*, str. 116.

²²⁸ Prim. Sapač, Grad Waldenberg, str. 330.

²²⁹ Žabota, Reformacija, str. 442.

²³⁰ MNGA, str. 20, št. 168: »Magister Iacobus Strauss Labacensis Carnus Academiae Vienneensis professor ordinarius«. O Jakobovi akademski karieri na Dunaju prim. Simoniti, Strauss; Cindrič, *Ljubljanski izobraženci*, str. 153; 394, št. 275.

²³¹ AG 1551–1565, str. 20, št. 168.

²³² Prim. Simoniti, Strauss.

²³³ MUW 3, str. 125, št. 20, št. 20.

dolini.²³⁴ Vezna člana med Straussom in tistimi njegovimi dunajskimi prijatelji, ki so mu ob dosegmagisterija izdali *Carmen gratulatorium*, predstavljata Urban Cuzner (Zusner) in Luka Šeškar (Scheskar).²³⁵ Urban je k voščilni pesmi za Straussa prispeval uvodno posvetilo,²³⁶ kljub temu ga, drugače kot Janeza Cuznerja – najbrž Urbanovega mlajšega brata – zamenjamo med vpisanimi na dunajsko univerzo. Nasprotno najdemo med imatrikuliranimi v Padovi, natančneje med artisti nemške nacije, Urbana, Janeza pa ne. Urban se je v matriko artistov vpisal pred Straussom, tj. 21. maja 1562,²³⁷ in je pozneje, ko je Strauss končeval doktorski študij, opravljal naloge enega od dveh prokuratorjev nacije.²³⁸ Sodeč po pripisu k imatrikulaciji je Urban Cuzner svojo kariero sklenil kot zdravnik v Gradcu, njegovo življenjsko nit naj bi leta 1570 pretrgala kuga.²³⁹ Od Urbana verjetno starejši Luka Šeškar je na dunajski univerzi študiral že od konca leta 1549,²⁴⁰ se v petdesetih letih tu spoprijateljil s Straussom ter se leta 1559 odpravil v Padovo, kjer naletimo nanj med člani nemške nacije juristov.²⁴¹ Skupno Šeškarju in Straussu je bilo sicer službovanje v (širši) družini že omenjenega Žiga Herbersteina, ki je bil Straussov, najverjetneje pa tudi Šeškarjev podpornik.²⁴² Za Straussa poleg tega vemo, da je bil vzgojitelj in učitelj Žigovega pranečaka Felicijana Herbersteina,²⁴³ o katerem ob izidu svojega Felicijanu posvečenega spisa *Erotemata in libros Aristotelis de anima* (1560) pravi, da mu je bil »med vsemi mladeniči, ki so mu bili kdaj zaupani, daleč najdražji«. ²⁴⁴ Felicijan je začel na Dunaju študirati sočasno z Janezom Cuznerjem, v prvem semestru leta 1557, po 1. avgustu 1558 pa se je pridružil študentom prava v Padovi.²⁴⁵ Kot Straussova učenca, ki svojemu učitelju ob njegovi promociji v doktorja medicine na padovski univerzi posvečata epigrama, se v zbirki voščilnih pesmi (1565) označujeta tudi Jurij Andrej Herberstein, Felicijanov obetavni brat, in Baltazar Wagen.²⁴⁶

Potem ko v naslednjem desetletju, tj. v sedemdesetih letih 16. stoletja, med artisti iz »naših krajev« srečamo le Ljubljana Fulvija de Mareja (1577) – o njem ne vemo skoraj nič²⁴⁷ –, pa se med vpisanimi v letih 1580–1600 pojavlja več oseb, ki

²³⁴ Prim. Ravnika, Borba, str. 51–58.

²³⁵ Simoniti, Strauss.

²³⁶ Simoniti, Neznani ljubljanski tisk, str. 15.

²³⁷ MNGA, str. 17, št. 138.

²³⁸ Prav tam, str. 21–22. Urban je bil za prokuratorja nacije izvoljen dvakrat, 12. julija 1564 in 4. februarja 1565.

²³⁹ »Medicinam fecit Graetii Styriae ibique anno 1570 peste obit« – MNGA, str. 17, št. 138. O Urbanovi študijski in karierni poti prim. Matschinegg, *Österreicher*, str. 646, št. 2505 (z opozorili na nekaj nasprotujočih si podatkov).

²⁴⁰ MUW 3, str. 88, št. 17 (z različico priimka Schelkar).

²⁴¹ MNGI, str. 133, št. 1367.

²⁴² Prim. Simoniti, Neznani ljubljanski tisk, str. 17–18.

²⁴³ Grahornik, *Genealogija*, str. 152; Matschinegg, *Österreicher*, str. 66; 412, št. 1298.

²⁴⁴ Simoniti, Neznani ljubljanski tisk, str. 16.

²⁴⁵ MNGI, str. 11, št. 70.

²⁴⁶ Prim. Matschinegg, *Österreicher*, str. 66; str. 413, št. 1302; Simoniti, Neznani ljubljanski tisk, str. 18. O Straussovi nadaljnji poti in njegovem verskem opredeljevanju prav tam, str. 18–20.

²⁴⁷ Poleg tega, da se je v Padovi imatrikuliral 9. oktobra 1577 (MNGA, str. 40, št. 343), se najbrž na njegovega mlajšega sorodnika nanaša podatek o vpisu na dunajsko univerzo 13. oktobra 1591 – Cindrič, *Ljubljanski izobraženci*, str. 397, št. 328.

Slika 5: Dvorec Štrovsenek pri Žalcu, ki ga je dal okrog leta 1585 na novo pozidati Jakob Strauss. G. M. Vischer; *Topographia Ducatus Stiriae*, 1681 (Wikimedia). Ljubljčan Strauss je leta 1558 magistriral iz svobodnih umetnosti in filozofije na Dunaju, leta 1565 pa je doktoriral iz medicine v Padovi.

jim lahko posvetimo nekaj več besed. Dne 6. marca 1580 imatrikuliranega Joahima Vrabica (Vrabicius) matrika artistov, denimo, opredeljuje kot Kranjca,²⁴⁸ a bi, tako kot njegov verjetni sorodnik Ludvik Vrabič, ki se je leta 1582 vpisal na univerzo v Tübingenu, lahko prihajal iz Goriške.²⁴⁹ Kot Goričan se je ob vpisu na tübingensko univerzo 14 let prej predstavil tudi Danijel »Vrabiscus«.²⁵⁰ Povezava oče – sin je po drugi strani znana v primeru Urbana Cuznerja st. in Urbana Cuznerja ml. Slednji se je v padovsko nemško nacijo artistov včlanil dve desetletji za svojim očetom²⁵¹ in leta 1590 tu doktoriral iz medicine. Pozneje je kot »deželni fizik« stopil v službo koroških deželnih stanov in leta 1645 umrl v Celovcu.²⁵² Manj kot leto dni za Urbanom Cuznerjem ml. sta postala artista nemške nacije Kranjec Jurij Verbec²⁵³ in tedanji rektor deželnostanovske šole v Ljubljani Nikodem Frischlin.²⁵⁴ Verbec, ki je prej študiral v Tübingenu – v tamkajšnji univerzitetni matriki je vpisan takoj za Bernardinom Barbom pl. Waxensteinom²⁵⁵ –, se je rodil v protestantski družini. Jurijev oče naj bi bil Luka

²⁴⁸ MNGA, str. 48, št. 406.

²⁴⁹ Elze, *Die Universität*, str. 97, št. 334. Enega od članov družine Vrabič, živeče v Ljubljani, opazimo pozneje v matriki dunajske univerze – Cindrič, *Ljubljanski izobraženci*, str. 398, št. 340.

²⁵⁰ Elze, *Die Universität*, str. 92, št. 139 (leto 1568).

²⁵¹ MNGA, str. 55, št. 472.

²⁵² Dedic, *Kärntner Exulanten*, str. 316; Matschinegg, *Österreicher*, str. 646, št. 2506.

²⁵³ 26. maja 1583 – MNGA, str. 56, št. 484.

²⁵⁴ 28. septembra 1583 – prav tam, str. 58, št. 497.

²⁵⁵ Elze, *Die Universität*, str. 96, št. 302, 303. O Bernardinu Barbu prim. Preinfalk, *Plemiške rodbine*, str. 12–13.

Verbec, ki je kljub drugačni verski usmerjenosti vse do smrti župnikoval v Dobropolju, župniji pod patronatom katoliškega deželnega kneza.²⁵⁶ Kot protestantska duhovnika sta delovala tudi Blaž in Mihael Verbec, Jurijeva domnevna stric in brat.²⁵⁷ Kar zadeva Frischlinovo imatrikulacijo, je vreden poudarka predvsem kontekst njegove poti v Italijo. Frischlin se je namreč s soglasjem kranjskih stanov pozno poleti 1583 napotil v Benetke, da bi dal tu tiskati nove knjige za ljubljansko deželnostanovsko šolo, nato pa je pot nadaljeval v Padovo, kjer se je 28. septembra 1583, kot že rečeno, pridružil artistom nemške nacije.²⁵⁸ V Ljubljano se je vrnil najpozneje konec novembra istega leta.²⁵⁹ Glede na povezanost družine Verbec z ljubljansko protestantsko skupnostjo²⁶⁰ lahko sklepamo, da sta se Jurij Verbec in Frischlin osebno poznala in se v Padovi tudi družila. Ob tem kaže dodati, da je bil v času njunega vpisa prokurator artistov Johann Morhard iz Tübingena.²⁶¹ V tübingenski tiskarni, ki je prešla z Ulricha Morharda st. oziroma njegove druge žene na Ulrichovega pastorka Georga Gruppenbacha,²⁶² je bilo v zadnjih dveh desetletjih 16. stoletja natisnjenih več slovenskih knjig.²⁶³ V ljubljanski protestantski krog sta spadali tudi družini Jurija Stekline in Lenarta Faschanga; njun vstop v nemško nacijo artistov sicer ločuje dobrih devet let. Medtem ko vpis Jurija Stekline spremlja datum 28. november 1587, je Faschangova imatrikulacija datirana s 6. aprilom 1597.²⁶⁴ Štiri leta in pol prej najdemo Faschanga med imatrikuliranimi v Tübingenu, kamor naj bi kot preceptor spremljal Herbarda Lamberga z Boštanja, leta 1593 izpričanega tudi med juristi v Padovi.²⁶⁵ Zaradi pripisa v padovski matriki k »magistru« Lenartu Faschangu, čigar oče je bil eden vidnejših kranjskih predikantov,²⁶⁶ vemo še, da se je Lenart posvetil medicini, opravljal službo zdravnika v Hollabrunnu v Spodnji Avstriji in umrl v Znojmu na Moravskem.²⁶⁷ Nasprotno je v domači deželi Kranjski kot zdravnik umrl Martin Rajgel (Reigel), član padovskih artistov od 24. novembra 1596 naprej.²⁶⁸ Martin, sin Jakoba Rajgla, je najprej študiral na dunajski univerzi, potem pa je študij nadaljeval na padovski artistski oziroma medicinski fakulteti, kjer je že v začetku leta 1597 doktoriral iz filozofije in medicine.²⁶⁹ Da je izhajal iz skromnih razmer, priča dejstvo, da so ga plačila vpisne takse oprostili tako na Dunaju kot v Padovi.²⁷⁰

²⁵⁶ Elze, *Die Universität*, str. 74; Smole, *Vicedomski urad* 2, str. 78, 241; Žabota, *Protestantizem*, str. 136, št. 12 [12] (leto 1578).

²⁵⁷ Mušič, Verbec. Prim. Dimitz, *Geschichte* III, str. 209.

²⁵⁸ MNGA, str. 58, št. 497.

²⁵⁹ Kidrič, Frischlin.

²⁶⁰ Prim. Žabota, *Protestantizem*, str. 315–316 (Verbetz/Verbez).

²⁶¹ MNGA, str. 56.

²⁶² Bezzel, Morhard.

²⁶³ Prim. *Korpus* 16, Gruppenbach (Georg).

²⁶⁴ MNGA, str. 71, št. 607; str. 106, št. 898.

²⁶⁵ Elze, *Die Universität*, str. 81, št. 71, 72; str. 100, št. 470, 471; MNGI, str. 65, št. 524.

²⁶⁶ Gre za Krištofa Faschanga, ki je deloval na Bledu in na gradu Nadlišek na Notranjskem, umrl pa v Ljubljani leta 1580. Prim. Elze, *Die Universität*, str. 81, št. 72.

²⁶⁷ MNGA, str. 106, št. 898. Prim. prav tam, str. 112, leto 1598.

²⁶⁸ Prav tam, str. 104, št. 888.

²⁶⁹ AG 1591–1600, str. 2010, št. 3188. Prim. Elze, *Die Universität*, str. 22.

²⁷⁰ Cindrič, *Ljubljanski izobraženci*, str. 397, št. 329; MNGA, str. 104–105, št. 888.

Plačila pristojbine ob včlanitvi v padovsko nemško nacijo artistov je vodstvo nacije oprostilo tudi Abrahamu Piscatorja iz Novega mesta, imatrikuliranega 3. novembra 1598.²⁷¹ Z Martinom Rajglom Piscatorja pravzaprav povezuje že vpis oziroma čas vpisa na dunajsko univerzo, 13. oktober 1593.²⁷² Vendar pa je imel Piscator takrat za seboj že nekaj let študija na univerzi v Gradcu. Tu ga leta 1589 srečamo med tamkajšnjimi slušatelji »humanistike«, maja 1592 med tistimi, ki so dosegli bakalavreat iz svobodnih umetnosti in filozofije, decembra 1592 pa med novimi magistri filozofije.²⁷³ Piscatorjev magistrski naziv navaja tudi padovska matrika.²⁷⁴ Glede na to, da je s pomočjo t. i. Emericianove štipendije na dunajski univerzi študiral medicino,²⁷⁵ lahko domnevamo, da je bil Piscator na Dunaju vsaj sprva Rajgllov mentor. Razlog, da je v Padovo odšel skoraj dve leti za svojim domnevnim *protégéjem*, pa je bila omenjena štipendija. Tej se je Piscator leta 1598 odrekel in vodstvo dunajske medicinske fakultete prosil, da bi gmotno podprlo njegovo študijsko pot v Italijo. Njegovo prošnjo so zavrnili, a je sredstva očitno dobil nekje drugje.²⁷⁶ Kmalu za Piscatorjem se je na študij medicine v Padovo odpravil še en Novomeščan, Gregor Raab, ki se kot novi član padovskih artistov pojavi 3. decembra 1598.²⁷⁷ Kot zdravnika so Raaba pozneje angažirali kranjski deželni stanovi.²⁷⁸ Poleg navedenih Faschanga, Rajgla, Piscatorja in Raaba so v zadnjem desetletju 16. stoletja zdravniško kariero v Padovi gradili Andrej Gribner s Ptuja in Andrej Bokalič (Bocalitius) iz Celja – izpričana v začetku devetdesetih let²⁷⁹ – ter Celjan Baltazar Strauss, prvič izpričan leta 1597.²⁸⁰ O slednjem vemo, da je bil sin učenega humanista in zdravnika Jakoba Straussa, ki je umrl v Celju leta 1590 in o katerem smo že govorili.²⁸¹ V letu, ko je umrl njegov oče, se je Baltazar vpisal na univerzo v Jeni,²⁸² kamor sta tega leta prišla študirat tudi štajerska plemiča Janez Sigismund in Felicijan Wagen.²⁸³ Trije drugi štajerski plemiči so bili navzoči pri Baltazarjevi »povzdignitvi« v doktorja 24. oktobra 1598, namreč Maksimilijan Schrattenbach, Ferdinand Welzer in Gotard Tattenbach.²⁸⁴ Po drugi strani je Baltazar sam dokumentiran kot priča pri izpitu in podelitvi doktorske časti Abrahamu Piscatorju 26. marca 1599.²⁸⁵ Kar zadeva Baltazarjevo zdravniško kariero, je znano, da je tudi on, tako kot Lenart Faschang, služboval v moravskem Znojmu.²⁸⁶

²⁷¹ MNGA, str. 111, št. 941.

²⁷² MUW 4, str. 39, št. 12, 13. Tudi tu Piscatorju ni bilo treba plačati takse.

²⁷³ MUG 1, str. 7, št. 38; str. 97, št. 106; str. 98, št. 119.

²⁷⁴ MNGA, str. 111, št. 941.

²⁷⁵ Cindrič, *Ljubljanski izobraženci*, str. 156–157.

²⁷⁶ Prav tam, str. 157.

²⁷⁷ MNGA, str. 112, št. 944.

²⁷⁸ Prim. Elze, *Die Universität*, str. 83, št. 85.

²⁷⁹ MNGA, str. 84, št. 719; str. 87, št. 740. O Gribnerju prim. še Matschinegg, *Österreicher*, str. 388, št. 1174, o Bokaličevi promociji pa AG 1591–1600, str. 1929, št. 3050.

²⁸⁰ MNGA, str. 105, št. 894.

²⁸¹ Prim. Simoniti, Strauss; Cindrič, *Ljubljanski izobraženci*, str. 153–154.

²⁸² Matschinegg, *Österreicher*, str. 574, št. 2129.

²⁸³ Prav tam, str. 599, št. 2264, 2266.

²⁸⁴ AG 1591–1600, str. 2148–2149, št. 3395.

²⁸⁵ Prav tam, str. 2175–2176, št. 3426.

²⁸⁶ Matschinegg, *Österreicher*, str. 574, št. 2129.

Člani bolonjske nemške nacije iz slovenskih dežel med letoma 1550 in 1600

Do leta 1562, ko je bolonjska nemška nacija, kot je bilo povedano v uvodu, za dobro desetletje prekinila svoje delovanje,²⁸⁷ naletimo v Bologni na šest oseb iz slovenskega prostora. Dve smo spoznali že pri obravnavi članov padovske nemške nacije juristov, namreč Janeza in Jurija iz šumberške veje rodbine Auersperg. Zanimivo je, da sta se Janez in Jurij v Padovi, kot kaže, vpisala skupaj (1. avgusta ali po 1. avgustu 1556),²⁸⁸ medtem ko njuna bolonjska vpisa ločuje (okoli) dveletno obdobje. Po podatkih iz *acta nationis*, ki jih je objavil Knod, se je Janez imatrikuliral leta 1554, Jurij, njegov mlajši brat, pa leta 1556.²⁸⁹ Istega leta kot Janez Auersperg je med novimi študenti bolonjske nemške nacije evidentiran Krištof Tattenbach z Olimja.²⁹⁰ Ob Juriju Auerspergu sta se leta 1556 včlanila v nemško nacijo v Bologni Ljubljancan Mihael Frankovič in Goričan Janez Kobenzl (Cobenzl).²⁹¹ Izhajala sta sicer iz različnih krajevnih in socialnih okolij – Frankovič je bil iz ljubljanske meščanske, Kobenzl pa iz goriške plemiške družine –, vendar sta se prek ljubljanskega škofa Urbana Textorja (1543–1558) zagotovo spoznala v Ljubljani, in to še preden sta odšla študirat na Dunaj: Kobenzl jeseni 1548, Frankovič spomladi 1549.²⁹² Lepa kariera se je obetala obema, tako Frankoviču kot Kobenzlu, ki je leta 1553 oziroma 1554 po priporočilu škofa Textorja, doma z goriškega Krasa, postal eden prvih gojencev jezuitskega zavoda Germanik v Rimu.²⁹³ Zaradi razmeroma zgodnje smrti v drugi polovici šestdesetih let je Frankovič karierno pot končal kot dekan ljubljanskega stolnega kapitlja,²⁹⁴ medtem ko se je Kobenzl, ki je umrl leta 1594, zlasti zaradi diplomatskih zaslug v službi Habsburžanov povzpел do položaja deželnega glavarja na Kranjskem.²⁹⁵ Leta 1560, štiri leta za Frankovičem, Kobenzlom in Jurijem Auerspergom s Šumberka, je svoje ime v bolonjsko matriko dodal štajerski plemič Jurij Leysser (Leisser).²⁹⁶ Njegova družina po očetovi strani se je v slovensko zgodovino zapisala predvsem po zaslugi prednikov našega polihistorja Janeza Vajkarda Valvasorja. Jurijev ded, Jurij I., je bil praprapraded Janeza Vajkarda, njegov oče Maksimilijan Valvasorjev prapraded, brat Viljem pa Valvasorjev praded.²⁹⁷ Večji del 16. stoletja so bili Leysserji zastavni imetniki gradu

²⁸⁷ Kljub nedelovanju nacije so posamezni »nemški« študenti še vedno prihajali študirat na bolonjsko univerzo. Brizzi, Aspetti, str. 34.

²⁸⁸ MNGI, str. 10, št. 65; str. 11, št. 66.

²⁸⁹ Knod, *Deutsche Studenten*, str. 56, št. 143, 144.

²⁹⁰ Prav tam, str. 571, št. 3809.

²⁹¹ Prav tam, str. 132, št. 925; str. 258, št. 1781.

²⁹² MUW 3, str. 84, št. 21; str. 86, št. 58. Prim. Cavazza, Giovanni Cobenzl, str. 145–146; Cindrič, *Ljubljanski izobraženci*, str. 90.

²⁹³ Prim. Schmidt P., *Das Collegium*, str. 265; Cavazza, Giovanni Cobenzl, str. 146–147; Belić, Prva tri desetletja, str. 210–211.

²⁹⁴ Žnidaršič Golec, *Duhovniki*, str. 244.

²⁹⁵ Cavazza, Giovanni Cobenzl, str. 149–152. Prim. Seražin, Štanjelski grad, str. 170, op. 14; str. 171–174.

²⁹⁶ Knod, *Deutsche Studenten*, str. 299, št. 2059. Prim. Matschinegg, *Österreicher*, str. 458, št. 1522.

²⁹⁷ Golec, *Valvasorji*, str. 142, 143, op. 551, 145.

Forhtenek pri Šoštanju; leta 1575 sta imela Jurijeva brata Viljem in Ferdinand poleg forhteneškega gospostva v zastavi tudi deželnoknežji urad Žalec.²⁹⁸

Slika 6: Janez Kobenzl, rojen 1530 v Štanjelu, umrl 1594 v Regensburgu (Europeana.eu).

Po vnovičnem začetku delovanja nacije (1573) zasledimo do srede osemdesetih let 16. stoletja v njeni matriki več oseb, o katerih je v zvezi s študirajočimi v Padovi že tekla beseda. Marca 1574 so se naciji pridružili Jurij Bernard, Friderik in Bernardin Herberstein z Neuburga in Hrastovca,²⁹⁹ Andrej Auersperg s Šumberka³⁰⁰ ter Wolfgang Stubenberg in Jurij Khisl.³⁰¹ Glede na to, da so ti plemiči konec aprila 1574 izpričani kot novi člani nemške nacije v Sieni,³⁰² sklepamo, da so, kot je bilo že rečeno, del poti po Italiji opravili skupaj, najbrž vsi pod mentorstvom Lenarta Merheriča. Pot v Padovo ter nato v Bologno in Sieno je v prvi polovici sedemdesetih let 16. stoletja vodila tudi, denimo, Ferdinanda Ehingerja von Balzheima in njegovega učitelja Martina Brennerja, poznejšega vplivnega škofa v Seckauu in rekatolizacijskega »apostola Štajerske«.³⁰³ Dne 31. oktobra 1572 v matriki padovske nemške nacije juristov vpisana Ehinger in Brenner³⁰⁴ sta iz Padove v Bologno in naprej v Sieno potovala z Johannesom Liebrom in Georgom Welderjem. Tako Lieber in Welder kot Ehinger in Brenner, ki je bil očitno učitelj in spremljevalec vseh treh, so prihajali iz dežele Baden-Württemberg.³⁰⁵ V Bologni jih srečamo

²⁹⁸ Prav tam, str. 143–145.

²⁹⁹ *La Matricola*, str. 90, št. 83; str. 91, št. 84, 85. Vsi trije so se vpisali 3. marca 1574.

³⁰⁰ Prav tam, str. 91, št. 86 (24. marec 1574).

³⁰¹ Prav tam, str. 91, št. 87; str. 105, št. 383 (24. marec 1574). 19. marca naj bi se vpisal Merherič – prav tam, str. 105, št. 384.

³⁰² MDNS, stp. 47, št. 176–178; stp. 48, št. 180, 181; stp. 49, št. 210. Čeprav dan imatrikulacije pri Khislu ni naveden – oseba pred njim naj bi se imatrikulirala 9. aprila, oseba za njim pa 27. aprila – je zelo verjetno, da se je mladi Khisl v siensko matriko vpisal na isti dan kot drugih pet plemičev, tj. 28. aprila ali kvečjemu kak dan prej.

³⁰³ Prim. Eder, Brenner, Martin.

³⁰⁴ MNGI, str. 201, št. 2257, 2258.

³⁰⁵ V zadevni matriki sta označena kot »Ulmensis«, torej sta bila iz Ulma. Prav tam, str. 212, št. 2387, 2388. Brenner je bil doma iz Dietenheima, Ehinger pa z bližnje graščine Balzheim.

8. marca 1574, v Sieni pa osem dni pozneje.³⁰⁶ Ni nemogoče, da bi se Brenner in »naš« Merherič seznanila in si izmenjala mentorske izkušnje že v Padovi, čeprav sta bila, kar zadeva veroizpoved, na nasprotnih bregovih.³⁰⁷ Sploh je videti, da protestantsko opredeljeni študenti iz slovenskih dežel in njihovi učitelji niso imeli večjih težav zaradi vere niti v Bologni, ki je postala del Papeške države v času t. i. italijanskih vojn, konkretnije pod papežem Julijem II. (1506).³⁰⁸ Za zdaj znano izjemo predstavljata Viljem Gall z Rožeka in Janez Stubenberg z Vurberka, vpisana v matriko bolonjske nemške nacije 6. oziroma 8. aprila 1589.³⁰⁹ Drugače kot nemalo tistih študentskih popotnikov, ki so obiskali tudi univerzo v Sieni, sta se Viljem Gall in Janez Stubenberg v Bologni ustavila na poti nazaj iz Siene oziroma Rima. V Bologno sta prispela 17. februarja 1589,³¹⁰ njuno članstvo v sienski nemški naciji pa je dokumentirano nekaj dni prej, 12. februarja 1589.³¹¹ V zvezi s Padovo poznamo na drugi strani zgolj datum, ko se je kot jurist nemške nacije tam imatrikuliral Janez Stubenberg, tj. 20. oktober 1584,³¹² medtem ko o morebitnem študijskem bivanju Viljema Galla v Padovi še nimamo podatkov. Kakorkoli, iz dveh pisem deželnih stanov Kranjske 10. marca 1589, naslovljenih na nadvojvodo Karla in na kranjskega deželnega glavarja, izvemo, da so Galla in Stubenberga po njunem prihodu v Bologno aretirali.³¹³ Ko so stanovi pisali omenjeni pismi, Stubenberg ni bil več v zaporu, a je čakal na zaslišanje pred papeško inkvizicijo, še vedno zaprtemu Gallu pa je takšno zaslišanje grozilo.³¹⁴ Leta 1542 ustanovljena »sveta inkvizicija« je sicer v prvi vrsti bedela nad univerzitetnimi predavatelji, pri čemer so morali od konca Tridentinskega koncila (1545–1563) oziroma od leta 1564 naprej potrjevati katoliško pravovernost z javno izpovedjo vere (*professio fidei*) tudi doktoranti.³¹⁵ Na vprašanje o razlogih in okoliščinah Gallove in Stubenbergove aretacije, ki naj bi jo ukazal papeški vicelegat, bo seveda mogoče odgovoriti potem, ko se bo našel še kak dovolj poveden in avtentičen vir. Do takrat ostajajo na voljo štirje dokumenti: omenjeni pismi kranjskih deželnih stanov, njihov dopis štajerskim deželnim stanovom z dne 11. marca 1589 in odgovor štajerskih deželnostanovskih poverjenikov šest dni pozneje.³¹⁶

³⁰⁶ *La Matricola*, str. 105, št. 378–381.

³⁰⁷ Prim. Mlinarič, *Prizadevanje*, str. 11–35; Kidrič, Merherič.

³⁰⁸ Prim. Milza, *Zgodovina*, str. 357–359. O avtonomiji univerze, zlasti njenih profesorjev, v 16. stoletju jedrnato Giacomelli, *L'età moderna*, str. 13–14.

³⁰⁹ *La Matricola*, str. 98, št. 234; str. 147, št. 1475. Prim. Toš, *Die Stubenberger*, str. 306, op. 1138.

³¹⁰ SI AS 2, šk. 99, fasc. 54/15, sn. 2, dopis nadvojvodu Karlu z dne 10. marca 1589.

³¹¹ MDNS, stp. 99, št. 1674; stp. 100, št. 1690.

³¹² MNGI, str. 46, št. 370. Prim. Matschinegg, *Österreicher*, str. 581, št. 2167; Toš, *Die Stubenberger*, str. 306, op. 1138.

³¹³ SI AS 2, šk. 99, fasc. 54/15, sn. 2, dopis nadvojvodu Karlu z dne 10. marca 1589. Na dopis me je opozoril kolega Vanja Kočevar. Za ta in nekaj drugih namigov se mu na tem mestu iskreno zahvaljujem.

³¹⁴ Prav tam. Prim. Žvanut, *Od viteza*, str. 64.

³¹⁵ Giacomelli, *L'età moderna*, str. 13. Prim. De Benedictis, *La fine*, str. 217–218. Enako je veljalo za doktorante padovske univerze.

³¹⁶ SI AS 2, šk. 99, fasc. 54/15, sn. 2. Dopis Stubenbergovega osebnega imena ne navaja, njegovo identiteto razkrivajo podatki iz matrik.

$$1589 \frac{10}{3}$$

Sachleuchtigster Erzherrzog.

Quindici stoviglie e 2 rubriche,

E: fuit: dicit: fuit videri debet
 fuit: te dicit: in fidei: p^{er} p^{er}
 fuit: a m^ultis reprobant.

Mr. Warden, ~~the~~ ^{"Sip" tag}, Bong juwip

20th Bariff, wir stoo, wir sind

Don't put yourself into landman's

von Garmen in Ballen zu Knödel

roß, solich, Dm, Willahin, ab on

right along, I'm afraid, as on
and various things from the St.

und meine jungen Herrn von St.
Bach haben malakisch

Greg, bomb engraver, refashioning
to old willow, small Italian

and life willow, and William g
and the same Bonham

reis, von Rom auf Bonnam

Storhamm, Von Dr. ~~Salz~~ Vicelegat

daß es, samst grüßte den Tag.

St. Paul, ni gang buisofan g

for the first migration: *Parus*

... von Stübberg, der an

gibt die die Inquisition überhand

Sitz in der Tagung der Kommission
für die Ex-Offiziere der Armee

Gedanken für: Ein Fall aber noch
die ... (ist) mit ...

small skinning (i dog not found)
 1st 1st 2nd 3rd 4th 5th 6th 7th 8th 9th 10th 11th 12th 13th 14th 15th 16th 17th 18th 19th 20th 21st 22nd 23rd 24th 25th 26th 27th 28th 29th 30th 31st 32nd 33rd 34th 35th 36th 37th 38th 39th 40th 41st 42nd 43rd 44th 45th 46th 47th 48th 49th 50th 51st 52nd 53rd 54th 55th 56th 57th 58th 59th 60th 61st 62nd 63rd 64th 65th 66th 67th 68th 69th 70th 71st 72nd 73rd 74th 75th 76th 77th 78th 79th 80th 81st 82nd 83rd 84th 85th 86th 87th 88th 89th 90th 91st 92nd 93rd 94th 95th 96th 97th 98th 99th 100th 101st 102nd 103rd 104th 105th 106th 107th 108th 109th 110th 111th 112th 113th 114th 115th 116th 117th 118th 119th 120th 121st 122nd 123rd 124th 125th 126th 127th 128th 129th 130th 131st 132nd 133rd 134th 135th 136th 137th 138th 139th 140th 141st 142nd 143rd 144th 145th 146th 147th 148th 149th 150th 151st 152nd 153rd 154th 155th 156th 157th 158th 159th 160th 161st 162nd 163rd 164th 165th 166th 167th 168th 169th 170th 171st 172nd 173rd 174th 175th 176th 177th 178th 179th 180th 181st 182nd 183rd 184th 185th 186th 187th 188th 189th 190th 191st 192nd 193rd 194th 195th 196th 197th 198th 199th 200th 201st 202nd 203rd 204th 205th 206th 207th 208th 209th 210th 211th 212th 213th 214th 215th 216th 217th 218th 219th 220th 221st 222nd 223rd 224th 225th 226th 227th 228th 229th 230th 231st 232nd 233rd 234th 235th 236th 237th 238th 239th 240th 241st 242nd 243rd 244th 245th 246th 247th 248th 249th 250th 251st 252nd 253rd 254th 255th 256th 257th 258th 259th 260th 261st 262nd 263rd 264th 265th 266th 267th 268th 269th 270th 271st 272nd 273rd 274th 275th 276th 277th 278th 279th 280th 281st 282nd 283rd 284th 285th 286th 287th 288th 289th 290th 291st 292nd 293rd 294th 295th 296th 297th 298th 299th 300th 301st 302nd 303rd 304th 305th 306th 307th 308th 309th 310th 311th 312th 313th 314th 315th 316th 317th 318th 319th 320th 321st 322nd 323rd 324th 325th 326th 327th 328th 329th 330th 331st 332nd 333rd 334th 335th 336th 337th 338th 339th 340th 341st 342nd 343rd 344th 345th 346th 347th 348th 349th 350th 351st 352nd 353rd 354th 355th 356th 357th 358th 359th 360th 361st 362nd 363rd 364th 365th 366th 367th 368th 369th 370th 371st 372nd 373rd 374th 375th 376th 377th 378th 379th 380th 381st 382nd 383rd 384th 385th 386th 387th 388th 389th 390th 391st 392nd 393rd 394th 395th 396th 397th 398th 399th 400th 401st 402nd 403rd 404th 405th 406th 407th 408th 409th 410th 411th 412th 413th 414th 415th 416th 417th 418th 419th 420th 421st 422nd 423rd 424th 425th 426th 427th 428th 429th 430th 431st 432nd 433rd 434th 435th 436th 437th 438th 439th 440th 441st 442nd 443rd 444th 445th 446th 447th 448th 449th 450th 451st 452nd 453rd 454th 455th 456th 457th 458th 459th 460th 461st 462nd 463rd 464th 465th 466th 467th 468th 469th 470th 471st 472nd 473rd 474th 475th 476th 477th 478th 479th 480th 481st 482nd 483rd 484th 485th 486th 487th 488th 489th 490th 491st 492nd 493rd 494th 495th 496th 497th 498th 499th 500th 501st 502nd 503rd 504th 505th 506th 507th 508th 509th 510th 511th 512th 513th 514th 515th 516th 517th 518th 519th 520th 521st 522nd 523rd 524th 525th 526th 527th 528th 529th 530th 531st 532nd 533rd 534th 535th 536th 537th 538th 539th 540th 541st 542nd 543rd 544th 545th 546th 547th 548th 549th 550th 551st 552nd 553rd 554th 555th 556th 557th 558th 559th 560th 561st 562nd 563rd 564th 565th 566th 567th 568th 569th 570th 571st 572nd 573rd 574th 575th 576th 577th 578th 579th 580th 581st 582nd 583rd 584th 585th 586th 587th 588th 589th 590th 591st 592nd 593rd 594th 595th 596th 597th 598th 599th 600th 601st 602nd 603rd 604th 605th 606th 607th 608th 609th 610th 611th 612th 613th 614th 615th 616th 617th 618th 619th 620th 621st 622nd 623rd 624th 625th 626th 627th 628th 629th 630th 631st 632nd 633rd 634th 635th 636th 637th 638th 639th 640th 641st 642nd 643rd 644th 645th 646th 647th 648th 649th 650th 651st 652nd 653rd 654th 655th 656th 657th 658th 659th 660th 661st 662nd 663rd 664th 665th 666th 667th 668th 669th 670th 671st 672nd 673rd 674th 675th 676th 677th 678th 679th 680th 681st 682nd 683rd 684th 685th 686th 687th 688th 689th 690th 691st 692nd 693rd 694th 695th 696th 697th 698th 699th 700th 701st 702nd 703rd 704th 705th 706th 707th 708th 709th 710th 711th 712th 713th 714th 715th 716th 717th 718th 719th 720th 721st 722nd 723rd 724th 725th 726th 727th 728th 729th 730th 731st 732nd 733rd 734th 735th 736th 737th 738th 739th 740th 741st 742nd 743rd 744th 745th 746th 747th 748th 749th 750th 751st 752nd 753rd 754th 755th 756th 757th 758th 759th 760th 761st 762nd 763rd 764th 765th 766th 767th 768th 769th 770th 771st 772nd 773rd 774th 775th 776th 777th 778th 779th 780th 781st 782nd 783rd 784th 785th 786th 787th 788th 789th 790th 791st 792nd 793rd 794th 795th 796th 797th 798th 799th 800th 801st 802nd 803rd 804th 805th 806th 807th 808th 809th 810th 811th 812th 813th 814th 815th 816th 817th 818th 819th 820th 821st 822nd 823rd 824th 825th 826th 827th 828th 829th 830th 831st 832nd 833rd 834th 835th 836th 837th

Leifer Bedrückung gleiches Pro

procediorns: ungaltes Wende

Stadtm. aber von allen Seiten

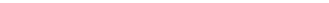
mit allem Bey³ Ehrlich'schen Coloss

und Nationen, sondern auf 6

den Weisungen und gefolgt, Gaidon

Donabain an t-áiríon / warden: G.

Dr. Gray, an

stanem nadvicuje di Krulj glade težav, v kateri

Gall z Rožeka in Janez Stubenberk z Vurbe

Gall z Rožeka in Janez Stubenberg z Vurberga (Zbornica, 54/15, sn. 2).

. 54/15, sn. 2).

Donnerstagstag, 2. Februar
1871

1. Päpstin, Genghis Khan

Slika 7: Koncept pisma kranjskih deželnih stanov nadvojvodi Karlu glede težav, v katere naj bi v papeški Bologni zaradi vere zašla Viljem Gall z Rožeka in Janez Stubenberg z Vurberka, 10. marec 1589, prva stran (SI AS 2, šk. 99, fas. 54/15, sn. 2).

Za razumevanje motivacijskega ozadja študijskih potovanj plemičev iz »nemških dežel« po Italiji v obravnavanem času je še zlasti pomembno pismo nadvojvodi Karlu. Ozadje odstira nekaj poudarkov, ki so jih v prošnji za posredovanje pri papežu izpostavili stanovi in ki jih v knjigi *Od viteza do gospoda* precej izčrpno povzema Maja Žvanut:³¹⁷ »Že od nekdaj so ne le pri krščanskih narodih, ampak tudi pri modrih in učenih poganih v navadi popotovanja v tujino in obiskovanje znamenitih visokih šol v tujih deželah, še posebno pri mladih plemičih, ki so svobodni in prosti, odprti in dovzetni za plemenito znanje izkušenih in modrih ljudi. Pri tem pa ne dobijo le znanja, marveč spoznajo tudi mnoge narode in se naučijo vseh mogočih hvalevrednih reči, ki jih bodo lahko uporabili v službi domovini za njeno kar najboljše vodenje.«³¹⁸ V zvezi s sramotnim dogodkom, kot je bil zanje odvzem prostosti mlademu Gallu in njegovemu mentorju Stubenbergu,³¹⁹ pa se stanovi sprašujejo, ali naj se bolonjsko »visoko šolo in druge v Italiji, ob tako sovražnem vedenju, sploh še obiskuje. Nemcem in drugim bo težko zaupati italijanskim univerzam, predvsem pa jim privoščiti denar. Z enakim neprijateljstvom naj računajo tudi Italijani v nemških deželah, vendar, resnici na ljubo, Italijani bi mnogo lažje pogrešali Nemčijo kot obratno.«³²⁰ Napetosti so se sčasoma umirile, Gall in Stubenberg sta še nekaj časa po izpustitvi ostala v Bologni,³²¹ vseeno pa se v zadnjem desetletju 16. stoletja na plemiče s slovenskega ozemlja nanaša le malo bolonjskih imatrikulacij.³²²

Med neplemiči iz slovenskega prostora, ki so v nemško nacijo v Bologni vstopili v osemdesetih in devetdesetih letih 16. stoletja, po časovni bližini njunega vpisa z vpisom Viljema Galla izstopata Ljubljčančana Janez Krstnik in Andrej Curtoni (Cortoni).³²³ Po vsej verjetnosti gre za brata, sinova ljubljanskega meščana, lekarnarja in gostilničarja Jakoba Curtonija (de Curtoni), ki je v glavnem mestu Kranjske županoval med letoma 1587 in 1591,³²⁴ torej v času, ko sta Janez Krstnik in Andrej študijsko potovala po Italiji. Če sta v Bologni izpričana poldrugi mesec pred Gallom, 25. februarja 1589,³²⁵ pa njuno imatrikulacijo v Sieni spremlja isti datum kot imatrikulacijo Galla in Gallovega poznejšega sozapornika v Bologni, Janeza Stubenberga, namreč 12. februar 1589.³²⁶ Brata Curtoni sta torej zapustila Sieno pred omenjenima plemičema. Še pred obiskom Siene se je Janez Krstnik mudil tudi v Perugii, kjer je v matriki tamkajšnje nemške nacije vpisan 4. decem-

³¹⁷ Žvanut, *Od viteza*, str. 64–65.

³¹⁸ Prav tam, str. 64. Prim. Kočevar, Družbena in identitetna, str. 137–138.

³¹⁹ »[...] neben angedeutem seinem Patrono dem von Stubenberg« – SIAS 2, šk. 99, fasc. 54/15, sn. 2, dopis nadvojvodi Karlu z dne 10. marca 1589.

³²⁰ Žvanut, *Od viteza*, str. 64–65.

³²¹ Glej zgoraj op. 309.

³²² Prim. *La Matricola*, str. 99, št. 258; str. 169, št. 2143; str. 172, št. 2215.

³²³ Prav tam, str. 146, št. 1455, 1457.

³²⁴ Fabjančič, *Zgodovina* 2, str. 246–250, 254, 257. Prim. Suhadolnik – Anžič, *Mestni trg*, str. 95.

³²⁵ *La Matricola*, str. 146, št. 1455, 1457.

³²⁶ MDNS, stp. 100, št. 1691, 1692. Prim. Toš, *Die Stubenberger*, str. 306, op. 1138.

bra 1586, v tamkajšnji matriki »zunanjih študentov« pa 4. novembra 1587.³²⁷ Ob Janezu Krstniku in Andreju Curtoniju – Andrej je po očetovi smrti (1591) prevzel gostilno na današnjem Mestnem trgu 9 v Ljubljani³²⁸ – pritegne našo pozornost Tobija Fabricius, svetnik salzburškega nadškofa, saj se je v Sieni in Bologni imatrikuliral skupaj s Curtonijema.³²⁹ Glede na to, da je Fabricius jeseni 1585 prišel v Perugia, kot kaže, v družbi Jožefa Lamberga z Ortneka in Ottensteina,³³⁰ lahko domnevamo, da ga je z Janezom Krstnikom Curtonijem povezal Lamberg.³³¹ Vsekakor je Fabriciusa in Janeza Krstnika vodila pot naprej v Sieno in potem v Bologno. Tako morda ni naključje, da je bil v času županovanja Jakoba Curtonija za učitelja pri ljubljanski stolnici imenovan Salzburžan Gregor Derflinger.³³² V matrikah navedenih univerz Derflingerja resda ni, vendar naletimo v teh matrikah na več drugih oseb z območja Salzburga.³³³

Iz ljubljanske meščanske družine, ki pa je bila v nasprotju z družino Curtoni izrazito protestantska,³³⁴ je prihajal tudi Janez Stettner, član bolonjske nemške nacije od jeseni 1597.³³⁵ Kot je mogoče sklepati iz njegovega vpisa v matriko sienske nemške nacije 28. aprila 1596, je pred imatrikulacijo več kot leto dni preživel v Sieni.³³⁶ Študirati je začel dobra tri leta prej v Tübingenu,³³⁷ od koder se je napotil v Padovo, kjer se je kot študent prava vpisal 27. decembra 1595,³³⁸ tu ali kje drugje naj bi tudi doktoriral.³³⁹ Prav tako je v Tübingenu (od septembra 1592) in Padovi (od najpozneje februarja 1595) študiral Janezov brat ali bratranec Krištof Stettner.³⁴⁰ Nekaj časa sta bila očitno tudi Stettnerja, podobno kot Curtonija, študijska tovariša vsaj enemu plemiču iz njune dežele, namreč Erazmu Harrerju, čigar starši ali sorodniki so imeli proti koncu 16. stoletja dvorec Novi dvor v Predddvoru.³⁴¹ Erazem Harrer se je padovskim juristom pridružil novembra 1596,³⁴² torej skoraj leto dni

³²⁷ MDNP, str. 30, št. 100; *Studenti a Perugia*, str. 197, št. 2246.

³²⁸ Fabjančič, *Zgodovina* 2, str. 248–249; Suhadolnik – Anžič, *Mestni trg*, str. 95.

³²⁹ Prim. Matschinegg, *Österreicher*, str. 336, št. 883.

³³⁰ MDNP, str. 28, št. 72, 73.

³³¹ O Jožefu in njegovih že zgoraj omenjenih študijskih sopotnikih v Bologni prim. *La Matricola*, str. 96, št. 185–187; str. 136, št. 1136 (mentor Hieronim Megiser ml.).

³³² Fabjančič, *Zgodovina* 2, str. 249.

³³³ Za osemdeseta leta 16. stoletja prim. MDNP, str. 28, št. 74–76; MDNS, stp. 36, št. 18; stp. 96, št. 1565; stp. 101, št. 1729; stp. 102, št. 1741; *La Matricola*, str. 147, št. 1469, 1470.

³³⁴ O katolištvu Curtonijev, natančneje Jakoba Curtonija, prim. Fabjančič, *Zgodovina* 2, str. 248. O Stettnerjih oziroma leta 1599 umrlem Marku Stettnerju ml., trgovcu ter ljubljanskem sodniku in županu, Fabjančič, *Zgodovina* 2, str. 220–222; Žabota, *Protestantizem*, str. 336–339.

³³⁵ *La Matricola*, str. 171, št. 2181 (brez navedbe točnega datuma).

³³⁶ MDNS, stp. 132, št. 2654.

³³⁷ Elze, *Die Universität*, str. 100, št. 484.

³³⁸ MNGI, str. 422, št. 4919.

³³⁹ Theodor Elze piše, da je Stettner v Padovo prišel že kot doktor obojega prava – Elze, *Die Universität*, str. 83, št. 81 –, a gre pri zadevnih navedkih za mlajše pripise. Prim. MNGI, str. 71 (omemba Stettnerja kot prokuratorja nacije). V padovskih *Acta graduum* (AG) za čas med letoma 1566 in 1600 zapisa o Stettnerjevi promociji nismo našli.

³⁴⁰ Elze, *Die Universität*, str. 81–82, št. 75; str. 100, št. 475; MNGI, str. 432, št. 5040.

³⁴¹ Prim. Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 222 (Novi grad v Predddvoru oziroma Predddvor).

³⁴² MNGI, str. 431, št. 5032.

za Janezom in manj kot tri mesece pred Krištofom Stettnerjem, Janez in Erazem pa sta bila jeseni 1597 nato skupaj v Bologni.³⁴³ Študijske postaje Padova – Siena – Bologna so z Janezom Stettnerjem tesneje povezovale tudi Jakoba Bobka,³⁴⁴ člana kroparske oziroma radovljiške družine, iz katere je izšel Gašper Bobek, prošt ljubljanskega stolnega kapitlja ter škof v Pičnu (1631–1634).³⁴⁵ V Sieni sta se Janez Stettner in Jakob Bobek imatrikulirala na isti dan, 28. aprila 1596.³⁴⁶ Bodoči višji duhovščini ljubljanske škofije sta po drugi strani pripadala Gorenjec Andrej Kralj in Korošec Jakob Arzt, ki ju leta 1593 srečamo skupaj tako v Sieni kot Bologni.³⁴⁷ O Arztu vemo, da je leta 1589 v Gradcu prejel bakalavreat svobodnih umetnosti in filozofije³⁴⁸ in da je čez slaba štiri leta po krajšem bivanju v Sieni doktoriral na bolonjski univerzi. V doktorja civilnega prava je bil promoviran 20. maja 1593.³⁴⁹ Na to, da se je Arzt začasno ustalil v Bologni, bi utegnil kazati njegov angažma, o katerem beremo v analih *nationis germanicae Bononiae* za leto 1596.³⁵⁰ V ostrem sporu med nacio ter njenim prvim svétnikom Danielom Grenzingom in njegovi-mi somišljeniki – zagrešili naj bi božji rop – se je Arzt angažiral kot zagovornik »upornikov«.³⁵¹ Eden vidnejših članov nacije je bil tedaj Oktavij Panizoll (Panizzolo) iz Gorice,³⁵² poznejši kranjski deželni vicedom. Prav v času, ko je začel Panizoll na Kranjskem opravljati službo vicedoma (1609),³⁵³ se je Arzt, ki je medtem postal generalni vikar ljubljanske škofije, v prestolnici Kranjske prepiral s škofom Tomažem Hrenom. Ta spor se je končal z Arztovim odstopom leta 1611.³⁵⁴ Šest let pozneje se je digniteti ljubljanskega stolnega prošta, s katero se je ponašal od leta 1603, v nič kaj prijateljskem ozračju odpovedal tudi Arztov študijski sopotnik Kralj.³⁵⁵ Kar zadeva študij, ostaja pri Kralju odprto vprašanje kraja dodelitve doktorata iz filozofije in obojega prava. Kot doktorja ga predstavlja že notica (pripis?) v matriki nemške nacije juristov v Padovi ob njegovem vpisu 24. maja 1593.³⁵⁶

³⁴³ *La Matricola*, str. 171, št. 2185. Tudi dan Harerrijevega vpisa ni naveden, vendar gre, sodeč po datumih pred in za njegovim vpisom, za september ali prvo polovico oktobra 1597.

³⁴⁴ MNGI, str. 424, št. 4938 (7. marec 1596); MDNS, stp. 132, št. 2656 (28. april 1596); *La Matricola*, str. 168, št. 2106 (19. oktober 1596).

³⁴⁵ Žnidaršič Golec, *Kariere*, str. 8–9, 37, 70–71.

³⁴⁶ MDNS, stp. 132, št. 2654, 2656.

³⁴⁷ Prav tam, stp. 120, št. 2281, 2282 (6. april 1593); ASB, Registri di atti del Collegio civile, reg. 37; *La Matricola*, str. 158, št. 1182, 1183 (po 14. aprilu 1593).

³⁴⁸ MUG 1, str. 95, št. 43. Prim. nekoliko drugačno datacijo v Matschinegg, *Österreich*, str. 170, št. 73.

³⁴⁹ Matschinegg, *Österreich*, str. 170, št. 73. Arzt je torej doktoriral že kakšen mesec dni po prihodu v Bologno.

³⁵⁰ *Annales*, str. 75–76.

³⁵¹ Prim. prav tam, str. 49–50, 65, 75–76.

³⁵² Prav tam, str. 75; *La Matricola*, str. 88, št. 32.

³⁵³ Prim. Smole, *Vicedomski urad* 1, str. V.

³⁵⁴ Prim. Žnidaršič Golec, *Kapiteljski arhiv*, str. 183, 197; Miklavčič, Sontner.

³⁵⁵ Ambrožič, Prošti, str. 88. Prim. Miklavčič, Sontner; Žnidaršič Golec, *Kariere*, str. 37.

³⁵⁶ MNGI, str. 395, št. 4571.

Sklepne ugotovitve

V treh obravnavanih nemških nacijah, dveh padovskih in eni bolonjski, je v drugi polovici 16. stoletja pridobilo članstvo okoli 150 mladeničev (in mož),³⁵⁷ večinom plemičev, ki so izvirali s slovenskega ozemlja ali prihajali iz družin, ki so imele tu posest. Raziskava je pokazala, da se je večji del teh ljudi napotil v Padovo in/ali Bologno v sklopu študijske poti in da se je večina dlje časa zadržala v Padovi kot v Bologni. Sredi 16. stoletja se je začejalo obdobje množičnejših plemiških potovanj, za katera se je v zgodovinopisju poleg izraza *grand tour* uveljavil zlasti izraz kavalirsko potovanje.³⁵⁸ V Evropi je tedaj postalo modno, da so mladi plemiči, stari povprečno 16 let, po končanem šolanju v domači deželi odhajali študirat na tuje univerze, kjer pa njihov cilj navadno ni bil dosega akademskega naslova. Predavanja na univerzah so obiskovali – kolikor so jih – predvsem zato, da bi si nabrali nekaj tistega znanja, ki bi jim koristilo pri njihovi poznejši karieri. K »uporabnemu znanju« je sodilo v prvi vrsti védenje s področij civilnega in cerkvenega prava, po poučevanju katerih sta velik ugled uživali ravno univerzi v Padovi in Bologni. Potovati v tidve univerzitetni mesti in dlje proti jugu Italije, vsaj do Rima, pa je bilo pomembno tudi zaradi umetnosti in kulture, ki naj bi jo mladeniči spoznavali »na terenu«, v skupini, pod nadzorom učitelja ali izkušenejšega spremljevalca. Preceptorji, domači ali najeti v kraju študija, naj bi poskrbeli, da bi se njihovi varovanci (na)učili jezika dežele, v kateri so študirali, hodili h glasbenemu pouku ter se vadili v jahanju, sabljanju in plesu.³⁵⁹ V preučevani dobi je plemiško izobraževanje na tujem ostajalo sicer pretežno vezano na univerzitetna okolja; v ožji socialni svet plemiških kolegijev in akademij se je njegovo težišče premaknilo v naslednjem stoletju.³⁶⁰ Tudi zato je v zvezi z drugo polovico 16. stoletja ustrežnejše kot o kavalirskih potovanjih govoriti o študijskih potovanjih (plemičev),³⁶¹ pri čemer kaže opomniti, da je po letu 1578 del plemiškega naraščaja notranjeavstrijskih dežel namesto na študij v tujino odhajal služiti in pridobivati izkušnje v Vojno krajino.³⁶² Plemiče, ki smo jih srečali v Padovi in Bologni, so po končani študijski poti običajno čakale dolžnosti in pravice zemljiških gospodov in članov deželnih stanov, neredko pa tudi angažma v službi vladarja. Kar zadeva preučevane može neplemiškega rodu – teh je bila slaba petina –, so sestavljali večino tisti iz uglednejših ljubljanskih družin (Budina, Frankovič, Gebhardt, Steklina, Stettner, Curtoni). Med padovskimi artisti, natančneje padovskimi študenti medicine, in med člani bolonjske nemške nacije naletimo poleg tega na tri Novomeščane, po dva Radovljičana in Celjana, enega Ptujčana ter enega Korošca. Domačega meščanskega rodu so bili po večini tudi učitelji, tako na primer Samuel Budina, Jakob Strauss in Lenart Faschang. Med preceptorji tujega rodu izstopa učenil Stuttgartčan Hieronim Megiser.

³⁵⁷ Vseh v prispevku navedenih oseb je več, vendar so bile nekatere pritegnjene v razpravo iz kontekstualnih razlogov.

³⁵⁸ Prim. Leibetseder, *Kavalierstour*, str. 2. O terminološki problematiki, zadevajoči zgodnji novi vek, prav tam, str. 3.

³⁵⁹ Heiß, *Standeserziehung*, str. 398–399.

³⁶⁰ Prim. Matschinegg, *Österreicher*, str. 61.

³⁶¹ Heiß, *Standeserziehung*, str. 399.

³⁶² Pferschy, *Gemeinschaftsinn*, str. 62–63.

Dognanja, nastala na podlagi pretresa študijskih in osebnih vezi med osebami, zajetimi v raziskavo, je mogoče strniti v nekaj točk. Prva ugotovitev je vsekakor ta, da so zlasti med plemstvom prevladovala sorodstvene, najsibo krvne ali nekrvne vezi. Bratje, bratranci ali kako drugače sorodstveno povezani so bili v matrikah, denimo, izpričani plemiči iz družin Egkh/Egkh-Hungerspach, Auersperg, Stubenberg, Lamberg, Herberstein, Khisl, Ainkhürn, Neuhaus, Wagen, Schrattenbach, Triebeneck (Trebniški), Tattenbach in Moscon. Daljšo tradicijo študija v Italiji, segajočo v čas pred sredo 16. stoletja, so imeli Auerspergi s Šumberka, Lambergi z Ortneka (oziroma Snežnika) in s Črnela ter Herbersteini in Stubenbergi.³⁶³ Poleg sorodstva je bil močen vezni člen vera. V plemiških vrstah prevladujoči protestantizem je pogosto povezoval že starše in druge sorodnike študirajočih, versko opredeljenost so z njimi praviloma delili njihovi učitelji in mentorji. Medsebojne vezi so se sicer lahko na novo stkale ali se utrdile v času samega študija. Izhodišče za nova poznanstva in nadaljnjo skupno študijsko pot je v več primerih predstavljala univerza v Tübingenu, pri nekaterih študirajočih pa univerza na Dunaju in od leta 1586 tudi univerza v Gradcu. V Tübingenu so ob prihodu plemičev, s katerimi so pozneje kot njihovi preceptorji odšli v Italijo ali se tam znova sešli, že študirali Jožef Tasič, Samuel Budina, Lenart Merherič in Hieronim Megiser. Veliko redkeje se kot »vezivo« pojavlja katolištvo, kar ne preseneča, saj je med plemstvom in višjimi sloji meščanstva katoliška vera ostajala šibka vse do konca 16. stoletja. Kot izrazita katoličana, (skoraj) sočasno dokumentirana na Dunaju in nato v Bologni, naj omenimo plemiča Janeza Kobenzla in duhovnika Mihaela Frankoviča, kot katoliškega učitelja oziroma spremljevalca dveh plemičev Mosconov pa Polidorja Montagnano ml. Ob tem pa gre opozoriti še na en relevanten povezovalni dejavnik, geografsko bližino sedežev posesti in krajev bivanja ali delovanja – v Kobenzlovem in Frankovičevem primeru ter v primeru Montagnane tudi sedežev delovanja cerkvenih ustanov. Pričujoča študija sicer ni zaključeno delo. Razmeroma veliko možnosti za odkrivanje novega puščajo vprašanja o sorodstvenih vezeh in o vplivih študijskih (in osebnih) povezav na umetnostne spomenike v slovenskem prostoru.³⁶⁴

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije

SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 99

SI AS 1073, Zbirka rokopisov, 31r, 49r, I-105r

ASB – Archivio di Stato di Bologna

Registri di atti del Collegio civile, reg. 36, 37

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

LJU 340, Zbirka plemiških genealogij Ludvika Lazarinija, šk. IX, družina Egkh

³⁶³ Knod, *Deutsche Studenten*, str. 664, 734, 757; Matschinegg, *Österreicher*, str. 65–67.

³⁶⁴ Prim. Sapač, *Arhitekturnozgodovinski oris*, str. 211, op. 65; str. 213–214.

Objavljeni viri

Univerzi v Bologni in Padovi

- AG 1551–1565 – Elisabetta Dalla Francesca, Emilia Veronese, ed.: *Acta graduum academicorum Gymnasii Patavini ab anno 1551 ad annum 1565*. Padova: Antenore, 2001.
- AG 1566–1600 (Indici) – Elda Martellozzo Forin, ed.: *Acta graduum academicorum Gymnasii Patavini ab anno 1566 ad annum 1600. Indici*. Roma – Padova: Antenore, 2008.
- AG 1576–1590 – Elda Martellozzo Forin, ed.: *Acta graduum academicorum Gymnasii Patavini ab anno 1576 ad annum 1590*. Padova: Antenore, 2008.
- AG 1591–1600 – Elda Martellozzo Forin, ed.: *Acta graduum academicorum Gymnasii Patavini ab anno 1591 ad annum 1600*. Padova: Antenore, 2008.
- Annales* – Silvia Neri, Carla Penuti, ed.: *Natio germanica Bononiae 2. Annales 1595–1619*. Bologna: CLUEB, 2002.
- Annali del Collegio* – Gian Paolo Brizzi, Maria Luisa Accorsi, ed.: *Annali del Collegio Ungaro-Illirico di Bologna 1553–1764*. Bologna: CLUEB, 1988.
- La Matricola* – M. Luisa Accorsi, ed.: *Natio germanica Bononiae 1. La Matricola/Die Matrikel 1573–1602, 1707–1727*. Bologna: CLUEB, 1999.
- Matricula et Acta Hungarorum* – Andreas Veress, ed.: *Matricula et Acta Hungarorum in Universitate Patavina studentium (1264–1864)*. Budapest: Stephaneum, 1915 (reprint Forgotten Books, 2018).
- MNGA – Lucia Rossetti, ed.: *Matricula nationis Germanicae artistarum in Gymnasio Patavino (1553–1721)*. Padova: Antenore, 1986.
- MNGI – Elisabetta Dalla Francesca Hellmann, ed.: *Matricula nationis Germanicae iuristarum in Gymnasio Patavino I (1546–1605)*. Roma – Padova: Antenore, 2007.

Druge univerze

- MDNP – Fritz Weigle, ed.: *Die Matrikel der Deutschen Nation in Perugia (1579–1727)*. Tübingen: Niemeyer, 1956 (reprint De Gruyter, 2011).
- MDNS – Fritz Weigle, ed.: *Die Matrikel der Deutschen Nation in Siena (1573–1738)*. Tübingen: Niemeyer, 1962.
- MUG – Johann Andritsch, bearb.: *Die Matrikeln der Universität Graz*, Bd. 1 (1586–1630). Graz: ADEVA, 1977.
- MUW, Bd. 3 – Franz Gall, Willy Szaivert, bearb.: *Die Matrikel der Universität Wien*, Bd. 3 (1518/II–1579/I). Wien – Graz – Köln: H. Böhlau, 1971.
- MUW, Bd. 4 – Franz Gall, Hermine Paulhart, bearb.: *Die Matrikel der Universität Wien*, Bd. 4 (1579/II–1658/59). Wien – Graz – Köln: H. Böhlau, 1974.
- Studenti a Perugia* – Laura Marconi: *La Matricola degli scolari forestieri (1511–1723)*. Perugia: Dep. Storia Patria Umbria, 2009.

Literatura

- Accorsi, M. Luisa, »Nos qui studiorum causa dulcem patriam et parentes reliquimus.« Il »Libro degli immatricolati« della Nazione germanica dello Studio bolognese. *Natio germanica Bononiae 1. La Matricola/Die Matrikel 1573–1602, 1707–1727*. Bologna: CLUEB, 1999, str. 63–81.
- Ahačič, Kozma: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem. Protestantizem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.
- Ambrožič, Matjaž, Prošti, dekani in kanoniki ljubljanskega stolnega kapitlja. *Stolnica sv. Nikolaja v Ljubljani 1707*. Ljubljana: Stolna župnija sv. Nikolaja, Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti; Celje: Društvo Mohorjeva družba, 2008, str. 85–103.

- Bagarič, Alenka, Glasba v plemiških salonih po pričevanjih skladateljskih posvetil. *Zgodovina glasbe na Slovenskem 1* (Glasba na Slovenskem do konca 16. stoletja). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012, str. 427–442.
- Baraga, France, Polidor Montagnana. *Preddvor v času in prostoru*. Preddvor: Občina, 1999, str. 89–103.
- Belić, Predrag, Prva tri desetletja Družbe Jezusove in Slovenci (1546–1596), 1. del. *Zgodovinski časopis* 43, 1989, št. 2, str. 201–219.
- Bezzel, Irmgard, »Morhard, Ulrich«. *Neue Deutsche Biographie* 18, 1997, str. 125–126.
- Bizjak, Matjaž, *Rodbina Gall in njene veje v srednjem veku*. Ljubljana: ZRC, ZRC SAZU, 2019.
- Boockmann, Friederike, »Megiser, Hieronymus«. *Neue Deutsche Biographie* 16, 1990, str. 619–620.
- Brizzi, Gian Paolo, Aspetti della presenza della Nazione germanica a Bologna nella seconda metà del XVI secolo. *La matricola/ Die Matrikel 1573–1602, 1707–1727*. Bologna: CLUEB, 1999, str. 31–38.
- Brizzi, Gian Paolo, Introduzione. *La matricola/Die Matrikel 1573–1602, 1707–1727*. Bologna: CLUEB, 1999, str. 11–19.
- Brizzi, Gian Paolo, Matricole ed effettivi. Aspetti della presenza studentesca a Bologna fra Cinque e Seicento. *Studenti e università degli studenti dal XII al XIX secolo*. Bologna: L'Istituto per la storia dell'Università, 1988, str. 225–259.
- Cavazza, Silvano, Giovanni Cobenzl fino al 1564: la formazione di un ministro austriaco. *Oltre i confini*. Gorizia: Istituto per la storia sociale e religiosa, 2013, str. 143–152.
- Cindrič, Alojz, *Ljubljanski izobraženci skozi čas. Izobraževanje Ljubljančanov na dunajski univerzi 1392–1917*. Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za kulturno zgodovino.
- Comparin, Chiara, Music for the Khisls from the Paduan mileu. The Canzonette a tre voci (1587) and Ludovico Balbi's Musicale essercitio (1589). *De musica disserenda* 16, 2020, št. 2, str. 83–99.
- Črnko, Ferenc. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. [Zagreb:] Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=13483> (30. 5. 2021).
- De Benedictis, Angela, La fine dell'autonomia studentesca tra autorità e disciplinamento. *Studenti e università degli studenti dal XII al XIX secolo*. Bologna: L'Istituto per la storia dell'Università, 1988, str. 193–223.
- Dedic, Paul, Kärntner Exulanten des 17. Jahrhunderts. *Carinthia I* 150, 1960, str. 277–329.
- Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813*, I. Theil. *Von der Urzeit bis zum Tode Kaiser Friedrichs III. (1493)*; III. Theil. *Vom Regierungsantritte Erzherzog Karls in Innerösterreich bis auf Leopold I. (1564-1657)*. Laibach: I. Kleinmayr & F. Bamberg, 1874; 1875.
- Dolinar, France M.: *Ljubljanski škofje*. Ljubljana: Družina, 2007.
- Dolinar, France M., *Prošči novomeškega kapitlja 1493–1993*. Novo mesto: Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba, 1993.
- Eder, Karl, »Brenner, Martin«. *Neue Deutsche Biographie* 2, 1955, str. 587.
- Elze, Theodor, *Die Universität Tübingen und die Studenten aus Krain*. Tübingen: F. Fues, 1877.
- Fabjančič, Vladislav, *Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov 1269–1820*, zv. 2. *Župani in sodniki 1504–1605*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2003.
- Giacomelli, Alfeo, L'età moderna (dal XVI al XVIII secolo). *L'Università a Bologna. Maestri, studenti e luoghi dal XVI al XX secolo*. Bologna: Amilcare Pizzi, 1988, str. 13–28.
- Golec, Boris, *Valvasorji. Med vzponom, Slavo in zatonom*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2015.
- Grahornik, Matjaž, *Genealogija rodbine Herberstein s posebnim poudarkom na spodnještajerskih vejah* (doktorska disertacija). Maribor 2020.

- Greci, Roberto, L'associazionismo degli studenti dalle origini alla fine del XIV secolo. *Studenti e università degli studenti dal XII al XIX secolo*. Bologna: L'Istituto per la storia dell'Università, 1988, str. 13–44.
- Grendler, Paul F., *The Universities of the Italian Renaissance*. Baltimore: John Hopkins University Press, 2002.
- Heiß, Gernot, Standeserziehung und Schulunterricht. Zur Bildung des niederösterreichischen Adelligen in der frühen Neuzeit. *Adel im Wandel. Politik, Kultur, Konfession 1500–1700*. Wien: Amt der NÖ Landesregierung, 1990.
- Herberstein, Žiga, *Moskovski zapiski*. Ljubljana: Slovenska matica, 2020 (e-izdaja).
- Horvat, Mojca, *Gospodstvo Negova, kot ga slikajo arhivski viri*. Maribor: Pokrajinski arhiv, 2021.
- Jakič, Ivan, *Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1997.
- Jakša, Anton, *Spominska knjiga Adama Wagnerja z Bogenšperka iz let 1591–1592* (diplomsko delo). Ljubljana 2013.
- Kidrič, France, Budina, Samuel (med 1540 in 1550–po 1571). *Slovenska biografija*. SAZU, ZRC SAZU, 2013.
- Kidrič, France, Frischlin, Nikodem (1547–1590). *Slovenska biografija*. SAZU, ZRC SAZU, 2013.
- Kidrič, France, Gallenberg. *Slovenska biografija*. SAZU, ZRC SAZU, 2013.
- Kidrič, France, Merherič, Lenart (med 1500 in 1550–1603). *Slovenska biografija*. SAZU, ZRC SAZU, 2013.
- Klinec, Rudolf, Egkh und Hungerspach. *Slovenska biografija*. SAZU, ZRC SAZU, 2013.
- Knod, Gustav, *Deutsche Studenten in Bologna 1289–1562. Biographischer Index zu den Acta Nationis Germanicae Universitatis Bononiensis*. Berlin: Deutsche Akademie der Wissenschaften, 1889.
- Kočevar, Vanja, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala v prednacionalni dobi? Kolektivne identitete in amplitude pomena etničnosti v zgodnjem novem veku, 2. del. *Zgodovinski časopis* 73, 2019, št. 3–4, str. 366–411.
- Kočevar, Vanja, Družbena in identitetna mobilnost kranjskih deželnih stanov kot posledica protireformacije in katoliške obnove. *Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem*. Ljubljana: ZRC, ZRC SAZU, str. 101–179.
- Kočevar, Vanja, Pritožba kranjskih deželnih stanov zoper ljubljanskega škofa Tomaža Hrena iz leta 1607, 2. del. *Arhivi* 38, 2015, št. 2, str. 233–267.
- Kokole, Metoda, »Sequamini o socii« ali vesela glasbena družčina s Kranjske in Štajerske. Prva knjiga pet- in šestglasnih madrigalov Filippa de Duca (1586). *Muzikološki zbornik* 43, 2007, št. 1, str. 67–90.
- Korpus besedil slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 2019.
- Kos, Andreja, Freske v cerkvi sv. Luke v Sp. Praprečah pri Lukovici in njihova vpetost v slikarsko delavnico. *Zbornik občine Lukovica II*. Ljubljana: Viharnik, 2014, str. 154–173.
- Leibetseder, Mathis, Kavalierstour – Bildungsreise – Grand Tour: Reisen, Bildung und Wisenserwerb in der Frühen Neuzeit. *Europäische Geschichte Online (EGO)*. Mainz 2013.
- Logar, Janez, Megiser, Hijeronim. *Slovenska biografija*. SAZU, ZRC SAZU, 2013.
- Matschinegg, Ingrid, *Österreicher als Universitätsbesucher in Italien (1500–1630). Regionale und soziale Herkunft – Karrieren – Prosopographie* (doktorska disertacija). Graz 1999.
- Menoni Muršič, Simona, Poslikava Lutrove kleti pri gradu v Sevnici. *Primož Trubar in njegov čas. Vodnik po spomenikih*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2008, str. 98–103.

- Menozzi, Daniele, L'età napoleonica e la Restaurazione. *L'Università a Bologna. Maestri, studenti e luoghi dal XVI al XX secolo*. Bologna: Amilcare Pizzi, 1988, str. 13–28.
- Miklavčič, Maks, Radlič, Baltazar (1533–1579). *Slovenska biografija*. SAZU, ZRC SAZU, 2013.
- Miklavčič, Maks, Sontner, Adam (okoli 1576–1641). *Slovenska biografija*. SAZU, ZRC SAZU, 2013.
- Milza, Pierre, *Zgodovina Italije*. Ljubljana: Slovenska matica, 2012.
- Mlinarič, Jože, Prizadevanje sekovskih škofov Martina Brennerja (1585 do 1615) in Jakoba Eberleina (1615–1633) kot generalnih vikarjev salzburških škofov za katoliško versko prenovno na Štajerskem v luči protokolov 1585–1614 in vizitacijskih zapisnikov iz 1607, 1608 in 1617–19. *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 5. Ljubljana: Teološka fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkve, 1983, str. 9–225.
- Moraw, Peter, Der Lebensweg der Studenten. *Geschichte der Universität in Europa*, Bd. 1. Mittelalter. München: Beck, 1993, str. 227–254.
- Mušič, Drago, Verbec, Janez Krstnik ml. (1633–1675). *Slovenska biografija*. SAZU, ZRC SAZU, 2013.
- Naschenweng, Hannes P., *Der landständische Adel im Herzogtum Steiermark. Ein genealogisches Kompendium*. Graz: Steiermärkisches Landesarchiv, 2020 (e-izdaja, »Version I, Stand 1. Oktober 2020«).
- Novak, Sabina, *Zemljiško gospostvo Ormož v luči virov od 16. do 19. stoletja ter analiza spremembe tal na šestih pilotnih območjih nekdanjega gospostva* (magistrsko delo). Maribor 2018.
- Otorepec, Božo, Iz zgodovine gradu. *Bogenšperk*. Maribor: Obzorja, str. 3–26.
- Pferschy, Gerhard, Gemeinschaftssinn und Landesbewußtsein in der innerösterreichischen Ländergruppe. *Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichbegriffs vom 10. Jahrhundert bis heute*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995, str. 51–64.
- Pini, Antonio Ivan, »Discere turba volens«. Studenti e vita studentesca a Bologna dalle origini dello Studio alla metà del Trecento. *Studenti e università degli studenti dal XII al XIX secolo*. Bologna: L'Istituto per la storia dell'Università, 1988, str. 45–136.
- Pirchegger, Hans, *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte*. München: Oldenbourg, 1962.
- Pokorn, Danilo, Baroni Khisli in njihovo mecenstvo. *Grafenauerjev zbornik*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU etc., 1996, str. 447–459.
- Preinfalk, Miha, *Auerspergi. Po sledih mogočnega tura*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2005.
- Preinfalk, Miha, *Plemiške rodbine na Slovenskem, 16. stoletje*. Del 1, *Od Barbov do Zetschkerjev*, knj. 5. Ljubljana: Viharnik, 2016.
- Ravnikar, Tone, Borba za cerkev Matere Božje v Velenju v 16. stoletju. *Studia Historica Slovenica* 17, 2017, št. 1, str. 47–64, 423.
- Sapač, Igor, Arhitekturnozgodovinski oris dvorca Betnava. *Dvorec Betnava*. Ljubljana: Založba ZRC, 2018, str. 187–286.
- Sapač, Igor, Gutenberg in Glanz oziroma Novi Gutenberg. Stavbnozgodovinski oris. *Kronika* 68, 2020, str. 375–438.
- Sapač, Igor, Grad Waldenberk – Pusti grad pri Radovljici. Stavbnozgodovinski oris. *Iz zgodovine Zgornje Gorenjske*. *Kronika* 64, 2016, št. 3, str. 327–352.
- Schmidt, Peter, *Das Collegium Germanicum in Rom und die Germaniker*. Tübingen: Niemeyer, 1984.
- Schmidt, Vlado, *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem*, zv. 1. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1963.

- Seražin, Helena, Štanjelski grad na risbi Janeza Cobenzla iz 1580. *Acta historiae artis Slovenica* 10, 2005, str. 169–176.
- Simoniti, Primož, *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 1979.
- Simoniti, Primož, Neznani ljubljanski tisk iz leta 1577 in nekaj podatkov o njegovem avtorju. *Kronika* 19, 1971, št. 1, str. 14–21.
- Simoniti, Primož, Strauss, Jakob (okoli 1553–1590). *Slovenska biografija*. SAZU, ZRC SAZU, 1913.
- Slana, Lidija, *Brdo pri Kranju*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2009.
- Smole, Majda, *Vicedomski urad za Kranjsko 13. stol.–1747. Cerkvene zadeve*, 1. del, *Lit. A–F*; 2. del, *Lit. G*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1985; 1989.
- Stopar, Ivan, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Knj. 3. Spodnja Savinjska dolina*, Ljubljana: Park, Znanstveni tisk, 1992.
- Suhadolnik, Jože; Anžič, Sonja, *Mestni trg z okolico in Ciril-Metodov trg*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2000.
- Toš, Maja, *Die Stubenberger auf Wurmberg. Zwei Jahrhunderte einer Familiengeschichte 1441–1616* (doktorska disertacija). Wien 2015.
- Toš, Maja, Kako so vurberški Stubenbergerji zaznamovali svoj življenjski prostor. *Kronika* 64, 2016, št. 2, str. 147–164.
- Valenčič, Vlado, Žitnik, Gašper, palatinski grof (okoli 1535–1585). *Slovenska biografija*. SAZU, ZRC SAZU, 2013.
- Witting, Johann Baptist, Beiträge zur Genealogie des krainischen Adels. *Jahrbuch der k. k. heraldischen Gesellschaft »Adler«*, Bd. 4, 1894, str. 89–146; Bd. 5–6, str. 162–264.
- Zadravec, Dejan, Plemiška družina Tattenbach in njihove posesti na Štajerskem. *Podravina* 7, 2008, št. 14, str. 52–74.
- Žabota, Barbara: Gruđen o Suzani Gornjegrajski. *Stati inu obstatu* 21/22, 2015, str. 285–295.
- Žabota, Barbara, *Protestantizem v Ljubljani od začetkov v dvajsetih letih 16. stoletja do konca dvajsetih let 17. stoletja* (doktorska disertacija). Ljubljana 2019.
- Žabota, Barbara, Reformacija in protireformacija na Zgornjem Gorenjskem. *Iz zgodovine Zgornje Gorenjske. Kronika* 64, 2016, št. 3, str. 441–450.
- Žabota, Barbara, Rodbina Khisl. Novoveška zgodba o uspehu. *Kronika* 51, 2003, št. 1, str. 1–26.
- Žnidaršič Golec, Lilijana, *Duhovniki kranjskega dela ljubljanske škofije do Tridentinskega koncila* (Acta Ecclesiastica Sloveniae, 22). Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani, 2000.
- Žnidaršič Golec, Lilijana, *Kapiteljski arhiv Ljubljana. Inventar fonda, fasc. 1–60*. Ljubljana: Stolni kapitelj, 2006.
- Žnidaršič Golec, *Kariere duhovnikov na Slovenskem v zgodnjem novem veku*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019.
- Žontar, Josip, *Zgodovina mesta Kranja*. Ljubljana: Muzejsko društvo za Slovenijo, 1939.
- Žvanut, Maja, *Od viteza do gospoda*. Ljubljana: Viharnik; Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.

SUMMARY

Study-Related and Personal Ties of Members of the “German Nation” from Slovene Lands at Universities in Padua and Bologna in the Second Half of the 16th Century.

Lilijana Žnidaršič Golec

Between around 1550, when study tours, the so-called cavalier's tours, were in fashion among nobility, and up to the end of the 16th century, around 150 people from the Slovene ethnic territory became members of two German student nations in Padua, i.e. the German nation of Jurists and the German nation of Artists, as well as in the (single) German nation in Bologna. The bulk of these noblemen, i.e. four-fifths of them, were born, lived or originated from families that had estates in the Slovene ethnic territory – to be exact, in the territory that was part of the Holy Roman Empire. Young noblemen arrived in Italy to pursue their studies with more or less serious intent. They broadened their horizons in the university milieu or under the guidance of a local teacher or one that was hired “on location”. Padua housed the nearest Italian university, where noblemen from the Slovene ethnic territory enrolled mostly in the German nation of Jurists; however, the long tradition of the study of law attracted them to Bologna as well. They attended lectures at the university – to the extent that they did – mostly to acquire knowledge that would be useful in their future careers. Outside the university, they took music lessons, practised horse riding and fencing. They familiarized themselves with the local customs, culture and art monuments during their trips to the nearby or remote surroundings. Totalling almost one-fifth, a more diverse group among the people examined in this research consists of non-nobility, mostly originating from bourgeois families. This group includes mentors of noble students, students studying philosophy and medicine, as well as those that concluded their studies with a doctoral degree.

Research results can be summed up in key findings. Firstly, consanguineous or affinity relationships prevailed among the nobility. Brothers, cousins or noblemen with other familial ties were, for instance, members of the Egkh-Hungerspach, Auersperg, Stubenberg, Lamberg, Herberstein, Khisl, Ainkhürn, Neuhaus, Wagen, Schrattenbach, Triebeneck, Tattenbach, and Moscon families. Along with kinship or affinity, religion was another strong link. Protestantism, which prevailed among the nobility, often linked students' parents and other relatives and their religious affiliation was, as a rule, shared by their teachers and mentors. The University of Tübingen represented a starting point for new acquaintances and further study in the case of a few students, with others the University of Vienna and, from 1586 onwards, the University of Graz. Samuel Budina, Lenart Merherič and Hieronim Megiser studied in Tübingen upon the arrival of noblemen, with whom they left for or were united in Italy at a later point as their preceptors. Catholicism appears much more rarely as a link, which is not surprising because the Catholic faith was not widely spread among the nobility and the upper strata of the bourgeoisie until the end of the 16th century. As distinct Catholics documented (almost) contemporaneously in Vienna and later on in Bologna, mention must be made of the Gorizian nobleman Janez Kobenzl and of the priest Mihael Frankovič from Ljubljana. Attention should be drawn to another relevant link, namely the proximity of estates or places of residence or operation. The research at hand is still a work in progress. The questions of kinship or affinity and impact of study-related and (personal) connections on the art in the Slovene lands leave considerable room for new discoveries.

Lovorka Čoralić

Vojnici iz Ljubljane u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću

Čoralić, Lovorka, znanstvena savjetnica, Hrvatski institut za povijest, HR-10000 Zagreb, Opatička 10, lovorka@ispr.hr

Vojnici iz Ljubljane u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću

Rad je nastavak proučavanja udjela vojnika sa istočnojadranske obale u mletačkim kopnenim postrojbama u ranom novom vijeku. Zasniva se na raščlambi gradiva pohranjenog u Archivio di Stato di Venezia (fond Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli), u sklopu kojeg su sadržani popisi vojnika u jedinicama pješništva (*Fanti oltramaroni*) i konjaništva (*Cavalleria Croati*) u 18. stoljeću. U fokusu su istraživanja vojnici zavičajem iz Ljubljane, grada koji se nije nalazio u sastavu mletačkih stečevina. Na kraju teksta se u formi priloga donosi cjelovit pregled svih do sada istraženih vojnika iz Ljubljane u navedenim postrojbama.

Ključne riječi: Ljubljana, Mletačka Republika, vojna povijest, kopnena vojska, 18. stoljeće

Čoralić, Lovorka, Scientific Advisor, Croatian Institute of History, RH-10000 Zagreb, Opatička 10, lovorka@ispr.hr

Soldiers from Ljubljana in Venetian Overseas Land Troops in the 18th Century

The article at hand builds upon research of the portion of soldiers from the Eastern Adriatic shore in Venetian land troops in the early modern period. It is based on the analysis of materials kept in Archivio di Stato di Venezia (fondo Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli), which contains lists of soldiers in the infantry (*Fanti oltramaroni*) and cavalry (*Cavalleria Croati*) in the 18th century. It focuses on soldiers from Ljubljana, a city that was not part of Venetian acquisitions. The article concludes with a complete overview of soldiers from Ljubljana in the afore-mentioned troops that have been explored thus far.

Keywords: Ljubljana, Republic of Venice, military history, land troops, 18th century.

Uvod i cilj rada

Vojna povijest Mletačke Republike neraskidivo je povezana s istočnojadranskim prostorom (priobaljem i unutarnjim dijelom), ponajprije s onim krajevima koji su se tijekom dugoga niza stoljeća nalazili u sastavu *Serenissime*. Država koja je značajan dio svoje moći zasnivala na podizanju snažne vojne sile, djelatne na kopnu i na moru, iznimnu je pozornost posvećivala svojim prekomorskim postrojbama, novačenim ponajprije od Istre do Mletačke Albanije i grčkoga arhipelaga.¹

Jedna od najpoznatijih profesionalnih mletačkih postrojbi nazivala se *Fanti oltramarini* i ponajprije se odnosila na pješačke jedinice. Drži se da su prva novačenja oltramarina zabilježena već početkom 16. stoljeća i isprva su se odnosila na mornaričko pješaštvo, a od Kandijskoga rata (1645. – 1669.) i na kopnenu vojsku, interventno i porezno redarstvo i posadu tvrđava. Izrazito mobilni, oltramarini će svoju najveću brojnost postići u 17. i 18. stoljeću, kada njihove pukovnije (*reggimento*) i satnije (*compagnia*) djeluju od mletačke terraferme, preko dalmatinskih i bokeljskih uporišta do grčkih otoka i Peloponeza.² Nadalje, druga važna mletačka prekomorska postrojba bili su hrvatski konjanici – *Croati a cavallo* (*Cavalleria Croati*), a njihov se osnutak vezuje s nadiranjima Osmanlija u 15. stoljeću i padom zadarskoga zaleđa pod osmansku vlasti tijekom 16. stoljeća. Zadar kao glavno mletačko vojno uporište u Dalmaciji, ali i grad uz koji je i vezano osnivanje tih postrojbi, biti će u svim stoljećima središte njihova djelovanja, novačenja i obuke. Rečeno će konjaništvo posebno biti djelatno tijekom 17. stoljeća, odnosno u doba Kandijskoga i Morejskoga rata (1684. – 1699.) kada te postrojbe, predvođene domaćim zapovjednicima, ratuju na širem potezu dalmatinske bojišnice, a svojom vojnom učinkovitošću pridonose mletačkim osvajanjima i istiskivanju Osmanlija iz neposrednoga zaleđa dalmatinskih gra-

¹ O mletačkim vojnim snagama u ranome novom vijeku, posebice s obzirom na postrojbe novačene na području istočnoga Jadrana, vidi u: Sabalich, *Huomeni d'arme*, passim; Sabalich, *La Dalmazia guerriera*, str. 279-300; Berlam, *Le milizie dalmatiche*, str. 47-58; Concina, *Le trionfanti et invittissime*, passim; Hale, *L'organizzazione militare*, passim; Peričić, Glavari i časnici, str. 219-232; Peričić, Neki Dalmatinci – generali, str. 195-220; Favaloro, *L'Esercito Veneziano*, passim; Čoralić & Balić Nižić, *Iz hrvatske vojne povijesti*, str. 71-130; Mayhew, *Dalmatia between Ottoman*, passim; Mayhew, *Mletački vojnik*, str. 243-262; Madunić, *Defensiones Dalmatiae*, passim; Vrandečić, *Borba za Jadran*, passim; Markulin, *Vojno poduzetništvo*, str. 91-142; Markulin, *Mletačka vojna organizacija*, passim.

² Bertoša, *Izazovi povijesnog zanata*, str. 41-42.

dova.³ Pripadnici pješačkih i konjaničkih postrojbi ponajprije su dolazili iz Istre, Dalmacije i Boke kotorske. S vremenom su u rečene jedinice pristupali i žitelji iz nemletačkih krajeva, od područja pod osmanskom vlašću do krajeva i gradova Habsburške Monarhije, ali i drugih dijelova zapadne i srednje Europe.

Temeljno gradivo koje govori o postrojbama kojima su zapovjedni i vojnički kadar ponajprije činili vojnici sa istočnojadranske obale, ali i žitelji drugih krajeva duž unutrašnjosti, pohranjeno je u Archivio di Stato di Venezia. Riječ je o arhivskoj zbirci pod nazivom Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli (dalje: RI-ASVe-0715-Inquisitori ... pubblici ruoli) u kojoj je sadržano više od tisuću svežnjeva (busta) u kojima se nalazi gradivo o vojnim postrojbama u 18. stoljeću, iako su manjim dijelom uključeni i dokumenti koji se odnose i na starije razdoblje mletačke vojne povijesti. Kada je riječ o konkretnim postrojbama, za istraživače mletačke vojne povjesnice (ponajprije u 18. stoljeću) od iznimne su važnosti popisi unovačenih vojnika i časnika raspoređenih u talijanske postrojbe (*Reggimenti e compagnie italiane*, 1668. – 1797.), prekomorske pješačke postrojbe (*Reggimenti e compagnie oltramarini*, 1604. – 1797.), hrvatske konjaničke postrojbe (*Cavalleria Croati*, 1700. – 1797.), postrojbe konjaničke garde (*Cavalleria corazzieri*, 1715. – 1797.), mješovite postrojbe (*Compagnie sciolte*, 1741. – 1795.), postrojbe draguna (*Cavalleria dragoni*, 1702. – 1797.) te topničke postrojbe (*Artiglieria*, 1652. – 1797.). Za proučavanje udjela vojnika i časnika zavičajem sa istočnoga Jadrana u navedenim mletačkim borbenim jedinicama od posebne su važnosti postrojbe pješaka i konjanika, iako treba napomenuti da je njihov udio bio prisutan i u svim drugim navedenim vojnim snagama.⁴

Središnja tema ovoga priloga usmjerena je na raščlambu udjela vojnika iz nemletačkoga grada Ljubljane u mletačkim prekomorskim pješačkim (*Fanti oltramarini*) i konjaničkim postrojbama (*Croati a cavallo*, *Cavalleria Croati*), a kao glavni izvor poslužili su nam prethodno spomenuti spisi mletačke magistrature za novačenje pod imenom Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli. Rad se temelji na istraživanjima načinjenim proteklih godina, tijekom kojih je obrađen značajan dio raspoloživog gradiva. Uzorak koji se razmatra u prethodnim priložima, kao i ovom radu iznosi oko 60% od ukupne količine gradiva te držimo da pruža dovoljnu osnovu za raščlambu i iznošenje znanstveno argumentiranih zaključaka.

³ Podrobnije usporedi: Berlam, *Le milizie dalmatiche*, str. 56-58; Concina, *Le trionfanti et invittissime*, str. 29-41; Favalaro, *L'Esercito Veneziano*, str. 100-103; Čoralić & Balić Nižić, *Iz hrvatske vojne povijesti*, str. 71-130.

⁴ O konkretnome udjelu pješaka i konjanika sa širega područja istočnoga Jadrana i unutrašnjosti u mletačkim vojnim postrojbama (na osnovu istraživanja prethodno navedenoga fonda Inquisitori ... pubblici ruoli) iz RI-ASVe vidi u: Čoralić, *Riječani u mletačkim prekojadranskim postrojbama*, str. 11-25; Čoralić, *Vojnici iz Hercegovine*, str. 162-182; Čoralić, *Vojnici u mletačkim prekojadranskim postrojbama zavičajem iz Senja*, str. 523-546; Čoralić, *Karlovačani*, str. 66-80; Čoralić, *Zagrepečani*, str. 119-127; Čoralić, *Dubrovčani – vojnici*, str. 292-309; Čoralić, *Murterini*, str. 227-247; Čoralić, *Vojnici iz Bosne*, str. 35-55; Čoralić, *Zadarski otočani*, str. 173-198; Čoralić & Katušić, *Grbljani*, str. 159-183; Čoralić & Katušić, *Vojnici iz Ugarske*, str. 89-111; Čoralić & Katušić, *Šibenčani*, str. 147-190; Čoralić & Katušić, *Zemuničani*, str. 190-197; Čoralić & Katušić, *Biogradani i Vranjani*, str. 455-474; Čoralić & Katušić, *Fanti oltramarini*, str. 163-178.

U sljedećem poglavlju rada predstaviti ćemo temeljne odrednice koje se odnose na udio vojnika iz Ljubljane u mletačkoj kopненоj vojsci u 18. stoljeću, razdoblju za koje je navedeno gradivo najpotpunije sačuvano. Razmatrati će se opći brožani parametri (broj u izvorima zabilježenih vojnika iz Ljubljane, vremenski raspon njihova spominjanja kao i usporedba s drugim krajevima i gradovima koji se nisu nalazili u državnom sastavu Mletačke Republike), omjer prema uključenosti u pojedine rodove (pješaštvo i konjaništvo), mjesta djelovanja (stacioniranja i popisivanja pojedinih jedinica), zapovjedni kadar, kao i – u skladu s raspoloživosti dostupnog gradiva – neke osobne karakteristike pješaka i konjanika zavičajem iz Ljubljane (dob, statura, boja kose). Naposljetku, u prilogu rada tabelarno će se predstaviti svi vojnici iz Ljubljane koje smo zabilježili tijekom dosadašnjih istraživanja navedenog gradiva pohranjenog u mletačkom Državnom arhivu.⁵

Raščlamba arhivskih spisa

Na početku ovoga dijela teksta potrebno je sažeto kazati o načinu ubilježbe vojnika iz Ljubljane u ovdje promatranim vrelima. Popisi članova pojedinih postrojbi (satnija djelatnih unutar pukovnija) pisani su jednoobrazno. U pravilu se u popisu navodi pukovnija i njoj pripadajuće satnije, kao i njezini zapovjednici i časnički kadar. Pretežit dio popisa čini lista običnih vojnika te se za svakog pojedinog vojnika navodi njegovo ime, ime oca i prezime, podrijetlo⁶ te mjesto i datum izradbe popisa. Katkada su, iako neredovito, ubilježeni i osobni podaci vezani uz vojnike: starost (dob), visina (statura), boja kose te kod pripadnika konjaništva boja konja. Ponekad se, nadalje, bilježi i podatak o prijelazu vojnika iz jedne u drugu postrojbu, podatak o smrti te dezertiranju. U tim se slučajevima vojnik naknadno križao s prvotnoga popisa. Jezik popisivanja vojnika bio je talijanski (mletački dijalekt) te su imena i prezimena često (ali ne i uvijek) bila talijanizirana. Potrebno je također napomenuti da su vojnici popisivačima osobno prilazili i usmeno davali svoje podatke. Otuda nemali problemi s iskrivljavanjem prezimena koja, radi svojega pretežito slavenskog obilježja, nedovoljno vičnim popisivačima nisu bila razumljiva. Ovdje također moramo uzeti u obzir i činjenicu da je dio vojnika, osobito onih u profesionalnim jedinicama, u službu pristupao radi bijega od zakona, odnosno nakon počinjene kriminalne radnje u svome zavičaju. Njihovi iskazi, osobito kada je riječ o personalnim podacima, stoga su zasigurno katkada bili iskrivljeni.

Ukupan broj vojnika iz Ljubljane u navedenim mletačkim kopnenim vojnim snagama iznosio je 11,⁷ a omjer njihove uključenosti prema vrstama vojnih rodova očekivan je. Deset je Ljubljančana pripadalo postrojbi *Fanti oltramarini*, dočim

⁵ S obzirom da će u tabelarnom pregledu uz svakog vojnika i njegovu ubilježbu biti navedena točna signatura unutar arhivskoga fonda Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli (broj svežnja, odnosno buste) u nastavku rada nećemo u svim primjerima opterećivati tekst usputnim bilježenjem signature.

⁶ U ovdje korištenim izvorima navedeno kao: *Liubliana*.

⁷ Ovdje je potrebno napomenuti da se Ljubljančani bilježe isključivo kao obični vojnici, odnosno da nemamo podatke o obnašateljima nekih od časničkih ili dočasničkih činova.

je samo jedan vojnik djelovao u sastavu elitne konjaničke postrojbe *Cavalleria Croati*. Takav je omjer očekivan iz razloga jer su pješačke pukovnije i satnije bile znatno brojnije od onih konjaničkih. Potonje su se smatrale vrlo elitnim jedinicama, financijski je njihovo novačenje, obuka, opremanje i uzdržavanje bilo znatno skuplje te su u njih redovito primani dobno stariji i vojnim vještinama iskusniji vojnici. Usporedimo ove pokazatelje s istovrsnim podacima drugih krajeva duž istočnoga Jadrana i unutrašnjosti, a s posebnim obzirom na područja koja se nisu nalazila pod mletačkom upravom. Naime, očekivano je da je pretežit broj vojnika potjecao s područja mletačkih stečevina duž istočnoga Jadrana (od Istre do sjevera Albanije). Međutim, kako je riječ o izrazito profesionalnim jedinicama, mletačka je vojna vlast primala i ljudstvo iz krajeva i gradova kojima nije gospodarila. Stoga uzevši u obzir vojnike iz dalmatinskoga priobalja i unutrašnjosti, kao i brojnost stanovništva pojedinih naselja, dobivamo sljedeće pokazatelje. Primjerice, iz Šibenika je dolazilo čak 210 časnika i vojnika, a sa zadarskih otoka njih 76. Iz manjih naselja poput Biograda na Moru vojno ljudstvo brojilo je 32 pripadnika; iz Zemunika kraj Zadra 18, a s otoka Murtera tek 10 vojnika. Kada je riječ o područjima koja se u 18. stoljeću nisu nalazila pod mletačkom upravom, u ovim su popisima zabilježena 33 Hercegovca, 40 vojnika iz Senja, 24 iz Karlovca (odnosno s područja Karlovačkoga generalata), 18 iz Rijeke te 27 iz Dubrovnika (odnosno s područja Dubrovačke Republike).⁸ Prema prethodno navedenom, iako se brojčani udio vojnika iz Ljubljane čini malenim, činjenica da je riječ o gradu koji je bio udaljeniji od mletačkih teritorijalnih posjeda, ukazuje da je riječ o realnom omjeru. Ujedno, otkriva nam i zanimljivu i pažnje vrijednu mobilnost Ljubljančana koji su svoju životnu profesionalnu karijeru upravili u smjeru pripadanja vojništvu druge države.

Vremenski okvir prisutnosti i djelovanja Ljubljančana u mletačkim prekomorskim postrojbama obuhvaća dio 18. stoljeća. S obzirom na relativno maleni uzorak, ovdje opažamo i određene neujednačenosti. Naime, u prvih 25 godina toga stoljeća njihov broj nije velik, ali izrazito raste od oko 1726. do 1750. godine i tada je brojnost ovih vojnika u rečenim vojnim snagama najizrazitija. Od 1751. do oko 1775. godine broj Ljubljančana opada, a u završnim desetljećima stoljeća više ih, prema do sada provedenim istraživanjima – ne bilježimo. Ovaj trend nije sasvim uobičajen iz razloga što je koncem stoljeća, točnije u posljednjim godinama opstojanja Kraljice mora, a pred nezadrživim Napoleonovim pohodima, Mletačka Republika po posljednji puta mobilizirala brojčano veće vojno ljudstvo. Ponajprije su to, uz profesionalne vojnike, pripadnici teritorijalnih milicija (cernide, krajine) iz naselja u zaleđu dalmatinskih i istarskih gradova te oni, iako na kratko vrijeme, postaju sastavni dio mletačke vojske (u prvom redu pješaštva). Politička nestabilnost, učestale promjene granica i neizbježni ratovi, utjecali su na činjenicu

⁸ Podrobnije usporedbe vidi prema radovima: Čoralić & Katušić, Šibenčani, str. 147-190; Čoralić & Katušić, Biograđani i Vranjani, str. 455-474; Čoralić & Katušić, Zemuničani, str. 190-197; Čoralić, Murterini, str. 227-247; Čoralić, Vojnici iz Hercegovine, str. 162-182; Čoralić, Vojnici u mletačkim prekojadranskim postrojbama zavičajem iz Senja, str. 523-546; Čoralić, Karlovčani, str. 66-80; Čoralić, Riječani u mletačkim prekojadranskim postrojbama, str. 11-25; Čoralić, Dubrovčani – vojnici, str. 292-309.

da Republika svetoga Marka nije mogla angažirati ljudstvo iz drugih zemalja te nas navedene povijesne okolnosti upućuju kako u posljednjim godinama stoljeća vojnici iz nemletačkih krajeva (te tako i iz Ljubljane ili drugih slovenskih krajeva pod habsburškom vlašću) zapravo i nisu prisutni u njezinim postrojbama.

U kontekstu prethodno navedenog zanimljivo se osvrnuti na prvi, odnosno najstariji te najmlađi upis nekog vojnika iz Ljubljane u ovdje analiziranim pješačkim snagama. Najstariji upis datiran je u 1703. godinu i odnosi se na Mihaela Bartolovog Manera, konjanika u satniji kapetana Tome Medina (pukovnika Antuna Medina), popisanog na mletačkim posjedima u Grčkoj (Romanija). Završni upis nekoga od vojnika iz Ljubljane potječe iz 1764. godine, a riječ je o Josipu Ilijinom Danisu, pješaku u sastavu satnije kapetana Andrije Medina (pukovnika Tripuna Štukanovića), popisanog koncem navedene godine u Mlecima.

Popisivači su katkada, ali ne uvijek redovito i točno, bilježili i osobne, dobne i fizičke karakteristike pojedinih vojnika. Uzorak kojime raspoložemo relativno je malen, ali ipak – barem okvirno – pruža osnovna saznanja o dobnoj starosti i izgledu onovremenih vojnika. Kada je riječ o njihovoj dobnoj strukturi, podaci za Ljubljančane pokazuju da je njihova (isključivo pješaci) prosječna dob bila 30 godina. Najmlađi zabilježeni vojnici bili su Mijo Mijin Pačić (star 18 godina), pripadnik osobne satnije bojnika vojske Petra Corponesea, upisan u Zadru 1728. godine, kao i 19 godina star Josip Grgurov Munić, upisan 1728. godine u Kopru kao pripadnik osobne satnije pukovnika Jurja Medina. Naposljetku, kao najstariji Ljubljančanin u jedinicama *Fanti oltramaroni* zabilježen je spomenuti Josip Danis, u trenutku izradbe popisa (1764.) star 50 godina. Ovakva prosječna dob (30 godina) očekivana je za pješačke postrojbe koje su novačile mlađe vojnike kojima je to često bio početak vojne karijere. Naspram tome, promatrajući uzorak koji se odnosi na istočnojadranske vojnike u cjelini, konjanici su prosjekom godina bili stariji, a razlog tome možemo tražiti u činjenici da je riječ o elitnijim postrojbama koje su iziskivale prokušanije i vještije vojnike te su u njih pristupale osobe sa nešto više životnoga i vojničkog iskustva.

Jedan od povremeno zabilježenih podataka koji se odnosi na osobne značajke vojnika njihova je statura, odnosno opći dojam o visini pojedinca. U primjeru vojnika iz Ljubljane opažamo, prema procjeni popisivača, kako je gotovo u pravilu riječ o osobama srednjega rasta (*ordinario, comun*). Iznimku čini tek primjer konjanika Mihaela Manera, opaženog kao vojnika visokoga stasa (*alto*). Kada je riječ o boji kose, ponovno opažamo stereotipnost percepcije zaduženih popisivača. Većina vojnika opisana je oznakom smeđokosi (*castagno*), a samo u jednome primjeru (Marko Matin Tuvic, pješak u sastavu osobne satnije bojnika vojske Petra Corponesea, Zadar, 1728.) riječ je o crnokosom (*nero*) vojniku. Naposljetku, prilikom opisivanja boje konja pripadnika postrojbe *Croati a cavallo*, a u ovdje analiziranim vojnicima iz Ljubljane zabilježen je samo jedan takav vojnik, riječ je o Mihaelu Maneru koji je 1703. godine jahao riđana (*saur, sauro*).

Istraživačke je pozornosti vrijedan i podatak koji se odnosio na mjesta djelovanja, odnosno privremenog stacioniranja jedinice (satnije), prilikom čega su načinjeni popisi raspoloživoga vojnog ljudstva. Raščlamba vojnika iz Ljubljane

prema mjestima njihova djelovanja, odnosno popisivanja pokazuje da su njihove jedinice ponajprije bile stacionirane u Mlecima, odnosno na obližnjemu Lidu, središnjemu mjestu popisivanja pojedinih satnija odakle su se jedinice upućivale (prema odredbama nadležnih vlasti) na službu od *terraferme* do grčkih otoka. Također, u nekoliko su navrata jedinice u kojima su bili zastupljeni Ljubljanci zabilježene na mletačkim posjedima u Grčkoj (Krf te zbirni naziv Romanija), a tek u pojedinačnim primjerima u Dalmaciji (Zadar) i Istri (Kopar).

U svim se popisima pripadnika pojedine satnije redovito navodi njezin zapovjednik. Upravo nam pregled pukovnika i drugih časnika (bojnika, kapetana) koji su zapovijedali ovdje raščlanjenim ljubljanskim vojnicima otkriva niz imena zapaženih onovremenih mletačkih vojnih zapovjednika zavičajem s istočne obale Jadrana. Radi boljega razumijevanja konteksta djelovanja Ljubljana u mletačkim kopnenim postrojbama osnovne podatke o visokim vojnim časnicima (obiteljsko podrijetlo, činovi, upute na odgovarajuće izvore i historiografska saznanja) vrijedi navesti nešto podrobnije. Kada je riječ o konjaničkim postrojbama zapovjednik pukovnije u sastavu koje je djelovao jedan Ljubljančanin bio je Antun Medin, zavičajem iz okolice Budve, djelatna početkom 18. stoljeća.⁹ Nadalje, među zapovjednicima pješačkih postrojbi u kojima su zabilježeni Ljubljanci izdvajaju se visoki vojni zapovjednik (koncem vojne karijere general-bojnik) Ivan Kumbat zavičajem iz Kaštela,¹⁰ dalmatinski časnik talijanskoga podrijetla Petar Corponese,¹¹ Bokelji Tripun Vicko Burović¹² i Tripun Šukanović,¹³ kao i Juraj Medin sa područja današnjeg crnogorskog primorja.¹⁴

Zaključak

Vojnici iz Ljubljane bili su tijekom 18. stoljeća uključeni, iako u malenom broju, u sastav mletačkih profesionalnih kopnenih postrojbi poznatih pod nazivom *Fanti oltramarini* i *Croati a cavallo*. Ljudstvo tih postrojbi ponajprije je bilo novačeno duž širokoga pojasa mletačkih starih i novostečenih područja od Zadra do Boke kotorske, ali su (a takav je primjer i Ljubljana) potjecali i iz krajeva sa nemletačkoga državnog teritorija. Broj uključenih vojnika iz Ljubljane malen je, a ponajprije su bili zastupljeni u pješačkim jedinicama. Njihova je dob u prosjeku

⁹ Gradivo o vojnom djelovanju Antuna Medina u činu pukovnika vidi u: RI-ASVe-0715-Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 821-823.

¹⁰ Podrobnije vidi u: Čoralić & Katušić, Pukovnici, bojnici, kapetani, str. 145-183. Gradivo o vojnom djelovanju Ivana Kumbata u činu pukovnika vidi u: RI-ASVe-0715-Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 546-548.

¹¹ Gradivo o vojnom djelovanju Petra Corponesea u činu bojnika vojske vidi u: RI-ASVe-0715-Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 551-552.

¹² Gradivo o vojnom djelovanju Tripuna Vicka Burovića u činu pukovnika vidi u: RI-ASVe-0715-Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 511-526.

¹³ Podrobnije vidi u: Čoralić & Katušić, Peraštanin Tripun Šukanović, str. 385-410. Gradivo o vojnom djelovanju Tripuna Šukanovića u činu pukovnika vidi u: RI-ASVe-0715-Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 703.

¹⁴ Gradivo o vojnom djelovanju Jurja Medina u činu pukovnika vidi u: RI-ASVe-0715-Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 648-649.

iznosila 30 godina, a po iznesenim fizičkim karakteristikama pretežito su bili srednjega rasta i smeđokosi. Iako su najčešće popisivani u Mlecima, odnosno tamošnjoj vojnoj bazi na Lidu, izvori ih bilježe i u Grčkoj (Krf, Romanija), Istri (Kopar) i Dalmaciji (Zadar). Njihovi su vojni zapovjednici (bojnici vojske, pukovnici) bili istaknuti mletački časnici toga vremena, ponajprije iz Boke kotorske i današnjega Crnogorskog primorja, ali i iz Dalmacije. Na kraju ovoga sažetog rada možemo smatrati da je proučavanje udjela časnika, dočasnika i vojnika iz nemletačkih krajeva u profesionalnim snagama *Serenissime* važan dio kako poznavanju raznolikih sastavnica mletačke vojne povijesti, tako i krajeva, gradova i ljudi iz kojih su dotični vojnici potjecali. Primjer Ljubljane vjerujemo da svjedoči o tome, a zasigurno će neka buduća arhivska istraživanja, zasnovana na prebogatom gradivu iz Archivio di Stato di Venezia, iznjedrili još uporabljivih i korisnih podataka koji će ovdje iznesena saznanja dodatno upotpuniti.

PRILOG: Zbirni popis vojnika do sada istraženih vojnika iz Ljubljane u mletačkim profesionalnim prekomorskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću¹⁵

osoba	prezime i ime	ime oca	rod vojske	dob	stas	boja kose	konj	satnija (zapovjednik)	pukovnija (zapovjednik)	mjesto i datum popisa	busta	bilješka
1	Bradić, Dominik	Andrija	pješništvo					pukovnik Tripun Burović	pukovnik Tripun Vicko Burović	Mleci, 28.3.1750.	b. 516.	
2	Danis, Josip	Ilija	pješništvo	50				kapetan Andrija Medin	pukovnik Tripun Šukanović	Mleci, 29.12.1764.	b. 703.	
3	Gheger, Matija	Matija	pješništvo	34	srednjega rasta	smedokos		pukovnik Ivan Kumbat	pukovnik Ivan Kumbat	Krf, 1.9.1724.	b. 546.	
4	Kraljević, Stanko	Marko	pješništvo	29	srednjega rasta	smedokos		pukovnik Tripun Vicko Burović	pukovnik Tripun Burović	Mleci, 30.6.1764.	b. 522.	
5	Maner, Mihael	Bartol	konjaništvo		visok	smedokos	ridan	kapetan Toma Medin	pukovnik Antun Medin	Romanija, 20.10.1703.	b. 821.	Dezertirao te je preknžen.
6	Mocinić, Luka	Andrija	pješništvo	30	srednjega rasta	smedokos		kapetan Antun Kumbat	pukovnik Ivan Kumbat	Krf, 1.9.1724.	b. 546.	
7	Munić, Josip	Grgur	pješništvo	19	srednjega rasta	smedokos		pukovnik Juraj Medin	pukovnik Juraj Medin	Kopar, 15.7.1728.	b. 649.	
8	Pačić, Mijo	Mijo	pješništvo	18	srednjega rasta	smedokos		bojnik vojske Petar Corponese	bojnik vojske Petar Corponese	Zadar, 29.7.1728.	b. 552.	
9	Primas, Prospero	Toma	pješništvo					pukovnik Tripun Burović	pukovnik Tripun Vicko Burović	Mleci, 28.3.1750.	b. 516.	
10	Ramassan, Matija	Jure	pješništvo	29	srednjega rasta	smedokos		pukovnik Juraj Medin	pukovnik Juraj Medin	Kopar, 15.7.1728.	b. 649.	
11	Tuvić, Marko	Mate	pješništvo	32	srednjega rasta	cmokos		bojnik vojske Petar Corponese	bojnik vojske Petar Corponese	Zadar, 29.7.1728.	b. 552.	

¹⁵ Vojnici se navode abecednim slijedom, a uz osnovne podatke (prezime, ime, ime oca), navode se satnije i pukovnije unutar kojih su djelovali (navedene su prema imenima njihovih zapovjednika), osobne karakteristike (dob, stas, boja kose), mjesto i datum popisivanja te signatura (broj svežnja, odnosno buste) unutar arhivskoga fonda Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli u Archivio di Stato di Venezia.

Izvori i literatura

Arhivski izvori

RI-ASVe-0715-Inquisitori ... pubblici ruoli – Archivio di Stato di Venezia, Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli, b. 516, 522, 546, 552, 649, 703, 821.

Literatura

Berlam, Arduino: Le milizie dalmatiche della Serenissima. *Rivista dalmatica*, 16/1, 1935, str. 47-58.
Bertoša, Miroslav: Izazovi povijesnog zanata: lokalna povijest i sveopći modeli. Zagreb: Antibarbarus, 2002.

Concina, Ennio: *Le trionfanti et invittissime armate Venete*. Venezia: Filippi ed., 1972.

Čoralić, Lovorka: Riječani u mletačkim prekojadranskim postrojbama (18. stoljeće). *Rijeka*, 18/2, 2013, str. 11-25.

Čoralić, Lovorka: Vojnici iz Hercegovine u mletačkim kopnenim postrojbama (18. stoljeće). *Hum: Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, 10, 2013, str. 162-182.

Čoralić, Lovorka: Vojnici u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama zavičajem iz Senja, Karlobaga te s područja Like i Krbave (18. stoljeće). *Senjski zbornik*, 40, 2013, str. 523-546.

Čoralić, Lovorka: Karlovčani u mletačkim prekojadranskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće). *Svetlo: Časopis za kulturu, umjetnost i društvena zbivanja*, 1-2, 2014, str. 66-80.

Čoralić, Lovorka: Zagrepčani u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću. *Historijski zbornik*, 67/1, 2014, str. 119-127.

Čoralić, Lovorka: Dubrovčani – vojnici u mletačkim pješačkim postrojbama (*fanti oltramaroni*) u 18. stoljeću. *Analiza Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 53/2, 2015, str. 293-309.

Čoralić, Lovorka: Murterini u mletačkim kopnenim i mornaričkim postrojbama (18. stoljeće). *Murterski godišnjak*, 11-12, 2015, str. 227-247.

Čoralić, Lovorka: Vojnici iz Bosne u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću. *Prilozi – Institut za istoriju u Sarajevu*, 44, 2015, str. 35-55.

Čoralić, Lovorka: Zadarski otočani u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće). *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 33, 2015, str. 173-198.

Čoralić, Lovorka & Balić Nižić, Nedjeljka: Iz hrvatske vojne povijesti – *Croati a cavallo* i *Soldati Albanesi*, njihova bratovština i gradivo o njezinu djelovanju od 1675. godine do sredine XVIII. stoljeća. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 24., 2006, str. 71-130.

Čoralić, Lovorka & Katušić, Maja: Peraštanin Tripun Štukanović (+ 1769) – pukovnik mletačkih oltramaronina. *Analiza Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 50, 2012, str. 385-410.

Čoralić, Lovorka & Katušić, Maja: Grbljani u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće). *Istorijski zapisi*, 86/3-4, 2013, str. 159-183.

Čoralić, Lovorka & Katušić, Maja: Pukovnici, bojnici, kapetani – časnici iz kaštelanske obitelji Kumbat u službi Mletačke Republike (18. stoljeće). *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 57, 2015, str. 145-183.

Čoralić, Lovorka & Katušić, Maja: Vojnici iz Ugarske u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću. *Scrinia Sclavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, 15, 2015, str. 89-111.

Čoralić, Lovorka & Katušić, Maja: Šibenčani u mletačkim prekojadranskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće). *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 58, 2016, str. 147-190.

- Čoralić, Lovorka & Katušić, Maja: *Fanti oltramaroni i Croati a cavallo* – vojnici s otoka Ugljana u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću. U: *Kali* (ur. Faričić, Josip), Zadar: Sveučilište u Zadru – HAZU – Općina Kali, 2017, str. 163-178.
- Čoralić, Lovorka & Katušić, Maja: Zemuničani u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće). U: *Zemunik u prostoru i vremenu* (ur. Faričić, Josip & Dundović, Zdenko), Zadar: Sveučilište u Zadru, 2017, str. 190-197.
- Čoralić, Lovorka & Katušić, Maja: Biograđani i Vranjani – vojnici u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće). U: *Braća Vranjanin i vransko područje tijekom povijesti. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa "Braća Vranjanin i vransko područje tijekom povijesti" održanog u Biogradu 25. travnja 2014.* (ur. Došen, Božo), Zadar: Ogranak Matice hrvatske u Zadru – Općina Pakoštane, 2019, str. 455-474.
- Favaloro, Francesco Paolo: *L'Esercito Veneziano nel '700. Ricerche e schizzi*. Venezia: Filippi ed., 1995.
- Hale, John R.: *L'organizzazione militare di Venezia nel '500*. Roma: Jouvence, 1990.
- Madunić, Domagoj: *Defensiones Dalmatiae: Governance and Logistics of the Venetian Defensive System in Dalmatia during the War of Crete (1645 – 1669)*. Doktorska disertacija, Budimpešta: Central European University, 2012.
- Markulin, Nikola: Vojno poduzetništvo u mletačkoj Dalmaciji i Boki za vrijeme Morejskog rata (1684. – 1699.). *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 56, 2014, str. 91-142.
- Markulin, Nikola: *Mletačka vojna organizacija u Dalmaciji i Boki od Morejskog rata (1684. – 1699.) do Požarevačkog mira 1718*. Doktorska disertacija, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2015.
- Mayhew, Tea: *Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule: Contado di Zara 1645-1718*. Roma: Viella, 2008.
- Mayhew, Tea: Mletački vojnik na istočnoj obali Jadrana za Kandijskog rata (1645-1669). U: *Spomenica Josipa Adamčeka* (ur. Roksandić, Drago i Agičić, Damir), Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2009, str. 243-262.
- Peričić, Šime: Glavari i časnici Vojne krajine u Dalmaciji. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 35, 1993, str. 219-232.
- Peričić, Šime: Neki Dalmatinci – generali stranih vojski. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 42, 2000, str. 195-220.
- Sabalich, Giuseppe: *Huomeni d'arme di Dalmazia*. Zara: Tip. S. Artale, 1909.
- Sabalich, Giuseppe: La Dalmazia guerriera. *Archivio storico per la Dalmazia*, anno III, vol. V, fasc. 30, 1928, str. 279-300.
- Vrandečić, Josip: *Borba za Jadran u ranom novom vijeku: mletačko-osmanski ratovi u venecijanskoj nuncijaturi*. Split: Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, 2013.

SUMMARY

Soldiers from Ljubljana in Venetian Overseas Land Troops in the 18th Century

Lovorka Čoralić

The article at hand builds upon years-long research of the portion of soldiers from the broader area of the Eastern Adriatic and the interior in Venetian land troops in the early modern period. It is based on an analysis of materials kept in Archivio di Stato di Venezia (state magistrature fonds for recruitment entitled *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli*), which contains lists of officers, non-commissioned officers, and soldiers in the infantry (*Fanti oltramarini*) and cavalry (*Cavalleria Croati*) in the 18th century. It focuses on soldiers from Ljubljana, a city that was not part of Venetian overseas acquisitions. Based on the available data, the article provides the time frame and intensity of their presence in the afore-mentioned troops, the division within infantry and cavalry, as well as personal characteristics of respective soldiers. The research focuses on commanders of companies and regiments in which soldiers mentioned here were recorded, as well as the location of their operation or registration. The research shows that soldiers from Ljubljana served mostly in the infantry and that their companies operated in the area extending from Venice (with Lido being the central military base) to Istria, Dalmatia, and Greece. Commanders of troops in which soldiers from Ljubljana were recorded were high officers originating from Dalmatia and the Bay of Kotor. The conclusion contains an observation that the number of natives of Ljubljana in the professional Venetian land troops was not high. However, this relatively small sample provides opportunities for highlighting a component of Ljubljana's history from the end of the early modern period that is not well known and worth exploring. The article concludes with a complete list of names of hitherto explored soldiers from Ljubljana in the afore-mentioned Venetian land troops.

Uroš Košir

Vojaška pokopališča in grobovi vojnih ujetnikov in vojakov iz prve svetovne vojne na območju med Trento in Kranjsko Goro

Uroš Košir, dr., znanstveni sodelavec, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, uros.kosir@ff.uni-lj.si

Vojaška pokopališča in grobovi vojnih ujetnikov iz prve svetovne vojne na območju med Trento in Kranjsko Goro

Prispevek obravnava problematiko vojaških pokopališč in grobov vojnih ujetnikov in vojakov iz časa prve svetovne vojne, ki so nastali na območju med Trento in Kranjsko Goro. Na podlagi arhivskih in drugih virov ter terenskih raziskav so prikazane in opisane lokacije nekdanjih in sedanjih pokopališč, dostopni popisi pokopanih vojakov in ujetnikov pa predstavljajo izhodišče za oceno števila ruskih, italijanskih, srbskih in drugih vojnih ujetnikov ter vojakov, ki so umrli na obravnavanem območju. Rezultati kažejo, da je njihovo število precej manjše od števil, ki so se dolgo pojavljale v slovenski literaturi in v pričevanjih očitcev dogodkov v času prve svetovne vojne.

Ključne besede: Vršič, prva svetovna vojna, pokopališča, grobovi, vojni ujetniki.

Uroš Košir, PhD, Research Associate, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Archaeology, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, uros.kosir@ff.uni-lj.si

Military Cemeteries and Graves of Prisoners of War and Soldiers from World War I in the Area between Trenta and Kranjska Gora

The article addresses the question of military cemeteries and graves of prisoners of war and soldiers from World War I in the area between Trenta and Kranjska Gora. Based on archival and other sources, as well as on research conducted on location, the article provides and describes the locations of former and present cemeteries. Available lists of buried soldiers and prisoners of war serve as a starting point for assessing the number of Russian, Italian, Serbian and other prisoners of war and soldiers who died in the area in question. The research shows that their number is considerably smaller than the number that was brought up in Slovene bibliography and in eyewitness testimonies about the period of World War I.

Keywords: Vršič, World War I, cemeteries, graves, prisoners of war.

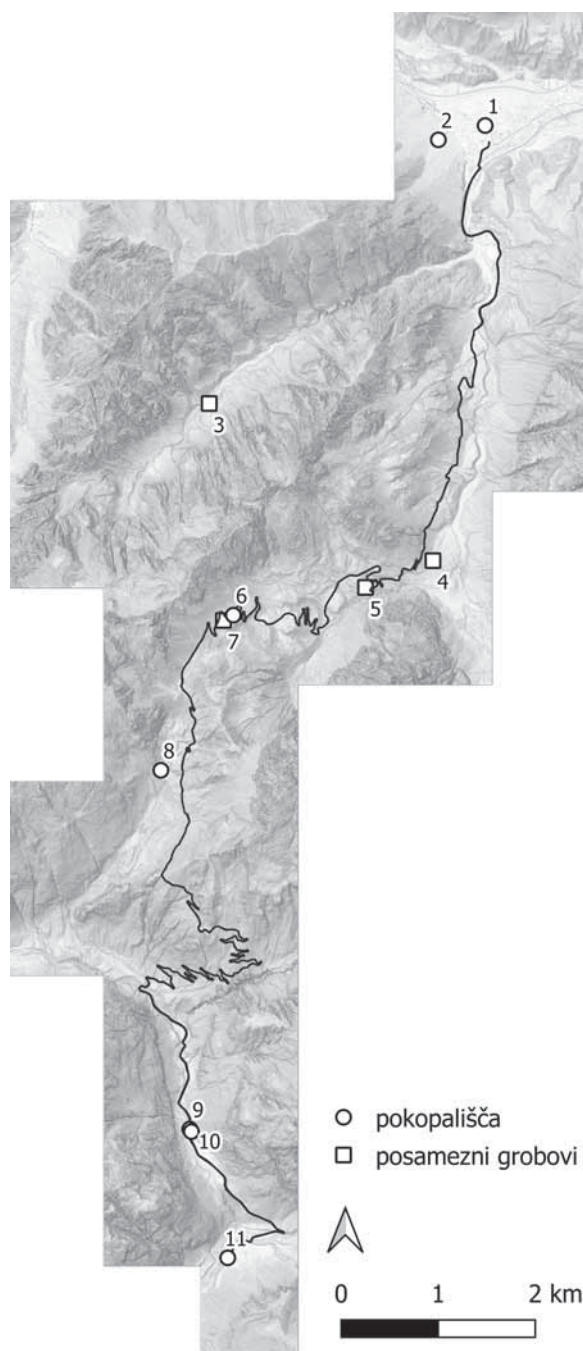
Uvod

Prva svetovna vojna je na slovenskem ozemlju zapustila številne sledove, tako na območju nekdanje soške fronte kot v njenem zaledju. Med vojno zapuščino vsekakor sodijo številna pokopališča in posamezni grobovi vojakov, ki so padli na bojišču ali pa so umrli v zaledju zaradi posledic ran in številnih bolezni, ki so razsajale med vojaki. Eno izmed zalednih območij soške fronte, kjer še danes naletimo na tovrstno dediščino, je predel med Trento in Kranjsko Goro, ki vključuje gorski prelaz Vršič. Ta je skupaj z obema omenjenima krajema v času prve svetovne vojne predstavljal pomembno strateško komunikacijsko os, po kateri je potekala glavna oskrba bojišča na območju Zgornjega Posočja, predvsem frontne linije okoli Bovške kotline. Poleg transporta vojnega materiala so tod potekali premiki enot iz zaledja na fronto, v obratni smeri pa je potekal prihod utrujenih čet, skupaj z ranjenci, potrebnimi zdravniške oskrbe. Zaradi številnih umrlih vojakov, ki so podlegli boleznim, ranam in nesrečam, so tudi na tem območju nastala pokopališča, ki še danes opominjajo na dogodke izpred več kot 100 let.

Od prvotnih lokacij so se do današnjih dni ohranila le nekatera pokopališča, ki imajo še vedno mesto v javnem spominu, obenem pa so bila ohranjena zaradi svoje zgodovinske pomembnosti. Mednje med drugimi sodijo vojaško pokopališče v Trenti in grobovi okoli Erjavčeve koče. Nasprotno pa obstajajo tudi lokacije nekdanjih grobov in pokopališč, ki pa so skorajda utonile v pozabo in danes niso prostori spominjanja ali varovanja s strani pristojnih institucij.

Na pokopališčih obravnavanega območja pa svojega zadnjega počitka niso našli le vojaki, temveč tudi številni vojni ujetniki, ki so pomagali graditi vršiško cesto in drugo infrastrukturo. Tukaj se v prvi vrsti govori predvsem o ruskih vojnih ujetnikih,¹ le redko pa se omenjajo vojni ujetniki drugih držav, kot so Italija, Srbija in Črna gora. Vprašanja, ki se porajajo v zvezi s tematiko pokopališč, se dotikajo števila prvotnih pokopališč in posameznih grobov, števila pokopanih na teh lokacijah, njihove narodnosti in pripadnosti različnim vojskam. Obenem je pomembno tudi vprašanje, koliko med pokopanimi je bilo vojnih ujetnikov in kaj so bili razlogi za njihovo smrt. Slednji podatki, posebno o številu žrtev usodnih snežnih plazov leta 1916 in 1917, se pogosto razlikujejo in še danes niso popolnoma natančni.

¹ V besedilu uporabljena besedna zveza »ruski ujetniki« označuje ujete pripadnike ruske cesarske vojske, ki so jo v času prve svetovne vojne tvorili različni narodi, med katerimi so bili tudi Ukrajinci, Gruzijci, Belorusi, itd. (glej Fischer, *Ruski vojni ujetniki*, str. 351).

Slika 1: Lokacije pokopališč in posameznih grobov na območju med Kranjsko Goro in Trento. 1 – vaško pokopališče Kranjska Gora; 2 – vojaško pokopališče Kranjska Gora; 3 – domnevni grob ruskega ujetnika v Mali Pišnici; 4 – grob v Klinu; 5 – grob ob Ruski kapelici; 6 – pokopališče pod Erjavčevo kočo; 7 – grobovi pod Erjavčevo kočo; 8 – pokopališče »Mojstrovka« na Hudi ravni; 9 – civilno pokopališče v Trenti; 10 – vojaško pokopališče »Pri cerkvi«; 11 – pokopališče »Baumbachhütte« (avtor zemljevida: U. Košir, 2020).

K odgovoru prispevajo popisi pokopanih in prekopanih žrtev, pomanjkljiva pa je predvsem dokumentacija za nekatere povojne prekope na obeh straneh vršiškega prelaza. Popis pokopanih vojakov in ujetnikov na trentarskem pokopališču »Pri cerkvi« in na trentarski strani Vršiča (pokopališče »Mojstrovka«) je leta 2007 objavil že Lovro Galić,^{2,3} popis z vojaškega pokopališča v Kranjski Gori pa je prvič v celoti objavil avtor pričujočega prispevka.⁴ Na tem mestu so predstavljeni nekateri že poznani podatki, ki so jim pridana nova spoznanja, in podatki, pridobljeni z analizami historičnih virov in terenskimi raziskavami. Predstavljene so posamezne lokacije pokopališč in posameznih grobov, med njimi tudi na novo odkrita lokacija manjšega pokopališča ruskih vojnih ujetnikov, ki danes v naravi ni označena. Kljub temu da tu podane številke vseh pokopanih vojnih ujetnikov verjetno niso dokončne, pa so korak k poznavanju prisotnosti vojnih ujetnikov različnih vojsk na območju med Trento in Kranjsko Goro in njihove usode.

Kranjska Gora

Prvi pokopi umrlih vojakov in ujetnikov so potekali na vaškem pokopališču, ki se nahaja ob današnjem zdravstvenem domu, kjer je bilo skupaj pokopanih 36 oseb, med njimi 24 ruskih vojnih ujetnikov in 12 avstro-ogrskih vojakov. Pokopavanje je potekalo med 26. majem 1915 in 1. marcem 1916.^{5,6} Ker se je pokopališče kmalu napolnilo z novimi grobovi, se je vojaška oblast odločila za ureditev vojaškega pokopališča, ki je bilo med domačini sicer poznano kot »ta saldaške britaf« (*slika 1*).⁷ Veliko smrtnih žrtev so zahtevale bolezni, saj je bil v vzhodnem delu Kranjske Gore postavljen oddelek za nalezljive bolezni (*Epidemiespital*) divizijske sanitetne ustanove št. 44 (*Divisions-Sanitätsanstalt Nr. 44*). Že v letu 1915, verjetno pred postavitvijo epidemijskega oddelka, je po Kranjski Gori razsajal legar (tifus), ki so ga s seboj prinesli begunci. Tamkajšnji župnik Andrej Krajec je zapisal, da je »epidemija /.../ razsajala do oktobra in nam napolnila pokopališče z begunci, vojaki in domačini umrlimi za legarjem. /.../ Umrlo jih je /.../ okrog 50 vseh z vojaki«.⁸ O odločitvi za ureditev novega pokopališča se je verjetno razglabljalo že proti koncu leta 1915, za kar je kasneje oblast Juriju Jaklju odvzela 300 kvadratnih metrov zemljišča (danes parceli št. 163 in 166, k. o. Kranjska Gora), ki se nahaja na dana-

² Galić, Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 338–342, 368–371.

³ Seznam pokopanih vojakov in vojnih ujetnikov na pokopališčih »Pri Cerkvi«, »civilno pokopališče Trenta« in »Mojstrovka« je tudi v fondu PANG 28 – Občina Bovec, t.e. 1, a.e.1, leto 1917–1918.

⁴ Košir, *Vojaško pokopališče*, str. 95–107.

⁵ ÖSTA/KA, VL KGräber Österreich, Kriegsgräber, Krain, karton 89.

⁶ NAŠL, spisi V, škatla 311, Vojaške zadeve 1917–1921.

⁷ Černe, *Kranjska Gora*, str. 49.

⁸ Krajec, *Spomenica župnije*.

šnjem smučišču »Podles«.⁹ Glede na popise pokopanih^{10, 11, 12} se je pokopavanje na novem pokopališču začelo 9. februarja 1916.¹³ Zanimivo omembo o morebitnem dodatnem novem pokopališču zasledimo v zapisniku marčevske seje občinskega odbora v letu 1916. Odborniki so razglabljali, da bodo sami izbrali prostor za novo pokopališče, če se po njem pojavi potreba, kar nakazuje, da so pričakovali, da trenutno vojaško pokopališče utegne biti enkrat premajhno.¹⁴

Na podlagi različnih seznamov pokopanih na kranjskogorskem vojaškem pokopališču je mogoče trditi, da je bilo na z lesenim plotom ograjenem pokopališču 150 grobov,¹⁵ v katerih je bilo pokopanih 169 pokojnikov (*slika 2*).¹⁶ V zapiskih Franceta Steleta je zaslediti omembo, da so bili v zgodnjih 20. letih 20. stoletja nekateri grobovi izven ograje,¹⁷ kar dokazuje tudi popis s skico iz leta 1919.¹⁸ Med 9. februarjem 1916 (prvi pokop) in 25. aprilom 1918 (zadnji pokop) so se smrti na letni ravni zvrstile v naslednjem številu: leta 1916 je umrlo 78 oseb, leta 1917 skupno 48 oseb, leta 1918 pa 43 oseb. Med pokojniki je bilo 70 ruskih vojnih ujetnikov, 45 italijanskih ujetnikov, 36 avstro-ogrskih vojakov, 12 srbskih ujetnikov, dva nemška vojaka, en črnogorski ujetnik in tri neznane osebe.¹⁹

Usodo pokopališča v letih med obema vojnama so zaznamovali številni prekopi umrlih, kar je privedlo do tega, da je bilo pokopališče sčasoma popolnoma izpraznjeno in opuščeno. Italijanski vojni ujetniki so bili na podlagi sporazumov med pristojnim jugoslovanskim ministrstvom in italijansko vlado prekopani leta 1930 na ljubljanske Žale.²⁰ V arhivskih virih se omenja prekop obeh padlih Nemcev, za katera pa so si podatki nasprotujoči. Po nekaterih omembah naj bi ju prekopali leta 1929, po drugih pa leta 1931. Ravno tako se kot kraj ponovnega pokopa ponekod omenja vojaško pokopališče na Bledu, nekje pa celo prenos v domovino.²¹

Naslednji sklop prekopov je zajel posmrtno ostanke ruskih vojnih ujetnikov, ki naj bi bili po splošnem, a napačnem prepričanju leta 1937 prekopani v skupinsko grobnico k Ruski kapelici.²² V prvi polovici 30. let 20. stoletja se je oblast Kraljevine Jugoslavije odločila za izgradnjo skupinske grobnice za umrle ruske

⁹ Černe, *Kranjska Gora*, str. 49.

¹⁰ Jakelj, *Škica vojaškega pokopališča*.

¹¹ ÖSTA/KA, VL KGräber Österreich, Kriegsgräber, Krain, karton 89.

¹² NAŠL, spisi V, škatla 311, Vojaške zadeve 1917–1921.

¹³ Glej tudi Košir, *Vojaško pokopališče*, str. 95–107.

¹⁴ SI_ZAL_JES-004_škatla 17_zapisnik sej občinskega odbora 1908–1941.

¹⁵ Znotraj ograjenega prostora je bilo 144 grobov, izven ograje nad pokopališčem pa še šest dodatnih grobov.

¹⁶ Za poimenski seznam pokopanih glej Košir, *Vojaško pokopališče*, str. 102–107.

¹⁷ Zapiski Franceta Steleta.

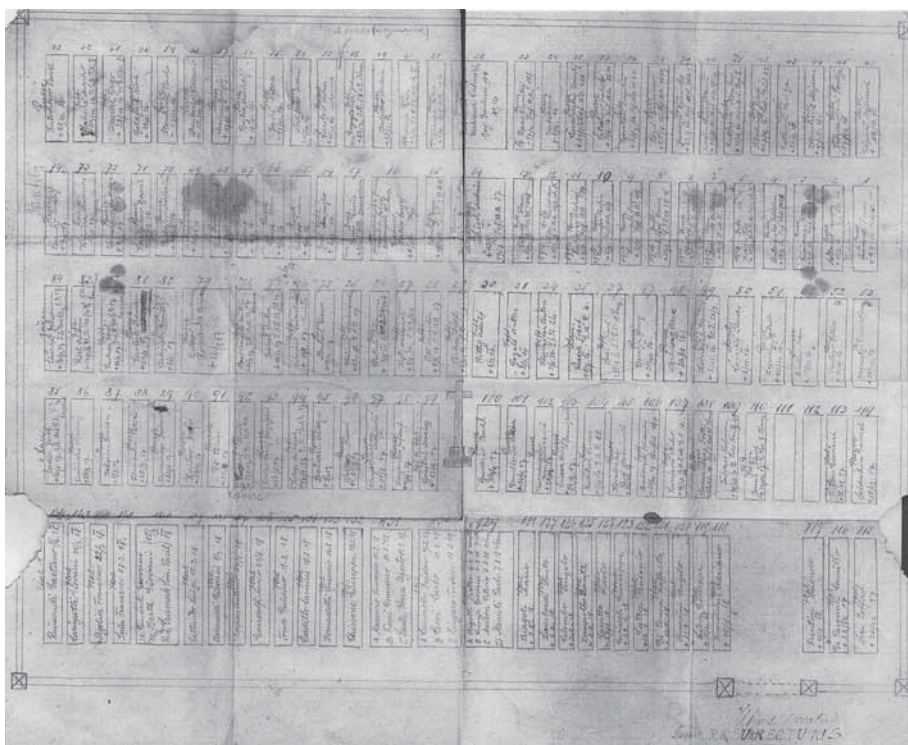
¹⁸ NAŠL, spisi V, škatla 311, Vojaške zadeve 1917–1921.

¹⁹ Jakelj, *Škica vojaškega pokopališča*; Černe, *Kranjska Gora*, str. 50; Košir, *Vojaško pokopališče*, str. 99.

²⁰ ZAL, dokumenti iz fondov SI_ZAL_JES/0004/Občina Kranjska Gora/škatla 39.

²¹ Prav tam.

²² Zupanič Slavec, *Ruska kapelica*, str. 109; Fischer, *Ruski vojni ujetniki*, str. 370; Koren, Testen, *Ruske sledi*, 118; Mugerli, *Bela smrt*, str. 28; Boštjančič, *Prispevek k dilemi*, str. 102; Mihelič, *Katalog*, str. 140; Pamić, *Ruska kapelica*, str. 105.

Slika 2: Skica vojaškega pokopališča v Kranjski Gori iz leta 1921 (zasebna last; kopijo hrani U. Košir).

vojake, ki je bila dokončana leta 1935 na beograjskem pokopališču.²³ Dokumenti kažejo, da so bili ruski vojni ujetniki s kranjskogorskega pokopališča prekopani 2. in 3. novembra 1936, njihovi posmrtni ostanki pa so bili preneseni v Beograd, in ne v skupinsko grobnico pod Vršič.²⁴ Glede na zapisnik²⁵ je bilo prekopanih 63 ujetnikov, med katerimi pa je bil Josef Saurer, ki je bil avstro-ogrski vojak, in ne ruski vojni ujetnik. Potemtakem je bilo dejansko prekopanih 62 ujetnikov, čeprav nekateri drugi popisi navajajo, da je bilo na pokopališču prvotno pokopanih 70 ruskih ujetnikov.²⁶ Kdaj, kam in ali je sploh bilo prekopanih preostalih osem ujetnikov, ni znano.

Na pol prazno pokopališče je za Občino Kranjska Gora predstavljalo le dodatne stroške, posledično pa je bil 20. decembra 1936 sprejet predlog o ekshumaciji še preostalih pokopanih. Prekop avstro-ogrskih vojakov, srbskih ujetnikov in črnogorskega ujetnika (skupno 50 oseb) je potekal 16. septembra 1937, njihovi posmrtni ostanki pa so bili preneseni v grobnico kapelice v spominskem parku na

²³ Živanovič, *Ruski grobni kompleksi*, str. 92–146.

²⁴ ZAL, dokumenti iz fondov SI_ZAL_JES/0004/Občina Kranjska Gora/škatla 39; Živanovič, *Ruski grobni kompleksi*, str. 115, 132; Košir, *Vojaško pokopališče*, str. 100–102.

²⁵ ZAL, dokumenti iz fondov SI_ZAL_JES/0004/Občina Kranjska Gora/škatla 39.

²⁶ NAŠL, spisi V, škatla 311, Vojaške zadeve 1917–1921.

Jesenicah.²⁷ Danes lahko na kapelici preberemo le 45 imen, in ne 50, čeprav vsi seznami o prekopu govorijo o 50 posameznikih, kar vodi do odstopanj, ki jih je ob pomanjkanju dokumentacije težko pojasniti.

Vršič z okolico

Na širšem območju Vršiča in njegove okolice so bili pokopališča in posamezni grobovi na vsaj šestih lokacijah. Prvo lokacijo v svojem delu omenja Vid Černe, kjer se je kmalu po drugi svetovni vojni nekaj sto metrov pod lovsko kočo še vedno opazila majhna gomila ob debeli smreki, na kateri je bil obledel rdeč napis »Rus«. V grobu naj bi bil pokopan ruski ubežnik,²⁸ kar še ni potrjeno, vendar je zelo verjetno, mikrolokacija groba pa za zdaj še ni bila natančneje locirana in dokumentirana (*slika 1*).

Glede na skico vršiške ceste in popis, ki ju hranijo v Vojnem arhivu na Dunaju,^{29, 30} je bil na območju Klina grob Andrea Marića, katerega mikrolokacija še ni bila odkrita, a ga je mogoče umestiti na območje okoli »800 korakov« severno od postaje žičnice II/III »*Klimhütte*« (*slika 1*). Na isti skici je grob označen tudi na območju, kjer so bile barake z imenom »*Wald-Baracken*«. Tu je bila zgrajena Ruska kapelica, kjer je v njeni bližini še danes ohranjen grob ruskega ujetnika Petra Polowčewa,³¹ poleg nje pa je skupna grobnica s posmrtnimi ostanki, ki naj bi jih odkrili ob gradnji ceste med Rusko kapelico in Kočo na gozdu v letih 1937/38, čeprav izvor posmrtnih ostankov ni potrjen. Grobnico je dal postaviti vodja gradbenih del, Josip Slavec (*sliki 1 in 3*).³² Višje ob vršiški cesti, natančneje pod Erjavčevo kočo, sta dve lokaciji z grobovi. Severovzhodno od koče je manjše pokopališče,³³ kjer naj bi bilo po podatkih Registra nepremične kulturne dediščine pokopanih 63 ruskih vojnih ujetnikov,³⁴ še trije grobovi pa so zahodno od koče (*slika 1, 4 in 5*). Število grobov oziroma grobnih konstrukcij, ki ne izvirajo iz časa prve svetovne vojne, danes ne odraža realnega števila pokopanih. Na skici iz Vojnega arhiva na Dunaju je razvidno, da je bilo grobov le 18, v njih pa je bilo pokopanih 20 oseb.³⁵ Glede na ohranjene zapise in priimke pokojnikov lahko ugotovimo, da gre za osem ruskih vojnih ujetnikov, osem srbskih vojnih ujetnikov in štiri osebe, katerih izvora ni mogoče določiti. Večje pokopališče je bilo sicer obnovljeno leta 1991, ko so bili na terasah pozidani grobovi, ki, kot rečeno, ne odražajo prvotnega in realnega stanja.³⁶

²⁷ ZAL, dokumenti iz fondov SI_ZAL_JES/0004/Občina Kranjska Gora/škatla 39; Košir, *Vojaško pokopališče*, str. 101–102.

²⁸ Černe, *Kranjska Gora*, str. 54; Mihelič, *Katalog*, str. 139.

²⁹ ÖSTA/KA, VL KGräber Italien, Kriegsgräber, Tolmein, karton 4.

³⁰ Prav tam.

³¹ ÖSTA/KA, VL KGräber Italien, Kriegsgräber, Tolmein, karton 4.

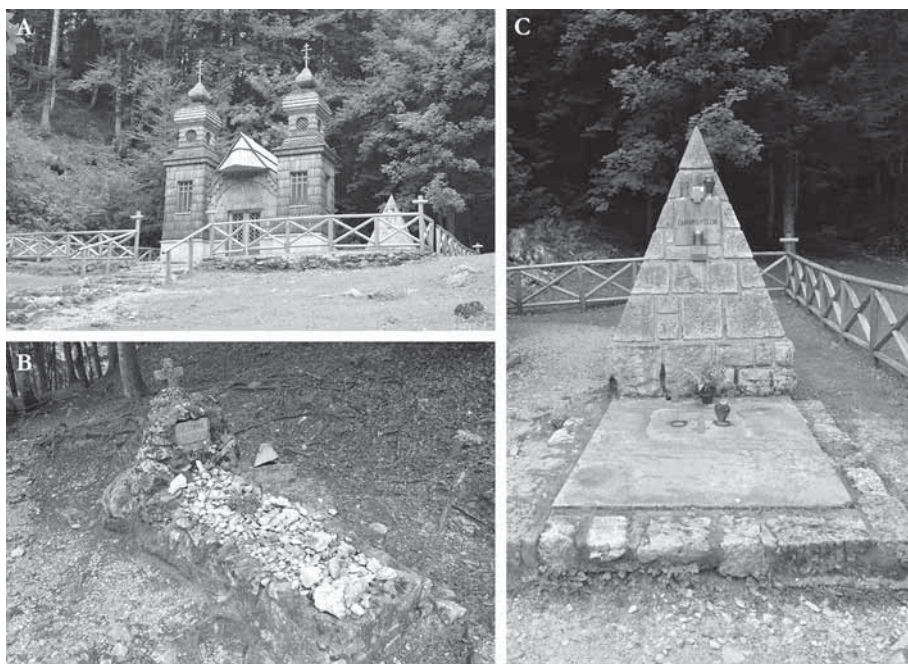
³² Pamić, *Ruska kapelica*, str. 111.

³³ Pokopališče je imelo oznako 84/II.

³⁴ RKD, *Vršič – Grobišče*.

³⁵ ÖSTA/KA, VL KGräber Italien, Kriegsgräber, Tolmein, karton 4.

³⁶ Pamić, *Grobišče ruskih vojnih ujetnikov*, str. 239; Mihelič, *Katalog*, str. 143.

Slika 3: A – Ruska kapelica; B – grob ruskega vojnega ujetnika; C – skupinska grobnica ob Ruski kapelici (foto: U. Košir, 2017).

Tretje pokopališče, ki je bilo na trentarski strani Vršiča, omenja Galič kot »Pokopališče pri prelazu Mojstrovka«. Zanj podaja poimenski seznam pokopanih osmih ruskih vojnih ujetnikov (slika 1).³⁷ Poleg njih je bil na pokopališču pokopan tudi neznani vojak ali ujetnik.³⁸ Glede na poročilo etapnega poveljstva v Bovcu je imelo pokopališče oznako št. 84/I, »Mojstrovka«.³⁹ V primeru pokopališča »Mojstrovka« gre zagotovo za lokacijo na Hudi ravni, za katero pričevalec Franc Uran omenja, da so mrtva Rusa, ki so ju odkrili zasuta pod snegom pred Tičarjevim domov, odnesli s seboj in pokopali na Hudi ravni.⁴⁰ Pokopališče na Hudi ravni omenja še Uroš Zupančič in na podlagi omenjenih virov tudi drugi raziskovalci.^{41, 42} Pokopališče je označeno tudi na zgoraj omenjeni avstro-ogrski skici in je umeščeno na območje zahodno od južnega taborišča (*Südlager*) nad t. i. *Schuttbaracke*, ki je pripadala inženirju Schuttu.⁴³ Čeprav je lokacija s tem dokaj dobro prostorsko zamejena, pa območje Hude ravni vseeno predstavlja površino, veliko dobrih 10.000 kvadratnih metrov, kar otežuje lociranje pokopališča v nara-vi. Pregled vojnih fotografij z območja Vršiča je obrodil sadove, saj je bila na eni

³⁷ Galič, Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 370–371.

³⁸ ÖSTA/KA, VL KGräber Italien, Kriegsgräber, Tolmein, karton 4.

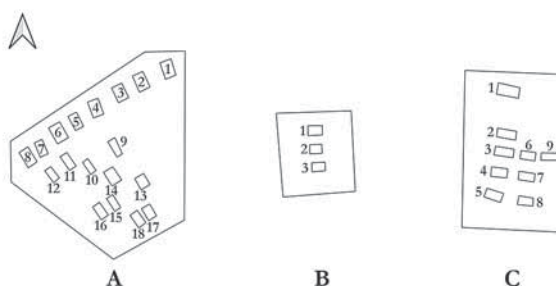
³⁹ Prav tam, str. 254.

⁴⁰ Uran, *Kako se je delala cesta*, str. 160–161.

⁴¹ Zupančič, *Petdeset let ruske ceste*.

⁴² Mihelič, *Katalog*, str. 149, 154.

⁴³ Uran, *Kako se je delala cesta*, str. 159.

Slika 4: A – pokopališče pod Erjavčevo kočo; B – grobovi pod Erjavčevo Kočo; C – pokopališče »Mojstrovka« na Hudi ravni. S puščicami je označena zgornja vrsta grobov št. 2–5. Skice posameznih pokopališč temeljijo na avstro-ogrski skici iz Vojnega arhiva na Dunaju (foto: U. Košir, 2017; 2020).

izmed fotografij območja Hude ravni na pobočju, ki se dviga proti zahodu, v snegu opazna pravokotna depresija, iz katere gledajo trije, morda celo štirje križi (slika 6). Ob terenskem ogledu, dne 6. 10. 2020, je bila lokacija pokopališča odkrita, saj je še vedno opazna pravokotna depresija velikosti okoli $4\text{--}5 \times 1,5\text{--}2$ m, v kateri so bile opazne dodatne manjše depresije (slika 4C). Glede na skico iz Vojnega arhiva na Dunaju⁴⁴ so na površini vidni vkopi štirih oziroma petih grobov, saj je bil ob večjem vkopu opazen še manjši, ki odgovarja grobu št. 5. Vkopi preostalih grobov na terenu niso bili prepoznani. Glede na popise je bilo na pokopališču pokopanih devet oseb.⁴⁵ Štirje ujetniki so bili pokopani 10. marca 1916, eden 18. septembra

⁴⁴ ÖSTA/KA, VL KGräber Italien, Kriegsgräber, Tolmein, karton 4.

⁴⁵ Galić, Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 370–371.

Slika 5: Avstro-ogrski vojaki in ruski vojni ujetniki na cesti v bližini pokopališča pod Erjavčovo kočo (hrani U. Košir).

Slika 6: Pokopališče »Mojstrovka« na Hudi ravni (hrani U. Košir).

1916, eden 8. januarja 1917, zadnji dve osebi pa sta bili pokopani v juniju (18. in 25.) 1917. Vprašanje, ki se je porajalo ob odkritju lokacije na terenu, je bilo, ali so pokojniki še vedno pokopani na Vršiču. Manjše depresije znotraj meja pokopališča bi utegnile predstavljati jame, ki so ostale za procesom ekshumacije, kar verjetno tudi drži, saj vse pokojnike lahko najdemo na italijanskem seznamu pokopanih oseb

v Trenti iz obdobja med obema vojnama, vsi pa imajo pripisano oznako »*Esumati passo Maistrocca*« (ekshumirani s prelaza Mojstrovka).⁴⁶ Posamezni grobovi na trentarski strani prelaza naj bi bili še na drugih območjih kot npr. v Lemeh.⁴⁷ Tu se poraja vprašanje, zakaj so Italijani v okviru splošnega prekopavanja padlih z manjših pokopališč in posameznih grobov tekom celotne fronte prekopali le devet oseb s tedaj italijanske strani Vršiča in zakaj preostalih domnevnih grobov ni zaslediti v avstro-ogrskih popisih. Morebiti več grobov v resnici niti ni obstajalo ali pa gre lahko za posledico uničenih nagrobnih znamenj s strani naravnih procesov (plazovi), posledično pa so bile takšne lokacije Italijanom nepoznane in so še danes nekje na trentarski strani Vršiča.

Trenta

Na območju Trente je danes ohranjeno le še vojaško pokopališče št. 85 »Pri cerkvi«, kjer je bilo glede na avstro-ogrski popis pokopanih 181, glede na italijanski popis iz obdobja med obema vojnama pa 190 posameznikov (*sliki 1 in 7A*). Galič v svojih popisih navaja 176 in 181 pokopanih,⁴⁸ glede na avstro-ogrski popis iz Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici pa je bilo tam pokopanih 178 oseb.⁴⁹ Glede na avstro-ogrske popise, italijanski in Galičev popis je bilo na pokopališču pokopanih 133, 135, 136 ali 141 ruskih vojnih ujetnikov, trije italijanski vojni ujetniki, 39 oziroma 40 avstro-ogrskih vojakov in ena, dve ali 17 neznanih oseb. Do takšnih razlik je prišlo zaradi različnih vzrokov, predvsem zaradi medvojnih in povojnih prekopavanj posmrtnih ostankov. K številki pokopanih so ponekod všteti tudi vsi prekopani posamezniki (aprila 1917) iz manjšega trentarskega pokopališča pri Baumbachovi koči, k italijanskemu seznamu pa še devet prekopanih s pokopališča »Mojstrovka«. Posledično prihaja do razlik v imenih pokopanih na različnih seznamih, saj so bili nekateri posamezniki v času pisanja seznamov že prekopani drugam ali pa sploh še niso bili pokopani. Galič omenja redke povojne prekope nekaterih slovenskih primorskih vojakov na neznana pokopališča oziroma na domača pokopališča. Kot predvideva, je šlo zelo verjetno za želje sorodnikov, vendar dokumentacija o tem ni ohranjena, taki primeri pa so poznani tudi s trentarskega pokopališča.⁵⁰

Težave pri analizi realnih števil pokopanih povzroča tudi zmeda med različnimi popisi, ki prinašajo predvsem različne številke neznanih oseb. Do neskladij pa prihaja tudi pri oštevilčenju grobov, predvsem pri prvih 21 grobovih ter pri grobovih med št. 106 in 116 na pokopališču »Pri cerkvi«. Kot primer je mogoče navesti ruskega ujetnika Griškina, ki je glede na avstro-ogrski seznam pokopan v grobu št. 6, v italijanskem seznamu je zaveden v grobu št. 5, avstro-ogrski seznam iz Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici pa za grob št. 5 in 6 navaja neznanega ruskega vojnega ujetnika. In takšnih primerov je v primeru omenjenega pokopališča kaj nekaj.

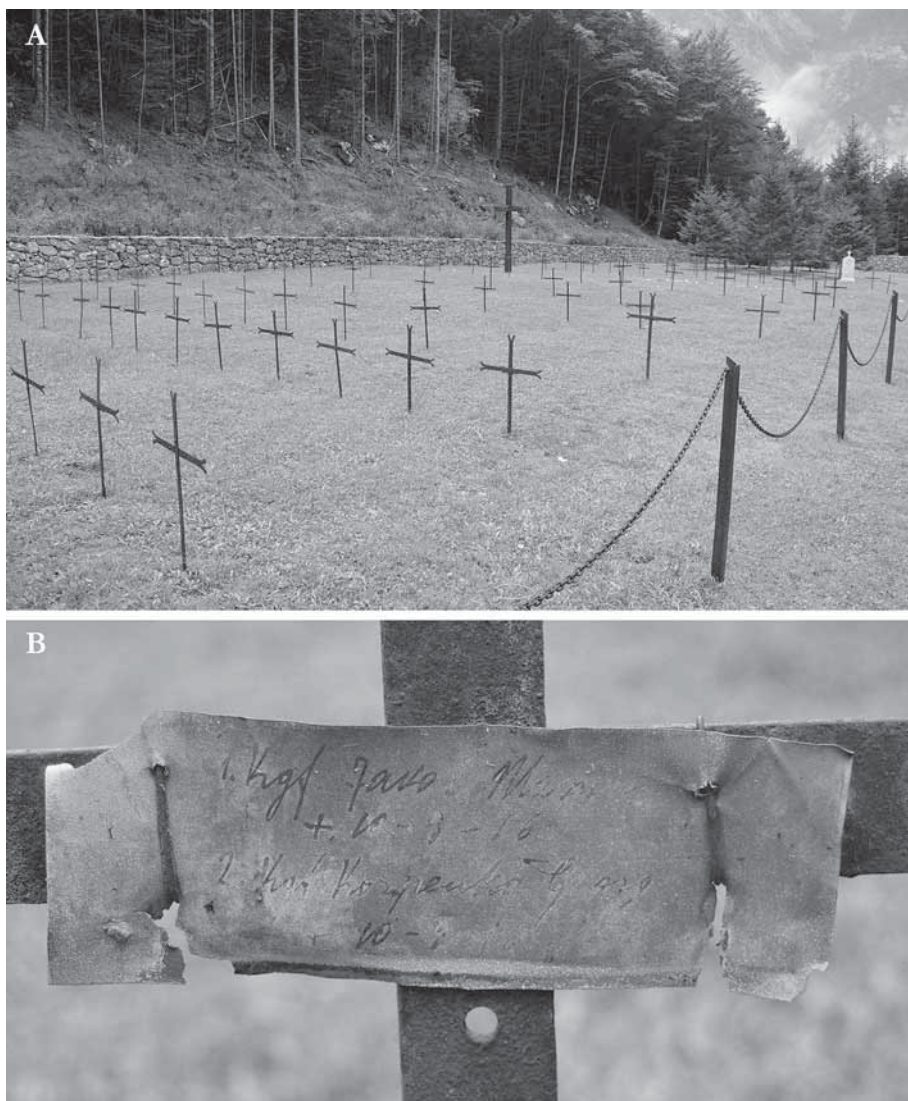
⁴⁶ Popis C.O.S.C.G.

⁴⁷ Župančič, *Petdeset let ruske ceste*.

⁴⁸ Galič, Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 338–342; 368–371.

⁴⁹ PANG 28 – Občina Bovec, t.e. 1, a.e.1, leto 1917–1918.

⁵⁰ Galič, Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 245.

Slika 7: A – pokopališče »Pri cerkvi« v Trenti; B – grob Georga Korpenka in Maksima Javorja, ki sta bila prvotno pokopana na območju Vršiča (pokopališče »Mojstrovka«), v obdobju po končani vojni pa so ju Italijani prekopali na pokopališče »Pri cerkvi« v Trenti. Oba sta bila žrtvi plazu 8. marca 1916 (foto: U. Košir, 2017).

Pokopavanje na tem pokopališču se je sicer začelo v prvi polovici leta 1916, zadnji pokopi v času prve svetovne vojne pa so bili opravljeni še v novembru leta 1917. V obdobju med obema vojna so Italijani na pokopališču prekopali devet oseb z območja Vršiča (slika 7B). Na pokopališču sta bila kasneje pokopana še italijanska pripadnika gorskih enot, ki sta umrla leta 1928, na kar opozarjata ohranjena nagrobna spomenika. V t. i. drugi fazi italijanskih prekopov posmrtnih ostankov v monumentalne kostnice so bili ekshumirani vsi Italijani, saj na italijanskem popisu niso več prisotni. Nekje v času do konca druge svetovne vojne so bili na

pokopališču postavljeni enotni kovinski križi, kakršne lahko zasledimo na pokopališču v Logu pod Mangartom, na novo pa so bile izdelane kovinske ploščice z imeni vseh pokopanih.

Število pokopanih na tem pokopališču je treba obravnavati z različnih vidikov. Podatek o skupnem številu vseh pokopanih na tem pokopališču se razlikuje od podatka, koliko oseb je bilo pokopanih v nekem določenem trenutku, saj se te številke razlikujejo zaradi zgoraj omenjenih razlogov. V času prve svetovne vojne naj bi bilo glede na avstro-ogrski popis tu pokopanih 181 oseb. Za skupno število je treba prišteti še devet posameznikov z območja Vršiča in dve osebi, ki jih navaja italijanski seznam, na avstro-ogrskem pa ju ni mogoče najti. Če dodamo še italijanska vojaka, ki sta umrla leta 1928 in bila tu pokopana, pridemo do zaključka, da je bilo na tem pokopališču skupaj verjetno pokopanih vsaj 194 oseb, med katerimi jih je 192 povezanih s prvo svetovno vojno.

Ob vojaškem pokopališču »Pri cerkvi« je sicer tudi civilno pokopališče, na katerem pa naj bili pokopani trije posamezniki: Krečetow, neznani vojak ali ujetnik in Herzig,⁵¹ čeprav poročilo etapnega poveljstva v Bovcu omenja štiri pokojnike,⁵² avstro-ogrski popis iz Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici pa celo pet (vojak Herzig, vojna ujetnika Pakričenko in Krečetow ter neznani osebi).⁵³

Zadnje pokopališče na območju med Kranjsko Goro in Baumbachovo kočo (*Baumbachhütte*) v Trenti je bilo na travniku jugozahodno od Baumbachove koče (*slika 1*). Pokopališče je nastalo junija 1915, skupno pa je bilo v 19 grobovih pokopanih 20 pokojnikov. Med njimi je bilo sedem avstro-ogrskih vojakov, dva ruska vojna ujetnika in 11 neznanih oseb. Marca 1917 je bilo odločeno, da pokojnike prekopljejo na novo pokopališče »Pri cerkvi«.⁵⁴ Glede na datume ponovnih pokopov je ekshumacija potekala med 2. in 4. aprilom 1917.⁵⁵

Število umrlih vojnih ujetnikov

Natančno število vseh umrlih vojnih ujetnikov na območju med Trento in Kranjsko Goro verjetno ne bo nikoli poznano, zagotovo pa se bo sčasoma možno približati nekemu realnemu številu, ki je precej daleč od starejših, danes že ovrženih števil, ki govorijo celo o 10.000 umrlih ruskih vojnih ujetnikih.⁵⁶ Pretiranih se zdi celo tistih »nekaj sto ruskih vojnih ujetnikov«, ki so umrli ob gradnji, poleg okoli 300 žrtev plazov.⁵⁷ V večini omemb žrtev plazov in umrlih se vedno omenjajo le ruski vojni ujetniki, čeprav je glede na popise umrlih jasno, da so tod umirali tudi italijanski, srbski in črnogorski vojni ujetniki.

Pri ugotavljanju števila umrlih predstavljajo težavo predvsem pomanjkljivi podatki o pokopanih. Če je pri neznanih pokojnikih zapisana le delovna enota

⁵¹ Galič, Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 341; popis *Vojaško pokopališče št. 85*.

⁵² Prav tam, *Od Krna do Rombona*, str. 254.

⁵³ PANG 28 – Občina Bovec, t.e. 1, a.e.1, leto 1917–1918.

⁵⁴ Galič, Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 246.

⁵⁵ Prav tam, str. 338–339; popis *C.O.S.C.G.*; popis *Vojaško pokopališče št. 85*.

⁵⁶ Uran, *Kako se je delala cesta*, str. 163.

⁵⁷ Zupanič Slavec, *Ruska kapelica*, str. 107, 113; nav. v Mihelič, *Katalog*, str. 149.

brez drugih indicev, da gre za vojnega ujetnika, je skoraj nemogoče trditi, ali gre za avstro-ogrskega pripadnika delovne enote ali za ujetnika. Zaradi razmerja med številom ujetnikov in stražarjev in vojaških delavcev v takšni enoti gre v večini primerov v resnici za vojne ujetnike, vendar štetje vseh neznanih pripadnikov delovnih oddelkov za vojne ujetnike vsekakor ne more biti pravilno, zato je na tem mestu podana le ocena možnega števila žrtev med ujetniki, v resnici pa je lahko za nekaj števil nižja ali višja. Žal tu manjkajo predvsem podatki o številu pokopanih v grobnici ob ruski kapelici.

Na podlagi popisov, ki so bili uporabljeni na tem mestu, je mogoče podati naslednjo oceno o številu umrlih (pokopanih) vojnih ujetnikov: en črnogorski vojni ujetnik, 20 srbskih vojnih ujetnikov, 48 italijanskih vojnih ujetnikov in 251 ruskih vojnih ujetnikov (*tabela 1*). K slednjemu številu je vključenih 94 posameznikov iz Kranjske Gore, eden iz Male Pišnice, eden ob ruski kapelici, osem s pokopališča pod Erjavčevo kočo, osem s pokopališča »Mojstrovka« in 139 z območja Trente. Največ razhajanj pride ravno pri oceni števila pokopanih ruskih vojnih ujetnikov na območju pokopališča »Pri cerkvi«. Avstro-ogrski popis omenja 136 ruskih vojnih ujetnikov, italijanski 133, Galić pa v svojih seznamih navaja 135 in 141 pokopanih. Če k avstro-ogorskemu seznamu dodamo osem prekopanih Rusov s pokopališča »Mojstrovka« in enega dodatnega ujetnika z italijanskega seznama, dobimo številko 145, dva pa sta bila pokopana še na civilnem pokopališču. Večje število neznanih na italijanskem popisu je verjetno posledica propada ploščic z imeni ali njihove nečitljivosti, saj se največ razhajanj med imeni in priimki opazi ravno pri italijanskem popisu.

Pri štetju je bilo za posamezni grob, ki naj bi bil v Mali Pišnici, privzeto, da je v njem le en pokojnik. Ker število pokopanih v skupinski grobnici ob sami kapelici ni poznano tudi ne more biti upoštevano. Na tem mestu lahko govorimo o vsaj 320 umrlih vojnih ujetnikih, ki so umrli zaradi različnih vzrokov. Pri 43 italijanskih ujetnikih iz Kranjske Gore so znani podatki, da so vsi umrli zaradi bolezni. Glede na opombe »*Lawine*« in datume smrti, ki odgovarjajo marčevskim plazovom leta 1916, lahko predvidevamo, koliko posameznikov je umrlo zaradi marčevskih plazov leta 1916, ki sta se utrgala na pepelnično sredo, 8. marca, in v nedeljo, 12. marca.⁵⁸ Med žrtvami plazov so bili tudi avstro-ogrski stražarji. V kranjskogorski župnijski kroniki lahko zasledimo podatek o 182 zasutih ujetnikih in stražarjih, ki je bil kasneje popravljen na število 210.⁵⁹ Od tega 170 ruskih ujetnikov in 40 avstro-ogrskih vojakov, trije pa naj bi bili rešeni.⁶⁰ Prvo telegrafsko sporočilo z dne 8. marca je sicer navajalo, da je plaz zasul okoli 100 ujetnikov in tri stražarje.⁶¹ Nadaljnja poročila z naslednjega dne so navajala »/.../ 1 mož od stražarjev in 2

⁵⁸ Za dodatne podatke o plazu glej Pavšek, *Bela vojna*, str. 30–33, in Pavšek, *Spomenik človečnosti*, str. 31. Besedili poleg zanimivih podatkov prinašata tudi nekatere napačne trditve, posebno o času izgradnje kapelice in o prekopi ruskih vojnih ujetnikov.

⁵⁹ Uradni podatki navajajo številko 117 oseb, med temi 110 ruskih vojnih ujetnikov in sedem avstro-ogrskih stražarjev (Pavšek, *Spomenik človečnosti*, str. 31).

⁶⁰ Krajec, *Spomenica župnije*.

⁶¹ Mugerli, *Snežni plazovi*, str. 51, 53.

Rusa mrtvi, 5 stražarjev in 67 Rusov poškodovanih odkopanih, 12 stražarjev in 71 Rusov še pogrešanih«. Pri drugem plazu, 12. marca, naj bi bilo pogrešanih 17 mož.⁶² Po ustnih podatkih kranjskogorskega župnika Andreja Krajca naj bi bilo končno število 272,⁶³ na podlagi različnih virov in števil pa je bila končna ocena že znižana na okoli 200 življenj.⁶⁴

Na kranjskogorskem pokopališču je bilo pokopanih 10 posameznikov (šest avstro-ogrskih vojakov in štirje ruski vojni ujetniki), ki imajo za datum smrti naveden 8. marec 1916. Večina jih je bila pokopana proti koncu istega meseca, nekateri pa celo v drugi polovici maja 1916.⁶⁵ V grobovih pokopališča ob ambulanti pod Erjavčevo kočjo so verjetno pokopane žrtve bolezni ali poškodb in glede na datume smrti niso povezane z marčevskimi plazovi. Na pokopališču »Mojstrovka« so bili 10. marca pokopani štirje ujetniki, medtem ko preostalih ni mogoče povezati s tem dogodkom. Glede na opombo »*Lawine*« je bilo na pokopališču »Pri cerkvi« pokopanih 99 žrtev plazov, med njimi 94 vojnih ujetnikov in pet avstro-ogrskih vojakov. Med temi jih glede na datum in sosledje pokopov lahko z marčevskimi plazovi povežemo 91, od tega tri avstro-ogrske vojake ter 88 vojnih ujetnikov. Preostalih osem je bilo pokopanih maja 1917. Na podlagi tokratnega štetja lahko govorimo o 105 žrtvah marčevskih plazov, resnično število pa bi bilo lahko tako manjše kot večje.

Žrtve je zahteval tudi majski plaz na trentarski strani, ki se je utrgal 12. maja 1917, pod seboj pa pokopal šest stražarjev in 30 vojnih ujetnikov.⁶⁶ Na pokopališču »Mojstrovka« sta bila v drugi polovici junija 1917 pokopana dva ujetnika, ki sta glede na datum pokopa morebiti žrtvi omenjenega plazua, na pokopališču »Pri cerkvi« pa ima v maju opombo »*Lawine*« pripisano osem oseb, med njimi dva avstro-ogrska vojaka in šest vojnih ujetnikov, preostali pokopani v maju in kasneje pa imajo kot vzrok smrti naveden drugi razlog.

Na seznamu kranjskogorskega pokopališča ima sedem avstro-ogrskih vojakov (žičničarjev) pripisano opombo »*Lawine*«, za njihov datum smrti pa je v nekaterih popisih naveden 16. januar 1917.⁶⁷ Černe je predvideval, da so bili vojaki pokopani na ta datum,⁶⁸ vendar seznami v Zgodovinskem arhivu Ljubljana navajajo, da so bili večinoma pokopani šele v februarju, kar nakazuje na do sedaj neznani januarski plaz v letu 1917.⁶⁹ Tudi na pokopališču »Mojstrovka« je bil 8. 1. 1917 pokopan ruski vojni ujetnik, ki je umrl zaradi plazua.

V literaturi se pri številu vseh vršiških plazov pojavlja tudi podatek o 400 umrlih ujetnikih in vojaki, ⁷⁰ kar pa je glede na popise pokopanih zagotovo pretirana

⁶² Prav tam, str. 53

⁶³ Koren, Testen, *Ruske sledi*, 118; Pamić, *Ruska kapelica*, str. 108.

⁶⁴ Mihelič, *Katalog*, str. 145.

⁶⁵ Košir, *Vojaško pokopališče* (v objavi).

⁶⁶ Zupanič Slavec, *Ruska kapelica*, str. 109; Fischer, *Ruski vojni ujetniki*, str. 369; Mugerli, *Bela smrt*, str. 28; Pavšek, *Bela vojna*, str. 33.

⁶⁷ Jakelj, *Škica vojaškega pokopališča*; Košir, *Vojaško pokopališče* (v objavi).

⁶⁸ Černe, *Kranjska Gora*, str. 50.

⁶⁹ ZAL, dokumenti iz fondov SI_ZAL_JES/0004/Občina Kranjska Gora/škatla 39.

⁷⁰ Mulej, *Snežni plazovi*, str. 97; Mihelič, *Katalog*, str. 149.

številka. Skupna ocena žrtev, ki jih je glede na opombo »*Lawine*« in/ali datume smrti mogoče povezati s plazovi, znaša 125.⁷¹ Plazovi so tako zahtevali življenja vsaj 106 ruskih vojnih ujetnikov, 18 avstro-ogrskih stražarjev in ene neznane osebe. Obenem je treba imeti v mislih možnost, da v starejših virih navedene številke predstavljajo vse žrtve, ki pa niso nujno smrtno, saj so se za vojsko kot žrtve šteli tudi poškodovani in pogrešani, torej za delo in boj onespособljeni ljudje.

Glede na obstoječe sezname pokopanih je jasno, da je največje pokopališče ruskih vojnih ujetnikov na obravnavanem območju trentarsko pokopališče »Pri cerkvi«. Ponekod se kot tako sicer omenja skupinska grobnica ob Ruski kapelici,⁷² vendar število tam pokopanih ni znano, ravno tako pa posmrtni ostanki 62 ruskih ujetnikov iz Kranjske Gore niso bili prekopani h kapelici, ampak v Beograd.⁷³ Število pokopanih ob kapelici zagotovo ne more presega števila 145, kolikor jih je na pokopališču »Pri cerkvi«.

Zaključek

Obravnava nekdanjih vojaških pokopališč in posameznih grobov iz časa prve svetovne vojne na območju med Trento in Kranjsko Goro je pokazala, da je bilo njihovo prvotno število višje, kot je danes mogoče razbrati na samem terenu. Nekatere lokacije, kot je npr. pokopališče pri Baumbachovi koči, so bile opuščene že med samo vojno, nekatere pa v obdobju med obema vojnoma. Od prvotnih petih vojaških pokopališč sta danes ohranjeni le pokopališče »Pri cerkvi« in pokopališče pod Erjavčevo kočo, označeni posamezni grobovi pa so ob Ruski kapelici in pri Erjavčevi koči.

Tokratno štetje umrlih in pokopanih ter analize različnih seznamov kažejo, da je število umrlih vojnih ujetnikov in vojakov na območju med Zgornjo Trento in Kranjsko Goro nižje, kot se je dolga leta govorilo. Zaradi bolezni, ran, pridobljenih na bojišču, fizičnih naporov, plazov in drugih vzrokov je umrlo in bilo na obravnavanih pokopališčih pokopanih vsaj 428 oseb, ki so umrle med prvo svetovno vojno, med katerimi je bilo vsaj 320 vojnih ujetnikov (*tabela 1*). Med njimi so bili en črnogorski vojni ujetnik, 20 srbskih vojnih ujetnikov, 48 italijanskih vojnih ujetnikov in 251 ruskih vojnih ujetnikov. Med slednjimi jih je vsaj 106 umrlo zaradi snežnih plazov, ki so zahtevali še življenja najmanj 18 avstro-ogrskih vojakov, ki jih je bilo na celotnem območju skupno pokopani 91, ob njih pa tudi dva nemška vojaka in 16 neznanih oseb, pri katerih ni jasno, ali gre za ujetnike ali vojake.

⁷¹ Pokopališče »Pri cerkvi« - 99; Mojstrovka 84/I - 9; Kranjska Gora - 17.

⁷² Fischer, *Ruski vojni ujetniki*, str. 370.

⁷³ Košir, *Vojaško pokopališče* (v objavi).

Tabela 1: Skupno število pokopanih na posameznih lokacijah in število glede na pripadnost pokojnikov (avtor: U. Košir, 2020).

LOKACIJE	PRIPADNOST							
	AO	RUS	IT	SRB	ČRG	NEM	NEZNANI	SKUPNO
Kranjska Gora (vojaško pokopališče)	36	70	45	12	1	2	3	169
Kranjska Gora (civilno pokopališče)	12	24						36
Mala Pišnica		1						1
Klin	1							1
Ruska kapelica		1						1
Erjavčeva koča – pokopališče 84/II		8		8			4	20
Erjavčeva koča – posamezni grobovi							3	3
»Mojstrovka« – pokopališče 84/I		8					1	9
Trenta – civilno pokopališče	1	2					2	5
Trenta – »Pri cerkvi«	41	145	3				3	192
Trenta – »Baumbachhütte«	7	2					11	20
SKUPNO ŠTEVILO BREZ PODVAJANJA	91	251	48	20	1	2	15	428

* V tabeli so navedeni skupni seštevki za posamezna pokopališča in skupni seštevki vseh pokopanih. Ker so bili pokojniki s pokopališč »Mojstrovka« in »Baumbachhütte« prekopani na pokopališče »Pri cerkvi«, so ti že všteti v skupno število pokopanih na pokopališču »Pri cerkvi« in so podatki za ti dve pokopališči izvzeti iz končnega seštevka, saj bi sicer prišlo do podvajanja.

Zahvala

Zahvala za pomoč pri iskanju arhivskih in drugih podatkov gre Fundaciji Poti miru v Posočju, Davidu Eriku Pipanu in dr. Mihi Šimcu. Prispevek je nastal v okviru projekta *Med vojno in mirom – Arheologija Vršiča kot zaledja prve svetovne vojne in stičišča svobode, ujetništva, kultur, narodov in verstev* (Z6-2664), financiranega s strani Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije in Občine Kranjska Gora.

Viri in literatura

Arhivski viri

Jakelj, Peter: *Škica vojaškega pokopališča v Kr. Gori*, z dne 19. 6. 1921. Zasebna last. Kopijo hrani Uroš Košir.

Krajec, Andrej: *Spomenica župnije Kranjska Gora*. Hrani Župnija Kranjska Gora.

Popis C.O.S.C.G.: *Elenco dei militari sepolti nel cimitero militare in Trenta d. Isonzo*. Kopijo hrani Fundacija Poti miru v Posočju.

Popis Vojaško pokopališče št. 85: *Soldatenfriedhof Nr. 85, Pri Cerkvi, Bez. Tolmein*. Kopijo hrani Fundacija Poti miru v Posočju. Original hrani Vojni arhivu na Dunaju: AT-OeStA/KA VL KGräber Kriegsgräber (KGräber), 1914–1918, Italien, karton 4.

Nadškofijski arhiv Ljubljana:

NAŠL, spisi V, škatla 311, Vojaške zadeve 1917–1921.

Pokrajinski arhiv Nova Gorica:

PANG 28 – Občina Bovec, t.e. 1, a.e.1, leto 1917–1918.

Vojni arhiv Dunaj:

ÖSTA/KA, VL KGräber Österreich, Kriegsgräber, Krain, karton 89.

ÖSTA/KA, VL KGräber Italien, Kriegsgräber, Tolmein, karton 4.

Zgodovinski arhiv Ljubljana:

ZAL: Zgodovinski arhiv Ljubljana, SI_ZAL_JES-004_škatla 17_zapisnik sej občinskega odbora 1908–1941.

ZAL: Zgodovinski arhiv Ljubljana, SI_ZAL_JES/0004/Občina Kranjska Gora/škatla 39.

Časopisni viri

Župančič, Uroš: Petdeset let ruske ceste prek Vršiča (1611 m). *Nedeljski dnevnik* z dne 2. 4. 1967.

Spletni viri

RKD, *Vršič – Grobišče*: EŠD 5384 – Vršič – Grobišče 63 ruskih vojnih ujetnikov pod Erjavčevo kočo: <http://giskd2s.situla.org/rkd/Opis.asp?Esd=5384> (dostop 7. 12. 2020).

Zapiski Franceta Steleta – <http://www.arzenal.si/steletovi-terenski-zapiski/475> (dostop 11. 6. 2020).

Literatura

Boštjančič, Janko: Prispevek k dilemi o času gradnje Ruske kapelice pod Vršičem. – V: Nadbath, Barbara, Mlekuž, Dimitrij in Boštjančič, Janko (ur.): *Vojni ujetniki carske Rusije v prvi svetovni vojni na slovenskem ozemlju*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Monografije CPA 7, 2018, str. 101–104.

Černe, Vid: *Kranjska Gora. Včeraj, danes jutri. In še nekaj...* Kranjska Gora: samozaložba V. Černe, Občina, 2015.

Fischer, Jasna: Ruski vojni ujetniki na ozemlju Republike Slovenije 1914–1918. *Zgodovinski časopis* 63, 2009, št. 1–2 (140), str. 350–372.

Galič, Lovro in Pirih, Darja: *Od Krna do Rombona*. Tolmin, Kobarid: Tolminski muzej, Fundacija Poti miru v Posočju, 2007.

Koren, Tadej in Testen, Petra: Ruske sledi iz dni prve svetovne vojne na Slovenskem. *Monitor ISH* XVI/1, 2014, str. 107–156.

- Košir, Uroš: Vojaško pokopališče v Kranjski Gori. *Na fronti* 15, 2022, str. 95–107.
- Mihelič, Miha: katalog v pisnih virih odkritih lokacij, povezanih s prisotnostjo vojnih ujetnikov carske Rusije med prvo svetovno vojno na slovenskem ozemlju. – V: Nadbath, Barbara, Mlekuž, Dimitrij in Boštjančič, Janko (ur.): *Vojni ujetniki carske Rusije v prvi svetovni vojni na slovenskem ozemlju*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Monografije CPA 7, 2018, str. 137–302.
- Mugerli, Marko: Bela smrt. – V: Šega, Judita (ur.): *V zaledju soške fronte*. Ljubljana: Pokrajinski arhiv Koper, Pokrajinski arhiv v Novi Gorici; Zgodovinski arhiv Ljubljana; Gornjesavski muzej Jesenice; Tolminski muzej, 2015, str. 27–28.
- Mugerli, Marko: Snežni plazovi na Vršiču. *SLO časi, kraji, ljudje*, november 2016, str. 48–53.
- Mulej, Franc: Snežni plazovi, smrtne žrtve in materialna škoda. *Ujma* 8, 1994, str. 96–103.
- Pamić, Renata: Grobišče ruskih vojnih ujetnikov. *Varstvo spomenikov* 34, 1992, str. 239.
- Pamić, Renata: Ruska kapelica pod Vršičem. – V: Nadbath, Barbara, Mlekuž, Dimitrij in Boštjančič, Janko (ur.): *Vojni ujetniki carske Rusije v prvi svetovni vojni na slovenskem ozemlju*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Monografije CPA 7, 2018, str. 105–112.
- Pavšek, Miha: Bela vojna v zaledju soške fronte. *Slovenska vojska* 3, 2016, str. 30–33.
- Pavšek, Miha: Spomenik človečnosti, tovarištvu in solidarnosti pod Vršičem. *Slovenska vojska* 8, 2016, str. 29–31.
- Uran, Franc: Kako se je delala cesta na Vršič. *Planinski vestnik* 3, letnik XIII, 1957, str. 149–163.
- Zupanič Slavec, Zvonka: Ruska kapelica – rodovom v spomin in opomin. Vršička cesta in ruski ujetniki (1915–1917). – V: Zupanič Slavec, Zvonka in Testen, Petra: *Ruska kapelica pod Vršičem. Ob 15-letnici slovensko-ruskih srečanj (1992–2006)*. Ljubljana: Unireal, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture, 2007, str. 57–119.
- Živanović, Milana V.: *Ruski grobni kompleksi u Srbiji u 20. veku*. Beograd: Filozofska fakulteta, Univerza v Beogradu, doktorska disertacija, 2019.

SUMMARY

Military Cemeteries and Graves of Prisoners of War and Soldiers from World War I in the Area between Trenta and Kranjska Gora

Uroš Košir

World War I left many traces in Slovenia, both in the area of the former Isonzo Front and behind it. Numerous cemeteries and graves of soldiers who fell on the front or died behind it due to their wounds or diseases are part of war legacy. The area between Trenta and Kranjska Gora, which includes the Vršič Pass, is one of the hinterland areas of the Isonzo Front, where the legacy of this kind can still be seen at the present. Soldiers were laid to rest in the cemeteries of the area in question, as did many prisoners of war who helped build the Vršič road and other infrastructure. In this context, mention is made mostly of Russian prisoners of war, while those coming from other countries, e.g. Italy, Serbia, and Montenegro, are rarely mentioned. The questions associated with the subject of cemeteries touch upon the number of original cemete-

ries and individual graves, the number of buried people in these locations, their nationality and affiliation to different armies. The question of how many buried people were prisoners of war and the reasons for their death is important as well. New findings were added to the previously known data, as were data obtained through analyses of historical sources and on-site research. The here presented numbers of all buried prisoners of war are not final; however, they are a step towards the knowledge of their presence and affiliation to different armies in the area between Trenta and Kranjska Gora and of their fate.

Five military cemeteries and a few grave sites came into being during World War I in different locations. These cemeteries were located in Kranjska Gora, on Vršič and in Trenta. Burials took place in civilian cemeteries as well. 169 people, 70 of whom were Russian, 45 Italian, 36 Austro-Hungarian, 12 Serbian prisoners of war, as well as 2 German soldiers, one Montenegrin prisoner of war and 3 unidentified people, were buried in 150 graves in the military cemetery in Kranjska Gora. Soldiers and prisoners of war were buried in the Kranjska Gora civilian cemetery as well, namely 12 Austro-Hungarian soldiers and 24 Russian prisoners of war. In the broader area of Vršič and its surroundings there were cemeteries and individual grave sites in at least six locations. Individual graves were dug in the area of Mala Pišnica, Klin, next to the Russian Chapel and in the proximity of Erjavčeva Koča (Erjavec Mountain Hut). A tomb was built in the late 1930s next to the Russian Chapel; it holds the remains of an unknown number of Russian prisoners of war. A cemetery with 20 people buried (most of whom were Russian and Serbian prisoners of war) and 3 individual graves are situated near Erjavčeva Koča. Additionally, a small cemetery stood on Vršič's southern side. The only preserved military cemetery in the area of Trenta is military cemetery no. 85 "By the Church". 192 people were buried there (20 of whom from the cemetery *Baumbachhütte*). Next to it stands a civilian cemetery, where five people were buried. The last cemetery in the area between Kranjska Gora and Baumbachova Koča (*Baumbachhütte*) in Trenta stood in the meadow to the south-west the latter. This cemetery was built in June 1915 and 19 graves held the remains of 20 people, 7 of whom were Austro-Hungarian soldiers, 2 Russian prisoners of war and 11 unknown people. In March 1917 a decision was made to transfer them to the new cemetery "By the Church", which took place in early April 1917.

The exact number of dead prisoners of war in the area between Trenta and Kranjska Gora will probably never be known. However, in time, one will be able to come close to a somewhat realistic number that is far from those that were brought up and disproven in the past and speak about 10,000 dead Russian prisoners of war. "A few hundred Russian prisoners of war" who died during the construction and 300 victims of avalanches that are mentioned in the literature seem to be exaggerated as well. Based on the lists used here, the following assessment can be made with regard to the number of dead (buried) prisoners of war: 1 Montenegrin prisoner of war, 20 Serbian prisoners of war, 48 Italian prisoners of war and 251 Russian prisoners of war. Many prisoners of war died due to avalanches in the area of Vršič. According to bibliography, avalanches on Vršič claimed the lives of 400 prisoners of war and soldiers; taking into consideration lists of buried people, this number is certainly exaggerated. The current assessment of the number of victims of avalanches is 125. Avalanches claimed the lives of at least 106 Russian prisoners of war, 18 Austro-Hungarian guards and one unknown person. This number could be higher due to the lacking data about transfers to the tomb next to the Russian Chapel, but probably not by much.

Due to diseases, wounds suffered in the battlefield, physical strain, avalanches and other reasons at least 428 people died and were buried in the cemeteries in question during World War I. At least 320 of them were prisoners of war, 91 were Austro-Hungarian soldiers, 2 German soldiers and the identity of 15 people is not known, it is unclear if they were prisoners of war or soldiers.

Jelka Piškurič

Prispevek k razumevanju organizacije in delovanja Črne roke: primer Franca Fraklja*

Piškurič Jelka, dr., znanstvena sodelavka, Študijski center za narodno spravo, SI-1000 Ljubljana, Tivolska 42, jelka.piskuric@scnr.si

Prispevek k razumevanju delovanja Črne roke: primer Franca Fraklja

Črna roka je ena najbolj kontroverznih in skrivnostnih organizacij na Slovenskem v času druge svetovne vojne. Avtorica v prispevku najprej prikaže nekatere splošne ugotovitve o Črni roki, tako na podlagi arhivskih virov kot literature. Nato predstavi primer Franca Fraklja in njegove skupine, ki jih določeni viri prav tako povezujejo s Črno roko. V času med novembrom 1943 in majem 1944 se tej skupini pripisuje večje število krutih umorov na vzhodnem delu Ljubljanskega barja. Avtorica poskuša dogodke umestiti v redno delovanje domobranskih enot na Ljubljanskem barju in s tem pokazati nov pogled na delovanje Črne roke.

Ključne besede: Franc Frakelj (1917–1985), Črna roka, druga svetovna vojna, Ljubljansko barje, vojni zločini

Piškurič Jelka, PhD, Research Fellow, Study Centre for National Reconciliation, SI-1000 Ljubljana, Tivolska 42, jelka.piskuric@scnr.si

Towards Understanding the Organization and Operation of the Black Hand: The Case of Franc Frakelj

The Black Hand was one of the most controversial and mysterious organizations in Slovenia during World War II. At the beginning, the author presents a few general findings about the Black Hand on the basis of archival sources and bibliography. She proceeds to present the case of Franc Frakelj and his group, who are also associated with the Black Hand by specific sources. Between November 1943 and May 1944 this group is thought to have committed a large number of cruel murders in the eastern part of the Ljubljana Marshes. The author aims to present these events as the regular operation of the Home Guard in the Ljubljana Marshes and thus to demonstrate a new outlook on the operation of the Black Hand.

Keywords: Franc Frakelj (1917–1985), Black Hand, World War II, Ljubljana Marshes, war crimes.

* Razprava je nastala v okviru raziskovalnega programa št. P6-0380, ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Uvod

Črna roka, kontroverzna in v skrivnost zavita protikomunistična organizacija, je med drugo svetovno vojno v tajnosti obračunavala s pripadniki in simpatizerji Osvobodilne fronte (OF). V nekaterih primerih so žrtve umorili na domu, v drugih so jih odpeljali in mučili, preden so jih ubili, tretji so bili odpeljani v internacijo v Nemčijo.¹ Ime je dobila po črnem odtisu roke, ki ga je puščala na hišah svojih žrtev, v grozljivih pismih ali letakih. Toda o ustanovitvi, organizaciji in vodenju Črne roke je znanega le malo. V virih in literaturi naletimo tudi na nasprotujoče si podatke.

V nadaljevanju si bomo na kratko ogledali dosedanje ugotovitve o tej tajni organizaciji, to pa bomo primerjali z delovanjem Franca Fraklja na vzhodnem delu Ljubljanskega barja, ki ga nekateri prav tako povezujejo s Črno roko. Frakelj je okoli sebe zbral posebno skupino soborcev. Od novembra 1943 do maja 1944 se jim pripisuje mučenje žrtev in večje število pobojev, pa tudi deportacije v Nemčijo in plenitve premoženja. Največ žrtev je bilo ubitih v Kozlerjevi gošči,² Frakljevo ime pa enkrat zasledimo v povezavi z dogodki na gradu Lisičje in enkrat na Sv. Urhu. Mnogi so si ga bolj zapomnili po psevdonimu Peter Skalar, ki ga je uporabljal. Zaradi zločinov je ostal v kolektivnem spominu prebivalcev Barja³ in podkrimskih vasi še dolgo po končani vojni.

Kaj vemo o Črni roki

V redkih dokumentih, ki jih najdemo o delovanju Črne roke, je bila pobuda za njen nastanek pripisana nemškemu okupatorju, včasih so jo poimenovali kar »*slovenski gestapo*«. V njej so videli obliko boja nemških in domačih formacij proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Leta 1943 naj bi se pojavila na Gorenjskem, marca 1944 pa še v Ljubljani in na Dolenjskem.⁴ Toda tudi dokumenti niso dosledni. V enem od njih tako zasledimo, da naj bi se predhodniki Črne roke pojavili novembra 1943 v okolici Ljubljane, izpostavlja se Sv. Urh nad Dobrunjami, in šele kasneje

¹ ARS, SI AS 1931, ZA 500–12, II 0206158, Kratko poročilo o »Črni roki«, 28. 12. 1945; ARS, SI AS 1931, t. e. 541, a. e. VII - (1–3), Črna roka, str. 1–2.

² Kozlerjeva gošča je del gozdnatega visokega barja na meji med Občino Ig in Mestno občino Ljubljana. Gozd je dobil ime po prvotnih lastnikih, plemiški družini Kozler.

³ Barje se v prispevku uporablja kot topografska označba, ki vključuje južni rob Ljubljane z naselbinami Črna vas, Ižanska cesta, Hauptmanice.

⁴ ARS, SI AS 1931, ZA 500–12, II 0206158, Kratko poročilo o »Črni roki«, 28. 12. 1945.

razširili svoje delovanje tudi drugam. Vodil, plačeval in oboroževal naj bi jo Gestapo, pri njeni organizaciji pa naj bi sodelovalo celotno vodstvo protirevolucionarnega tabora.⁵ Načeloma pa so dokumenti enotni v tem, da naj bi Črna roka svoje članstvo črpala iz vrst Slovenskega domobranstva in Policijskega varnostnega zbora, med njimi naj bi bili tudi člani Akademskega kluba Straža⁶ in nekateri duhovniki.⁷ Izven območja domobranskih postojank naj bi Črna roka nastopala v obliki oboroženih enot, v območjih domobranskih postojank pa naj bi bile organizirane manjše, tako imenovane likvidatorske skupine.⁸

Črna roka naj bi sicer navzven nastopala kot ilegalna skupina, a pri tem istočasno imela dostop do policijskih zaporov, od koder je prevzemala nekatere zapornike in obračunavala z njimi. Informacije o aktivistih naj bi dobivala od Državne obveščevalne službe (DOS), Tajne obveščevalne službe (TOS) ter drugih, domobrancem naklonjenih virov.⁹ »Posamezniki ali skupine DMB, Gestapa in policije so se pri izvrševanju svojega zločinskega posla skrili v nekako ‚ilegalo‘ ter pričeli zasledovati predvsem one zavedne Slovence, katerim niso mogli dokazati sodelovanja v OF, ki pa so se jim zdeli radi njihovega ugleda nevarni protivniki.«¹⁰

Ta dvojnost med »uradnimi« akcijami domobranstva in policije ter tajnimi, ki naj bi se vršili pod krinko Črne roke, je opazna skozi vse dokumente. Viri kažejo, da Črna roka celo ni nastopala kot samostojna organizacija s svojim vodstvom, ločena od drugih organizacij, »ampak moremo govoriti le o terorističnih skupinah, ki so bile formirane tam, kjer je bila potreba terorja največja, iz ljudi, ki so bili in so še dalje ostali aktivni člani vseh quislinških organizacij /domobranstva, politične policije, člani obveščevalnih služb TOS in DOS, politični delavci, propagandisti ali pripadniki vseh legij: Sokolska legija, Narodne legije in Slovenske legije/ in te skupine so izvrševale umore in nasilstva po direktivah centralnega, največkrat pa že samega lokalnega političnega vodstva omenjenih quislinških organizacij.«¹¹

Kot enega od vodilnih članov v Ljubljani dokumenti navajajo šefa obveščevalnega odseka Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva Alberta Ilovarja, ki naj bi deloval na Sv. Urhu, »kjer je imel neko likvidacijsko komisijo obstoječo iz 5 mož, ki so neljube ljudi, z izgovorom, da so terenci /politični delavci na terenu v okviru OF/, odstranjevali«,¹² pa tudi policijskega poročnika Jožeta Hlebca in domobranskega kurata pri Sv. Urhu Petra Križaja. Od drugih se omenjajo še domobranski nadporočnik Jože Bitenc, Franc Arhar, šentjernejski župnik Franc

⁵ ARS, SI AS 1931, t. e. 541, a. e. VII - (1-3), Črna roka, str. 1.

⁶ Akademski klub Straža je bil katoliški klub študentov na Univerzi v Ljubljani, ki je nastal pod idejnim vodstvom dr. Lamberta Ehrlicha. Več o organizaciji gl. Griesser Pečar, Ciril Žebot, str. 67-90; Mlakar, Delovanje stražarjev, str. 257-278.

⁷ ARS, SI AS 1931, ZA 500-12, II 0206158, Kratko poročilo o »Črni roki«, 28. 12. 1945; ARS, SI AS 1931, t. e. 541, a. e. VII - (1-3), Črna roka, str. 1.

⁸ ARS, SI AS 1931, ZA 500-12, II 0206158, Kratko poročilo o »Črni roki«, 28. 12. 1945.

⁹ Prav tam.

¹⁰ ARS, SI AS 1931, t. e. 541, a. e. VII - (1-3), Črna roka, str. 1.

¹¹ ARS, SI AS 1931, ZA 500-12, II 0206160, Kratko poročilo o »Črni roki«.

¹² ARS, SI AS 1931, ZA 500-12, II 0206158, Kratko poročilo o »Črni roki«, 28. 12. 1945.

Cerkovnik, Jože Rorman,¹³ policijski komisar v Ljubljani dr. Maks Loh, vrhniški odvetnik Marolt, slovenski četnik Janez Marn – Črtomir, domobranski stotnik Viktor Berlot, domobranski poročnik Franc Frakelj, pater Fidelis iz Most, pater Klavdij iz Bežigrada, Rudolf Guštin, Franc Peršin in policijski agent Jože Pernišek.¹⁴

Tudi literatura kaže nekoliko nasprotujoče si podobe o Črni roki. Dve brošuri o Črni roki sta izšli že v času druge svetovne vojne, leta 1944. Prva je *Fašistično domobranski teror nad Slovenci* izpod rok Maksa Šnuderla, druga pa *Črna roka, slovenski gestapovci* Franceta Kosa.¹⁵ Šnuderl navaja, da naj bi se Črna roka prvič pojavila šele marca 1944. Velik del njenih članov naj bi bil iz vrst domobrancev, poleg tega naj bi se jim priključilo še nekaj dezertarjev in skrivačev, medtem ko so jedro predstavljali člani Akademskega kluba Straža. Šnuderl je izpostavil tudi povezavo Črne roke z Nemci, poleg tega naj bi žrtve, ki jih niso ubili, izročali prav njim. Menil je, da so skupine Črne roke sicer nastopale samostojno, a so sodelovale tudi z domobranskimi enotami in policijo.¹⁶ »*Proti nepoučenemu ljudstvu se krije, Črna roka*«¹⁷ je še dodal. Zanimivo je, da dogodkov v vaseh vzhodnega Ljubljanskega barja in v Kozlerjevi gošči, pri katerih je sodeloval Frakelj, ni povezoval s Črno roko, temveč z domobranskim nasiljem.¹⁸ Tudi Kos meni, da je bila Črna roka ilegalna organizacija, povezana tako z Nemci kot z domobranci, pojavila pa naj bi se februarja 1944. Pripiše ji celo poseben program, katerega prvi in najpomembnejši cilj naj bi bil uničenje komunizma in OF.¹⁹ Jedro Črne roke naj bi tudi po Kosu predstavljale likvidatorske skupine, ustanovljene z namenom obračunavanja s sodelavci in simpatizerji OF. Umori naj bi se večinoma dogajali ponoči, strah pri ljudeh pa so dodatno vzbujali z grozljivimi pismi ali simbolom črnega odtisa roke. Njihovo delovanje povezuje tudi z nekaterimi duhovniki.²⁰ Kos meni, da naj bi Črna roka v območju domobranskih postojank za Nemce opravljala delo tajne policije, medtem ko naj bi izven njih nastopala v obliki oboroženih enot, ki so pobijale aktiviste, plašile ljudi, jih poskušale odvrniti od OF in preko tega zavreti osvobodilno gibanje.²¹ Kosova brošura je bolj propagandnega značaja od Šnuderlove ter nekoliko bolj skopa v informacijah glede Črne roke in zločinov, povezanih z njo. Med različnimi skupinami, ki jih opisuje, nikjer ne omenja Fraklja.

¹³ Ponekod se pojavlja tudi kot Rozman.

¹⁴ ARS, SIAS 1931, ZA 500–12, II 0206158, Kratko poročilo o »Črni roki«, 28. 12. 1945; ARS, SIAS 1931, t. e. 541, a. e. VII - (1–3), Črna roka, str. 2. Nekateri od njih so bili v povojnih procesih dejansko obtoženi za sodelovanje s Črno roko. Gl. Tominšek Čehulič, Usmrčeni po sodbah, str. 290–304; Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*, str. 109–123.

¹⁵ Gl. tudi ARS, SIAS 1887, a. e. 413–416. V navedenih popisnih enotah se nahajajo brošure, ki so identične zgoraj navedeni Kosovi Črna roka, slovenski gestapovci. Dve sta gorenjski izdaji, pri eni ni navedena tiskarna, ena pa je brez naslovnice. Vsebinsko se ne razlikujejo med seboj.

¹⁶ Šnuderl, *Fašistično domobranski teror*, str. 26–27.

¹⁷ Prav tam, str. 31.

¹⁸ Prav tam, str. 10–13, 19–24.

¹⁹ Kos, *Črna roka*, str. 5–13.

²⁰ Prav tam, str. 18–22.

²¹ Prav tam, str. 22–24.

V kasneje nastali literaturi se različne interpretacije nastanka in delovanja Črne roke nadaljujejo. Po nekaterih podatkih se je pojavila decembra 1943 na Jesenicah in od tam svoje delovanje razširila na Ljubljano in okolico ter na posamezne predele Dolenjske in Notranjske.²² Franček Saje v knjigi *Belogardizem* navaja, da naj bi se ideja za nastanek Črne roke porodila že leta 1942 ob ustanovitvi Prostovoljne protikomunistične milice, idejo zanjo pa je pripisal poveljniku slovenskih četnikov Karlu Novaku in funkcionarju Slovenske legije²³ Antonu Duhovniku.²⁴ Včasih se omenja tudi kot organizacija domobranske policije ali posebna enota obveščevalnih služb. Prav tako se izpostavljajo njene povezave z duhovščino in nekaterimi katoliškimi organizacijami.²⁵

Sv. Urh, ki ga viri izpostavljajo kot področje delovanja Črne roke, je v istoimenski knjigi predstavila Štefanija Ravnikar - Podbevšek, ki mučenje in pobijanje aktivistov in simpatizerjev OF povezuje z delovanjem tamkajšnje domobranske postojanke, ljudje pa naj bi iz strahu domobrance začeli imenovati črnorokci.²⁶ Ravnikar - Podbevškova Črne roke ne šteje za posebno organizacijo, po njenem so bili to domobranci, ki so imeli predvsem posebno taktiko zastraševanja in umorov.²⁷ Se pa je po njenem mnenju to odvijalo z vednostjo policije in v povezavi z delom duhovščine, pri čemer še posebej izpostavi kurata Križaja, ter z dejavnostjo Katoliške akcije.²⁸ Večina žrtev na Sv. Urhu naj bi bila iz časa med oktobrom 1943 in majem 1944. Posadka iz Sv. Urha naj bi v posameznih primerih sodelovala tudi s Frakljevo skupino.²⁹

Najbolj podrobno se je tematike Črne roke lotil Jože Vidic v publicistično-literarnem delu *Po sledovih črne roke*. Vidic razlikuje med tremi pojavnimi oblikami. »Plavogardistična« naj bi se pojavila na Jesenicah decembra 1943 in delovala le na Gorenjskem do maja 1944, ko so jo nemške oblasti prepovedale. Odgovorna je bila za posamične umore.³⁰ Drugo imenuje »domobranska«, ki pa po Vidičevem mnenju ni delovala pod vplivom Nemcev, temveč je bila povezana s Policijskim varnostnim zborom in s posameznimi duhovniki, ki naj bi v njej sodelovali. Ta naj bi zagrešila največ umorov. Po krutosti so izstopali zločini v okolici Ljubljane, kjer so zabeležili tudi množične poboje. Ta oblika Črne roke je delovala tudi drugje v Ljubljanski pokrajini. Pojavila se je novembra 1943, čeprav naj bi ime Črna roka prevzela šele februarja 1944, njeni zločini pa so bili najhujši do maja tega leta.³¹

²² Križnar, Črna roka, str. 160; Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 294.

²³ Ilegalna organizacija Slovenske ljudske stranke, ustanovljena maja 1941. Njen vodja je bil sprva Rudolf Smersu, za obveščevalno delo je bil zadolžen Albin Šmajd, za vojaške zadeve pa Ernest Peterlin. Konec leta 1941 je Slovenska legija štela že okoli 5.000 članov. Vanjo so se vključile tudi nekatere skrajno desne katoliške študentske skupine, na primer Akademski klub Straža. Slovenska legija je imela pomembno vlogo pri organizaciji vaških straž in kasneje pri nastanku Slovenskega domobranstva. Gl. Hančič, *Revolucionarno nasilje*, str. 16–17; Kranjc, *Hoja s hudičem*, str. 106–107.

²⁴ Saje, *Belogardizem*, str. 487–488.

²⁵ *Dokumenti ljudske revolucije*, str. 458; *Gradivo za kroniko*, str. 303.

²⁶ Ravnikar - Podbevšek, *Sv. Urh*, str. 521.

²⁷ Prav tam, str. 524, 609.

²⁸ Prav tam, str. 9–609.

²⁹ Prav tam, str. 380–381, 396.

³⁰ Vidic, *Po sledovih črne roke*, str. 579–580.

³¹ Prav tam, str. 21, 580–584.

Pri tretji pojavnosti obliki naj bi šlo dejansko za četniške enote, ki so jih ljudje zaradi podobnih simbolov zamenjevali za Črno roko.³²

Emigrantska povojna literatura o pojavu Črne roke razumljivo večinoma ne piše, zasledimo pa jo v knjigi *Krivda rdeče fronte* Matije Škerbca. Toda njegove izjave so protislovne. Škerbec sprva zavrača delovanje Črne roke in obstoj zločinov na Sv. Urhu. Najdene posmrtno ostanke pripiše Italijanom, padlim v borbah, ter celo partizanskemu nasilju.³³ Nato v nadaljevanju zapiše, da naj bi bilo na Sv. Urhu pokopanih tudi 30 do 50 komunistov, »ki jih je obsodilo in likvidiralo neko tajno sodišče«.³⁴ Skrivnostna organizacija, ki naj bi ustanovila to sodišče in izvrševala likvidacije, je bila po Škerbcem mnenju Črna roka, ki pa naj bi začela delovati šele sredi leta 1944. »Kolikor sem čul od raznih oseb, a ne od direktnih prič, so znani trije člani tega tajnega sodišča, ki pa so vsi mrtvi, dva izmed teh sta bila bivša jugoslovanska oficirja, ki pa sta bila, kolikor sem čul, obenem tudi člana angleške obveščevalne službe,« je njegovo izmikajoče se pojasnilo.³⁵ Vseeno pa iz njegovega pisanja razberemo, da je protikomunistični tabor vedel za delovanje Črne roke. Škerbec pravi, da so bili sama organizacija, »njeno sodišče in njene likvidacije vodilnih komunističnih osebnosti že v domovini kočljiva zadeva. Mnogi tega niso odobraval. Že v domovini smo debatirali o njeni legitimnosti in moralni upravičenosti oziroma neupravičenosti. Ker pa se ni vedelo, kdo je njen dejanski nositelj, ni bilo mogoče napraviti si jasne sodbe o tem.«³⁶ Zavrača odgovornost Leona Rupnika in Slovenskega domobranstva kot tudi Draže Mihajlovića pri njenem nastanku³⁷ ter ga pripiše samoobrambi: »Po vsej verjetnosti so torej ustanovili 'Črno roko' in njeno sodišče ter izvrševali likvidacije nekateri oficirji in civilisti na svojo roko kot nujno potrebo samoobrambe.«³⁸ »O upravičenosti, legitimnosti in moralnosti obstoja in postopanja 'Črne roke' moremo upravičeno razpravljati in vse to eventualno kritizirati le protikomunisti. Komunisti in njih zavezniki v Osvobodilni fronti nimajo niti najmanjše pravice, da bi se zgražali nad 'Črno roko' in njenim postopanjem, če ni imela legitimacije od pristojne oblasti, ker je bila ustanovljena le po vzorcu komunizma oziroma Osvobodilne fronte,« še meni Škerbec,³⁹ ki je prepričan, da je bil odpor proti komunističnemu nasilju moralna dolžnost. Hkrati opravičuje pomanjkanje akcije proti nasilju z izjavo: »V deželi je vladala strahovita revolucija in v takem času je nemogoče kontrolirati delovanje posameznih oseb ali skupin,«⁴⁰ ali celo relativizira nasilje: »'Črna roka' je pri Sv. Urhu likvidirala brez mučenja največ 50 oseb, komunisti pa jih imajo na vesti samo v Sloveniji 50.000 in v vsej Jugoslaviji okoli en milijon.«⁴¹

³² Prav tam, str. 580.

³³ Škerbec, *Krivda rdeče fronte*, str. 25–30.

³⁴ Prav tam, str. 30.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Prav tam.

³⁷ Prav tam, str. 30–31, 38.

³⁸ Prav tam, str. 31.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Prav tam, str. 38.

⁴¹ Prav tam.

Od novejšje literature naj omenim *Razdvojeni narod* Tamare Griesser Pečar, ki meni, da nasilje Črne roke ni bilo del skupin oziroma vojaških enot znotraj protikomunističnega tabora. Po njenem naj bi se za Črno roko skrivale »majhne, tajne teroristične skupine, ki so nasprotnike ogrožale, mučile in ubijale na podoben način kot komunistične organizacije«. ⁴² Sicer naj bi bili številni člani Črne roke hkrati tudi pripadniki posameznih vojaških enot, a ta dejavnost naj bi se odvijala brez vednosti vojaškega vodstva. Griesser Pečarjeva dodaja, da je bolj verjetno, da je imela Črna roka povezave z Gestapom kot pa z domobranstvom ter DOS in TOS. ⁴³ Tudi Boris Mlakar v svojem prispevku iz zbornika *Žrtve vojne in revolucije* meni, da so posamezni domobranci samovoljno obračunavali z ujetniki, kot najizrazitejša primera izpostavi Sv. Urh in območje južno od Ljubljane, kjer je delovala Frakljeva skupina. Dodaja, da lahko pri delovanju Črne roke domobransko ozadje samo predvidevamo, je pa res, da je v letu 1944 domobranska stran v nasilju preslegla partizansko. ⁴⁴ Mlakar prav tako pravi, da se je protirevolucionarni tabor ves čas med okupacijo delil na legalni in ilegalni del. Prvi del je deloval v javni sferi in tam tudi utemeljeval upravičenost sodelovanja z nemškimi oblastmi. Drugi je obsegal večino političnega vodstva, četniško jugoslovansko vojsko v domovini, vse tri legije in po svoji pripadnosti tudi večino domobranskih častnikov. Marsikdo naj bi pri tem nastopal v dvojni vlogi. ⁴⁵

Za razumevanje dogajanja na mikronivoju Ljubljanskega barja je izredno pomembna monografija Ferda Gestrina *Svet pod Krimom*, ki podrobno predstavlja dogodke med drugo svetovno vojno. Gestrin ne govori toliko o zločinih Črne roke, ampak opisuje predvsem nasilje v okviru rednih domobranskih enot. Meni, da je bilo ubijanje terencev, aktivistov in simpatizerjev OF, pošiljanje v internacijo in na prisilno delo načrtna oblika protipartizanskega boja. Frakelj naj bi dobil navodila, kako postopati s terenci in aktivisti, pri čemer je imel, kot pravi Gestrin, podporo vodstva, sam pa je svoje delo le še izpopolnil. ⁴⁶ A ker se Gestrin ne ukvarja s Črno roko, ampak jo omenja le bežno, delo z vidika delovanja te organizacije ne ponudi veliko informacij. Zato si bomo v nadaljevanju na Frakljevem primeru natančneje ogledali, kakšno je bilo ozadje njegovega delovanja, kdaj se začne govoriti o Črni roki, in se vprašali, ali je šlo za eksces ali za bolj načrtno postopanje.

Franco Frakelj

Frakelj, ki se je rodil leta 1917 v Dražgošah na Gorenjskem, je bil kot mlad fant poslan v škofove zavode v Šentvidu. Maturiral je leta 1937, nato pa nadaljeval s študijem prava. ⁴⁷ Kot srednješolec naj bi se pridružil Mladcem Kristusa Kralja

⁴² Griesser Pečar, *Razdvojeni narod*, str. 316.

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ Mlakar, *Krogi nasilja*, str. 27.

⁴⁵ Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, str. 373.

⁴⁶ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 248.

⁴⁷ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Lista ličnih podatka za ratnog zločinca – izdajnika, Z-14; Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/124, Frakelj Alojzija, str. 1; Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/123, Frakelj Marija, str. 1.

in kasneje Akademskemu klubu Straža.⁴⁸ Obe organizaciji katoliške mladine sta bili že pred vojno znani po izrazito odklonilnem odnosu do komunizma, kar se je nadaljevalo tudi po okupaciji Slovenije leta 1941. Od jeseni tega leta je propaganda protirevolucionarnega tabora, ki je bil prepričan, da je v ozadju delovanja OF želja komunistične partije po prevzemu oblasti, postajala vse močnejša. Znotraj tabora so bile najbolj dejavne manjše skupine, od katerih je bil pri opozarjanju na nevarnost komunistične revolucije najbolj aktiven ravno Akademski klub Straža.⁴⁹ Njegovi člani, imenovani tudi stražarji, so svojo dejavnost marca 1942 še zaostriili in napovedali celo sodelovanje z okupatorskimi oblastmi.⁵⁰ Ko so Nemci po dražgoški bitki januarja 1942 skupaj z drugimi domačini ubili tudi Frakljevega očeta in brata, naj bi to pri njem še dodatno poglobilo odpor do komunizma.⁵¹

Frakelj se je tako kot drugi stražarji aktivno vključil v vaše straže.⁵² Jeseni 1942 je diplomiral na pravni fakulteti v Ljubljani, septembra stopil v Slovensko legijo, mesec kasneje pa postal član Ljubljanske varnostne straže.⁵³ Pri vključitvi v obe naj bi mu pomagalo osebno poznanstvo z dr. Albinom Šmajdom in Rudolfom Smersujem,⁵⁴ družil se je tudi z družinama Fink in Velikonja.⁵⁵ V zaporu v belgijski vojašnici je deloval kot eden od zasliševalcev, pri tem naj bi bil znan po svoji grobosti do aretiranih aktivistov in simpatizerjev OF.⁵⁶

⁴⁸ Ivanc, Domobranec je bil »kaznovan«, str. 10; Pahor, Naša rojaka, str. 25; Vidic, *Po sledovih črne roke*, str. 365. Mladci Kristusa Kralja so bili katoliška organizacija srednješolske in študentske mladine, poznana tudi pod imenom Tomčevi mladci, saj je nastala pod vodstvom profesorja Tomca. Eden od dokumentov Fraklja označuje celo za glavačevca, s čimer bi lahko želeli ponazoriti njegove povezave z domobranskim vodstvom. Glavačevci oziroma Slovensko narodno gibanje so bili radikalna skupina, ustanovljena konec pomladi 1941, ki jo je organiziral in vodil kaplan Franc Glavač. Sčasoma naj bi dobili prevladujoč vpliv v obveščevalnem delu Rupnikovega informativnega urada. Gl. ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Frakelj Franc, akademik, sedaj v emigraciji; Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, str. 380–381.

⁴⁹ Mlakar, Zaostrovanje odnosov, str. 629–630.

⁵⁰ Mlakar, Krogi nasilja, str. 23; Mlakar, Delovanje stražarjev, str. 261–264.

⁵¹ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, VOS – II, Poročilo o grozodejstvih in zločinih v Ljubljani, str. 2; Pahor, Naša rojaka, str. 25.

⁵² Stražarji so se množično vključevali tudi zaradi poziva Slovenske legije in Slovenske ljudske stranke. Več jih je dobilo poveljniška mesta. Z njihovim vključevanjem in vključevanjem drugih mladinskih katoliških skupin pa je prišlo v vaških stražah do nove radikalizacije. Gl. Mlakar, Delovanje stražarjev, str. 265; Kranjc, *Hoja s hudičem*, str. 106, 163.

⁵³ Ustanovljena je bila oktobra 1942, za njeno organizacijo sta bila zadolžena Ernest Peterlin in dr. Albin Šmajd. Opravljala je policijsko funkcijo in imela poseben zapor v belgijski vojašnici, ki ga je vodil Tone Pipan – Gorazd Osojnik. Konec leta 1942 je v tako imenovanih božičnih racijah aretirala skoraj 600 ljudi. Kmalu zatem so jo razpustili. Gl. Mlakar, Začetki oboroženih oddelkov, str. 657; Ferenc, Okupatorjeve racije, str. 215; Saje, *Belogardizem*, str. 487–488; Saje, V vrhovih, str. 21; Ivanc, Domobranec je bil »kaznovan«, str. 10.

⁵⁴ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Frakelj Franc, akademik, sedaj v emigraciji.

⁵⁵ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/99, Nada Dragan - Carevska, str. 1; Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/75, Vilfan Vinko, str. 1; VOS – I, 005091.

⁵⁶ Ferenc, Okupatorjeve racije, str. 215; Saje, *Belogardizem*, str. 487–488; Ivanc, Domobranec je bil »kaznovan«, str. 10; Ravnikar - Podbevšek, *Sv. Urh*, str. 226, 234–235; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Uradni zaznamek razgovora s Cizelj Faniko, 23. 5. 1979.

Pomladi 1943 je Frakelj prišel v postojanko vaške straže v Tomišlju,⁵⁷ s čimer se je začela njegova pot na Ljubljanskem barju. Najprej je bil komandir voda, nato poveljnik postojanke.⁵⁸ Postojanka je bila aktivna tako v boju proti partizanom kot proti terencem in aktivistom OF. Izvajala je patroljne pohode in zasede, pri čemer naj bi bil Frakelj še posebno prizadeven.⁵⁹ Ko je Frakelj postal poveljnik postojanke, jo je vodil dosti bolj ostro kot njegov predhodnik. Od enote je zahteval red, disciplino in borbenost. Začel je intenzivneje izvajati aretacije in zasliševanja. Njegova desna roka je postal Jože Grum iz Tomišlja, ki so ga opisali kot najbolj zagrizenega člana posadke.⁶⁰

V Tomišlju je Frakelj pričakal kapitulacijo Italije. Toda pot ga takrat ni vodila na Turjak, bil je med pripadniki tistih enot, ki so se strateško umaknile proti Zapotoku, od tam pa se jim je uspelo prebiti proti Ljubljani.⁶¹ Po vrnitvi v Ljubljano se je Frakelj znova pridružil protikomunističnemu boju in sodeloval pri organiziranju domobranskih enot.⁶² Sam je v domobranstvo stopil 16. septembra 1943, in sicer v 11. četo 1. bataljona s činom zastavnika.⁶³

Novembra 1943 se je znova vrnil v barjanske kraje, tokrat kot poveljnik 21. čete na Barju oziroma v Črni vasi, ki je nadzorovala vzhodni del Ljubljanskega barja.⁶⁴ 21. četo so sestavljali domačini iz okoliških vasi, predvsem iz nekdanje tomišeljске vaške straže.⁶⁵ Viri so jo včasih imenovali tudi izžanska domobranska četa na Barju.⁶⁶

⁵⁷ Najprej je bila sredi decembra 1942 ustanovljena postojanka na Igu, njen poveljnik je postal Janez Benko, občinski tajnik v Tomišlju. Čeprav so se hkrati začeli načrti tudi za ustanovitev postojanke v Tomišlju, je bila slednja ustanovljena šele marca 1943. Njen poveljnik je bil najprej Anton Skubic, moštvo pa je bilo sestavljeno predvsem iz domačinov, mnogi od njih so se vrnili z Raba. Gl. Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 192–195, 202.

⁵⁸ Prav tam, str. 194, 202.

⁵⁹ Prav tam, str. 201–202.

⁶⁰ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Uradni zaznamek razgovora z Modic Martinom, 11. 6. 1979, str. 2–3; Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-49, Modic Martin, str. 2.

⁶¹ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Uradni zaznamek razgovora z Modic Martinom, 11. 6. 1979, str. 3; Uradni zaznamek, Švigelj Stane – razgovor, 16. 10. 1979, str. 1; Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-49, Modic Martin, str. 4; Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-44, Švigelj Stanislav, str. 1; Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-48, Angela Kumše, Magnetofonski posnetek zaslišanja priče Angele Kumše, str. 5; Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/55, Perme Ivan, str. 2; ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 19, Vesti, 10. 9. 1943, str. 2; Vesti, 22. 9. 1943, str. 1–2; ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 20, Vesti, 1. 10. 1943, str. 1–4. Gl. tudi Ivanc, Domobranec je bil »kaznovan«, str. 10; Pahor, Naša rojaka, str. 25; Kranjc, *Hoja s hudičem*, str. 192.

⁶² ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Uradni zaznamek razgovora z Modic Martinom, 11. 6. 1979, str. 3; Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, str. 140.

⁶³ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Plačilni seznam moštva 11. čete I. bataljona slov. Domobrancev za mesec november 1943.

⁶⁴ Ivanc, Domobranec je bil »kaznovan«, str. 10; Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 240; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Poveljniku edinice Slov. domobranstva, 3. 12. 1943, str. 1; ARS, SI AS 1877, t. e. 2, a. e. 20, Poveljniku edinice Slov. domobranstva, 3. 12. 1943, str. 1.

⁶⁵ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 240.

⁶⁶ ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 22, Vesti, 28. 12. 1943, str. 3.

Frakelj je kmalu izgubil mesto poveljnika 21. čete, v začetku decembra 1943 ga je nadomestil Jožef Nadrah, Frakelj pa je ostal vodnik čete.⁶⁷ Temu je sledil oster odziv Fraklja, v katerem je obtoževal Nadraha, da ni dovolj aktiven pri uničevanju terencev, da je nezanesljiv in da s svojim ravnanjem ogroža idejno čistost domobranstva.⁶⁸ Njegova zavzetost je razvidna iz naslednjega odlomka njegovega pisma poveljniku 2. bojne skupine: »Razumeli boste, da me niti malo volja, da četo, ki sem jo jaz organiziral, sedaj prepustim nezanesljivemu in nesposobnemu človeku. Sem preveč zagrizen antikomunist in imam preveč rad svoje fante, ki sem jih povečini vzgajal že preje več kot pol leta v Legiji v Tomišlju, kjer sem bil komandant. Zahtevam, da se v treh dneh odstrani nadporočnika Nadraha s položaja komandirja četa, če ne ga bom dal aretirati in zapreti in bom zahteval, da se uvede proti njemu sodna preiskava.«⁶⁹ Frakelj je bil zaradi pisma disciplinsko obsojen na 15 dni zapore.⁷⁰

Po prestani kazni so se januarja 1944 začele njegove premestitve v različne čete,⁷¹ a kljub temu se je do konca marca 1944 vedno znova vračal na Barje.⁷² Takrat ga ni bilo več na seznamu častnikov 21. čete. Med drugimi pa so bili navedeni Franjo Sekolec kot poveljnik čete, Jože Grum, Martin Oblak, Anton Platnar, Franc Požar, Ludvik Stojc in Jakob Modic.⁷³ Večino od njih bomo srečali v nadaljevanju kot pripadnike Frakljeve skupine. Fraklja pa so poslali na častniški tečaj, ki je trajal od 23. marca do 17. junija 1944.⁷⁴ Kdaj točno se mu je pridružil Frakelj, ni znano, na seznamu udeležencev je na roko pripisan kot zadnji tečajnik.⁷⁵ Priče ga na območje vzhodnega Ljubljanskega barja postavljajo še globlje v pomlad 1944, zagotovo v april, čeprav nekatere navajajo tudi maj ali celo junij, kar je manj

⁶⁷ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Pov. naredba št. 5 poveljnika Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva za 6. december 1943, str. 2.

⁶⁸ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Zasebno pismo, 23. 12. 1943.

⁶⁹ Prav tam.

⁷⁰ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Zaupna naredba št. 14 poveljnika Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva, 29. 12. 1943; ARS, SI AS 1877, t. e. 1, a. e. 1, Zaupna naredba št. 14 poveljnika Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva, 29. 12. 1943.

⁷¹ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Zaupna naredba št. 2 poveljnika Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva, 15. 1. 1944, str. 2; ARS, SI AS 1877, t. e. 1, a. e. 2, Zaupna naredba št. 2 poveljnika Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva, 15. 1. 1944, str. 2; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Zaupna naredba št. 10, 24. 3. 1944, str. 2; ARS, SI AS 1877, t. e. 1, a. e. 2, Zaupna naredba št. 10, 24. 3. 1944, str. 2; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Offizier vom Grabendienst; ARS, SI AS 1877, t. e. 59, a. e. 506, Obračun prehrane; ARS, SI AS 1877, t. e. 28, a. e. 250, Spisek moštva 29. čete, 1. 5. 1944; ARS, SI AS 1877, t. e. 19, a. e. 119, Seznam tečajnikov pripravniškega častniškega tečaja Slovenskega Domobran; ARS, SI AS 1877, t. e. 19, a. e. 118, Šolska skupina, poveljstvo tečajev.

⁷² ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Dnevno poročilo, 8. 2. 1944; ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 23, Vesti, 8. 2. 1944, str. 4; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Trebovanje, 6. 3. 1944; ARS, SI AS 1877, t. e. 59, a. e. 506, Obračun prehrane.

⁷³ ARS, SI AS 1877, t. e. 28, a. e. 235, Seznam častnikov /vojnih uradnikov/ in podčastnikov, ki se vodijo po spisku v 21. četi /bateriji/, 27. 3. 1944.

⁷⁴ ARS, SI AS 1877, t. e. 19, a. e. 118, Šolska skupina, poveljstvo tečajev; ARS, SI AS 1877, t. e. 19, a. e. 119, Seznam tečajnikov pripravniškega častniškega tečaja Slovenskega Domobran.

⁷⁵ ARS, SI AS 1877, t. e. 19, a. e. 119, Seznam tečajnikov pripravniškega častniškega tečaja Slovenskega Domobran.

verjetno.⁷⁶ Ena od njih se je spominjala: »Meseca maja oz. od pomladi 1944 dalje je mora in napetost, ki je vladala na Barju s terorjem vred popustila.«⁷⁷

1. maja 1944, v času, ko ga povezujejo z zadnjimi poboji v Kozlerjevi gošči, Fraklja najdemo na seznamu moštva 29. čete v Velikih Laščah.⁷⁸ Zagotovo ga v vaseh vzhodnega Ljubljanskega barja ni bilo več maja in junija 1944.⁷⁹ V *Vesteh* so v tem času zapisali, da si ljudje želijo, »da bi prišel na Ig v domobransko edinico bivši Ižanski domobranski komandir Frakelj Franc, znan po svojem protikomunističnem prepričanju, silno agilen, ter strah vseh komunistov v ižanski okolici. Prosijo, če bi prišel v domobransko edinico kot vodnik in bi tako bil tamkajšnjemu komandantu Sekulcu v veliko pomoč.«⁸⁰ Nato je bil julija 1944 imenovan za poročnika 64. čete,⁸¹ kjer naj bi ostal do konca vojne.⁸²

Črna roka, samovoljno obračunavanje ali redno delovanje domobranskih enot?

Domobranstvo je bilo bolje organizirano ter idejno bolj protikomunistično kot vaške straže in v tem smislu je vodilo tako protipartizanski boj kot propagandno vojno. Med naloge domobranskih postojank je med drugim spadalo tudi, »da vestno in marljivo iščejo terence in teroristične tolpe in jih uničujejo«.⁸³ Za civilno prebivalstvo so bile razmere najtežje tam, kjer ni bilo stalne oblasti,⁸⁴ tak primer pa so bile zagotovo vasi vzhodnega Ljubljanskega barja.

Postojanka na Barju je bila ustanovljena teden dni po končani nemški ofenzivi. Bila je pomembna točka za nadzorovanje vzhodnega dela Ljubljanskega barja, hkrati ji je bližina Ljubljane nudila varnost.⁸⁵ Nahajala se je v nekdanji osnovni šoli Barje na križišču Ižanske ceste in Peruzzijske ulice, domobranci pa so uporabljali tudi prostore trgovine pri Mokarju na drugi strani križišča.⁸⁶ Takoj po ustanovitvi

⁷⁶ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090.

⁷⁷ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/121, Pozaršek Rozalija, str. 3.

⁷⁸ ARS, SI AS 1877, t. e. 28, a. e. 250, Spisek moštva 29. čete, 1. 5. 1944; Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 252–253.

⁷⁹ ARS, SI AS 1877, t. e. 28, a. e. 237, 21. četa blagajniško poslovanje.

⁸⁰ ARS, SI AS 1912, t. e. 8, a. e. 25, Vesti, 28. 6. 1944, str. 2.

⁸¹ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Zaupna naredba št. 23 Poveljnika Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva za 19. julij 1944, str. 1; Kazenska ovađba, 25. 12. 1979, str. 2; ARS, SI AS 1877, t. e. 1, a. e. 2, Zaupna naredba št. 23 Poveljnika Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva, 19. 7. 1944, str. 1.

⁸² Ivanc, Domobranec je bil »kaznovan«, str. 10; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Kazenska ovađba, 25. 12. 1979, str. 2; SI AS 1877, t. e. 1, a. e. 9, Naredba št. 4 Poveljnika Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva, 20. 1. 1945, str. 1.

⁸³ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Poveljniku edinice Slov. domobranstva, 3. 12. 1943, str. 2.

⁸⁴ Mlakar, Zaostritev propagandne vojne, str. 740–741.

⁸⁵ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 240.

⁸⁶ Vidic, *Po sledovih črne roke*, str. 383; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Uradni zaznamek, Keršmanc Vinko – razgovor, 23. 8. 1979, str. 1; Uradni zaznamek, Vidmar Jakob Mokarjev – razgovor, 27. 8. 1979, str. 1–2; Uradni zaznamek, Helena Žagar – razgovor, 25. 9. 1979, str. 1; Uradni zaznamek, Ana Perme – razgovor, 25. 9. 1979, str. 1.

je začela s svojimi aktivnostmi. V vasi na Barju in pod Krimom je pošiljala patrulje, postavljala je zasede in nadzorovala terenske delavce, kar je kmalu prineslo prve uspehe. »Radi domobranske posadke na Barju in domobranskih patrulj na Ig izostajajo partizanski obiski zlasti podnevi. Nadaljujejo se pa še ponoči,« so se pohvalili v *Vesteh* iz začetka decembra.⁸⁷ Aktivnost domobrancev iz 21. čete na Barju in še posebno Frakljeve skupine sledi postopnemu širjenju ozemlja, ki so ga nadzorovali. Prebivalci Črne vasi in Ižanske ceste so prvi občutili njihovo trdo roko. Nato so se razširili proti Brestu, Vrbljenju, Tomišlju in Strahomeru. Z aprilom 1944 sta občutneje prišla na vrsto še Ig in Iška vas.⁸⁸

Neposredno po nastanku postojanke na Barju se je brez usmiljenja začelo tudi obračunavanje s terenci in simpatizerji OF. V ta namen je delovala posebna skupina, ki jo je vodil Frakelj in ki jo posamezni viri povezujejo s Črno roko. Sestava in število članov sta se skozi čas menjala, v jedru pa naj bi jo sestavljali nekdanji Frakljevi soborci iz tomišelske vaške straže, ki so sedaj služili v 21. četi.⁸⁹ V virih in literaturi se najpogosteje omenjajo Martin Oblak, Jože Grum, Ludvik oziroma Franc Stojc, Janez Benko, Franc in Jože Švigelj, Ivan Juha, Jakob Modic, Anton Platnar, Rudolf Kus in Franc Požar.⁹⁰ Ti posamezniki so tvorili tako imenovani »štáb«, ki je bil nameščen v nekdanji Mokarjevi trgovini. Drugi domobranci so jim rekli tudi »desetina« ali »štabna desetina«.⁹¹ Vojaki iz »štába« naj bi bili po poročanju priči, ki so služile v 21. četi, oproščeni drugih vojaških dolžnosti v postojanki, bili bolje opremljeni in imeli prednost pri hrani, kar je povzročalo nezadovoljstvo med preostalim moštvom.⁹² Čeprav drugi, »navadni« vojaki po izjavah priči niso smeli vedeti za zaupne naloge »štabne desetine« oziroma niso imeli dostopa v prostore Mokarjeve trgovine, so nekateri vseeno stražili pred kletjo, kjer so bile zaprte žrtve.⁹³

⁸⁷ ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 22, *Vesti*, 1. 12. 1943, str. 1.

⁸⁸ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 254.

⁸⁹ Prav tam, str. 248.

⁹⁰ Nekatera druga imena, ki se še pojavljajo, so: Jakob Anzeljc, Viktor, Bogdan in Leon Berlot, Ivan Glavan, Božidar oziroma Jože Leskovec, Janez Modic, David Rovnanšek, Ivan Strle, Ivan Boh, Franc in Jože Kraljič, Anton Martinčič, Franc Javornik, Anton Modic, Franc Štrumbelj, Jakob in Lado Jarc, Lojze Osterman, Milan Kadunc, Jože Kramar, Milan Bojanšek. Gl. ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Frakelj Franc – odstop podatkov, 4. 5. 1979, str. 2–3; Šnuderl, *Fašistično domobranski teror*, str. 19; S. Š., Franc Frakelj – strah in trepet, str. 6; Ravnikar - Podbevšek, *Sv. Urh*, str. 380; Vidic, *Po sledovih črne roke*, str. 397; *Gradivo za kroniko NOB Ljubljana Vič – Rudnik*, str. 314–316; Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 248.

⁹¹ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Uradni zaznamek, Kumše Anton – razgovor, 18. 10. 1979, str. 2–3; Uradni zaznamek, Traven Jože – razgovor, 18. 10. 1979, str. 2; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-37, Sterle Štefka, str. 3–4; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-42, Kumše Anton, str. 1–2; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/88, Franc Sterle, str. 1; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/106, Francka Modic, str. 3; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/108, Rajko Škafar, str. 1; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/118, Križman Frančiška, str. 1.

⁹² ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Uradni zaznamek, Kumše Anton – razgovor, 18. 10. 1979, str. 2–3; Uradni zaznamek, Traven Jože – razgovor, 18. 10. 1979, str. 2; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-25, Grebenc Anton, str. 4; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-37, Sterle Štefka, str. 3–4.

⁹³ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Uradni zaznamek, Kumše Anton – razgovor, 18. 10. 1979, str. 2–3; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-37, Sterle Štefka, str. 3–4; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-42, Kumše Anton, str. 2–4; Zapisnik o zaslišanju

Skupina, zbrana okoli Fraklja, se je v zgodovino zapisala predvsem po krutosti do žrtev, ki so jih ubijali na skrivaj. Žrtve so pred tem grobo in surovo zasliševali, mučili, do drugega prebivalstva pa izvajali zastraševalne ukrepe, jih pošiljali v internacijo ali plenili njihovo premoženje.⁹⁴ Delovali so na podlagi podatkov, ki so jih dobili od svojih zaupnikov in obveščevalcev.⁹⁵ Govorilo naj bi se celo, da je Frakelj pri tem prevzel vlogo preiskovalnega sodnika.⁹⁶ Sicer pa naj bi od članov skupine po krutosti izstopali Jože Grum, Martin Oblak, Jakob Modic in Franc Stojc.⁹⁷

Prvi zločin, ki se pripisuje Fraklju in njegovi skupini, je pobjo v Kozlerjevi gošči 25. novembra 1943. Frakelj je bil takrat poveljnik 21. čete na Barju. Domobranska patrulja je v večernih urah tega dne v Črni vasi in na Ižanski cesti aretirala več ljudi, večina od njih je bila ponoči ubita v Kozlerjevi gošči. Viri navajajo različno število žrtev, od 12 do 16, medtem ko naj bi jih identificirali 9 oziroma 10. Najmlajši žrtvi sta bili stari 14 let, najstarejša 58 let. Viri pri tem poročajo tudi o sledovih mučenja.⁹⁸ Takrat ali v približno istem času je bilo ubitih tudi več članov partizanske družine Ukmar iz Matene.⁹⁹ Še pet ljudi pa so na Ižanski cesti aretirali v noči na 2. december 1943. Štiri so ubili, eden je pobegnil.¹⁰⁰

Skupino ubitih v Kozlerjevi gošči so kmalu odkrili. Že 5. decembra je sledila ekshumacija trupel ob prisotnosti policije. Trupla so bila slabo zakopana v jarkih, deli teles so gledali iz zemlje.¹⁰¹ Na mesto ekshumacije je prišla tudi domobranska patrulja s Frakljem, ki je od komisije za ekshumacijo zahteval pisno odločbo. Ker je ni imela, je preprečil nadaljevanje postopka.¹⁰² Naslednji dan so hoteli uslužbenci pogrebnega zavoda trupla prepeljati v mrtvašnico, a Frakelj je preprečil tudi to.¹⁰³ O Črni roki v tem času ni bilo nobenega govora. Že v začetku decembra 1943 pa

priče, opr. št. I Kpr 186/80-43, Traven Jože, str. 1; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/108, Rajko Škafor, str. 1.

⁹⁴ ARS, SIAS 1931, t. e. 1090; S. Š., Franc Frakelj – strah in trepet, str. 6; Ivanc, Domobranec je bil »kaznovan«, str. 10; Sajovic, Priče podoživljajo strahote, str. 12.

⁹⁵ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 248; ARS, SIAS 1931, t. e. 1090, Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-34, Žagar Helena, str. 2.

⁹⁶ ARS, SIAS 1931, t. e. 1090, Uradni zaznamek, Kumše Anton – razgovor, 18. 10. 1979, str. 2–3.

⁹⁷ Šnuderl, *Fašistično domobranski teror*, str. 19; ARS, SIAS 1931, t. e. 1090, Frakelj Franc – odstop podatkov, 4. 5. 1979, str. 3; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/55, Perme Ivan, str. 1; Uredništvu Nedeljskega Ljubljana – Kopitarjeva, 1. 5. 1980, str. 3; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-36, Vidmar Jakob, str. 1; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-44, Švigelj Stanislav, str. 2. Kot zanimivost, Franc Stojc je junija 1944 postal župan Iga. Gl. ARS, SIAS 1912, t. e. 8, a. e. 25, Vesti, 28. 6. 1944, str. 2.

⁹⁸ Šnuderl, *Fašistično domobranski teror*, str. 10; Vidic, *Po sledovih črne roke*, str. 384–390; Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 248–249; Krivic, *Ljubljana v ilegali*, str. 259.

⁹⁹ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 248–249.

¹⁰⁰ Šnuderl, *Fašistično domobranski teror*, str. 11–12; Krivic, *Ljubljana v ilegali*, str. 259.

¹⁰¹ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 247; Krivic, *Ljubljana v ilegali*, str. 259; Vidic, *Po sledovih črne roke*, str. 416; ARS, SIAS 1931, t. e. 1090, VOS – II, Poročilo o grozodejstvih in zločinih v Ljubljani, str. 2.

¹⁰² ARS, SIAS 1931, t. e. 1090, VOS – II, Poročilo o grozodejstvih in zločinih v Ljubljani, str. 2; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/105, Jakob Škraba, str. 1.

¹⁰³ ARS, SIAS 1931, t. e. 1090, VOS – II, Poročilo o grozodejstvih in zločinih v Ljubljani, str. 3.

so domobranci pri zajetem partizanskemu kurirju našli letake, ki so zahtevali »*naj komandant Skalar, Boh in še nekateri drugi domobranski protikomunistični delavci takoj nehajo s preganjanjem partizanskih zaupnikov in terencev.*«¹⁰⁴ Zajetega kurirja so ubili.¹⁰⁵

Posamezne domobranske žrtve, ki jih deloma pripisujejo Fraklju, so nato sledile tudi v decembru in januarju.¹⁰⁶ Ko se je v začetku januarja 1944 uresničila želja po domobranski postojanki na Igu, ki bi preprečevala neposreden pritisk partizanskih enot na Ljubljano in njeno okolico,¹⁰⁷ so domobranci takoj »*deloma začeli s čiščenjem terencev, le žal ne v večjem obsegu. Domačini dobro vedo, da ne bo prej miru, dokler bodo komunistični terenci uživali kako potuho, pa naj bo to od katerekoli strani.*«¹⁰⁸ Domobranci so se na Barje umaknili že po petih dneh,¹⁰⁹ vseeno pa so v tem kratkem času »*odpeljali vso Javornikovo – komunistično družino /4 člane/ mati, sin in obe hčeri, zaprli Kovačico, ki jim je potem ušla v hribe, zato so jim pobrali troje živine.*«¹¹⁰ Že okoli božiča 1943 je bil v Kozlerjevi gošči ubit Jože Javornik, 65-letni gostilničar in mesar iz Iga, za kar naj bi bila odgovorna Frakljeva skupina.¹¹¹ Tudi kasneje so celi družini očitali, da je partizanska in v seznamu terencev zapisali: »*Javornik Marija, gostilničarka pekarija, mesarija št. 38, je ovajala fante, ki so sedaj pri domobrancih, partizanom, da so jih mobilizirali. Njene hčerke so bile na Igu glavne obveščevalke med badogljivci in komunisti.*«¹¹²

A Frakelj je bil, kot že omenjeno, 29. decembra disciplinsko kaznovan zaradi pisma proti svojemu nadrejenemu Nadrahu na 15 dni zapora,¹¹³ tako da naj do sredine januarja ne bi bil prisoten na Barju. Tako je vprašljiva njegova neposredna odgovornost za nekatere primere žrtev, se pa pri aretacijah omenjajo domobranci iz njegove skupine. Marija Keršmanc z Iga, ki so jo sredi januarja 1944 domobranci odpeljali z doma, je bila ubita kmalu zatem v bližini Škofljice.¹¹⁴ Nalog za aretacijo Keršmančeve je dal domobranec Stojc z Iga. Njena krivda je bila, da je imela tri brate pri partizanih.¹¹⁵ *Vesti* pa so že v začetku decembra 1943 zapisale o njenem

¹⁰⁴ ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 22, *Vesti*, 11. 12. 1943, str. 1.

¹⁰⁵ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 249.

¹⁰⁶ Prav tam, str. 249 – 250; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090.

¹⁰⁷ ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 22, *Vesti*, 10. 1. 1944, str. 1; Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 240.

¹⁰⁸ ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 22, *Vesti*, 12. 1. 1944, str. 4.

¹⁰⁹ ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 22, *Vesti*, 15. 1. 1944, str. 1.

¹¹⁰ ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 22, *Vesti*, 17. 1. 1944, str. 1.

¹¹¹ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Uradni zaznamek, Vidmar Jakob Mokarjev – razgovor, 27. 8. 1979, str. 1, Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-144, Ivana Brancelj, str. 2.

¹¹² ARS, SI AS 1877, t. e. 13, a. e. 89, seznam terencev – Ig, str. 1.

¹¹³ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Zaupna naredba št. 14 poveljnika Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva, 29. 12. 1943; ARS, SI AS 1877, t. e. 1, a. e. 1, Zaupna naredba št. 14 poveljnika Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva, 29. 12. 1943.

¹¹⁴ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 250; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Uradni zaznamek, Keršmanc Vinko – razgovor, 23. 8. 1979, str. 1.

¹¹⁵ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Uradni zaznamek, Keršmanc Vinko – razgovor, 23. 8. 1979, str. 1.

možu: »Iz Iga se je umaknil terenski komunistični delavec Keršmanec, kovač na svoj dom v Bevke.«¹¹⁶

Tudi pri kasnejših žrtvah je zanimiva primerjava z domobranskimi sezname partizanov, terencev in njihovih somišljenikov. Ugotovimo namreč, da mnoge žrtve niso bile vključene v sezname, ampak so bile z navedenimi sorodstveno povezane.¹¹⁷

Frakelj, ki naj bi disciplinsko kazen prestal januarja 1944, je bil sicer takoj premeščen v drugo četo, a viri ga konec januarja 1944 ponovno postavljajo na Barje. 27. januarja 1944 je patrolja 21. čete v Vrbljenju, Tomišlju in Brestu aretirala deset žensk in enega moškega.¹¹⁸ Angela Kumše, edina preživela žrtev, je povedala, da jih je po aretaciji Frakelj zasliševal v postojanki na Barju, nato pa so jih pripadniki njegove skupine odpeljali proti Škofljici, na grad Lisičje. V bližnjem gozdu so vse razen nje ubili. Pred tem so jih tamkajšnji duhovniki spovedali, po njenem mnenju zato, da bi izvedeli za imena drugih terencev.¹¹⁹ Tokrat so viri Fraklja že povezovali s posebno »likvidatorsko« skupino.¹²⁰

Aretacije, uboji in deportacije so se nadaljevali tudi pomladi 1944. Žrtve so bile tako z Ižanske ceste in iz Črne vasi kot z Iga in iz okoliških vasi.¹²¹ Nekaj več ljudi je bilo aretiranih ob domobranski akciji v Iško in Iško vas februarja 1944, s katero so želeli pregledati teren in poloviti terence. Kot vodja akcije je bil naveden poročnik Frakelj.¹²² Sicer pa se je na Igu in v njegovi okolici nasilje povečalo po vzpostavitvi domobranske postojanke v začetku aprila. 7. aprila 1944 so se namreč začele domobranske enote pomikati od Turjaka proti Golemu in Škriljam, nato pa so zasedle Ig in Iško vas.¹²³ »Ko so prišli domobranci na Ig, je komandant Domobrancev sklical vse Ižance skupaj in jim naredil govor, ki je v živo zadel marsikaterega tolovajskega pristaša, da je povetil oči, ker se je čutil prizadetega. Nato so ljudi legitimirali in pobrali terence,« so zapisale *Vesti*.¹²⁴ Priče ob tem dogodku, na veliki petek aprila 1944, ponovno postavljajo Fraklja na Ig. Tudi če je bil takrat res že v 29. četi, je možno, da je z njo ob ofenzivi prišel na Ig. Domobranske enote so takoj ob prihodu na Ig aretirale večjo skupino ljudi. Zbrali so jih znotraj cerkve-

¹¹⁶ ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 22, *Vesti* 1. 12. 1943, str. 1.

¹¹⁷ ARS, SI AS 1877, t. e. 13, a. e. 89, Občina Ig, str. 1–3, Seznam aktivnih partizanov in terencev, Ig, Seznam aktivnih partizanov in terencev, obč. Ig, str. 1, Seznam družin OF, obč. Ig, str. 1–2, Seznam komunistov bivajočih sedaj v Ljubljani iz obč. Ig, str. 1–2, Seznam terencev - Ig, str. 1–2, Terenci občina Ig, str. 1–2; ARS, SI AS 1877, t. e. 14, a. e. 96, Seznam terencev in partizanskih somišljenikov iz obč. Ig, str. 1–2, Seznam terencev in partizanskih somišljenikov iz obč. Tomišelj.

¹¹⁸ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 250; Šnuderl, *Fašistično domobranski teror nad Slovenci*, str. 19–21.

¹¹⁹ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Zaslišanje priče Kumše Angele, 30. 7. 1946, str. 1–2, Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-48, Angela Kumše, str. 2–3, Magnetofonski posnetek zaslišanja priče Angele Kumše, str. 6–11; Vidic, *Po sledovih črne roke*, str. 346–358.

¹²⁰ Šnuderl, *Fašistično domobranski teror nad Slovenci*, str. 19–21.

¹²¹ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 250–251; Krivic, *Ljubljana v ilegali*, str. 259; Šnuderl, *Fašistično domobranski teror nad Slovenci*, str. 24.

¹²² ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Dnevno poročilo, 8. 2. 1944; ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 23, *Vesti*, 8. 2. 1944, str. 4.

¹²³ ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 24, *Vesti*, 11. 4. 1944, str. 2.

¹²⁴ Prav tam.

nega obzidja in nato skoraj v celoti poslali v internacijo v Nemčijo. Priče so se ob tem spominjale Frakljevega govora, v katerem je grozil zbranim vaščanom in bral imena aretiranih s seznama aktivistov in simpatizerjev OF.¹²⁵ Kmalu za tem, 10. aprila, so po mučenju v Kozlerjevi gošči ustrelili učiteljico iz Iške vasi. Približno v istem času je padlo še nekaj posamičnih žrtev.¹²⁶

Zadnji večji val nasilja v teh krajih je bil od 19. aprila do 1. maja 1944. Tokrat pa se je že omenjala Črna roka, predvsem v povezavi z zadnjimi krutimi poboji v Kozlerjevi gošči.¹²⁷ Toda pogledjmo si sosledje dogodkov, ki se pojavljajo v virih. 19. aprila 1944 so domobranci aretirali štiri člane družine Pucihar z Iga, tri ženske so poslali v zapor v Ljubljano in od tam v internacijo v Nemčijo, 14-letnega fanta pa mučili in 1. maja ubili v Kozlerjevi gošči.¹²⁸ O aretaciji so *Vesti* poročale, da se je zgodila ob partizanskem napadu na Ig, ter zapisale: »Nadalje se je izvedelo, da je Puciharjev, po domače Zgončkov, star 13–14 let, imel ob prihodu partizanov seznam Ižancev, katere je treba likvidirati. Na seznamu je bilo okrog 100 ljudi. Toda partizani niso imeli časa, da bi to izvedli. Vzeli so Anzeljc Antona in njegovo hčer. Hoteli so jih dopeljati, toda Puciharjeva je prosila, naj ju izpustijo, češ: ‚Če boste vi vzeli ta dva, bodo Domobranci nas vse odpeljali.‘ Ker je ta družina partizanska, so ju na njeno prošnjo izpustili.«¹²⁹ Toda Puciharjevi so bili aretirani pred partizanskim napadom na Ig. Domobranci so res zapustili Ig 19. aprila, da bi se udeležili prisege v Ljubljani, kot je poročala ta številka *Vesti*.¹³⁰ Toda predhodna izdaja *Vesti* je poročala, da naj bi preostale enote na Igu partizani napadli šele 21. aprila, zaradi česar so se morali umakniti na Barje.¹³¹ Takoj je sledil domobranski protinapad. Udarni bataljon iz Ljubljane je brez večjih bojov zasedel Ig »in pričel čistiti okolico.«¹³² Po ponovnem zavzetju Iga so domobranci aretirali 12 oseb z Iga in iz Iške vasi, nekateri so bili aktivisti, drugi iz tako imenovanih partizanskih družin, ter jih najprej zaprli na Igu, v Minatijevi hiši, kjer so imeli domobranci tudi nekaj pisarn, spodaj pa hlev za konje.¹³³ »Sama nisem videla, kako so koncem aprila vozili v Minatijsko hišo ljudi iz okoliških vasi, čez dan sem namreč delala na polju, vhod v postojanko pa je bil z druge strani tako, da ga nisem imela na očeh. Spominjam pa se dobro, da so bile žrtve iz Kozlarjeve gošče nekaj dni, zdi se mi da prav 7 dni, zaprte v Minatijevi hiši, nad magacinom. Domobranci so v kuhinji zaprli okno z deskami,

¹²⁵ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 251–252; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Uradni zaznamek, Marija Terček – razgovor, 25. 9. 1979, str. 2, Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-31, Černe Pavla, str. 1, Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-30, Perme Ana, str. 1.

¹²⁶ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 252.

¹²⁷ Prav tam, str. 251; ARS, SI AS 1912, t. e. 8, a. e. 25, *Vesti*, 22. 5. 1944, str. 7.

¹²⁸ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 252–253; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090. Vse izjave prič navajajo, da so najhuje mučili prav njega.

¹²⁹ ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 24, *Vesti* 24. 4. 1944, str. 2.

¹³⁰ ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 24, *Vesti* 24. 4. 1944, str. 1.

¹³¹ ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 24, *Vesti*, 22. 4. 1944, str. 1.

¹³² ARS, SI AS 1912, t. e. 8, a. e. 25, *Vesti*, 1. 5. 1944, str. 1.

¹³³ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-32, Žorž Anica, str. 1.

vendar je bilo med njimi nekaj rež, tako da sem lahko videla, kdo je zaprt,» se je spominjala nekdanja služkinja pri Minatiju.¹³⁴

Nadaljnja usoda aretiranih je bila kruta. Odpeljali so jih na Barje, po pretepanju in mučenju pa so vse razen treh ubili v Kozlerjevi gošči 1. maja, skupaj s Puciharjevim fantom, ki so ga imeli zaprtega ves ta čas.¹³⁵ To je bila zadnja večja skupina žrtev, ki se pripisuje Fraklju in njegovi skupini.¹³⁶ Frakelj sam naj bi bil takrat po ohranjenih virih v 29. četi v Velikih Laščah, zagotovo pa so v teh krajih do junija ostali nekateri drugi pripadniki njegove skupine, ki so služili v 21. četi. Tri tedne kasneje, v času, ko naj bi svojci prekopali to skupino žrtev,¹³⁷ se je v *Vesteh* pojavila novica, v kateri je odgovornost za dogodek pripisan Črni roki: »V zadnjih dneh so neznanci takozvana črna roka pobila naslednje terence v okolici Iga: Šuštaršič Jože iz Iška, Japelj Uršula, Iška vas, Čebular Elizabeta, Ig, Ponikvar Alojzij, Staje, Perme Marija, Staje, Rupert, posestnik iz Iške vasi, Pirc Martin, posestnik, Matena, Pucihar Anton, ml. Ig,¹³⁸ Furlan Ivan, Matena.«¹³⁹

Zanimivo je, da se začnejo v prvi polovici leta 1944, ko se je v Ljubljanski pokrajini povečevalo tudi domobransko nasilje,¹⁴⁰ v *Vesteh* pojavljati novice o skrivnostni Črni roki, ki napada ter pobija partizane, terence in njihove simpatizerje.¹⁴¹ Razumemo jih lahko tudi kot poskus distanciranja od navedenih dogodkov. V primeru opisanih žrtev z Iga in okolice namreč vidimo, da so jih aretirale domobranske enote, nato pa naj bi jih skrivnostno ubila »neznana« Črna roka. Prav tako se že naslednji dan po objavi novice o Črni roki pojavi daljši prispevek o nevarnosti terencev in njihovi organiziranosti. Zapisali so: »Za terence so porabili najrazličnejše ljudi. Prav jim je prišla vsaka stara ženska, ki hodi vsak dan k maši in jim s to potjo prenašala pošto. Prav jim je prišel bolnik, pri katerem so se shajali ljudje in jim je bolnik dajal navodila in širil med njimi propagando. Prav jim je prišla nedorastla mladina, ki se je navduševala za junaške podvige. [...] Nekateri terenci so bili postavljeni zato, da vzdržujejo zvezo z okupatorjem. Ti so imeli nalogo poizvedovati za vsako premikanje vojaštva in za vsako akcijo. Na drugi strani pa so isti imeli nalogo posredovati za ujete partizane. Drugi so služili partizanom s tem, da so izdajali svoje sovaščane, ki so jih sledili pri vsakem njihovem koraku

¹³⁴ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-22, Škulj Angela, str. 1.

¹³⁵ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 251–253; Šnuderl, *Fašistično domobranski teror nad Slovenci*, str. 24; Vidic, *Po sledovih črne roke*, str. 410–414; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Uradni zaznamek, Marija Terček – razgovor, 25. 9. 1979, str. 2, Uradni zaznamek, Černe Pavla – razgovor, 13. 11. 1979, str. 1–2, Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-30, Perme Ana, str. 2, Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-32, Žorž Anica, str. 1, Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/54, Komino Silva, str. 1.

¹³⁶ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 253–254.

¹³⁷ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/9, Čebular Franc, str. 1–2.

¹³⁸ Dejansko je šlo za Pucihar Ivana, ubit je bil na svoj 15. rojstni dan.

¹³⁹ ARS, SI AS 1912, t. e. 8, a. e. 25, Vesti, 22. 5. 1944, str. 7.

¹⁴⁰ Deželak Barič, Posledice vojnega nasilja, str. 32–33.

¹⁴¹ ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 24, Vesti 23. 3. 1944, str. 8, Vesti 3. 4. 1944, str. 3a; ARS, SI AS 1912, t. e. 8, a. e. 25, Vesti 16. 5. 1944, str. 3; Vesti 22. 5. 1944, str. 7.

in jih lovili za vsako njihovo besedo. Ti so tudi dajali navodila, komu je treba izropati in koga je treba likvidirati. [...] Posebno grda je vloga terencev v zadnjem času. Kamorkoli pride domobranska posadka, se morajo terenci napraviti čimbolj nedolžne in se čimbolj približati domobranskim oficirjem. Poleg tega pa se je že v dveh primerih pokazalo, da pri napadu na domobranske postojanke igrajo važno vlogo terenci. Terenci so na Igu ob priliki napada vpadli domobrancem v hrbet in prav tako so terenci v Trebnjem napravili zmedo v notranjosti postojanke. Zato je treba s terenci računati kot z najbolj nevarnimi elementi v partizanstvu. [...] Ker se komunisti preobrniti ne morejo, zato se mora z njimi tudi tako postopati. Na vsak način je potrebno, da se onemogoči njihovo delovanje.»¹⁴² Ob tem so izpostavili tudi Elizabeto Čebular¹⁴³ z Iga: »V zadnjem napadu na Ig je skrivala v svoji hiši komuniste, da so ponoči napravili zmedo in poklali ter pobili na Igu 6 domobrancev. Sama je na zunaj živela pod geslom: 'Jaz sem za vse' in tako krila svoje terenstvo, kakor so dobili naloge od svojih okrožnih terenskih funkcionarjev tudi drugi terenci. Iz primera Čebularjeve je razvidno, da terenci in terenke vršijo posel, pri katerem pridejo na dan najhujša grozodejstva.«¹⁴⁴

Zakaj so se v *Vesteh* odločili, da izpostavijo Puciharjevega fanta, ki je bil pravzaprav še otrok, in starejšo ženico Čebularjevo? Ali so s tem želeli opravičiti postopanje ob najbolj nedolžnih žrtvah? Ali so pri obeh načrtno navedli napačna osebna imena? Vsekakor zapis o nevarnosti terencev kaže, v kom so domobranci videli glavno oviro in kakšna so bila njihova navodila za postopanje z njimi. Nasprotnika je bilo treba razčlovečiti, za kar je poskrbela propaganda.

Za konec

Ohranjeni dokumenti o Črni roki pravzaprav ne povedo veliko o njenem delovanju, organizaciji in vodenju. Literatura, ki sicer opisuje kruto obračunavanje z žrtvami, pa je nastala v ideološko napetem ozračju in jo je treba obravnavati v tem kontekstu. Podobno velja za Frakljev primer. Po vojni so ga demonizirale tako oblasti, ki so pri tem skoraj »pozabile« na njegove najtesnejše soborce, kot tudi posamezniki iz protirevolucionarnega tabora.¹⁴⁵ S tem se je žal naredila škoda pri ugotavljanju resnične odgovornosti za zločine, tako njegove, njegovih soborcev kot domobranskega vodstva. To je ugotavljal že Gestrin, ko je opisoval obračunavanje s terenci kot načrten del boja proti OF. Frakelj naj bi pri tem izkazal le dodatno krutost.¹⁴⁶

¹⁴² ARS, SI AS 1912, t. e. 8, a. e. 25, Vesti, 23. 5. 1944, str. 3–4.

¹⁴³ Vir tudi njo napačno imenuje, dejansko je šlo za Frančiško Čebular.

¹⁴⁴ ARS, SI AS 1912, t. e. 8, a. e. 25, Vesti, 23. 5. 1944, str. 6.

¹⁴⁵ Lovro Hacin je na primer v zaslišanju povedal, da naj bi Fraklja želeli celo povzdigniti na njegovo mesto. Milko Vizjak pa je na sojenju povedal, da naj bi bil Frakelj disciplinsko kaznovan tudi zato, ker trupel v Kozlerjevi gošči ni ustrezno pokopal. Pri nizki kazni naj bi mu pomagal dr. Černi, tudi sam udeležen pri Črni roki. Gl. AS 1931, t. e. 541, a. e. VII - 5, Zapisnik, str. 83–84; *Proces proti vojnim zločincem*, str. 123–124.

¹⁴⁶ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 247.

O Fraklju in njegovi skupini ter povezavah s Črno roko je ohranjenih malo dokumentov iz časa druge svetovne vojne. Večina je nastala v času po vojni, predvsem v sedemdesetih in osemdesetih letih, ko je Jugoslavija proti Fraklju začela kazenski postopek. Toda tudi iz njih se da izluščiti vsaj nekaj o ozadju delovanja te skupine ter preko nje razumeti delovanje Črne roke. Slika dogajanja sicer vsebuje še veliko neznank in odprtih vprašanj. Kako je mogoče, da je Frakelj kljub premostitvam na Barju ostal do marca oziroma aprila 1944 ter se angažiral pri preganjanju terencev in simpatizerjev OF? Kaj je bil dejanski vzrok za premestitve, kruto obračunavanje z žrtvami ali njegova nedisciplina? Kaj je bil tisti jeziček na tehtnici, da so ga dokončno premestili drugam? Kakšne so dejanske Frakljeve povezave s Črno roko ali se je ta zgodba razvila v povojnem času v povezavi z izredno krutostjo zločinov in skrivnostno skupino, ki jih je izvajala? Prispevek se tudi ne dotika vloge duhovščine pri delovanju Frakljeve skupine, saj za to obstaja premalo dokazov in še ti so večinoma posredni.¹⁴⁷

A vseeno so nekatera dejstva jasna: (1) Žrtve so bile aretirane s strani rednih domobranskih enot, nato prepeljane v postojanko na Barje, kjer je Frakljeva skupina nadaljevala zasliševanja in mučenje izbranih žrtev, potem pa »na skrivaj« obračunavala z njimi. Na Barju naj bi po izjavah prič ločeno delovala postojanka in Frakljev »štab«. Kljub temu so na postojanki svojcem pogosto prikrivali resnične podatke o usodi žrtev. Prav tako je bila že prva skupina žrtev deležna ekshumacije, kar pomeni, da so za dogodek nadrejeni morali vedeti. Frakelj je bil domobranski častnik, kratek čas poveljnik čete, nato vodnik, znotraj domobranstva pa je imel določene povezave. O zločinih se je kmalu začelo govoriti tudi med ljudmi, med domobranci in policisti na Barju ter znotraj narodnoosvobodilnega gibanja. (2) Fraklja so z začetkom leta 1944, po prestani disciplinski kazni, začeli premeščati v druge postojanke, a do marca oziroma aprila 1944 se je vedno znova znašel v vaseh vzhodnega Ljubljanskega barja. Ali je bil na Barju vse do 1. maja, ko se mu pripisujejo zadnji poboji v Kozlerjevi gošči, iz ohranjenih dokumentov ne moremo zaključiti. V skladu s tem lahko nekatere zločine datumsko povežemo z njim, druge pa po njegovih premestitvah bolj verjetno s posamezniki iz njegove skupine, ki so služili v 21. četi. Slednja je ostala v teh krajih do junija 1944. (3) Delovanje Fraklja in njegove skupine lahko postavimo v kontekst smernic protipartizanskega boja. Hkrati vidimo, da spadajo v podoben časovni okvir kot dogodki na Sv. Urhu. Za protirevolucionarni tabor je komunizem predstavljal vsesplošno grožnjo, ideološko, fizično in politično, zato je bil prepričan, da je

¹⁴⁷ *Ljudska pravica* je v članku takoj po koncu vojne s Frakljem povezala izžanskega župnika Janeza Klemenčiča, toda iz tega se ne da razbrati, ali je šlo za ideološko podporo ali za konkretno sodelovanje. Na Barju naj bi po izjavah prič v Frakljev štab hodili tomišeljki župnik Jože Murn ter patri iz župnišča v Črni vasi, kar je sicer povedna informacija, a zopet ne konkretizira dejanskega sodelovanja. Gestrin pa navaja, da so imeli domači župniki pri organizaciji protipartizanskih sil pomembno vlogo. Gl. S. Š., Franc Frakelj – strah in trepet, str. 6; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-25, Grebenc Anton, str. 3–4; Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/108, Rajko Škafar, str. 1; Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 187.

njegova dolžnost boriti se proti komunizmu z vsemi razpoložljivimi sredstvi.¹⁴⁸ Pri tem je obračunavanje s terenci igralo pomembno vlogo.¹⁴⁹ (4) Ali so bile vse žrtve res terenci in aktivisti OF? Njihova struktura kaže, da so bili to tudi civilisti, sorodniki partizanov ali tisti, za katere so le sumili, da jim pomagajo.¹⁵⁰ Med njimi so bile tudi najranljivejše skupine, to so ženske, otroci in starejši. Aretacije so pogosto sovpadale s širitvijo ozemlja, ki je bilo pod nadzorom domobrancev, ali s predhodnimi napadi partizanskih enot, iz česar lahko sklepamo, da je šlo pri njih za protiukrepe, zastraševanje ali maščevanje. (5) Skrivnostna Črna roka, ki se je pojavila ob najbolj krutih ubojih, je prav tako skrivnostno izginila. Frakljevo delovanje s to organizacijo neposredno povezujejo le posamezni viri, medtem ko drugi sicer govorijo o posebni enoti, ki je izvajala mučenja in uboje, a skoraj izključno v okviru domobranskih enot. Dokumenti in priče tudi ne navajajo, da bi uporabljal simbole Črne roke, po vojni pa se je zanj uveljavilo ime črnorokec. Iz opisanega sosledja dogodkov in delovanja Frakljeve skupine se zdi, da je bila Črna roka le pretveza za najbolj kruto obračunavanje z domnevnimi ali resničnimi terenci, ki so ga izvajali pripadniki rednih domobranskih enot s posebnimi nalogami. Po 1. maju 1944, ko so domobranci dokončno utrdili svoj nadzor nad tem območjem, so se skrivnostni umori na Barju postopoma končali. Avgusta 1944 so sicer odkrili še trupla treh moških,¹⁵¹ ki so bila že v razpadajočem stanju, in jih prekopali v Ljubljano.¹⁵²

Vse to nam kaže, da Frakljevega delovanja ne moremo opredeliti kot eksces.¹⁵³ Verjetno pa je, da so k izredni krutosti, ki so jo on in pripadniki njegove skupine izkazali do svojih žrtev, pripomogle tudi njihove osebnostne značilnosti.¹⁵⁴ V dodaten razmislek nam lahko služi še zanimiva izjava Janeza Rusa, ki se kar predobro sklada z opisanim načinom delovanja Frakljeve skupine. Rus je bil domobranec, ki se je skrival dolgih 33 let po vojni. Služil je v Križevem bataljonu, pri domobrancih pa ostal do novembra 1944, ko se je ponesrečil. V času služenja so domobranci ubili deklet, s katerim se je sam dobro razumel, a so jo sumili, da dela za partizane. O tem je med drugim povedal: »*Take in podobne likvidacije ljudi je izvrševala posebna desetina Črne roke, ki je bila v vsakem bataljonu, tako je bila tudi v Križevem bataljonu.*«¹⁵⁵ Po opisu drugih primerov likvidacij je še dodal: »*Drugih primerov*

¹⁴⁸ Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, str. 369–371; Škerbec, *Krivda rdeče fronte*, str. 31–38.

¹⁴⁹ Mlakar, *Krogi nasilja*, str. 26.

¹⁵⁰ ARS, SIAS 1931, t. e. 1090; Sajovic, *Priče podoživljajo strahote*, str. 12.

¹⁵¹ ARS, SIAS 1900, t. e. 1, a. e. 26, *Prijava*, 4. 8. 1944.

¹⁵² ARS, SIAS 1900, t. e. 1, a. e. 26, *Uradna zabeležba*, 16. 8. 1944, *Poročilo*, 16. 8. 1944, *Zapisnik*, 16. 8. 1944.

¹⁵³ Prim. tudi z Repe, *Črna roka*, str. 24.

¹⁵⁴ Od posameznikov iz Frakljeve skupine je bil največkrat omenjen Jože Grum, za katerega so rekli, da je bil celo »*malo fanatika*«. Med najzavzetejšimi člani so se omenjali še Jakob Modic, Martin Oblak in Franc Stojc. Gl. ARS, AS 1931, t. e. 1090, *Zapisnik o zasliševanju priče*, opr. št. I Kpr 186/80/55, Perme Ivan, str. 1, *Uredništvu Nedeljskega Ljubljana – Kopitarjeva*, 1. 5. 1980, str. 3, *Zapisnik o zasliševanju priče*, opr. št. I Kpr 186/80-36, Vidmar Jakob, str. 1, *Zapisnik o zasliševanju priče*, opr. št. I Kpr 186/80-44, Švigelj Stanislav, str. 2, *Frakelj Franc – odstop podatkov*, 4. 5. 1979, str. 2–3.

¹⁵⁵ Rus Janez – zapis o izjavi, str. 3.

glede zverinskih ubojev in samovolje nisem opazil, bilo je pa tega več, največ pa so delali iz maščevanja in sovraštva drug do drugega.«¹⁵⁶

Frakelj je umrl v Kanadi leta 1985. Za medvojne zločine ni bil nikoli kaznovan ali obsojen.¹⁵⁷ Kot smo videli, ni deloval sam, vendar odgovornost soborcev iz njegove skupine pri zločinih na Barju nikoli ni bila problematizirana na tak način, kot njegova.¹⁵⁸

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije

ARS, SI AS 1877, Slovensko domobranstvo, 1943–1945.

ARS, SI AS 1887, Zbirka narodnoosvobodilnega tiska, 1941–1945.

ARS, SI AS 1900, Zbirka sodnih spisov o Črni roki, 1944–1945.

ARS, SI AS 1912, Šef pokrajinske uprave v Ljubljani, Informacijski oddelek, 1943–1945.

ARS, SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, 1918–2004.

Časopisni viri

Ivanc, Stane: Domobranec je bil »kaznovan«, ker je površno pokopaval žrtve«. *Delo* XXII, 5. 4. 1980, št. 81, str. 10.

Pahor, Drago: Naša rojaka – mučeniški žrtvi domobranske »Črne roke« na Barju. *Primorski dnevnik* XXXIV, 31. 12. 1978, št. 307, str. 23, 25.

Repe, Božo: Črna roka, Iz zgodovinskega spomina izbrisana morilska organizacija slovenskega domobranstva. *Mladina*, 1. 9. 2017, št. 35, str. 18–22, 24.

Saje, Franček: V vrhovih belogardističnega narodnega izdajstva, 2. nadaljevanje. *Delo, Za konec tedna* XI, 27. 9. 1969, št. 265, str. 21.

Sajovic, B.: Priče podoživljajo strahote številnih Frakljevih zločinov. *Delo* XXII, 2. 7. 1980, št. 154, str. 12.

S. Š., Franc Frakelj – strah in trepet vsega Barja. *Ljudska pravica* VI, 22. 7. 1945, št. 77, str. 6.

Spletni viri

Rus Janez – zapis o izjavi, 5. 1. 1978. »Čas mojega skrivanja je bil zelo dolg ...«, GOV.SI. Dostopno: <https://www.gov.si/novice/2020-02-01-cas-mojega-skrivanja-je-bil-zelo-dolg/> (pridobljeno 2. 10. 2020).

Literatura

Deželak Barič, Vida: Posledice vojnega nasilja, smrtne žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje na Slovenskem. *Nasilje vojnih in povojnih dni* (ur. Nevenka Troha). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014, str. 11–46.

¹⁵⁶ Prav tam.

¹⁵⁷ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Franc Frakelj – podatki, 2. 4. 1985.

¹⁵⁸ Vidic piše, da je več kot polovica padla v vojni, nekateri naj bi bili po vojni obsojeni na smrt, drugim je uspelo pobegniti v tujino. Po podatkih Zveze združenj borcev je bila večina v emigraciji. Gl. Vidic, *Po sledovih črne roke*, str. 397; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Frakelj Franc – odstop podatkov, 4. 5. 1979, str. 2–3.

- Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 3, avgust 1942 – oktober 1942* (ur. Tone Ferenc idr.). Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1966.
- Ferenc, Tone: *Okupatorjeve racije v Ljubljani leta 1942. Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino* 29, 1981, št. 2, str. 183–228.
- Gestrin, Ferdo: *Svet pod Krimom, druga, prenovljena izdaja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016.
- Gradivo za kroniko NOB Ljubljana Vič – Rudnik*. Ljubljana: Občinski odbor Zveze združenj borcev NOV Ljubljana Vič – Rudnik, 1979.
- Griesser Pečar, Tamara: *Cerkev na zatožni klopi, Sodni procesi, administrativne kazni, Posegi »ljudske oblasti« v Sloveniji od 1943 do 1960*. Ljubljana: Družina, 2005.
- Griesser Pečar, Tamara: *Ciril Žebot in Akademski klub Straža. Usode Slovencev v vrtincu 20. stoletja* (ur. Tamara Griesser Pečar in Jelka Piškurić). Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2019, str. 63–114.
- Griesser Pečar, Tamara: *Razdvojeni narod, Slovenija 1941–1945, okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija*. Ljubljana, Mladinska knjiga, 2007.
- Hančič, Damjan: *Revolucionarno nasilje v Ljubljani, 1941–1945*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2015.
- Kos, France: *Črna roka, slovenski gestapovci*. Odsek za informacije in propagando pri Predsedstvu SNOS, 1944.
- Kranjc, Gregor: *Hoja s hudičem, Okupacija Slovenije in kolaboracija, 1941–1945*. Mengeš: Ciceron, 2014.
- Krivic, Vladimir, gl. ur: *Ljubljana v ilegali, IV, Do zloma okupatorjev*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970.
- Križnar, Ivan: *Črna roka. Enciklopedija Slovenije, 2. zvezek* (gl. ur. Marjan Javornik). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988, str. 160.
- Mlakar, Boris: *Delovanje stražarjev med drugo svetovno vojno. Ehrlichov simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba, 2002, str. 257–278.
- Mlakar, Boris: *Krogi nasilja med Slovenci v vojnih letih 1914–1945. Žrtve vojne in revolucije, zbornik* (ur. Janvit Golob). Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije, 2005, str. 22–28.
- Mlakar, Boris: *Slovensko domobranstvo, 1943–1945, Ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.
- Mlakar, Boris: *Začetki oboroženih oddelkov protirevolucionarnega tabora v Ljubljanski pokrajini. Slovenska novejša zgodovina, Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 1. del* (ur. Jasna Fischer idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 656–661.
- Mlakar, Boris: *Zaostritev propagandne vojne. Slovenska novejša zgodovina, Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 1. del* (ur. Jasna Fischer idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 740–742.
- Mlakar, Boris: *Zaostrovanje odnosov med slovenskima političnima taboroma. Slovenska novejša zgodovina, Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 1. del* (ur. Jasna Fischer idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 629–631.
- Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1946.
- Ravnikar - Podbevšek, Štefanija: *Sv. Urh, kronika dogodkov iz narодноosvobodilne vojne*. Ljubljana: Zavod Borec, 1966.
- Saje, Franček: *Belogardizem, druga, dopolnjena izdaja*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1952.
- Škerbec, Matija: *Krívda rdeče fronte, I. del*. Cleveland: samozaložba, 1954.

Šnuderl, Makso: *Fašistično domobranski teror nad Slovenci*. Komisija pri predsedstvu SNOS za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, 1944.

Tominšek Čehulić, Tadeja: Usmrčeni po sodbah vojaških in civilnih sodišč 1945–1952. *Nasilje vojnih in povojnih dni* (ur. Nevenka Troha). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014, str. 289–323.

Vidic, Jože: *Po sledovih črne roke, dokumentarno-reportažni zapis*. Ljubljana: Borec, 1975.

Vodopivec, Peter: *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2006.

SUMMARY

Towards Understanding the Organization and Operation of the Black Hand: The Case of Franc Frakelj

Jelka Piškurič

The article aims to highlight the operation of the Black Hand by way of example of Franc Frakelj and his group that operated in the eastern part of the Ljubljana Marshes. On the basis of sources and bibliography published thus far, the author presents the understanding of the Black Hand, a controversial organization that secretly settled the score with members and sympathisers of the Liberation Front during World War II. In some instances victims were murdered in their homes or taken away and tortured before they were killed, in others they were taken to internment in Germany. Little is known about its organization and leadership and contradicting data is found in sources and bibliography.

In the further course of the article attention is paid to Frakelj, whom the author presents on the basis of extensive archival sources. Unfortunately, few documents from the period of World War II are preserved; the bulk of them were produced in the post-war period, mostly in the 1970s and 80s, when Yugoslavia initiated criminal proceedings against him. The article presents briefly Frakelj's journey from the beginning of World War II and his operation in village guards, focusing on his operation in the Home Guard troops in the Ljubljana Marshes between November 1943 and the spring of 1944. In November 1943, Frakelj became the commander of the 21st Company in the Ljubljana Marshes or in Črna Vas. The said company controlled the eastern part of the Ljubljana Marshes. He lost his position as a commander in early December, when he was replaced by Jožef Nadrah, and Frakelj remained the company sergeant. He was sentenced to 15 days in prison due to a letter addressed to his superior in late December. Despite having been transferred to other troops in January 1944, he can be seen repeatedly around the Ljubljana Marshes up to the spring of 1944. Sources place him there at least up to the end of March, eyewitnesses even in April.

After his arrival in the post in the Ljubljana Marshes, Frakelj – who is known under the pseudonym of Peter Skalar as well – gathered a special group, whose core consisted of his fellow combatants from the former village guard in Tomišelj and that was believed to have tortured and killed a large number of victims and engaged in deportations to Germany and looting between November 1943 and May 1944. A few sources associate the operation of this group with the Black Hand. The bulk of victims were killed in Kozlerjeva Gošča. The last mass killing ascribed to Frakelj and his group is thought to have been perpetrated on 1 May 1944.

Based on the sequence of events, the author demonstrates that the victims were arrested by the regular Home Guard troops, taken to the post in the Ljubljana Marshes, where Frakelj's group continued with the interrogation and torture of selected victims and settled the score with them in secret. Witnesses maintain that the post and Frakelj's "headquarters" operated separately in the Ljubljana Marshes; however, the superiors must have known about the events and rumors began to spread among people, policemen and within the national liberation movement. Owing to Frakelj's transfers, only a few crimes can be associated with him with certainty, while others were likely committed by individuals from his group, who served in the 21st Company that stayed in the area up to June 1944.

Frakelj's operation and that of his group can be placed in the context of guidelines of the counter-partisan struggle. Settling the score with field operatives played an important role in it. However, the structure of victims indicates that these were not only field operatives because victims included also civilians, mostly relatives of partisans or people that were suspected to assist them. These were often members of the most vulnerable groups, women, children and the elderly. Victims' arrests coincided with the expansion of the territory controlled by the Home Guard or with attacks launched by partisan troops, which leads to the conclusion that these acts were countermeasures, intimidation or retaliation. Frakelj's operation with the Black Hand is brought in connection by a few specific sources, while others mention a special unit that tortured and killed victims but almost exclusively in the scope of the Home Guard troops. On the basis of the described sequence of events it can be concluded that – at least as far as the operation of Frakelj's group is concerned – the Black Hand was merely a pretence for settling scores with putative or actual field operatives that was carried out by members of the regular Home Guard troops with special tasks.

Ferdinand Kühnel
Memento Mori:
Ethnisch-sprachliche Aspekte der (Süd-)
Kärntner Erinnerungskultur

Kühnel, Ferdinand, MMag. Dr., Universität Wien, Institut für Osteuropäische Geschichte, A-1090 Wien, Spitalgasse 2, ferdinand.kuehnel@univie.ac.at

***Memento Mori*: Ethnisch-sprachliche Aspekte der (Süd-)Kärntner Erinnerungskultur**

Südkärnten/Južna Koroška vollzog in den ungefähr letzten 100 Jahren einen ethnischen und sprachlichen Wandel. Die slowenische Sprache ist in der Kulturlandschaft zwar nach wie vor präsent, doch hat sie in weiten Teilen die Rolle einer vielverstandenen und vielgesprochenen Umgangssprache eingebüßt. Der sich verändernde Stellenwert der slowenischen Sprache wird in diesem Beitrag anhand der Südkärntner Erinnerungskultur unter besonderer Berücksichtigung der Erinnerungszeichen des Totengedenkens untersucht (Friedhöfe und Grabsteine sowie Kriegerdenkmäler). Diese Erinnerungskultur, die auch als Sepulkralkultur bezeichnet werden kann, ist v.a. von den Gewalterfahrungen des 20. Jahrhunderts und der schwindenden Bedeutung der slowenischen Sprache geprägt.

Schlüsselbegriffe: Erinnerungs- und Sepulkralkultur, Kärntner Slowenen, ethnisch-sprachlicher Wandel, Friedhöfe, Kriegerdenkmäler

Kühnel, Ferdinand, PhD, University of Vienna, Institute for Eastern European History, A-1090 Wien, Spitalgasse 2, ferdinand.kuehnel@univie.ac.at

***Memento Mori*: Ethnic and Linguistic Aspects of (South-)Carinthian Culture of Remembrance**

South Carinthia has seen an ethnic and linguistic change taking place in the recent 100 years. Slo-vene is still present in the cultural landscape; however, it lost the role of a conversational language that is widely understood and spoken in many parts. The article explores the changing significance of the Slovene language on the basis of the south Carinthian culture of remembrance, paying particular attention to memorials commemorating the dead (cemet-eries, gravestones, and war memorials). This culture of remembrance, which can be also referred to as sepulchral culture, is characterized by the violence experienced in the 20th century and the decreasing importance of the Slovene lan-guage.

Keywords: Culture of remembrance, sepulchral culture, Carinthian Slovenes, ethnic-linguistic change, cemet-eries, war memorials.

Einleitung

In den letzten 100 Jahren unterlagen die ethnischen und sprachlichen Verhältnisse in Kärnten/Koroška starken Veränderungen. Der südliche Teil Kärntens/Koroška, der in weiterer Folge auch mit Südkärnten bzw. Južna Koroška bezeichnet wird, umfasst die heutigen politischen Bezirke Hermagor/Šmohor, Villach-Land/Beljak-dežela, Klagenfurt/Celovec, Klagenfurt-Land/Celovec-dežela und Völkermarkt/Velikovec und von West nach Ost die Talschaften des Gailtals/Ziljska dolina ab der Stadtgemeinde Hermagor/Šmohor, des Rosentals/Rož, Teile des Klagenfurter Feldes/Celovško polje sowie das Jauntal/Podjuna bis nach Lavamünd/Labot.¹ Dieses Gebiet², das zugleich den Untersuchungsraum darstellt, vollzog in den ungefähr letzten 100 Jahren einen ethnisch-sprachlichen Wandel, da es sich von einem slowenischsprachigen bzw. slowenisch-deutschsprachigen, hin zu einem einsprachig deutschen Raum entwickelte, in dem die slowenische Sprache in der Kulturlandschaft zwar noch präsent ist, doch in weiten Teilen die Rolle einer vielverstandenen und vielgesprochen Umgangssprache eingebüßt hat. Diese Entwicklung begann zwar bereits um die Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert, doch nahm die Geschwindigkeit der ethnisch-sprachlichen Veränderungen ab 1920, dem Jahr der Kärntner Volksabstimmung, deutlich zu.³

Diesen kontinuierlichen Rückgang des Slowenischen belegen vor allem die Volkszählungen. Diese erfragen zwar vordergründig nur den reinen Sprachgebrauch einer ortsansässigen Bevölkerung, doch ist es unbestritten, dass sie vielmehr auch die Loyalität zur Sprache erheben und somit Indikator für den Stellenwert einer Sprache sind.⁴ Ein zusätzlicher und ergänzender Indikator für den Stellenwert einer Sprache sind die verschiedenen Erinnerungszeichen⁵ in Südkärnten/Južna

¹ Siehe dazu etwa Suppan, *Die österreichischen Volksgruppen*, pp. 42, 177.

² Zum Problem der Abgrenzung des Gebiets bzw. der Vorstellung einer hermetischen Sprachgrenze siehe etwa Judson, *Guardians of the Nation*; Judson, *Versuche um 1900*, pp. 163–173.

³ Haas – Stuhlpfarrer, *Österreich und seine Slowenen*, p. 38.

⁴ Zur Kritik an den Volkszählungen siehe etwa Reiterer, *Minderheiten Wegzählen?*, pp. 25–38; Brix, *Umgangssprachen in Altösterreich*.

⁵ Die hier behandelten Erinnerungszeichen wurden vom Autor ausschließlich selbst recherchiert, erhoben und dokumentiert. Etliche Krieger(-Denkmäler), Erinnerungstafeln, Partisan*innendenkmäler, Kleindenkmäler etc. in Österreich (und Slowenien) sind auf den folgenden Webseiten zu finden: Kleindenkmäler, <http://www.kleindenkmaeler.at/home/>; Geopedia, <https://bit.ly/3gXMETy>; Gefallenendenkmäler, http://www.denkmalprojekt.org/covers_oe/kaernten.htm;

Koroška, die im Gedenken an die Toten, sei es am Friedhof, in einer Kirche oder in deren unmittelbaren Umgebung errichtet wurden. Diese bestehen etwa in Form privater Gräber sowie der Krieger- bzw. Gefallenendenkmäler für Soldaten des Ersten und Zweiten Weltkriegs, des so genannten Kärntner Abwehrkampfes und des Widerstandes der Partisan*innen während des Zweiten Weltkriegs. Auf den Gräbern und Denkmälern ist nämlich nicht nur relevant, welche Botschaften durch Inschriften und Symboliken vermittelt werden sollen, sondern auch in welcher Sprache diese verfasst wurden. Der Stellenwert der slowenischen bzw. deutschen Sprache wird auf diesen „ausgestellt“ und für die Öffentlichkeit sichtbar gemacht. Diese Süd-(Kärntner) Erinnerungskultur und im Besonderen deren Teilaspekt in Form der Sepulkralkultur wird im Mittelpunkt dieses Aufsatzes stehen.

Sepulkralkultur umfasst „alle kulturellen Erscheinungsformen, die mit Tod, Bestattung und Totengedenken zusammenhängen, [...] ihre geistes- und religionsgeschichtlichen wie auch ethnischen [und sprachlichen] Hintergründe“.⁶ Zu diesen Erscheinungsformen zählen unter anderem Kirchen (als Orte der Bestattung und Erinnerung an die Toten), Kirchhöfe, Friedhöfe; Grabmale (Grabsteine, Grabkreuze, Grabdenkmale, Erinnerungsplaketten, etc.) und die darauf angebrachten Symbole und Inschriften.⁷

In diesem Beitrag wird bewusst von einem sprachlichen und zugleich auch ethnischen Wandel gesprochen, da im Fall Kärntens/Koroška der Wechsel von slowenischer zu deutscher Sprache zugleich einen ethnischen Wechsel impliziert. Sprachliches Bewusstsein ist in Kärnten/Koroška an ethnisches Bewusstsein geknüpft, und zwar nicht, weil die Menschen über ein geschlossenes ethnisches Bewusstsein verfügten bzw. verfügen und folgerichtig von „einer Gruppe“ der Deutschen und „einer Gruppe“ der Slowen*innen gesprochen werden könnte, sondern, weil die Verwendung der deutschen oder slowenischen Sprache seit der Jahrhundertwende (19. Jh./20. Jh.) ethnisiert wurde, das heißt kein wertfreier Gebrauch der Sprache möglich war und ist. Dem Slowenischen haftete und haftet weiterhin ein Makel der Minderwertigkeit an, weshalb die öffentliche Zurschaustellung der Sprache auf dem Friedhof, und zum Teil auch auf den Denkmälern, zwar eine private Entscheidung waren und sind, diese aber durch die Friedhofsbesucher*innen nicht in ihrer Privatheit verbleiben und so zu einem Bestandteil der zu interpretierenden Erinnerungskultur werden. „Erinnerungskultur“ ist ein sehr weiter Begriff, der die unterschiedlichen Formen der Repräsentation von Geschichte umfasst: Mit diesen Formen können der geschichtswissenschaftliche Diskurs per se gemeint sein, aber auch private Erinnerungen, sofern diese im öffentlichen Raum (materielle) Spuren zurückgelassen haben.⁸ Diese Erinnerungskultur kann sowohl von Einzelpersonen

Kriegerdenkmäler, <https://www.kriegerdenkmal.co.at/kaernten.html>. Die kulturwissenschaftliche, kulturgeschichtliche und historisch-politische Bedeutung der Kleindenkmäler in Kärnten und Slowenien wurde in folgender Publikation behandelt: Koroški pokranjinski muzej – Slowenisches Volkskundeeinstitut Urban Jarnik/Slovenski narodopisni inštitut, *Skupna kulturna dediščina*.

⁶ Boehlke, *Museum für Sepulkralkultur*, p. 18.

⁷ *Ibid.*, 18f.

⁸ Cornelißen, *Erinnerungskulturen*.

als auch von sozialen Gruppen getragen und „inszeniert“ werden, die zum Teil übereinstimmende, zum Teil aber auch konträre Erinnerungen präsentieren.⁹ Auf Friedhöfen werden vor allem private Erinnerungen in Form von Grabsteinen, Erinnerungstafeln und Grabkreuzen ausgestellt. Friedhöfe als Gesamtkompositum verstanden, die auch die in unmittelbarer Umgebung liegenden Kirchen miteinschließen, beherbergen aber viel mehr als nur private Erinnerungen. Sie umfassen in diesem breiteren Verständnis ebenso Krieger- bzw. Gefallenendenkmäler.

Von einer (Süd-)Kärntner Erinnerungskultur¹⁰ zu sprechen heißt aber nicht, von nur „einem“ beherrschenden historischen Narrativ zu sprechen, den diese abbildet. Vielmehr sind damit der gesamte geschichtswissenschaftliche Diskurs und seine Repräsentationsmodi gemeint, die die Pluralität von Erinnerungen und auch Schwerpunktsetzungen des Erinnerns miteinschließen. Diese „vielfältigen, sich überschneidenden diskursiven, symbolischen und zeremoniellen Formen der Erinnerung“ werden auf den Friedhöfen und Denkmälern widergespiegelt.¹¹ Friedhöfe sind als Teil der Erinnerungskultur auch private und öffentliche Erinnerungsorte. Die dort aufzufindenden Gräber vermitteln über die Grabinschriften Informationen über die begrabene Person oder das betreffende Ereignis und geben so dem Grabmal jenen Sinngehalt, der durch die Friedhofsbesucher*innen rezipiert wird.¹² Prinzipiell kann von Erinnerungsorten in einem sehr breiten Rahmen gesprochen werden: Erinnerungsorte bezeichnen diverse Formen „symbolischer Repräsentation“, die „in bestimmten Gedächtnis- und Identitätsdiskursen eine signifikante Rolle spielen“. ¹³ Für Pierre Nora, den Begründer des Konzepts der Erinnerungsorte/ *lieux de mémoire*, fallen darunter auch all jene Orte, die der Verehrung bzw. dem Gedächtnis der Toten dienen.¹⁴ Für die Erinnerungsorte gilt jedoch dieselbe Einschränkung, die zuvor für die Erinnerungskultur vorgenommen worden ist: Die Untersuchung kann niemals „auf ‘die’ Identität und ‘das’ Gedächtnis einer prinzipiell heterogenen und von allerhand historisch-politischen Macht- und Konfliktverhältnissen durchzogenen Gesellschaft schließen“ sondern „immer nur spezifische [...] Identitätskonstruktionen und Geschichtsbilder partikularer Akteure in einem jeweiligen historischen Kontext rekonstruieren“. ¹⁵ Dieser Aufsatz will daher die Konstruktion, Funktion und Rezeption der (Süd-)Kärntner Erinnerungskultur im Kontext der Sepulkralkultur unter besonderer Berücksichtigung des Stellenwerts der slowenischen Sprache untersuchen.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ Zur Südkärntner Gedenkkultur siehe etwa: Danglmaier – Hudelist – Wakounig – Wutti, *Erinnerungsgemeinschaften in Kärnten/Koroška*.

¹¹ Cornelißen, *Erinnerungskulturen*.

¹² Benkel, *Verwaltung des Todes*, pp. 43–48.

¹³ Siebeck, *Erinnerungsorte*.

¹⁴ Nora, *Realms of Memory*, p. 16 [Certain broad categories of the genre stand out: anything having to do with the cult of dead, the national heritage, or the presence of the past can be considered lieu de mémoire].

¹⁵ Siebeck, *Erinnerungsorte* [Hervorhebung im Original].

(Süd-)Kärntner Erinnerungskultur – (Süd-)Kärntner Sepulkralkultur

Es ist eine bewusste Entscheidung jeder Gesellschaft, jeder sozialen Gruppe und eines jeden Individuums, was erinnert und was vergessen wird. Dies geschieht jedoch weder losgelöst von einem historischen Kontext noch von soziopolitischen Voraussetzungen, die darauf einwirken: Gedenken basiert somit auf dem Prinzip der Inklusion bzw. Exklusion von Erinnerung.¹⁶ Durch die Setzung eines (Grab-) Denkmals bzw. eines Grabsteins und der Aufladung durch spezifische Inhalte wird etwas „Erinnerungswürdiges“ konstruiert. Dadurch wird wiederum der Anspruch gewisser gesellschaftlicher Akteur*innen gestellt, „ihre“ Deutungen der Vergangenheit zur Norm zu erheben und so an der Formierung eines „kollektiven Gedächtnisses“¹⁷ mitzuwirken. Diese Erinnerungsorte sind somit immer als Interpretationen der Wirklichkeit zu verstehen, die untereinander im Widerstreit stehen und geben „vor allem Einblicke in das Geschichtsverständnis und die Mentalität jener Gruppen, von denen sie errichtet wurden“.¹⁸

In Südkärnten/Južna Koroška sind zwei Aspekte der Erinnerung im Kontext des Totengedenkens besonders hervorzuheben: Erstens besteht eine Akzentuierung auf die kriegerischen Auseinandersetzungen des 20. Jahrhunderts. Dies unterscheidet den südlichen Teil Kärntens/Koroška nicht von anderen Gebieten, doch sind hier besonders viele Erinnerungszeichen an den Widerstand gegen den Nationalsozialismus von Seiten der Kärntner Slowen*innen und auch deren Verfolgung aufzufinden. Ein weiteres Spezifikum dieses Raums ist der Fokus auf den so genannten Kärntner Abwehrkampf und die darauffolgende Volksabstimmung 1920. Die Erinnerung daran ist auf den Kriegerdenkmälern, aber auch auf vielen Grabsteinen, etwa in Form eines „Kärntner Kreuzes“ (siehe Abb. 1. Auf den „Kärntner Kreuzen“ ist die Inschrift *1918 Kärntner Freiheitskampf 1920* angebracht) verewigt, das einzelne Teilnehmer am so genannten Abwehrkampf kennzeichnet. Zweitens ist die (Süd-)Kärntner Erinnerungskultur zweisprachig. Es verwundert nicht weiter, dass die Kriegerdenkmäler fast ausschließlich in deutscher Sprache, die Denkmäler der Partisan*innen hingegen in Slowenisch bzw. beiden Landessprachen beschrieben wurden.¹⁹ Die Grabsteine hingegen sind in deutscher und slowenischer, manchmal auch in beiden Sprachen ausgeführt. Hier ist es besonders augenscheinlich, dass die slowenischen Namen vielfach germanisiert worden sind

¹⁶ Eschenbach, *Öffentliches Gedenken*, p. 13.

¹⁷ Kollektives Gedächtnis wird definiert „als das sedimentierte Ensemble hegemonialer und damit allgemein weitgehend abrufbarer Vergangenheitsdiskurse [...]“ und Vergangenheitsdefinitionen, die im Prozess des politischen Diskurses entstanden sind. Marchart, *Historisch-politisches Gedächtnis*, pp. 21–49, hier 24f; siehe dazu außerdem Erll, *Kollektives Gedächtnis*; Halbwachs, *Das Gedächtnis*; Halbwachs, *Das kollektive Gedächtnis*; Assmann, Jan, *Kollektives Gedächtnis*, pp. 9–19; Assmann, Aleida, *Erinnerungsräume*.

¹⁸ Riesenfellner, *Todeszeichen*, pp. 1–75, hier 1.

¹⁹ In diesem Artikel wurden immer die Originalinschriften der Krieger(Denkmäler) transkribiert, doch weisen die slowenischen und deutschen Inschriften auf den (Krieger)-Denkmälern vereinzelt grammatikalische und orthographische Mängel auf, die wohl auch mit den Produzent*innen und deren Sprachkenntnissen zusammenhängen.

und daher unterschiedliche Namensschreibweisen ein- und desselben Namens auf ein- und demselben Grabstein zu finden sind.

Abb. 1: Friedhof Velden am Wörthersee/Vrba na Koroškem. Foto: Ferdinand Kühnel.

Kriegerdenkmäler – „Kärntner Abwehrkampf“

Der so genannte Kärntner Abwehrkampf 1918/1919, also die militärischen Auseinandersetzungen zwischen den Truppen des nach dem I. Weltkriegs neu entstandenen SHS-Staates auf der einen und österreichischen bzw. kärntnerischen Einheiten auf der anderen Seite, konnte erst durch die Volksabstimmung von 1920 zugunsten der Republik Österreich entschieden werden. Ausschlaggebend für den Verbleib des Abstimmungsgebiets bei Österreich war letztlich, dass sich auch eine klare Mehrheit der ortsansässigen und teils slowenischsprachigen Bewohner*innen gegen den Anschluss an den SHS-Staat ausgesprochen hatte. Vor der Volksabstimmung wurde den slowenischsprachigen Kärntner*innen versprochen, dass sie ihre „sprachliche und nationale Eigenart“ bewahren werden können und sie den deutschsprachigen Bewohner*innen gleichgestellt werden würden.²⁰ Dieses Versprechen war jedoch eher Teil der Abstimmungspropaganda als ernstzunehmendes politisches Programm, da relativ bald danach eine „zügellose Germanisierung“²¹ begann, die ganz im Sinne des Kärntner Landesverwesers Arthur Lemisch (1865–1953) war, der bereits im November 1920 darüber fabulierte, wie slowenischsprachige Kärntner*innen, die ihr Votum für den SHS-Staat abgegeben hatten, an das Kärntnertum herangeführt und germanisiert werden könnten.²²

²⁰ Kärntner Vorläufige Landesversammlung, *Veröffentlichungen*, p. 273.

²¹ Haas – Stuhlpfarrer, *Österreich und seine Slowenen*, p. 38.

²² Rumpler, *Die nationale Frage*, pp. 9–84, hier 23f.

Als sich am 10. Oktober 2020 zum 100. Mal die Kärntner Volksabstimmung jährte, waren zum ersten Mal neben dem österreichischen Bundespräsidenten Alexander Van der Bellen, dem Landeshauptmann von Kärnten/Koroška Peter Kaiser und Mitgliedern der österreichischen Bundesregierung auch der slowenische Präsident Borut Pahor und Vertreter*innen der slowenischen Organisationen in Kärnten/Koroška beim Festakt anwesend. Van der Bellen entschuldigte sich in beiden Landessprachen bei den slowenischsprachigen Bewohner*innen „für das erlittene Unrecht und für die Versäumnisse bei der Umsetzung von verfassungsmäßig garantierten Rechten [...]“ und setzte einen vielbeachteten, aber auch – etwa von Seiten der FPÖ (Freiheitliche Partei Österreichs) – kritisierten „historischen Versöhnungsakt“.²³

Während auf Seiten der höchsten Repräsentant*innen der Republik Österreich und des Landes Kärntens/Koroška versöhnliche Zeichen gesetzt wurden, präsentieren sich die Denkmäler an den so genannten Kärntner Abwehrkampf gänzlich anders.

In der Marktgemeinde Rosegg/Rožek befindet sich in unmittelbarer Nachbarschaft zur Pfarrkirche das „Abstimmungs- und Anschlußdenkmal“, das im Jahr 1938 errichtet wurde. Es erinnerte ursprünglich sowohl an die Kärntner Volksabstimmung vom 10. Oktober 1920 als auch an die Pseudo-Abstimmung vom 10. April 1938, bei der Hitler die Vereinigung Österreichs mit dem Deutschen Reich nachträglich legitimieren wollte. Einst war darauf zu lesen²⁴:

*Am 10. Oktober 1920.
als Deutschland lag in
Schmach und Schmerz,
da gaben wir nach
schwerem Kampf 59.6
vom Hundert für Kärntens
Karawankengrenze.
Am 10. April 1938.
Als Adolf Hitler rief die
Heimat, da ward erfüllt
die Sendung unserer
Mark mit allen Stimmen
dieser Grenzgemeinde.*

Bei der heutigen Inschrift wurde *Deutschland* durch *Kärnten* ersetzt und der zweite Teil des Textes entfernt:

*Am 10. Oktober 1920.
als Kärnten lag in
Schmach und Schmerz,
da gaben wir nach
schwerem Kampf 59.6
vom Hundert für Kärntens
Karawankengrenze.*

²³ APA, *Van der Bellen*.

²⁴ Krug, *Last der Erinnerung*, p. 93.

Wo damals noch Zeilen zur Erinnerung an den Anschluss standen, befindet sich heute die Tafel *Zum Gedenken an die Opfer des Zweiten Weltkriegs 1939–1945*, die der gefallenen und vermissten Soldaten gedenkt. Linker und rechter Hand sind zwei weitere Erinnerungstafeln montiert, die den gefallenen Soldaten des Ersten Weltkriegs sowie dem Rosegger Bürgermeister Alois Zimek (1833–1903) gewidmet wurden; die Rosegger Katastralgemeinde Berg/Gora gedenkt ihrer Gefallenen des Zweiten Weltkriegs mit einer eigenen Erinnerungstafel. Zudem gibt es noch eine zusätzliche Gedenktafel, auf der die Namen der Gefallenen des so genannten Kärntner Abwehrkampfes aufgelistet sind. Diese trägt die folgende Inschrift:

*Auch sie starben für die Heimat!
Nach 4 Jahren Weltkrieg griffen
sie nochmals zu den Waffen
und fielen im Freiheitskampfe
für ein deutsches Kärnten.*

Auf der zentral angebrachten Inschrift am Denkmal wurde zwar *Deutschland* durch *Kärnten* ersetzt, doch verblieb man offenbar beim *deutschen* Charakter des so genannten Kärntner Abwehrkampfes. Dass die Stimmen der slowenischsprachigen Kärntner*innen für das Ergebnis der Abstimmung ausschlaggebend waren und dies ein Votum für ein österreichisches Kärnten/Koroška war, wurde hier geflissentlich ausgeblendet.

In der gleich neben dem Denkmal stehenden Pfarrkirche Rosegg/Rožek ist eine einsprachige slowenische Erinnerungstafel an hier tätig gewesene Priester angebracht, auf der namentlich bekannter und unbekannter Seelsorger der Pfarrgemeinde gedacht wird:

*Med svojimi farani ležijo pokopani.
Vsi od 1143–1729 umrli dušni pastirji (imena neznana)*

An der Kirchenmauer ist dem Maler Peter Markovič (1866–1929) ein Denkmal aufgestellt worden, das die ausschließlich slowenische Inschrift *akademski slikar* [akademischer Maler] trägt.²⁵ Bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts befand sich der örtliche Friedhof bei der Pfarrkirche, wurde dann jedoch in den Westen der Marktgemeinde verlegt und im Jahr 1818 eröffnet.²⁶ Im Jahr 2011 errichtete der Verein „Erinnern Rosegg/Rožek se spominja“ vor der Pfarrkirche ein zweisprachiges *erinnern/spominjajmo se*-Denkmal, das die Namen und Lebensdaten sowie den Todesort von acht NS-Opfern trägt.²⁷ Beachtenswert ist die Gesamtkomposition der verschiedenen Erinnerungszeichen in und um die Pfarrkirche, in der eine slowenischsprachige Erinnerungstafel an die hier tätig gewesenen Seelsorger der Gemeinde hängt und in der auch heute noch zweisprachige Messen gelesen werden. Vor der Pfarrkirche ist das zweisprachige Denkmal für die Opfer des NS-Regimes errichtet worden. Das größte Denkmal ist jedoch den beiden Weltkriegen und dem Abwehrkampf gewidmet, das

²⁵ Markovič war vor allem in Südkärnten/Južna Koroška, Slowenien aber auch Kroatien tätig und schuf etliche sakrale Auftragswerke, so auch in Rosegg/Rožek. Siehe dazu ausführlich Schnabl, *Markovič, Peter*, pp. 873–875.

²⁶ Singer, *Kultur- und Kirchengeschichte*, pp. 122–124.

²⁷ ORF Kärnten, *Rosegg*.

wohlgemerkt in der Zeit des Nationalsozialismus errichtet wurde, über ausschließlich deutsche Inschriften verfügt und den Abwehrkampf als einen Kampf für ein *deutsches Kärnten* deutet. Die Zusammensetzung der Erinnerungszeichen und die Verwendung der slowenischen, deutschen oder beider Landessprachen verleiht diesem Raum Bedeutung und zeigt auch Wertigkeiten der Erinnerungen auf.

Ein rezent es Beispiel für die Erinnerung an den so genannten Kärntner Abwehrkampf ist der Anfang Oktober 2020 errichtete Gedenkstein des Kärntner Heimatdienstes (KHD) zu Ehren Hans Steinachers (1882–1971) und zur 100-jährigen Wiederkehr der Volksabstimmung in der Ortschaft Miklauzhof/Miklavčevo der Gemeinde Sittersdorf/Žitara vas.²⁸ Der KHD wurde 1920 gegründet und ging aus der für die Abstimmungspropaganda zur Kärntner Volksabstimmung 1920 eigens eingerichteten Landesagitationsleitung hervor.²⁹ Seine seit jeher deutschnationale Ausrichtung besteht weiter fort, doch milderte er seit 2005 seine antislowenische Haltung zumindest vordergründig ab. 2005 verständigten sich der KHD sowie der Zentralverband slowenischer Organisationen in Kärnten/Zveza slovenskih organizacij (ZSO) und die Gemeinschaft der Kärntner Slowenen und Sloweninnen/Skupnost koroških Slovencev in Slovenk (SKS) zu einem Kompromiss in puncto Ortstafelfrage. Diese „Kärntner Konsensgruppe“ wurde federführend vom derzeitigen und jetzigen KHD-Obmann Josef Feldner und dem damaligen Obmann des Zentralverbands Marjan Sturm verhandelt.³⁰

Der deutschnational gesinnte „geistige Führer der Abstimmungspropaganda“³¹, das NSDAP- und spätere ÖVP-Mitglied Hans Steinacher deutete in seinem propagandistischen Werk aus dem Jahr 1943 „Sieg in deutscher Nacht“³² das Abstimmungsergebnis von 1920 als Sieg des Deutschtums über die slowenischsprachige Bevölkerung in Kärnten/Koroška um.³³ In seiner Abhandlung zum „Abwehrkampf“ formulierte er die politische Intention, die hinter seiner propagandistischen Tätigkeit stand bei gleichzeitiger Anbietung an das Dritte Reich, die er und seine Apologet*innen später in Frage stellten: „Es war mir stets eine unumstößliche Selbstverständlichkeit, den Abstimmungskampf nicht um den Anschluss an Österreich, sondern um die großdeutsche Zukunft zu führen. Die Stimmen für Österreich sollten die Anwartschaft ins Reich wahren. Weil wir aber wegen der auf ‘alldesche Umtriebe’ lauernden Alliierten, vor allem der Franzosen, nicht in der Lage waren ‘Deutschland’ zu rufen, wir ‘Österreich’ nicht sagen wollten, so wurde unser Kampf eben ‘Kärnten’.“³⁴

Diesem Hans Steinacher, der in Miklauzhof/Miklavčevo Gutsbesitzer war und wo seine Nachkommen weiterhin leben, ist der Gedenkstein gewidmet und trägt die folgende Inschrift:

²⁸ ORF Kärnten, *Heimatdienst gedenkt Steinacher*.

²⁹ Fritzl, *Kärntner Heimatdienst*; Valentin, *Der Sonderfall*.

³⁰ Feldner – Sturm, *Kärnten neu denken*.

³¹ Rumpler, *Die nationale Frage*, p. 22; Teile dieses Abschnitts wurden der Publikation *Ruhe in Frieden? Počivaj v miru?* des Autors entnommen, Kühnel, *Ruhe in Frieden?*, p. 237f.

³² Steinacher, *Sieg in deutscher Nacht*.

³³ Valentin, *Kärntens „Sturmjahre“ 1918–1920*, p. 54.

³⁴ Steinacher, *Sieg in deutscher Nacht*, p. 317, zit. n. Rumpler, *Die nationale Frage*, p. 23.

*Gemeinsame Heimat
100 Jahre Kärntner Volksabstimmung
1920 Kärnten einig und frei 2020
der Kärntner Heimatdienst in Dankbarkeit
Gewidmet
Dr. Hans Steinacher
1882–1971
im Gedenken
an seine Verdienste im
Kärntner Abwehrkampf
Und bei der Vorbereitung der
Kärntner Volksabstimmung
"Ohne ihm gäbe es kein
ungeteiltes Kärnten"*

Schon die Ankündigung der Aufstellung des Gedenksteins führte im Jahr 2019 etwa seitens Vertreter*innen der Volksgruppeninitiative Slovenski konsenz za ustavne pravice/Slowenischer Konsens für Verfassungsrechte (SKUP) zu Kritik: „Die Aufstellung eines Denkmals für einen der frühesten und sichtbarsten Vertreter des Nationalsozialismus in Kärnten im Jahr 2020 ist ein Skandal“.³⁵ Der heutige Leiter des ZSO Manuel Jug hingegen konnte der Kritik an dem Denkmal zwar etwas abgewinnen, doch delegierte er die Verantwortung dafür an den KHD: „Das ist eine Sache des Kärntner Heimdienstes. Steinacher hatte, wie der Heimatdienst sagt, große Verdienste um die Kärntner Volksabstimmung, er war aber auch NSDAP-Mitglied.“³⁶ Wenige Tage, nachdem die feierliche Enthüllung des Gedenksteins stattgefunden hatte, äußerte sich der Grüne Klub im Parlament dazu sowie zu weiteren Feierlichkeiten im Rahmen der Jubiläumsfeierlichkeiten und stellte die Debatte in einen größeren, gesamtösterreichischen erinnerungskulturellen Kontext: „Während in Wien über die Entfernung des Karl-Lueger-Denkmal diskutiert wird, werden in Kärnten Denkmäler und Gedenktafeln für Nazis aufgestellt und Kränze niedergelegt.“³⁷ Der KHD entgegnete der Kritik, indem er darauf verwies, dass Steinacher 1937 bei der „NS-Spitze bereits in Ungnade gefallen“ sei und „sich mutig gegen die Aussiedlung der Kärntner Slowenen ausgesprochen“ habe.³⁸ Um den Kritiker*innen zu entgegnen, legte der KHD außerdem eine Publikation zu Hans Steinacher „mit überaus kontroversen Beiträgen prominenter Historiker und Publizisten über den ebenso bewunderten wie umstrittenen Kärntner, sowie über den Kärntner Volksgruppenkonflikt und dessen dogmengeschichtliches Umfeld“ vor, die unter Federführung des KHD-Obmannstellvertreters, deutschnationalen Publizisten und ehemaligen FPÖ-Parlamentarier, Andreas Mölzer, zehn Historiker versammelte, um ein „differenziertes“ Bild des Portraitierten vorzulegen.³⁹ Hans Steinacher blieb

³⁵ O. A., *Gegen das Denkmal*.

³⁶ Kowal, *Förderung der Volksgruppe*.

³⁷ Grüner Klub im Parlament, *Gedenkkultur in Kärnten*.

³⁸ Benedikt, *Denkmal für Volksabstimmung*.

³⁹ Kärntner Heimatdienst, *Buchpräsentation*; Kärntner Heimatdienst, *Hans Steinacher*. In der Publikation sind die folgenden Autoren vertreten: Ulfried Burz, Alfred Elste, Claudia

jedenfalls nach dem Zweiten Weltkrieg seiner deutschnationalen und antislowenischen Gesinnung treu, scheute keineswegs die Nähe zu (ehemaligen) Nationalsozialisten und beteiligte sich entscheidend bei der Demontage des 1945 eingeführten zweisprachigen Grundschulwesens in Südkärnten/Južna Koroška.⁴⁰

Der Unmut bezüglich des Gedenksteins wurde jedoch nicht nur mit Worten sondern auch mit Aktionismus zum Ausdruck gebracht: Mitte Oktober 2020 wurde das Denkmal zum ersten Mal beschmiert und mit der Aufschrift „Nazi“ versehen⁴¹; zum Jahreswechsel 2020/2021 wurde es dann ein weiteres Mal mit Farbe besprüht und mit dem Schriftzug *sramota*⁴² versehen.⁴³ Mitte Jänner wurden dann von ebenso Unbekannten Ortstafeln in der Gemeinde Bleiburg/Pliberk und Ebendorf/Dobrla vas beschmiert: In Bleiburg/Pliberk wurde auf zwei Tafeln der slowenische Name Pliberk übermalt; in Eberndorf/Dobrla vas wurde der slowenische Name der Ortschaft Buchbrunn/Bukovje mit Farbe unkenntlich gemacht.⁴⁴ Es sei dahingestellt, ob diese Aktionen miteinander in Verbindung stehen, doch ist es bemerkenswert, dass im Jahr 2021 in Österreich noch immer Denkmäler für Nazi-Sympathisanten aufgestellt werden können und die Verwendung der slowenischen Sprache weiterhin nicht auf ungeteilte Zustimmung stößt.

Die Beispiele zum Thema des so genannten Kärntner Abwehrkampfes aus Rosegg/Rožek und Miklauzhof/Miklavčevo sollen verdeutlichen, dass es zwar von offizieller kärntnerischer und österreichischer Seite den Wunsch nach und das Bekenntnis zu einer gemeinsamen Erinnerung an die Volksabstimmung von 1920 und die vorangehenden militärischen Auseinandersetzungen gibt, huldvolle Worte jedoch keinesfalls eine nach wie vor bestehende geteilte Erinnerung an diese Ereignisse überdecken können.⁴⁵ Die Kärntner Volksabstimmung und der so genannte Kärntner Abwehrkampf werden nach wie vor als Kampf für ein „deutsches Kärnten“ bezeichnet und von deutschnationaler Seite vereinnahmt, ohne auf den Beitrag aller Kärntner*innen, gleich welcher Sprache, zu verweisen. Diese geteilte Erinnerung ließe sich in Bezug auf das Denkmal in Rosegg/Rožek etwa auflösen, indem sie als Ausdruck ihrer Zeit kontextualisiert, sie etwa klar in ihrer Entstehungsgeschichte als Nazi-Denkmal ausgewiesen und die darauf angebrachte Phrase eines „deutschen Kärntens“ beseitigt werden würde. Das Denkmal in Miklauzhof/Miklavčevo kann

Fräss-Ehrfeld, Lothar Höbelt, Stefan Karner, Andreas Mölzer, Heinz-Dieter Pohl, Florian Rulitz, Marjan Sturm, Hellwig Valentin und Thomas Zeloht.

⁴⁰ Knight, *Politik der Assimilation*, pp. 182–184, 198–204, 326.

⁴¹ ORF Kärnten, *Gedenkstein Sittersdorf beschmiert*.

⁴² [Schande].

⁴³ Jordan, *Linksradikale slowenische Antifa-Provokationen*.

⁴⁴ APA, *Zweisprachige Ortstafeln*.

⁴⁵ Die „Kärntner Konsensgruppe“ initiierte im Jahr 2013 erstmals eine Feierlichkeit in Völkermarkt/Velikovec zum Gedenken an den 10. Oktober 1920, bei der auch Vertreter*innen der slowenischen Volksgruppe eingeladen waren; siehe etwa ORF, *Spomnili so se padlih*. Im Jahr 2020 erschien ein Buch, in dem die Ergebnisse einer mehrjährigen Kooperation zwischen slowenischen und österreichischen Wissenschaftler*innen und Vertreter*innen der Zivilgesellschaft veröffentlicht wurden, die sich Erinnerungskonflikten in Österreich und Slowenien in dialogischer Form annäherten: Brousek – Grafenauer – Wintersteiner – Wutti (Hgg.), *Befreiendes Erinnern – Osvobajajoče spominjanje*.

im „besten“ Fall als geschichtsvergessen, im schlimmsten Fall jedoch als Provokation gedeutet werden, da hier einer Person gedacht wird, die geistig sowohl vor als auch nach 1945 dem „Volkstumskampf“ verhaftet geblieben ist. Die Aufstellung des Denkmals hätte im Jahr 2021 schlichtweg nicht stattfinden dürfen.

Kriegerdenkmäler – Erster Weltkrieg

In Südkärnten/Južna Koroška befindet sich in fast jeder Gemeinde ein Kriegerdenkmal, das zumeist die Erinnerung an die gefallenen Soldaten des Ersten und des Zweiten Weltkriegs sowie an den Kärntner Abwehrkampf miteinander verbindet. Während des Ersten Weltkriegs bzw. danach wurden zum ersten Mal in großer Anzahl Kriegerdenkmäler errichtet, die auch heute noch zum fixen Inventarium des Ortsbilds des ländlichen Raums zählen.⁴⁶ Viele wurden nach 1945 um das Gedenken an die Gefallenen des Zweiten Weltkriegs erweitert oder es wurde für diese ein neues Denkmal errichtet. Diese Kriegerdenkmäler befinden sich immer an prominenter Stelle. Sie sind auf dem Marktplatz, beim Gemeindeamt oder in unmittelbarer Umgebung einer Kirche, in der Kirche selbst und sehr oft auch am bzw. bei einem Friedhof aufgestellt worden. Da sie vielfach die einzigen Erinnerungszeichen vieler Gemeinden sind, prägen sie das (Orts-)Bild und gliedern durch ihren prominenten Aufstellungsort zugleich den (Erinnerungs-)Raum. An ihnen führt kein Weg vorbei. Kriegerdenkmäler sind toten und vermissten Soldaten gestiftet, weshalb deren Andenken oftmals den sakralen Raum der Kirchen und Friedhöfe für sich beansprucht.⁴⁷

Neben dem inhaltlichen Aspekt der Kriegerdenkmäler, also den Botschaften, die durch die Inschriften transportiert werden, spielt auch der ethnisch-sprachliche Aspekt eine bedeutende Rolle. In Südkärnten/Južna Koroška sind zwar die meisten Kriegerdenkmäler mit deutschen Inschriften versehen, doch gibt es hier einige Ausnahmen:

Im Eingangsbereich der Filialkirche von Linsenberg/Lečja gora, einer Ortschaft der Marktgemeinde Poggersdorf/Pokrčje im Bezirk Klagenfurt-Land/Celovec-dežela, ist eine slowenischsprachige Erinnerungstafel für die gefallenen Soldaten des Ersten Weltkriegs angebracht, auf der zwar die Inschrift *V blag spominj padlim junakom leta 1914–1918* noch gut, die Namen jedoch nur mehr schwer zu lesen sind. Die Filialkirche, die im Osten des Klagenfurter Feldes/Celovško polje liegt, wird von einem kleinen Friedhof umgeben, auf dem sonst keine Spuren der slowenischen Sprache zu finden sind, weshalb diese Gedenktafel auch ein bedeutendes Zeugnis des ethnisch-sprachlichen Wandels in diesem Gebiet ist.⁴⁸

⁴⁶ Riesenfellner, *Todeszeichen*, 20f.

⁴⁷ Allgemein zu den Kriegerdenkmälern in Österreich und im Speziellen zu denen in Oberösterreich siehe Rosenberger – Gärtner, *Kriegerdenkmäler*; zum politischen Totenkult als Teil der politischen Kultur siehe Koselleck – Jeismann, *Der politische Totenkult*.

⁴⁸ In der Nähe von Linsenberg/Lečja gora befindet sich die Filial- und Wallfahrtskirche Dolina, in der bis zuletzt auch zweisprachige Messen gelesen wurden; in der Kirche hängt ein slowenischer Kreuzweg und das Altarbild stammt von Peter Markovič; siehe dazu Urank-Olip, *Slovenski križevi poti*, pp. 105–108; Schnabl, *Markovič*, 874.

Weitere nur slowenischsprachige Erinnerungstafeln an die Gefallenen des Ersten Weltkriegs gibt es außerdem in den Pfarrkirchen von Zell-Pfarre/Sele-Fara und Windisch Bleiberg/Slovenji Plajberk, die beide unweit der slowenisch-österreichischen Grenze an der Nordseite der Karawanken/Karavanke zu finden sind; ferner in der Pfarrkirche von Augsdorf/Loga vas, die sich südwestlich von Velden am Wörthersee/Vrba na Koroškem befindet; der Pfarrkirche von Petschnitz/Pečnica, die östlich des Faaker Sees/Baško jezero ist und der Pfarrkirche von Sankt Johann im Rosental/Št. Janž v Rožu, die östlich der Marktgemeinde Feistritz im Rosental/Bistrica v Rožu liegt. Darauf sind die folgenden Inschriften angebracht:

Windisch Bleiberg/Slovenji Plajberk

V spomin v svetovni vojni 1914–18 padlim vojakam naše župnije. Naj mirno počivajo v tuji zemlji! Slava njih spominu!

Zell-Pfarre/Sele-Fara

V spomin: V svetovni vojni 1914–18 padli selski vojaki. Kjerkoli grob je vaš postlan. Vstajenja vsem zasije dan. Postavili tovariši 6. Nov. 1924.

Augsdorf/Loga vas (siehe Abb. 2)

V spomin žrtvam svetovne vojske iz župnije Logaves. Minuli so boji, minulo trpljenje. Za dom svoj preljubi smo dali življenje. Zdaj širom sveta naša trupla trohne. A gor nad oblaki spet vidimo se!

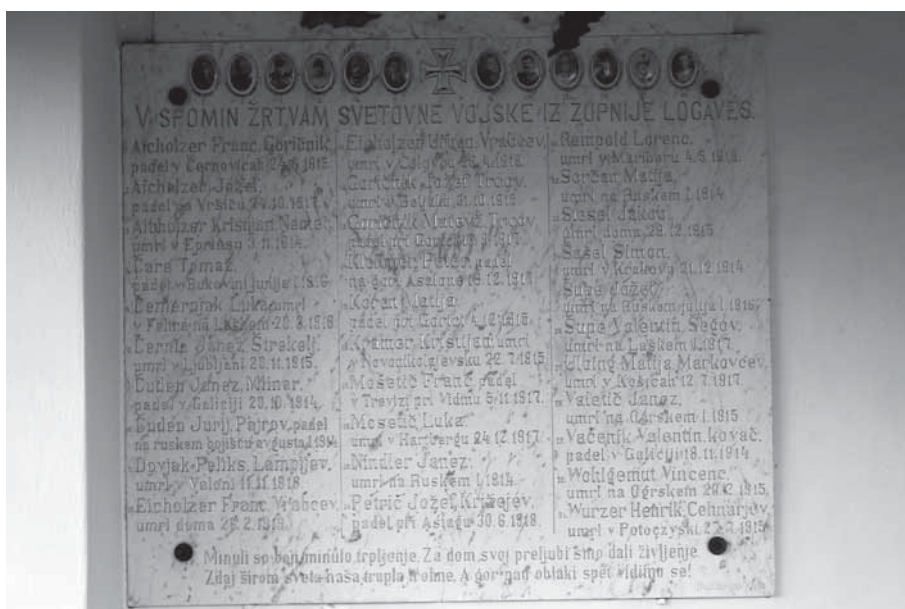

Abb. 2: Pfarrkirche Augsdorf/Loga vas, Gedenktafel für die Gefallenen des Ersten Weltkriegs. Foto: Ferdinand Kühnel.

Petschnitzen/Pečnica

V spomin žrtvam svetovne vojske iz župnije Pečnica. Minuli so boji, minulo trpljenje. Za dom svoj preljubi smo dali življenje. Zdaj širom sveta naša trupla trohne. A gor nad oblaki spet vidimo se!

Sankt Johann im Rosental/Št. Janž v Rožu

1914–1918. V spomin v svetovni vojni padlim vojakom naše župnije. Oj bojno polje, brezmejno gorje rodilo si ti! Ti lilo si, ti pilo si potoke krvi. Koliko hiš, koliko žaluje src bridko – zakaj to trpiš o dobrotno nebo. Naj mirno počivajo v tuji zemlji!

In den Pfarrkirchen von St. Margarethen im Rosental/Šmarjeta v Rožu, Sankt Jakob im Rosental/Šentjakob v Rožu, Sankt Philippen ob Sonnegg/Št. Lipš und Sankt Michael ob Bleiburg/Šmihel pri Pliberku gibt es außerdem zweisprachige Erinnerungstafeln an die gefallenen Soldaten des Ersten Weltkriegs:

St. Margarethen im Rosental/Šmarjeta v Rožu

Gedenke der Kriegsopfer. Spomni se vojnih žrtev 1914–1918 – Slava njih spominu! Ehre ihren Angedenken!

Sankt Jakob im Rosental/Šentjakob v Rožu

1914–1918. Spomni se vojnih žrtev. Slava njih spominu! Ehre ihren Angedenken!

Sankt Philippen ob Sonnegg/Št. Lipš

Zur Erinnerung an die im Weltkriege Gefallenen! V spomin v svetovni vojski padlih vojakov! Sie starben für unsere gemeinsame Heimat! Umrlí so za našo skupno domovino!

Sankt Michael ob Bleiburg/Šmihel pri Pliberku

Padlim v spomin. Zum ehrenden Angedenken der im Weltkriege gefallenen Soldaten 1914–1918.

Diese ein- und zweisprachigen slowenischen Gedenktafeln für die Gefallenen des Ersten Weltkriegs haben gemeinsam, dass sie allesamt an Pfarrkirchen befestigt wurden, die von Friedhöfen umgeben sind, die über relativ viele slowenischsprachige Grabsteine verfügen oder direkt auf Friedhöfen zu finden sind, auf denen die slowenische Sprache präsent ist. Eine Ausnahme ist die Erinnerungstafel der Filialkirche Linsenberg/Lečja gora, die von einem ausschließlich deutschsprachigen Friedhof umgeben ist. Diese, vor allem die einsprachig slowenischen, Erinnerungszeichen zeigen, dass Slowenisch zur Zeit der Errichtung die Umgangssprache der ortsansässigen Bevölkerung gewesen sein muss. Dass im Umfeld von Kirchen und Friedhöfen bzw. auf Grundstücken im Einflussbereich der Kirche besonders häufig Erinnerungszeichen in slowenischer Sprache gefunden werden können, hängt auch mit der Bedeutung des slowenischsprachigen Klerus bei der Nationalisierung der

ortsansässigen Bevölkerung zusammen.⁴⁹ Mit dem Einsetzen eines an Sprachgruppen geknüpften Nationalbewusstseins in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts hatten slowenischsprachige Priester an der Entwicklung einer slowenischen Schriftsprachigkeit und der Alphabetisierung der Kärntner Landbevölkerung großen Anteil und übernahmen zugleich die Rolle einer nationalen Elite, da die Slowen*innen über keinen „eigenen“ Adel und über kein „entwickeltes Bürgertum“ verfügten.⁵⁰

Neben der sprachlich-ethnischen Komponente ist auch der Vergleich der slowenisch-deutschen bzw. slowenischen mit den deutschen Inschriften der Kriegerdenkmäler für die gefallenen Soldaten des Ersten Weltkriegs aufschlussreich: Erstere beziehen sich zwar auch auf „Helden“, die für ihre „allerliebste Heimat“ gefallen sind, doch wirken die deutschen Inschriften ungleich martialischer wie die folgenden Beispiele der Filialkirche Emmersdorf (Klagenfurt-Wölfnitz/Celovec-Golovica), der Pfarrkirchen Sankt Michael am Zollfeld/Šmihel na Gosposvetskem polju und Radsberg/Radiše sowie vom Friedhof Hermagor/Šmohor verdeutlichen:

Emmersdorf

Sie kannten nur eines. Treue der Heimat bis in den Tod. Von der Freiwilligen] Feuerweh[r] Emmersdorf den in treuer Pflichterfüllung gefallenen Helden des Weltkrieges 1914–1918 gewidmet.

Sankt Michael am Zollfeld/Šmihel na Gosposvetskem polju

Sie gaben für uns 1914–1918 ihr Leben! In Freud und Leid – in Glück und Not, der Heimat treu bis in den Tod.

Radsberg/Radiše

Die den Tod fürs Vaterland sterben, werden ewig leben.

Hermagor/Šmohor

Dem Gedächtnisse der im Kampfe für des Vaterlandes Ehre, Größe und Macht gefallenen Helden. 92. Infanterietruppendivision.

Dass die slowenischen bzw. zweisprachigen Totengedenken an den Ersten Weltkrieg gemäßiger in ihrem Ton sind, könnte an der Entfremdung der ehemaligen slowenischsprachigen Soldaten von ihrer „Heimat“ in Folge des so genannten Kärntner Abwehrkampfes und der Volksabstimmung liegen. Zudem wurden bereits während des Ersten Weltkriegs slowenischsprachige Kärntner*innen unter dem Vorwurf der Russophilie bzw. Serbophilie des Hochverrats bezichtigt und

⁴⁹ Zur Bedeutung des slowenischsprachigen Klerus im nationalen Differenzierungsprozess in Kärnten/Koroška siehe etwa Pleterski, *Slowenisch oder deutsch*; Drobesch – Stauber – Tropper, *Mensch, Staat und Kirchen*; Bahovec, *Eliten und Nationwerdung/Elite in narodovanje*; Moritsch, *Vom Ethnos zur Nationalität*; Moritsch, *Austria Slovenica*; Trießnig, *Kärntner slowenischer Klerus*; Wakounig, *Ambivalenz einer Beziehung*, pp. 151–161; Wakounig, *Kärntner Slowen*innen 1920–2020*, pp. 119–136.

⁵⁰ Kühnel, *Ruhe in Frieden?*, p. 44; Bruckmüller, *Sozialgeschichte Österreichs*, p. 245.

eingesperrt. Außerdem spielt hier der Zeitraum der Errichtung der Denkmäler eine Rolle: Die Gedenktafeln in Zell-Pfarre/Sele-Fara und Augsdorf/Loga vas stammen beide aus dem Jahr 1924. Zu dieser Zeit war in diesem Gebiet das Slowenische zwar noch vielverstandene und vielgesprochene Sprache, doch nahm die Bereitschaft sich zur Verwendung der slowenischen Sprache zu bekennen drastisch ab, wie die Volkszählung von 1923 eindrücklich zeigte.⁵¹ Prinzipiell muss auch davon ausgegangen werden, dass es noch viel mehr Krieger- und Gefallenendenkmäler mit slowenischen Inschriften gegeben haben muss, diese jedoch den angeordneten Zwangseindeutschungen auf den Friedhöfen und in den Kirchen während der NS-Zeit zum Opfer fielen.⁵² Deshalb ist es von besonderer Bedeutung zu untersuchen, welche sozialen Hierarchisierungen die Aufstellung und Anordnung der Kriegerdenkmäler widerspiegeln: Wer ließ sie errichten; wann, wo und zu welchem Zweck geschah dies; darüber hinaus muss danach gefragt werden, wer die Inschriften auf den Gedenktafeln verfasst hat und wer für die Finanzierung der Denkmäler aufkam.

Kriegerdenkmäler – Zweiter Weltkrieg

Nach dem Zweiten Weltkrieg wurden die schon vorhandenen Kriegerdenkmäler des Ersten Weltkriegs vielfach erweitert. Zentraler Akteur des Gedenkens an die gefallenen Soldaten des Zweiten Weltkriegs wurde der 1952 gegründete Österreichische Kameradschaftsbund (ÖKB), der auf die steiermärkische „Heimkehrer-, Hilfs- und Betreuungsstelle“ zurückging.⁵³ Andere, in den Bundesländern wirkende, Soldaten- und Veteranenvereine begaben sich danach sukzessive unter das Dach des ÖKB und wurden zu einer mitgliederstarken Organisation. Der Kameradschaftsbund fungierte ab den 1950er Jahren als politische Massenorganisation, die „Gedächtnisträger einer entpolitisierten, entideologisierten und entkriminalisierten Wehrmacht war“.⁵⁴

In Österreich⁵⁵ standen sich nach 1945 zwei Narrative über die Rolle Österreichs in der Zeit des Nationalsozialismus gegenüber: Ein Narrativ betonte den Opferstatus Österreichs, das vom Dritten Reich okkupiert und zwangsweise angeschlossen wurde; das zweite gedachte der „pflichterfüllenden“ Soldaten, die im „Kampf um ihr Vaterland“ ihr Leben ließen. Dieses doppelte Gedenken verfolgte zwei unterschiedliche Strategien: Innenpolitisch wurde danach gestrebt, die ehemaligen Wehrmachtssoldaten und Nationalsozialist*innen nicht vor den Kopf zu stoßen, sie also als Wähler*innen zu gewinnen; außenpolitisch fokussierte die Republik auf den Status als erstes Opfer der nationalsozialistischen Aggression und den nur spärlich vorhandenen Widerstand gegen das NS-Regime.⁵⁶ So konnten die

⁵¹ Haas – Stuhlpfarrer, *Österreich und seine Slowenen*, p. 38; Kühnel, *Ruhe in Frieden?*, pp. 19f.

⁵² Tropper, *Kirche im Gau*, pp. 146–151, 163.

⁵³ Klingbacher, *Der Österreichische Kameradschaftsbund*, p. 22.

⁵⁴ Manoschek, *Österreicher im Zweiten Weltkrieg*, pp. 59–80, hier 63.

⁵⁵ Zum folgenden Kapitel siehe auch Kühnel, *Ruhe in Frieden?*, pp. 134f., 236–238, 243, 263f., 271f.

⁵⁶ Siehe dazu etwa Pelinka, „Lebenslügen“ der Zweiten Republik, pp. 23–32, hier 25; Uhl, *Vom Opfermythos zur Mitverantwortungsthese*, pp. 50–85.

Großparteien sowohl um die „Verführten“ werben als auch Reparationszahlungen verhindern und die eigene Verantwortung am Funktionieren des NS-Systems und die Verstrickung vieler Österreicher*innen darin abweisen bzw. an die Bundesrepublik Deutschland delegieren.

Das Kollektiv der Wehrmachtssoldaten, das seinen gefallenen Kameraden die Denkmäler errichtete, weigerte sich naturgemäß jene Soldaten in die Erinnerungsgemeinschaft aufzunehmen, die aus der vermeintlichen Zwangsgemeinschaft der Wehrmacht ausgeschieden waren, sei es als Wehrdienstverweigerer, Wehrmachtsdeserteure oder Widerstandskämpfer. Die Veteranengemeinschaft hatte keinen Platz für die ungehorsamen Soldaten, die den „pflichterfüllenden“ Soldaten eine Alternative aufgezeigt hätten. Zudem mussten die Soldaten des Zweiten Weltkriegs als Kriegsoffer dargestellt werden. Dies wurde erreicht, indem sie selbst zu Opfern des NS-Regimes gemacht wurden, da sie zum einen verblendet und verführt, zum anderen dem militärischen Gehorsamsprinzip unterworfen waren und einen Eid auf Adolf Hitler geleistet hatten: „Legitimiert wurde das Töten durch die Berufung auf das vertikale Prinzip von Befehl und Gehorsam oder die horizontale Er- oder Ich-Situation. Immer exkulperte sich der tötende Täter als Opfer einer Zwangslage: Der Wehrmachtssoldat kämpfte nicht aus ideologischer Verblendung oder aggressiver Neigung, sondern als Opfer der dämonischen Verführung durch Hitler, als willenloses Rädchen im Getriebe der militärischen Hierarchie, aus altruistischer Sorge um Kameraden, Familie, Heimat und Vaterland oder aus der Notwehrsituation eines tatsächlichen oder vermeintlichen unfairen Partisanenkampfes heraus.“⁵⁷ Lange Zeit gelang es dem ÖKB durch die Betonung der überzeitlichen Werte der Treue und Plichterfüllung davon abzulenken, „daß nur die Erfolge der Großdeutschen Wehrmacht Auschwitz ermöglicht haben; daß das Heldentum der alten Kameraden das Morden in den Vernichtungslagern zusätzlich verlängert hat“.⁵⁸

Obwohl die „Opferthese“ und das darauf aufbauende Postulat der Plichterfüllung schon seit den 1980er Jahren anhand der eigenen Widersprüchlichkeiten schrittweise ihre Legitimation einbüßten und durch die geschichtswissenschaftliche Forschung widerlegt wurden, dominiert in Kärnten/Koroška weiterhin eine Erinnerungskultur, die Österreich als Opfer der NS-Okkupation darstellt und unkritisch mit fragwürdigen Inhalten auf den omnipräsenten Kriegerdenkmälern und sonstigen Erinnerungszeichen an den Zweiten Weltkrieg umgeht. Vielerorts findet dieses Gedenken auf den Friedhöfen, bei den Kirchen oder anderen zentralen Orten in den Gemeinden statt, wie etwa das Beispiel des Friedhofs der Pfarrkirche St. Stefan in Finkenstein/Bekštanj zeigt: Hier wurde auf dem Gedenkstein für die Gefallenen des Zweiten Weltkriegs der Spruch *Getreu ihrem Eid, gaben sie ihr Leben!* angebracht. Dieser kurze Spruch drückt in wenigen Worten alle Widersprüchlichkeiten aus, die in Bezug auf Österreichs Rolle im nationalsozialistischen System zum Ausdruck kommen. Hier wird der Plichterfüller und der Heimatverteidiger gedacht, ohne sich jedoch mit der Rolle der Wehrmacht im nationalsozialistischen Angriffs- und

⁵⁷ Kühne, *Veteranenkultur der Bundesrepublik*, pp. 90–113, hier 101.

⁵⁸ Pelinka, *Kameradschaftsbünde als Männerbünde*, pp. 309–314, hier 312f.

Vernichtungskrieg auseinanderzusetzen. Außerdem stellt sich immer die Frage, welchem Eid sich ehemals österreichische Soldaten und Staatsbürger verpflichtet gefühlt haben sollen, da sie doch primär Opfer der Hitler'schen Aggression, aber keineswegs Täter innerhalb des NS-Systems gewesen sein wollten. Bedenkt man nur die Tatsache, dass die Wehrmacht als willfähriger Teil der Mordmaschinerie, gestützt auf die so genannten „verbrecherischen Befehle“ wie den Erlass über die Ausübung der Kriegsgerichtsbarkeit im Gebiet Barbarossa (Gerichtsbarkeitserlass) oder die Befehle zur Behandlung der sowjetischen Kriegsgefangenen, vor allem, aber nicht nur, im Osten Europas wütete, so verhöhnt jedes ehrende und undifferenzierte Andenken an diese Soldaten alle Opfer des Nationalsozialismus.⁵⁹ Kriegerdenkmäler sind ein „Symbol für die Rehabilitierung der ehemaligen Wehrmachtssoldaten“⁶⁰, indem sie durch die Fokussierung auf die Täter und nicht die Opfer des Zweiten Weltkriegs die lange gültige These, Österreich sei das erste Opfer des Nationalsozialismus gewesen, massiv in Frage stellen.⁶¹ Würden sich die Gefallenendenkmäler kritisch mit der Rolle der Wehrmacht und ihrer Soldaten auseinandersetzen, könnten sie sogar eine Bereicherung im geschichtspolitischen Diskurs darstellen, doch perpetuieren sie in dieser Form lediglich ein Vergangenheitsnarrativ, das verharmlosend gegenüber den Opfern und exkulpierend gegenüber den Tätern wirkt. Da Vergangenheitsnarrative immer in der Jetztzeit aktualisiert werden und die politischen Diskurse über die Vergangenheit in der unmittelbaren Gegenwart stattfinden⁶², birgt die ständige Wiederholung eines spezifischen Narratives, in dem Fall etwa der „sauberen Wehrmacht“ die Gefahr, dass es Gültigkeit behält, wiewohl der geschichtspolitische Diskurs auf vielen gesellschaftlichen Ebenen schon viel fortgeschrittener ist, sich also zumindest zur Mitverantwortung von Österreicher*innen bekennt.

Weitere Beispiele für eine Gedenkkultur an den Zweiten Weltkrieg⁶³, die Wehrmachtssoldaten pauschalisierend als Opfer des Krieges und Verteidiger der Heimat titulieren und oftmals auch mit den Opfern des NS-Regimes gleichsetzen, finden sich in großer Anzahl, wobei dies kein spezifisch kärntnerisches Phänomen ist, sondern auf die anderen österreichischen Bundesländer, inklusive Südtirol⁶⁴, genauso umgelegt werden könnte.

In der Begrenzungsmauer des Kirchhofes der Pfarrkirche Sankt Georgen am Weinberg/Šentjurij na Vinogradih ist etwa ein Kriegerdenkmal errichtet worden, dass den Spruch *Sie starben für die Heimat 1939–1945* trägt. Beim Friedhof der Filialkirche St. Andrä zu Seltenheim, im Süden von Klagenfurt-Wölfnitz/Celovec-Golovica, steht ein Denkmal für die gefallenen Soldaten des Zweiten Weltkriegs, das im Jahr 1966 aufgestellt wurde und mit der folgenden Inschrift

⁵⁹ Manoschek, *Verbrechen der Wehrmacht*, pp. 25–34, hier 25.

⁶⁰ Uhl, *Vom Opfermythos zur Mitverantwortungsthese*, p. 60.

⁶¹ Zur Genese und Erosion der Opferthese siehe etwa Uhl, *Das „erste Opfer“*, pp. 19–34; Botz, *Nachhall und Modifikationen*, pp. 574–635.

⁶² Marchart, *Historisch-politisches Gedächtnis*, pp. 21–49, hier 23.

⁶³ Zur Erinnerung an den Zweiten Weltkrieg siehe etwa Gstettner, *Gedenkstättenpädagogik und Bildungspolitik*.

⁶⁴ Siehe dazu etwa Heinz, *Die versteinerten Helden*.

aufhorchen lässt: *Um aller Kronen schönste darf ich werben, darf für mein Volk und für meinen Glauben sterben*. Bei der Pfarrkirche Tigring/Tigrče befindet sich ein weiteres Gefallenendenkmal, das mit zwei unterschiedlichen Versen der gefallenen Soldaten beider Weltkriege gedenkt. Die Inschrift für den Zweiten Weltkrieg stimmt in den Chor der Heimat- und Volksverteidiger ein: *Sie starben für Volk und Heimat, vergossen unser Blut. Vergesst uns nie o Heimat, wir schützten euch euer Hab und Gut*.

Wie schon für den Ersten Weltkrieg gibt es auch einsprachig slowenische bzw. deutsch-slowenische Kriegerdenkmäler für gefallene Soldaten des Zweiten Weltkriegs, wenn auch diese deutlich seltener sind. In Südkärnten/Južna Koroška wird der Gefallenen des Zweiten Weltkriegs prinzipiell in einem geringeren Maße und auf andere Weise gedacht, da slowenischsprachige Kärntner zwar genauso zur Wehrmacht eingezogen worden sind, slowenischsprachige Kärntner*innen aber zugleich auch durch das NS-Regime verfolgt, ermordet und deportiert worden sind, sowie an diversen Widerstandshandlungen, etwa als Partisan*innen, beteiligt waren oder als deren Unterstützer*innen fungierten.

Zum Beispiel gibt es am Eingang zum Friedhof der Pfarrkirche Radsberg/Radiše, auf dem Friedhof der Pfarrkirche von Gallizien/Galicija und in den Eingangsbereichen der Pfarrkirchen von Windisch Bleiberg/Slovenji Plajberk, St. Jakob im Rosental/Št. Jakob v Rožu und der Filialkirche Unterferlach/Spodnje Borovlje zweisprachige Erinnerungstafeln an die Gefallenen des Zweiten Weltkriegs. Auf der Erinnerungstafel des Eingangsportals zum Friedhof der Pfarrkirche von Radsberg/Radiše steht *V spomin žrtvam/Zur Erinnerung an die Opfer* geschrieben. Dieser Gedenkstein trägt auch die Namen zweier gefallener Partisanen, derer am Friedhof auch auf dem Gedenkstein des Zveza koroških partizanov/Verband der Kärntner Partisanen (ZKP) gedacht wird. Am Friedhof der Pfarrkirche Radsberg/Radiše ist außerdem eine private Erinnerungstafel für einen gefallenen Soldaten des Zweiten Weltkriegs in die Friedhofsmauer eingelassen, die in ausschließlich slowenischer Sprache verfasst worden ist. Diese, auf etlichen Südkärntner Friedhöfen anzutreffenden, privaten Gedenktafeln sind auch deswegen von besonderer Bedeutung, da die Verwendung der slowenischen Sprache während des Nationalsozialismus verboten war und sie daher erst nach dem Zweiten Weltkrieg errichtet werden konnten.

Am Friedhof der Pfarrkirche Gallizien/Galicija gibt es überhaupt zwei Gedenktafeln für die Gefallenen des Zweiten Weltkriegs: Neben der zweisprachigen Gedenktafel, auf der nur einige Namen vermerkt sind und die Inschrift *Dali smo svoje življenje za vas/Wir gaben für euch unser Leben* trägt, befindet sich noch eine zweite, die jedoch nur in deutscher Sprache beschrieben wurde und ein Vielfaches an Namen aufweist. Das deutsche Gedenken trägt die Inschrift: *Jedes Soldatengrab ist heilige Erde, alle starben, daß uns Frieden werde*. Die zwei Erinnerungstafeln unterscheiden sich jedoch nicht nur in sprachlicher Hinsicht voneinander, sondern auch bezüglich des Inhalts. In der slowenisch-deutschen Fassung sprechen die Gefallenen zu den Lebenden; in der deutschen Inschrift sprechen die überlebenden Soldaten über ihre gefallenen Kameraden und geben deren Tod einen Sinn, der jedoch in Anbetracht des Hitler'schen Aggressions- und Vernichtungskriegs zum Widersinn

geworden ist. Auf der zweisprachigen Gedenktafel der Pfarrkirche von Windisch Bleiberg/Slovenji Plajberk steht Folgendes: *Gedenket der Kriegsoffer/Spomnite se vojnih žrtev. 1939–1945. Slava njihovem spominu!/Ehre Ihrem Angedenken!* Sie ist dezidiert den Kriegsoffern gewidmet, was in diesem Fall auch jene miteinschließt, die etwa für ihren Widerstand gegen das NS-Regime in KZs eingewiesen wurden und dort zu Tode kamen, wie es auf zwei der darauf vermerkten Personen zutraf.

Im Eingangsbereich der Pfarrkirche von St. Jakob im Rosental/Št. Jakob v Rožu sind zwei deutschsprachige Erinnerungstafeln für die Gefallenen und Vermissten des Zweiten Weltkriegs angebracht. In deren Mitte wurde eine dritte Tafel montiert; sie trägt die folgenden Zeilen: *Rajnim v spomin. Živim v opomin.*⁶⁵ Das ausschließlich deutsche Gedenken wurde offenbar durch diese slowenische Zusatztafel erweitert. In der Filialkirche Unterferlach/Spodnje Borovlje ist in der Vorlaube eine Gedenktafel mit der Inschrift *Zum Gedenken. Za spomin. 1939 1945. Počivajte v miru! Ruhet in Frieden!* zu finden.

An nur zwei Orten in Südkärnten/Južna Koroška konnten Erinnerungstafeln für die Gefallenen des Zweiten Weltkriegs gefunden werden, die in ausschließlich slowenischer Sprache verfasst worden sind. Diese sind in den Eingangsbereichen der Pfarrkirchen von Ludmannsdorf/Bilčovs und Zell-Pfarre/Sele-Fara angebracht:

Die Gedenktafel der Pfarrkirche von Ludmannsdorf/Bilčovs (siehe Abb. 3) gedenkt in äußerst nüchterner Weise der gefallenen und vermissten Soldaten des Zweiten Weltkriegs:

V spomin v drugi svetovni vojni 1939–1945 padlim in pogrešanim vojakom bilčovske župnije

Abb. 3: Pfarrkirche Ludmannsdorf/Bilčovs, Gedenktafel für die Gefallenen des Zweiten Weltkriegs. Foto: Ferdinand Kühnel.

⁶⁵ [Den Verstorbenen zur Erinnerung, den Lebenden als Mahnung].

Im Eingangsbereich der Pfarrkirche Zell-Pfarre/Sele-Fara wird der Gefallene in den folgenden Worten gedacht:

V spomin. V drugi svetovni vojni 1939–1945 padli selski vojaki. Daleč vaši so grobovi, izkopali so jih vam topovi. Za domovino dali ste življenje 'Na svidenje': Ko se zasliši glas: 'Vstajenje'! Postavili vojni tovariši 6. Nov. 1952

Dem Widerstand gegen das NS-Regime ist eine weitere Tafel gewidmet:

V spomin žrtvam nacističnega nasilja v drugi svetovni vojni 1939–1945. Težki čas ne vrni se. Postavila selska občina“

Auf zwei anderen Tafeln wird der dreizehn enthaupteten Männer und einer Frau gedacht, die in Wien im April 1943 hingerichtet wurden und zu jenen rund 200 verhafteten Personen aus dem Raum Eisenkappel/Železna kapla und Zell-Pfarre/Sele-Fara zählten, die im November 1942 als Verdächtige in Bezug auf Partisan*in-entätigkeiten festgenommen worden waren.⁶⁶ Die Erinnerungstafeln zeigen, dass es in dieser Gemeinde etliche Bewohner*innen gab, die bereit waren, sich gegen das NS-Regime zu stellen; andere hingegen waren Soldaten der Wehrmacht oder anderer NS-Verbände. Auf diesem Friedhof kommt es zu einer „Konfrontation“ zumindest zweier Erinnerungsgemeinschaften, die während des Zweiten Weltkriegs gegeneinanderstanden, am Friedhof jedoch Seite an Seite ewig gedacht werden.⁶⁷

Der Friedhof der Pfarrkirche in der Ortschaft Glainach/Glinje, die östlich von Ferlach/Borovlje liegt, beherbergt gleich mehrere Erinnerungen an den Zweiten Weltkrieg und ist daher ein gutes Beispiel, um die unterschiedlichen Erinnerungen auf ein- und demselben Friedhof zu exemplifizieren. In die Mauer der Pfarrkirche ist eine Erinnerungstafel eingebracht, auf der lediglich die Namen der gefallenen Soldaten des Ersten und des Zweiten Weltkriegs aufgelistet sind und bei der auf jedwede pathetische Sprachformel verzichtet wurde. Auf dem Grabstein des Ehepaares Šašl (siehe Abb. 4) wurde ganz nüchtern vermerkt, dass Maria Šašl (1898–1944), geborene Čemer, aus der östlich von Glainach/Glinje liegenden Ortschaft Seidolach/Ždovlje, am 12. Jänner 1944 im bayrischen Umsiedlungslager Eichstätt verstarb. Sie, ihr Mann und ihre zwei Söhne wurden am 16. April 1942 zusammen mit über 200 anderen Kärntner Slowen*innen ins so genannte Altreich deportiert und auf diverse Lager aufgeteilt.⁶⁸ Maria Šašl verstarb im Lager an Lungentuberkulose und wurde auch dort beerdigt.⁶⁹

⁶⁶ Rettl, *Kärntner Partisanenkampf*, pp. 94–102, hier 99; Baum, *Die Freisler-Prozesse*. Maja Haderlap erzählte meisterhaft in ihrem im Jahr 2011 erschienenen Roman „Engel des Vergessens“ anhand ihrer eigenen Familiengeschichte die Verfolgung, Deportation und Ermordung slowenischsprachiger Kärntner*innen und den schäbigen Umgang Österreichs mit den Kärntner slowenischen Opfern des nationalsozialistischen Regimes.

⁶⁷ Vor dem Pfarsaal in Zell-Pfarre/Sele-Fara wurde im Jahr 2015 ein Denkmal für die NS-Opfer aus Zell/Sele errichtet, das von Valentin Oman und Hanzi Čertov gestaltet wurde. Siehe dazu etwa ORF, *Spomenik žrtvam nacionalsocializma*; ORF, *Spomenik vsem selskim žrtvam*; Entner, *Widerstand und Verfolgung*.

⁶⁸ Karner, *Die Aussiedlung*, pp. 21–51, hier 39; Schneider, *Nach Eichstätt verschleppt*.

⁶⁹ Schneider, *Nach Eichstätt verschleppt*.

Abb. 4: Friedhof der Pfarrkirche Glainach/Glinje, Grabstein Familie Šašl. Foto: Ferdinand Kühnel.

Wie umkämpft die Erinnerung an den Zweiten Weltkrieg ist, belegt die private Erinnerungstafel (siehe Abb. 5) an einen gefallenen Wehrmachtssoldaten, die in Sichtweite zum Grab der Maria Šašl angebracht wurde. Auf den ersten Blick schaut die Gedenktafel aus wie jede andere, die alle Friedhöfe in Österreich säumen. Erst bei genauer Betrachtung ist zu erkennen, dass das Bildnis des Gefallenen nicht nur von einem deutschen Eisernen Kreuz flankiert wird, sondern auch von einer

Tapferkeitsmedaille der deutschen Wehrmacht, nämlich dem Sturmabzeichen. In der Mitte der Tapferkeitsauszeichnung sitzt ein Wehrmachtsadler auf einem Hakenkreuz. Ein Detail, das offenbar seit Kriegsende keine größere Aufmerksamkeit erregt hat [sic!].

Abb. 5: Friedhof der Pfarrkirche Glainach/Glinje, Grabstein mit Hakenkreuz. Foto: Ferdinand Kühnel.

Auf dem Friedhof ist außerdem eine Erinnerungsstele für 14 unbekannte Partisan*innen aufgestellt, die am 10. Mai 1945 von einer Einheit der Domobranci in Glainach/Glinje überrascht und von dieser erschossen wurden.⁷⁰ In Südkärnten/Južna Koroška gibt es insgesamt 51 dieser Denkmäler für gefallene Partisan*innen, die in den 1940er bis 1980er Jahren vom Verband der Kärntner Partisanen/Zveza koroških partizanov errichtet wurden.⁷¹ Einem weiteren Verbrechen, das mit dieser Tat in Zusammenhang stehen soll, wird auf einem anderen slowenischsprachigen

⁷⁰ Linasi, *Die Kärntner Partisanen*, p. 345.

⁷¹ Zu den Partisan*innendenkmälern siehe Rettl, *PartisanInnendenkmäler*, pp. 176–208; Linasi, *Die Kärntner Partisanen*; Mohar, *Otoki spomina/Gedenkinseln*.

Grab gedacht, das jedoch schon fast bis zur Unkenntlichkeit verblasst ist: *Tukaj počiva 16 beguncev iz Slovenije, 13 moških in 3 ženske – umorjenih 13. maja 1945 v Reichmanovem gozdu*. Als Vergeltung sollen die Partisan*innen dann ihrerseits am 13. Mai 1945 zwölf Domobranzi und eine/n Zivilisten*in ermordet und in deren Grab drei weitere Leichen verscharrt haben.⁷²

Dass die Erinnerung an die Gefallenen des Zweiten Weltkriegs, die Partisan*innen und die Opfer des NS-Regimes auch in einer anderen Art und Weise möglich ist, zeigt der Friedhof der Pfarrkirche in der Gemeinde Sittersdorf/Žitara vas, die südwestlich von Eberndorf/Dobrla vas liegt. Hier steht zum einen ein Denkmal für die im Gemeindegebiet gefallenen Partisan*innen, das 1970 errichtet wurde; zum anderen wird hier mit zwei Erinnerungstafeln, die nebeneinander angebracht worden sind, der *Gefallenen u. Vermissten der Gemeinde Sittersdorf* und der *Opfer der Gewalt/Žrtve nasilja v občini/in der Gemeinde Sittersdorf/Žitara vas 12.03.1938–08.05.1945* gedacht. Diese Erinnerungstafel listet 24 Opfernamen und wurde im Jahr 2015 auf Initiative des Slowenischen Kulturvereins/Slovensko prosvetno društvo (SPD) Trta enthüllt.

Grabsteine im Zeichen des ethnisch-sprachlichen Wandels

Neben diesen kollektiven sind vor allem auch die privaten Erinnerungszeichen in Form von Grabsteinen auf den Friedhöfen relevant, da sie ebenso an die Gewaltgeschichte des 20. Jahrhunderts erinnern, aber auch den ethnisch-sprachlichen Wandel belegen.⁷³ Auf der Mehrzahl der Friedhöfe in Südkärnten/Južna Koroška sind die unterschiedlichsten Belege für die einstmalige bzw. fortwährende Präsenz des Slowenischen zu finden, wiewohl die sichtbaren Zeichen des Slowenischen abgenommen haben. Dies ist vor allem einer spätestens seit 1918 vermehrt einsetzenden ethnisch-sprachlichen Homogenisierung geschuldet, die den Menschen die Verwendung der slowenischen Sprache untersagte bzw. sie verächtlich machte. Zur Zeit des Nationalsozialismus bestand ein Verbot der Verwendung der slowenischen Sprache, das sich selbstverständlich auf das ethnisch-sprachliche Bild auf den Friedhöfen auswirkte. Doch auch die Politik gegenüber den slowenischsprachigen Kärntner*innen seit 1918 führte dazu, dass immer weniger Menschen dazu bereit waren, slowenische Inschriften bzw. Namensschreibweisen auf den Grabsteinen anzubringen bzw. ihre Namen behördlich ändern ließen bzw. zur NS-Zeit auch dazu gezwungen wurden. Ein Beispiel hierfür gibt es etwa auf dem Friedhof der Pfarrkirche St. Stefan unter Feuersberg/Šteben, die südöstlich von Eberndorf/Dobrla vas liegt.

Zu sehen ist hier ein Familiengrab (siehe Abb. 6), auf dem es zu zwei verschiedenen Schreibweisen ein- und desselben Namens kommt. Die Elterngeneration des Johan (1871–1953) und der Marija Eržen (1880–1958, geborene Mischitz/Mišić) verwendete noch slowenische Inschriften und die slowenische Schreibweise ihres

⁷² *Ibid.*

⁷³ Zum folgenden Kapitel siehe auch Kühnel, *Ruhe in Frieden?*, pp. 195f., 230–232, 274–276.

Nachnamens, wiewohl in den Matrikeln die deutschen Formen ihrer Vornamen eingetragen wurden. Die Schreibweise des Nachnamens folgte jedoch der Schreibweise in den Matrikeln, wie etwa das Trauungsbuch belegt.⁷⁴ Das Staatsgrundgesetz von 1867⁷⁵ ließ die ethnische, also slowenische Schreibweise zwar zu, doch erlaubte das bischöfliche Ordinariat in Kärnten/Koroška erst ab dem Jahr 1906 die Pfarrmatrikeln im zweisprachigen Gebiet auch doppelsprachig, also in Slowenisch und Deutsch zu führen.⁷⁶ Im Jahr 1923 wurde die bischöfliche Verfügung jedoch wieder auf Druck des Kärntner Heimatdienstes (KHD) annulliert und durch eine neue Verordnung ersetzt, die den Pfarrern vorschrieb, alle Matrikeln der Geburten, Eheschließungen und Sterbefälle ausschließlich in deutscher Sprache zu verfassen.⁷⁷ Auf dem Grabstein und der davor positionierten Grabtafel folgen die Kinder Jožef (1915–1941), Robert (1905–1982), Helene (1917–1989) und Maria (1908–1991), sowie die Ehefrau von Robert, Helena (1914–1998). Alle Kinder wurden in den Matrikeln mit der slowenischen Schreibweise des Nachnamens eingetragen, da deren Geburtsdaten in jene Zeit fielen, in der die slowenische Schreibweise zugelassen war: Josef Eržen⁷⁸ wurde am 9. September 1915 geboren und fiel im Zweiten Weltkrieg im Jahr 1941 an der russischen Front; Robert Eržen⁷⁹ wurde am 5. Juni 1905 geboren und verstarb am 17. April 1982. Am Grabstein ist er jedoch der erste, der eine eingedeutschte Form des Nachnamens trägt. Die Matrikeln veraten auch den Grund dafür: *Der hier verzeichnete Familiennamen hat statt Eržen richtig Erschen zu lauten (Bescheid des Amtes der Kärntner Landesregierung vom 22.8.1972, Zl. Präs–3693/1/72)*. Robert Erschen ersuchte zur Zeit des Konflikts um die Aufstellung zweisprachiger Ortstafeln offiziell um die Änderung seines Familiennamens an; dem wurde stattgegeben. Seine Schwester Helene kam am 19. Mai 1917 zur Welt; interessanter Weise hat sie sowohl einen slowenischen wie auch einen deutschen Eintrag, in dem jeweils der Sprache entsprechend der Nachname Eržen bzw. Erschen verwendet wurde.⁸⁰ Die Taufbucheinträge ihrer am 17. Mai 1908 geborenen Schwester Maria sind zweisprachig, allerdings wurde beide Male nur die slowenische Form des Nachnamens eingetragen.⁸¹ Der alte Grabstein mitsamt den slowenischen Inschriften und Namen wurde in diesem Fall zwar nicht geändert, doch vollzog die Generation der Kinder, bis auf den schon früh gefallenen Sohn, einen bewussten Wechsel in sprachlicher Hinsicht. Sie verzichtete auf die

⁷⁴ Pfarre St. Stefan unter Feuersberg/Šteben, *Trauungsbuch tom. D*, fol. 38.

⁷⁵ Paragraph 19 legte darin explizit fest, dass „alle Volksstämme des Staates [...] gleichberechtigt“ sind „und jeder Volksstamm [...] ein unverletzliches Recht auf Wahrung und Pflege seiner Nationalität und Sprache“ hat und „die Gleichberechtigung aller landesüblichen Sprachen in Schule, Amt und öffentlichem Leben [...] vom Staate anerkannt“ wird. Rechtsinformationssystem des Bundes, *Staatsgrundgesetz von 1867*.

⁷⁶ Trießnig, *Kärntner slowenischer Klerus*, p. 51; Tropper, *Pfarrarchiv*, pp. 1025–1027, hier 1026.

⁷⁷ Trießnig, *Kärntner slowenischer Klerus*, 51.

⁷⁸ Pfarre St. Stefan unter Feuersberg/Šteben, *Geburtsbuch tom. G Kopie*, fol. 37.

⁷⁹ Pfarre St. Stefan unter Feuersberg/Šteben, *Geburtsbuch tom. F*, fol. 116,

⁸⁰ In den Matrikeln wird sie als Helena, am Grabstein als Helene geführt; Pfarre St. Stefan unter Feuersberg/Šteben, *Geburtsbuch tom. G Kopie*, fol. 43

⁸¹ Pfarre St. Stefan unter Feuersberg/Šteben, *Geburtsbuch tom. F*, fol. 130.

weitere Anbringung slowenischer Inschriften und änderte sogar – wie im Fall von Robert Erschen – ihren slowenischen Nachnamen. Ein weiteres bemerkenswertes Detail ist das private Gedenken an den im Zweiten Weltkrieg gefallenen Sohn von Johan und Marija Eržen, dem mit slowenischem Namen und slowenischer Inschrift gedacht wurde.

Abb. 6: Friedhof der Pfarrkirche St. Stefan unter Feuersberg/Šteben, Grabstein der Familie Eržen/Erschen. Foto: Ferdinand Kühnel.

Ein anderes Beispiel für eine Namensänderung stammt aus der Pfarre Schwabegg/Žvabek, die sich westlich der Gemeinde Neuhaus/Suha befindet. Auf einem Grabstein wird der Familienname in zwei unterschiedlichen Schreibweisen geschrieben: Maček/Matschek (siehe Abb. 7). Im Index zu den Geburtsbüchern der Pfarre findet sich zu Franz Matschek (1927–1986) ein Eintrag, der den Namen in eben dieser Form schreibt, wiewohl auf dem Grabstein für die Eltern die slowenische Schreibweise angebracht wurde.⁸² Sein gleichnamiger Vater (1896–1971) ist in das Geburtsbuch der Pfarre, das zu dieser Zeit in Deutsch geführt wurde mit dem slowenischen Nachnamen Maček eingetragen worden, obwohl hier ein interessantes Detail das Geheimnis der Namensungleichheit lüftet, das aber erst nach seinem Ableben Eingang in die Geburtsmatrikel fand: *Der hier verzeichnete Familienname hat statt Maček richtig Matschek zu lauten (Bescheid des Amtes der Kärntner Landesregierung vom 18.3.1983 Zl. Präs – 5294/2/83).*⁸³ Ein Familienmitglied dürfte also in den 1980er Jahren um einen Namenswechsel bei den Kärntner Landesbehörden angesucht haben, dem selbstverständlich stattgegeben wurde.

⁸² Pfarre Schwabegg/Žvabek, *Index zu den Geburtsbüchern*, fol. 13.

⁸³ Pfarre Schwabegg/Žvabek, *Geburtsbuch VI*, fol. 92.

Abb. 7: Friedhof der Pfarrkirche Schwabegg/Žvabek, Grabstein der Familie Maček/Matschek. Foto: Ferdinand Kühnel.

Neben diesen aus „freien Stücken“ erfolgten Namensänderungen gibt es auch zwangsweise Änderungen der Schreibweisen während der Zeit des Nationalsozialismus. Diese wirkten sich klarerweise auch auf den Friedhöfen im Sinne eines ethnisch-sprachlichen Wandels aus. In den Pfarrmatrikeln von Windisch Bleiberg/Slovenij Plajberk wurden einige dieser Zwangsänderungen eingelegt. Sie belegen, dass aufgrund von Bescheiden des Landrats des Kreises Völkermarkt/Velikovec slowenische in deutsche Namen abgeändert wurden: So wurde etwa aus Marko Kropivnik (geboren am 28. April 1880) Markus Kropiunik⁸⁴; aus Kristijan Kropivnik (geboren am 19.11.1892) Christian Kropiunik⁸⁵; aus Jožef Košutnik (geboren am 17. August 1904) Josef Koschutnik⁸⁶, und aus Ivan Košutnik (geboren am 21. Oktober 1895) Johann Koschutnik⁸⁷ (siehe Abb. 8). Alle diese amtlichen Namensänderungen geschahen zwischen November 1942 und Jänner 1943.⁸⁸ Die Obrigkeit entschied also, welche ethnisch-sprachliche Namensformen die Menschen in ihren Dokumenten zu führen und in der Öffentlichkeit zu verwenden hatten.

Abschließende Bemerkungen

In diesem Beitrag wurde die Südkärntner Erinnerungskultur unter besonderer Berücksichtigung der Erinnerungszeichen, die zum Zweck des Totengedenkens errichtet wurden, untersucht. Sie sind Teil der Erinnerungskultur Südkärntens/Južna

⁸⁴ Pfarre Windisch Bleiberg/Slovenij Plajberk, *Geburtsbuch tom. VIII Kopie*, fol. 6.

⁸⁵ Pfarre Windisch Bleiberg/Slovenij Plajberk, *Geburtsbuch tom. VIII Kopie*, fol. 47.

⁸⁶ Pfarre Windisch Bleiberg/Slovenij Plajberk, *Geburtsbuch tom. VIII Kopie*, fol. 86.

⁸⁷ Pfarre Windisch Bleiberg/Slovenij Plajberk, *Geburtsbuch tom. VIII Kopie*, fol. 58.

⁸⁸ In dieser Zeit fielen einige Ereignisse zusammen: Die Ostfront litt wegen der beginnenden Partisanentätigkeit; 1942 geschah die von langer Hand geplante Aussiedlung, d.h. sie war 1943 noch nicht abgeschlossen, deswegen ist man ganz rigide gegen die verbliebenen und noch auszusiedelnden Kärntner Slowen*innen vorgegangen.

Der Landrat
des Kreises Völkermarkt

Völkermarkt, den 14. Jan. 1943

Herrn Košechnik Johann
Frau /Wideln

in Unterperzen 21
Kreis: Völkermarkt

Auf Grund der Verordnung des Ober- der Zivilverwaltung in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains vom 13. August 1942 (Verordnungs- und Amtsblatt, Stück 18/1942 Nr. 96) über die deutsche Schreibweise von Vor- und Familiennamen in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains wird die Schreibweise Ihres bisherigen Namens

Košutnik Ivan

wie folgt festgelegt:

Košechnik Johann

Die Richtigstellung der Matriken wird vom Landrat veranlaßt.

Ihre Geburtsdaten sind: geb. am 21.10.1895

in W. Bleiberg W. Bleiberg Flagenfurt
(Ortschaft) (Pfarre) (Kreis)

Allfällige Anträge auf Anmerkung der neuen Schreibweise Ihres Namens bei sonstigen Behörden (Grundbuch, Handelsregister usw.) haben Sie selbst unter Vorweisung dieses Bescheides zu beantragen.

Dieser Bescheid gilt als Ausweis für die Berechtigung zur Führung der neuen Schreibweise Ihres Namens. Es wird Ihnen deshalb empfohlen, den Bescheid vorläufig aufzubewahren.

Die neue Schreibweise gilt nicht für die Schreibweise der Namen Ihrer Vorfahren (z. B. im Absenpaß).

Sie werden ausdrücklich darauf aufmerksam gemacht, daß Sie sich von jetzt ab ausschließlich der neuen Schreibweise Ihres Namens zu bedienen haben.

Ergeht an:

1. Dem Wehrmeldeamt in Völkermarkt zur Kenntnis;
2. Dem Pfarramt in _____, Kreis _____ zur Durchführung der Matrikenänderung.

Der Landrat:

Landratsekretär Maria Boman, Völkermarkt

Abb. 8: Pfarre Windisch Bleiberg/Slovenji Plajberk, Matrikelberichtigung Ivan Košutnik vom 14. Jänner 1943. Foto: Archiv der Diözese Gurk, Bischöfliches Gurker Ordinariat, Matricula Online.

Koroška und geben Einblick in das Geschichtsverständnis der sie zu verantwortenden Akteur*innen und deren Hierarchisierung der Erinnerung. Die Erinnerungskultur wurde unter den Aspekten der Konstruktion, Funktion und Rezeption betrachtet, wobei ein besonderer Fokus auf der Verwendung bzw. Nichtverwendung der slowenischen Sprache lag.

Die Erinnerungszeichen im Kontext des Totengedenkens sind in Südkärnten/Južna Koroška von den Gewalterfahrungen des 20. Jahrhunderts und dem ethnisch-sprachlichen Wandel geprägt. Die Kriegerdenkmäler berichten auf der einen Seite, wie der Krieg in der Gesellschaft rezipiert, die Erinnerung daran konstruiert wurde und haben zudem die Funktion, dem Sterben im Krieg gewissermaßen einen Sinn zu geben. Auf der anderen Seite sind sie auch Zeugnisse der ethnisch-sprachlichen Realität vergangener Tage. Kriegerdenkmäler belegen außerdem, welche Sprache in einem bestimmten Raum zu einer bestimmten Zeit gesprochen wurde, wie die verbreitet war und welchen Stellenwert sie besaß. Sie schließen durch den Gebrauch bzw. den Nichtgebrauch der deutschen bzw. slowenischen Sprache andere Menschen von dieser Erinnerung jedoch auch aus, wie etwa die Denkmäler zum so genannten Kärntner Abwehrkampf zeigen. Darüber hinaus verwenden die meisten Erinnerungstafeln und Denkmäler für den Ersten und Zweiten Weltkrieg

ausschließlich deutsche Namensschreibweisen und versuchen damit eine gemeinsame Erinnerung zu einer rein deutschen Erinnerung zu machen. Der Ein- bzw. Ausschluss von Menschen in die Erinnerungsgemeinschaft erfolgt somit über die Sprache. Anhand der Untersuchung der Erinnerungszeichen des Totengedenkens ist auch eine Chronologisierung des ethnisch-sprachlichen Wandels möglich, die aufzeigt, wie das Slowenische im Kontext der Sepulkralkultur kontinuierlich an Bedeutung verlor.

Die Erinnerung an den Zweiten Weltkrieg ist omnipräsent, vor allem im Kontext des Friedhofs und der Kriegerdenkmäler, die von Widerstand und Gleichschritt zu Zeiten des Kriegs berichten und die Gesellschaft über die Volksgruppen hinweg nach wie vor spaltet. Slowenischsprachige Kärntner*innen sind keine homogene Gruppe, sondern haben gerade auch in Bezug auf den Zweiten Weltkrieg eine geteilte Erinnerung, die sie mit den deutschsprachigen Kärntner*innen teilen. Es gibt keine gemeinsame Erinnerung an und Erzählung über den Zweiten Weltkrieg oder gar über die Volksabstimmung von 1920. Hier bestimmt immer noch der Standpunkt die jeweilige Perspektive und das Narrativ. Je weiter südlich sich der Beobachtungspunkt in Kärnten/Koroška befindet, desto mehr verschieben sich die Akzentuierungen des Gedenkens: Es wird der so genannten Abwehrkämpfer gedacht, die für ein „deutsches Kärnten“ ins Feld zogen; es wird aber auch zweisprachig und teils auch einsprachig slowenisch der Gefallenen des Ersten und Zweiten Weltkriegs erinnert. Zudem wurden Mahnmäler und Erinnerungsplaketten für Widerstandskämpfer*innen und Partisan*innen errichtet, die sich gegen den Nationalsozialismus stellten. Daneben gibt es noch viele private Gedenken auf den Grabsteinen der Familien, die Angehörige in der Zeit des Zweiten Weltkriegs verloren. Das Totengedenken in Südkärnten/Južna Koroška kann als Laboratorium der alpen-adriatischen Erinnerungskultur bezeichnet werden, da auf sehr engem Raum die unterschiedlichsten Geschichtsdiskurse aufeinandertreffen, wiewohl der Ausgrenzung slowenischsprachiger Menschen, die bis zu deren Ermordung führte und der Widerstand dagegen, einen, im gesamtösterreichischen Kontext, einmaligen Platz einnehmen. Die Kärntner Erinnerungskultur setzt sich aus mehreren historischen Narrativen zusammen, die im ständigen Widerstreit zueinanderstehen und sich im Rahmen der Sepulkralkultur in Form des Totengedenkens begegnen. Dies würde Platz für Versöhnung bieten, allerdings nicht für eine einseitige und vergessende. Die Kriegerdenkmäler Kärntens/Koroška hinken dem vergangenheitspolitischen Diskurs weit hinterher, weswegen es höchst an der Zeit ist, sie als Teil der Geschichte zu kontextualisieren. Diese historische Kontextualisierung wäre Aufgabe der unabhängigen Geschichtswissenschaft.

Literatur- und Quellenverzeichnis

Quellen

APA, Zweisprachige Ortstafeln in Bleiburg und St. Kanzian beschmiert, 18. Jänner 2021, <https://www.derstandard.at/story/2000123377496/zweisprachige-ortstafeln-in-bleiburg-und-st-kanzian-beschmiert>, 18. Jänner 2021.

- APA, Van der Bellen entschuldigt sich bei Kärntner Slowenen für „Unrecht“, 10. Oktober 2020, <https://www.derstandard.at/story/2000120812269/van-der-bellen-entschuldigt-sich-bei-kaerntner-slowenen-fuer-unrecht>, 10. Jänner 2021.
- Benedikt, R., Ein Denkmal für die Volksabstimmung, *Kleine Zeitung*, 1. Oktober 2020, Klagenfurt. Gefallenendenkmäler. Österreich, Kärnten, http://www.denkmalprojekt.org/covers_oe/kaernten.htm, 27. Juni 2021.
- Geopedia. Partizanski spomeniki, <https://bit.ly/3gXMETy>, 27. Juni 2021.
- Grüner Klub im Parlament, Blimlinger/Voglauer, Gedenkkultur in Kärnten setzt nationalsozialistische Tradition fort, 8. Oktober 2020, in: <https://bit.ly/2U1VJBU>, 10. Jänner 2021.
- Jordan, Franz, Unselige linksradikale slowenische Antifa- Provokationen machen vor Weihnachten nicht mal halt, 1. Jänner 2021, <https://bit.ly/3h9GizA>, 10. Jänner 2021.
- Kärntner Heimatdienst, Buchpräsentation: „Hans Steinacher in Licht und Schatten“, <https://www.khd.at/index.php/buchpraesentation-hans-steinacher-in-licht-und-schatten/>, 10. Jänner 2021.
- Kleindenkmäler. Kulturdenkmäler in Kärnten und Slowenien, <http://www.kleindenkmaeler.at/home/>, 27. Juni 2021.
- Kowal, Peter Michael, Die Förderung der Volksgruppe gehört erhöht, 13. November 2019, <https://bit.ly/3jjB5YH>, 10. Jänner 2021.
- Kriegerdenkmäler unserer Heimat in Kärnten, <https://www.kriegerdenkmal.co.at/kaernten.html>, 27. Juni 2021.
- O.A. Gegen das Denkmal für Hans Steinacher, 27. November 2019, http://skup.at/wp-content/uploads/2019/11/191127_Dolomiten_Steinacher-1.pdf, 10. Jänner 2021.
- ORF, Spomnili so se padlih obeh strani, 7. Oktober 2013, <https://volksgruppen.orf.at/v2/slovinci/stories/2607745/>, 27. Juni 2021.
- ORF, Spomenik žrtvam nacionalsocializma, 27. April 2015, <https://volksgruppen.orf.at/v2/slovinci/stories/2707631/>, 27. Juni 2021.
- ORF, Spomenik vsem selskim žrtvam, 24. April 2015, <https://volksgruppen.orf.at/v2/slovinci/stories/2707245/>, 27. Juni 2021.
- ORF Kärnten, Rosegg: Denkmal erinnert an Opfer der Nazis, 1. November 2011, <https://kaernten.orf.at/news/stories/2503864/>, 10. Jänner 2021.
- ORF Kärnten, Heimatdienst gedenkt Hans Steinacher, 30. September 2020, <https://kaernten.orf.at/stories/3069163/>, 10. Jänner 2021.
- ORF Kärnten, Gedenkstein in Sittersdorf beschmiert, 13. Oktober 2020, <https://kaernten.orf.at/stories/3071361/>, 10. Jänner 2021.
- Pfarre Schwabegg/Žvabek, Index zu den Geburtsbüchern Kopie, 1906 bis 2006, http://data.maticula-online.eu/de/oesterreich/gurk/schwabegg-vabek/S07_010-1/?pg=13, 10. Jänner 2021.
- Pfarre Schwabegg/Žvabek, Geburtsbuch VI, 1879 bis 1915, fol. 92, https://data.maticula-online.eu/de/oesterreich/gurk/schwabegg-vabek/S07_007-1/?pg=93, 10. Jänner 2021.
- Pfarre St. Stefan unter Feuersberg/Šteben, Trauungsbuch tom. D, 1850 bis 1933, fol. 38, http://data.maticula-online.eu/de/oesterreich/gurk/st-stefan-unter-feuersberg-teben/S76_009-1/?pg=35, 10. Jänner 2021.
- Pfarre St. Stefan unter Feuersberg/Šteben, Geburtsbuch tom. G Kopie, 1910 bis 1940, fol. 37, http://data.maticula-online.eu/de/oesterreich/gurk/st-stefan-unter-feuersberg-teben/S76_007-1/?pg=39, 10. Jänner 2021.
- Pfarre St. Stefan unter Feuersberg/Šteben, Geburtsbuch tom. G Kopie, 1910 bis 1940, fol. 43, http://data.maticula-online.eu/de/oesterreich/gurk/st-stefan-unter-feuersberg-teben/S76_007-1/?pg=45, 10. Jänner 2021.
- Pfarre St. Stefan unter Feuersberg/Šteben, Geburtsbuch tom. F, 1865 bis 1910, fol. 116, http://data.maticula-online.eu/de/oesterreich/gurk/st-stefan-unter-feuersberg-teben/S76_006-1/?pg=122, 10. Jänner 2021.

- Pfarre St. Stefan unter Feuersberg/Šteben, Geburtsbuch tom. F, 1865 bis 1910, fol. 130, http://data.matricula-online.eu/de/oesterreich/gurk/st-stefan-unter-feuersberg-teben/S76_006-1/?pg=136, 10. Jänner 2021.
- Pfarre Windisch Bleiberg/Slovenij Plajberk, Geburtsbuch tom. VIII Kopie, 1879 bis 1929, fol. 6, http://data.matricula-online.eu/de/oesterreich/gurk/windisch-bleiberg-slovenji-plajberk/W09_007-1/?pg=6, 10. Jänner 2021.
- Pfarre Windisch Bleiberg/Slovenij Plajberk, Geburtsbuch tom. VIII Kopie, 1879 bis 1929, fol. 47, http://data.matricula-online.eu/de/oesterreich/gurk/windisch-bleiberg-slovenji-plajberk/W09_007-1/?pg=48, 10. Jänner 2021.
- Pfarre Windisch Bleiberg/Slovenij Plajberk, Geburtsbuch tom. VIII Kopie, 1879 bis 1929, fol. 86, http://data.matricula-online.eu/de/oesterreich/gurk/windisch-bleiberg-slovenji-plajberk/W09_007-1/?pg=89, 10. Jänner 2021.
- Pfarre Windisch Bleiberg/Slovenij Plajberk, Geburtsbuch tom. VIII Kopie, 1879 bis 1929, fol. 58, http://data.matricula-online.eu/de/oesterreich/gurk/windisch-bleiberg-slovenji-plajberk/W09_007-1/?pg=60, 10. Jänner 2021.
- Rechtsinformationssystem des Bundes, Staatsgrundgesetz vom 21. December 1867, über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10000006>, 27. Juni 2021.
- Schneider, Marco, Nach Eichstätt verschleppt, 18. August 2012, <https://bit.ly/3xXv8Vh>, 10. Jänner 2021.
- Veröffentlichungen über die Beratungen der Kärntner Vorläufigen Landesversammlung in der Zeit vom 11. November 1918 bis 4. Juli 1921, Klagenfurt 1922, 273.

Literatur

- Assmann, Aleida, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: C. H. Beck, 1999.
- Assmann, Jan, *Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität*. in: Assmann, Jan – Hölscher, Tonio (Hgg.), *Kultur und Gedächtnis*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1988, pp. 9–19.
- Bahovec, Tina (Hg.), *Eliten und Nationwerdung/Elite in narodovanje. Die Rolle der Eliten bei der Nationalisierung der Kärntner Slovenen/Vloga elit pri narodovanju koroških Slovencev*. Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj: Hermagoras Verlag/Mohorjeva založba, 2003.
- Baum, Wilhelm, *Die Freisler-Prozesse in Kärnten. Zeugnisse des Widerstandes gegen das NS-Regime in Österreich*. Klagenfurt/Celovec: Kitab Zeitgeschichte, 2011.
- Benkel, Thorsten, *Die Verwaltung des Todes. Annäherungen an eine Soziologie des Friedhofes*. PeriLog, Freiburger Beiträge zur Kultur und Sozialforschung 6, Berlin: Logos, 2013.
- Boehlke, Hans-Kurt, *Zum Zentralinstitut und Museum für Sepulkralkultur. Geschichte der Arbeitsgemeinschaft Friedhof und Denkmal e.V. Zweiter Teil, 1977–1992*, Kassel: Kassel University Press, 2007.
- Botz, Gerhard, *Nachhall und Modifikationen (1994–2007): Rückblick auf die Waldheim-Kontroversen und deren Folgen*. in: Botz, Gerhard – Sprengnagel, Gerald (Hgg.), *Kontroversen um Österreichs Zeitgeschichte*. Studien zur Historischen Sozialwissenschaft Band 13, Frankfurt am Main – New York: Campus 2008, pp. 574–635.
- Brix, Emil, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910*. Wien–Köln–Graz: Böhlau, 1982.

- Brousek, Jan – Grafenauer, Danijel – Wintersteiner, Werner – Wutti, Daniel (Hgg.), *Befreiendes Erinnern – Osvobajajoče spominjanje. Dialoško obravnavanje zgodovine – Dialogische Aufarbeitung der Vergangenheit*. Klagenfurt/Celovec: Drava, 2020.
- Bruckmüller, Ernst, *Sozialgeschichte Österreichs*. Wien: Oldenbourg, 2001.
- Cornelißen, Christoph, *Erinnerungskulturen, Version: 2.0*. Docupedia-Zeitgeschichte, 22. Jänner 2012, http://docupedia.de/zg/cornelissen_erinnerungskulturen_v2_de_2012, 10. Jänner 2021.
- Danglmaier, Nadja – Hudelist, Andreas – Wakounig, Samo – Wutti, Daniel (Hgg.), *Erinnerungsgemeinschaften in Kärnten/Koroška. Eine empirische Studie über gegenwärtige Auseinandersetzungen mit dem Nationalsozialismus in Schule und Gesellschaft*. Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj: Hermagoras Verlag/Mohorjeva založba, 2017.
- Drobesch, Werner – Stauber, Reinhard – Tropper, Peter G. (Hgg.), *Mensch, Staat und Kirchen zwischen Alpen und Adria 1848–1938. Einblicke in Religion, Politik, Kultur und Wirtschaft einer Übergangszeit*. Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj: Hermagoras Verlag/Mohorjeva založba, 2007.
- Entner, Brigitte, „Kaj človek vse doživi!“ „Was der Mensch alles erlebt!“, *Widerstand und Verfolgung in der Gemeinde Zell/Odpor in prganjanje v občini Sele 1938–1945*, Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj: Hermagoras Verlag/Mohorjeva založba, 2018.
- Erll, Astrid, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*. Stuttgart: Metzler, 2005.
- Eschenbach, Insa, *Öffentliches Gedenken. Deutsche Erinnerungskulturen seit der Weimarer Republik*. Frankfurt am Main – New York: Campus Verlag, 2005.
- Feldner, Josef – Sturm, Marjan, *Kärnten neu denken. Zwei Kontrahenten im Dialog*. Klagenfurt/Celovec: Drava, 2007.
- Fritzl, Martin, *Der Kärntner Heimatdienst. Ideologie, Ziele und Strategien einer nationalistischen Organisation*. Klagenfurt/Celovec: Drava, 1990.
- Gstettner, Peter, *Erinnern an das Vergessen. Gedenkstättenpädagogik und Bildungspolitik*. Klagenfurt – Wien: Kitab, 2012.
- Haas, Hans – Stuhlpfarrer, Karl, *Österreich und seine Slowenen*. Wien: Löcker & Wögenstein, 1977.
- Haderlap, Maja, *Engel des Vergessens*, Göttingen: Wallstein, 2011.
- Halbwachs, Maurice, *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen*. Berlin: Luchterhand, 1966.
- Halbwachs, Maurice, *Das kollektive Gedächtnis*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1991.
- Heinz, Elmar, *Die versteinerten Helden. Kriegerdenkmäler in Südtirol*. Bozen: Edition Raetia, 1945.
- Judson, Pieter M., *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge–London: Harvard University Press, 2006.
- Judson, Pieter M., *Versuche um 1900, die Sprachgrenze sichtbar zu machen*, in: Csáky, Moritz – Stachel, Peter (Hgg.), *Die Verortung von Gedächtnis*, Wien: Passagen Verlag, 2001, pp. 163–173.
- Karner, Stefan, *Die Aussiedlung von Kärntner Slowenen 1942*. in: Karner, Stefan – Moritsch, Andreas (Hgg.), *Aussiedelung – Verschleppung – Nationaler Kampf. Kärnten und die nationale Frage*. Band 1, Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj: Hermagoras Verlag/Mohorjeva založba, 2005, pp. 21–51.
- Kärntner Heimatdienst (Hg.), *Hans Steinacher in Licht und Schatten. Ein Kärntner in seiner Zeit*. Klagenfurt: Eigenverlag, 2020.
- Klingbacher, Hans, *Der Österreichische Kameradschaftsbund. Organisation und Strukturen unter besonderer Berücksichtigung der historischen Entwicklung*. Phil. Diss. Wien, 1987.
- Knight, Robert, *Politik der Assimilation. Österreich und die Kärntner Slowenen nach der NS-Herrschaft*. Wien – Hamburg: New Academic Press, 2020.
- Koroški pokranjinski muzej – Slowenisches Volkskundeeinstitut Urban Jarnik/Slovenski narodopisni inštitut, *Skupna kulturna dediščina in njena raznolikost/Gemeinsames kulturelles*

- Erbe in unterschiedlicher Ausprägung*. Sammelband mit Referaten zum bilateralen Symposium/Zbornik referatov bilateralnega znanstvenega simpozija, Klagenfurt/Celovec, 13. November 2010, Klagenfurt/Celovec: o. V., 2012.
- Koselleck, Reinhart – Jeismann, Michael (Hgg.), *Der politische Totenkult. Kriegerdenkmäler in der Moderne*. München: Wilhelm Fink Verlag, 1994.
- Krug, Wolfgang, *Last der Erinnerung. NS-Dankmalkunst am Beispiel Oberschützen*. Oberwart: Edition Lex Liszt, 1993.
- Kühne, Thomas, *Zwischen Vernichtungskrieg und Freizeitgesellschaft. Die Veteranenkultur der Bundesrepublik (1945–1995)*. in: Naumann, Klaus (Hg.), *Nachkrieg in Deutschland*, Hamburg: Hamburger Edition, 2001, pp. 90–113.
- Kühnel, Ferdinand, *Ruhe in Frieden? Počivaj v miru? Vom Verschwinden des Slowenischen auf den Friedhöfen Kärntens/Koroška*. Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj: Hermagoras Verlag/Mohorjeva založba, 2021.
- Linasi, Marjan, *Die Kärntner Partisanen. Der antifaschistische Widerstand im zweisprachigen Kärnten unter Berücksichtigung des slowenischen und jugoslawischen Widerstandes*. Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj: Hermagoras Verlag/Mohorjeva založba, 2013.
- Manoschek, Walter, *Quantitative und qualitative Auswertung der Fragebogenuntersuchung „Österreicher im Zweiten Weltkrieg“*. Zum Bewusstsein von österreichischen Soldaten in der deutschen Wehrmacht 1938–1945. in: Heer, Hannes – Manoschek, Walter – Pollak, Alexander – Wodak, Ruth (Hgg.), *Wie Geschichte gemacht wird. Zur Konstruktion von Erinnerung an Wehrmacht und Zweiten Weltkrieg*. Wien: Czernin Verlag, 2003, pp. 59–80.
- Manoschek, Walter, *Verbrechen der Wehrmacht im Zweiten Weltkrieg*. in: Heer, Hannes – Manoschek, Walter – Pollak, Alexander – Wodak, Ruth (Hgg.), *Wie Geschichte gemacht wird. Zur Konstruktion von Erinnerung an Wehrmacht und Zweiten Weltkrieg*. Wien: Czernin Verlag, 2003, pp. 25–34.
- Marchart, Oliver, *Das historisch-politische Gedächtnis. Für eine politische Theorie kollektiver Erinnerung*. in: Gerbel, Christian – Lechner, Manfred – Lorenz, Dagmar C.G. – et al. (Hgg.), *Transformationen gesellschaftlicher Erinnerungen*. Studien zur „Gedächtnisgeschichte“ der Zweiten Republik, Reihe kultur.wissenschaften 9, Wien: Turia+Kant, 2005, pp. 21–49.
- Mohar, Andrej, *Otoki spomina/Gedenkinseln. Partizanska spominska obeležja na južnem Koroškem/Gedenkstätten für die Partisanen in Südkärnten*. Klagenfurt/Celovec: Drava, 2018.
- Moritsch, Andreas, (Hg.), *Vom Ethnos zur Nationalität. Der nationale Differenzierungsprozeß am Beispiel ausgewählter Orte in Kärnten und im Burgenland*, Wien: Böhlau, 1991.
- Moritsch, Andreas, (Hg.), *Austria Slovenica. Die Kärntner Slovenen und die Nation Österreich/Koroški Slovenci in avstrijska nacija*, Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj: Hermagoras Verlag/Mohorjeva založba, 1996.
- Pelinka, Anton, *Von der Funktionalität von Tabus. Zu den „Lebenslügen“ der Zweiten Republik*. in: Kos, Wolfgang – Rigele, Georg (Hgg.), *Inventur 45/55. Österreich im ersten Jahrzehnt der Zweiten Republik*. Wien: Sonderzahl Verlag, 1996, pp. 23–32.
- Pelinka, Anton, *Kameradschaftsbünde als Männerbünde. Ein Versuch in 10 Thesen*. in: Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes (Hg.), *Handbuch des österreichischen Rechtsextremismus*. Wien: Deuticke, 1996, pp. 309–314.
- Nora, Pierre, *Realms of Memory. The Construction of the French Past. Conflicts and Divisions*. Vol. 1., New York: Columbia University Press, 1996.
- Pleterski, Janko, *Slowenisch oder Deutsch? Nationale Differenzierungsprozesse in Kärnten (1848–1914)*. Klagenfurt/Celovec: Drava, 1996.
- Reiterer, Albert F., *Minderheiten Wegzählen? Methodische und inhaltliche Probleme amtlicher Sprachzählungen*, in: Pandel, Martin – Polzer-Srienzi, Mirjam – Polzer, Miroslav – Vospernik, Reginald (Hgg.), *Ortstafelkonflikt in Kärnten – Krise oder Chance?* Wien: Braumüller, 2004, pp. 25–38.

- Rettl, Lisa, „Jetzt, da ich weiß, daß wir Slowenen unsere richtige Führung haben, wird mich der Hitler nicht mehr sehen!“ *Desertion im Rahmen des Kärntner Partisanenkampfes*. in: Geldmacher, Thomas – Koch, Magnus – Metzler, Hannes – et al. (Hgg.), „Da machen wir nicht mehr mit ...“. *Österreichische Soldaten und Zivilisten vor Gerichten der Wehrmacht*. Wien: Mandelbaum, 2010, pp. 94–102.
- Rettl, Lisa, *PartisanInnen Denkmäler. Antifaschistische Erinnerungskultur in Kärnten*. Wien – Innsbruck: Studienverlag, 2006.
- Riesenfellner, Stefan, *Todeszeichen. Zeitgeschichtliche Denkmalkultur am Beispiel von Kriegerdenkmälern in Graz und in der Steiermark von 1867–1934*. in: Riesenfellner, Stefan – Uhl, Heidemarie, *Todeszeichen. Zeitgeschichtliche Denkmalkultur in Graz und der Steiermark vom Ende des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart*. Wien – Köln – Weimar: Böhlau, 1994, pp. 1–75.
- Rosenberger, Sieglinde – Gärtner, Reinold, *Kriegerdenkmäler. Vergangenheit in der Gegenwart*. Innsbruck: Österreichischer Studienverlag, 1991.
- Rumpler, Helmut *Die nationale Frage im Spannungsfeld von kärntnerischem Landespatritismus, österreichischem Staatsbewusstsein und völkischem Nationalismus 1918–1938*. in: Fräss-Ehrfeld, Claudia – Rumpler, Helmut (Hgg.), *Kärnten und Wien. Zwischen Staatsidee und Landesbewusstsein*. Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj: Herma-goras Verlag/Mohorjeva založba, 2005, pp. 9–84, hier 23f.
- Schnabl, Bojan Ilija, Markovič, Peter. in: Sturm-Schnabl, Katja – Schnabl, Bojan Ilija (Hgg.), *Enzyklopädie der slowenischen Kulturgeschichte in Kärnten/Koroška. Von den Anfängen bis 1942*. Band 2: J–PI, Wien – Köln – Weimar: Böhlau, 2016, pp. 873–875.
- Siebeck, Cornelia, *Erinnerungsorte, Lieux de Mémoire, Version: 1.0*. Docupedia-Zeitgeschichte, 2. März 2017, http://docupedia.de/zg/Siebeck_erinnerungsorte_v1_de_2017, 10. Jänner 2021.
- Singer, Stephan, *Kultur- und Kirchengeschichte des oberen Rosentales: Dekanat Rosegg mit Einschluß des Wörther-See-Gebietes*. Band 2, Kappel an der Drau/Kapla ob Dravi: Eigenverlag, 1935.
- Steinacher, Hans, *Sieg in deutscher Nacht. Ein Buch vom Kärntner Freiheitskampf*. Wien: Wiesner Verlag, 1943.
- Suppan, Arnold, *Die österreichischen Volksgruppen. Tendenzen ihrer gesellschaftlichen Entwicklung im 20. Jahrhundert*. Wien: Oldenbourg, 1983.
- Triebnig, Simon, *Der Kärntner Slowenische Klerus und die nationale Frage. 1920–1932*. Studia Carinthiaca, Band XVII, Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj: Hermagoras Verlag/Mohorjeva založba, 2000.
- Tropper, Peter G. (Hg.), *Kirche im Gau. Dokumente zur Situation der katholischen Kirche in Kärnten von 1938 bis 1945*. Klagenfurt: Universitätsverlag Carinthia, 1995.
- Tropper, Peter G., Pfarrarchiv, in: Sturm-Schnabl, Katja – Schnabl, Bojan Ilija (Hgg.), *Enzyklopädie der slowenischen Kulturgeschichte in Kärnten/Koroška. Von den Anfängen bis 1942*. Band 2: J–PI, Wien – Köln – Weimar: Böhlau, 2016, pp. 1025–1027.
- Uhl, Heidemarie, *Vom Opfermythos zur Mitverantwortungsthese: NS-Herrschaft, Krieg und Holocaust im „österreichischen Gedächtnis“*. in: Gerbel, Christian – Lechner, Manfred – Lorenz, Dagmar C.G. – et al. (Hgg.), *Transformationen gesellschaftlicher Erinnerungen*. Studien zur „Gedächtnisgeschichte“ der Zweiten Republik, Reihe kultur.wissenschaften 9, Wien: Turia+Kant, 2005, pp. 50–85.
- Uhl, Heidemarie, Das „erste Opfer“. Der österreichische Opfermythos und seine Transformationen in der Zweiten Republik. in: *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft* 30/1 (2001), pp. 19–34.

- Urank-Olip, Veronika, *Slovenski križevi poti v cerkvah Južne Koroške*. Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj: Hermagoras Verlag/Mohorjeva založba, 2016.
- Valentin, Hellwig, *Kärntens „Sturmjahre“ 1918–1920. Die Zeit des Abwehrkampfes und der Volksabstimmung mit besonderer Berücksichtigung der Arbeiterschaft*. Klagenfurt: Archiv der Kärntner Arbeiterbewegung, 2000.
- Valentin, Hellwig, *Der Sonderfall. Kärntner Zeitgeschichte 1918–2004/08*. Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj: Hermagoras Verlag/Mohorjeva založba, 2009.
- Wakounig, Marija, *Zur Ambivalenz einer Beziehung. Die Diözese Gurk und die Kärntner Slovenen (1848–1900)*. in: Drobesh, Werner – Stauber, Reinhard – Tropper, Peter G. (Hgg.), *Mensch, Staat und Kirchen zwischen Alpen und Adria 1848–1938. Einblicke in Religion, Politik, Kultur und Wirtschaft einer Übergangszeit*. Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj: Hermagoras Verlag/Mohorjeva založba, 2007, pp. 151–161.
- Wakounig, Marija, *Kärntner Sloweninnen und Slowenen 1920–2020/Koroške Slovenke in Slovenci 1920–2020*. in: Hafner, Gerhard – Hren, Karl – Neisser, Heinrich – Pandel, Martin – Pirker, Jürgen – Rautz, Günther – Stainer-Hämmerle, Kathrin – Stocker, Martha (Hgg.), *Probleme und Perspektiven des Volksgruppenschutzes 100 Jahre nach der Kärntner Volksabstimmung/Problemi in perspektive zaščite narodnih skupnosti 100 let po koroškem plebiscitu*. Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj: Hermagoras Verlag/Mohorjeva založba, 2020, pp. 119–136.

POVZETEK

Memento Mori: Etnično-jezikovni vidiki (južno)koroške kulture spominjanja

Ferdinand Kühnel

Članek proučuje spreminjajoč se pomen slovenskega jezika od koroškega plebiscita 10. oktobra 1920 na podlagi spominskih obeležij, posvečenim spominu na mrtve na Južnem Koroškem. Civilni nagrobniki, spomeniki vojakom in padlim v obeh svetovnih vojnah, v t. i. koroškem obrambnem boju, spominske table in spomeniki, posvečeni partizankam om in žrtvam nacizma so v tem kontekstu pomembni z dveh vidikov: z napisi in simboliko posredujejo določeno sporočilo in hkrati z uporabo enega ali obeh deželnih jezikov nakazujejo pomen jezika in spremembo njegovega pomena v določenem obdobju. Spominska obeležja in spomin na mrtve na Južnem Koroškem sta zaznamovala osredotočanje na nasilno zgodovino 20. stoletja in dvojezičnost. Članek proučuje južnokoroško kulturo spominjanja z vidika zgradbe, delovanja in recepcije ter upošteva pomen slovenskega jezika.

Številni spomeniki na Južnem Koroškem so posvečeni t. i. koroškemu obrambnemu boju, npr. v Rožku/Rosegg, kjer še danes pri župnijski cerkvi stoji leta 1938 postavljen spomenik »plebiscitu in anšlusu«. Spomenik je posvečen spominu na koroški plebiscit z dne 10. oktobra 1920 in psevdoplebiscitu z dne 10. aprila 1938, s katerim je Hitler hotel legitimirati združitev Avstrije z nemškim rajhom. Prvotni napis je bil spremenjen po drugi svetovni vojni, *Nemčijo* so nadomestili s *Koroško* in besedilo o »vrnitvi Avstrije v nemški rajh« je bilo odstranjeno. Dodatna tabla je posvečena spominu na t. i. obrambne borbe po prvi svetovni vojni, a na tem mestu so se očitno odrekli »novemu vrednotenju zgodovine« oboroženega spopada Države SHS in Republike (Nemške) Avstrije, kot pravi napis: *Tudi ono so umrli za domovino! Po 4 letih svetovne vojne so*

vnovič posegli po orožju in padli v osvobodilnem boju za nemško Koroško.

Upoštevanja vredna je celotna kompozicija različnih spominskih obeležij v in ob župnijski cerkvi v Rožku/Rosegggu. Pred župnijsko cerkvijo stoji dvojažičen spomenik žrtvam nacističnega režima. Toda največji spomenik je posvečen obema svetovnim vojnama in obrambnemu boju. Postavljen je bil v obdobju nacizma in je opremljen z izključno nemškimi napisi in obrambni boj interpretira kot boj za *nemško Koroško*. Sestava spominskih obeležij in uporaba slovenskega, nemškega ali obeh deželnih jezikov daje temu prostoru pomen in nakazuje valence spomina.

Skoraj v vsaki občini na Južnem Koroškem stoji spomenik padlim, ki spomin na vojake iz obeh svetovnih vojn večinoma povezuje s koroškim obrambnim bojem. Poleg vsebinskega vidika spomenikov padlim, torej sporočilom, ki jih prinašajo napisi, igra pomembno vlogo tudi etnično-jezikovni vidik. Na večini spomenikov padlim vojakom so napisi v nemškem jeziku, a tudi tu je nekaj izjem. Tako je v vhodu v podružnično cerkev v Lečji gori/Linsenbergu (trška občina Pokrče/Poggersdorf) pritrjena spominska tabla v slovenščini, posvečena padlim med prvo svetovno vojno. Ta spomenik padlim je vreden pozornosti, ker cerkev, ki jo obkroža manjše pokopališče, stoji na vzhodu Celovškega polja, kjer ni drugih sledi slovenskega jezika. Zato je omenjena tabla pomembna priča etnično-jezikovne spremembe na tem območju.

Spomeniki vojakom, padlim med drugo svetovno vojno, so v spominsko-kulturnem kontrastu s številnimi spomeniki, ki so posvečeni spominu na padle partizanke_e, žrtvam nacističnega režima ali drugim spominskim obeležjem, ki poročajo o umorih, deportaciji in izgonu slovensko govorečih Korošic_cev.

Poleg teh kolektivnih so relevantna tudi zasebna spominska obeležja v obliki nagrobnikov na pokopališčih, ker spominjajo na nasilno zgodovino 20. stoletja in pričajo o etnično-jezikovni spremembi. Na večini pokopališč na Južnem Koroškem je izpričana nekdanja ali nenehna prisotnost slovenščine, čeprav je vidnih znakov slovenščine manj. To je predvsem posledica etnično-jezikovne homogenizacije, ki se je vedno bolj uveljavljala vsaj od leta 1918 in ki je prepovedovala uporabo slovenščine ali jo izpostavljala preziru. V času nacizma je bila uporaba slovenščine prepovedana, kar je seveda vplivalo na etnično-jezikovno podobo pokopališč. Toda tudi politika do slovensko govorečih Korošic_cev po letu 1918 je pripeljala do tega, da je vedno manj ljudi hotelo nagrobnike opremiti z napisi v slovenščini ali s slovenskim zapisom imen, da si uradno spremenili imena oz. so bili v to prisiljeni v času nacizma.

Na podlagi proučevanja spominskih obeležij, posvečenih spominu na mrtve, je mogoče sestaviti kronologijo etnično-jezikovne spremembe, ki kaže, kako in predvsem od kdaj je slovenščina neprekinjeno izgubljala pomen. Poleg tega je bilo dokazano, da je južnokoroška kultura spomina sestavljena iz več zgodovinskih narativov, ki so si nenehno navzkriž in se srečujejo v okviru spomina na mrtve.

Špela Bezjak

Vloga materialnih virov in sodobni učni pristopi k arheološkim virom v osnovnih in srednjih šolah

Špela Bezjak, mag. asist., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, spela.bezjak@ff.uni-lj.si

Vloga materialnih virov in sodobni učni pristopi k arheološkim virom v osnovnih in srednjih šolah

Prispevek obravnava vlogo materialnih virov skozi različne vidike in predstavlja sodobne učne pristope za delo z materialnimi viri tako v osnovnih kot srednjih šolah, s posebnim poudarkom na arheoloških virih. Pedagoški programi z arheološkimi vsebinami in učni pristopi so predstavljeni s pomočjo analize spletno dostopnih slovenskih muzejev iz leta 2020. Podrobno so opisani tisti primeri učnih pristopov k arheološkim virom v slovenskih muzejih za osnovnošolce in srednješolce, ki temeljijo na izkustvenem učenju, medpredmetnem povezovanju, učnih ogledih ter kreativnem in veččutnem učenju. Prispevek izpostavlja tudi pomembnost vloge materialnih virov pri pouku zgodovine v prihodnosti.

Ključne besede: materialni viri, arheološki viri, učni pristopi, muzeji, pedagoški programi, pouk zgodovine.

Špela Bezjak, MA, Assistant, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, spela.bezjak@ff.uni-lj.si

The Role of Material Sources and Modern Teaching Approaches in Basic and Secondary Schools

The article deals with the role of material sources through different aspects and presents modern teaching approaches for working with material sources both in basic and secondary schools, with a particular emphasis on archaeological sources. Teaching programmes with archaeological topics and teaching approaches are presented by way of an analysis of Slovene museums that were accessible online in 2020. The author describes in detail examples of teaching approaches to archaeological sources found in Slovene museums for basic and secondary-school students that are based on experimental learning, interdisciplinary curriculum integration, educational visits, as well as on creative and multisensory learning. The article highlights the importance of the role of material sources in teaching history in future.

Keywords: material sources, archaeological sources, teaching approaches, museums, teaching programmes, teaching history.

Vloga materialnih virov

Zgodovinski viri so pri pouku zgodovine pomemben segment vizualizacije in ponazoritve učiteljeve razlage obravnavane učne snovi tako v osnovnih kot v srednjih šolah. S povečanjem aktivne vloge učencev, pogostejšo implementacijo slikovnega in pisnega gradiva v učbenike ter s pogostejšim uvajanjem nalog z zgodovinskimi viri se njihova vloga in pomen pri zgodovini v osnovnih in srednjih šolah v Sloveniji nenehno povečujeta.

Zgodovinska znanost temelji na zgodovinskih virih, njihovem kritičnem pretresu, primerjanju, ugotavljanju zanesljivosti in njihovem sintetiziranju. Prav to dejstvo je treba nujno upoštevati in na prvo mesto med vsemi učnimi viri v učnem procesu postaviti zgodovinske vire.¹ Prav ti namreč dajejo pravo materialno podlago za resnično umevanje zgodovinskih dejstev in pojavov; ne samo da širijo že v učbenikih dane zgodovinske sinteze, ampak jih tudi poglobijo, zaradi česar postane učencem gradivo bolj razumljivo, pouk zgodovine pa bolj življenjski.²

Učenci in dijaki se s pojmovanjem in konceptualizacijo zgodovinskih virov prvič srečajo v šestem razredu osnovnošolskega in pozneje v prvem letniku srednješolskega izobraževanja pri predmetu zgodovina.³

Splošni cilji osnovnošolskega učnega načrta za zgodovino izpostavljajo uporabo večperspektivnih zgodovinskih virov. Prav tako omenjajo pomen različnih interpretacij zgodovinskih virov iz strokovne literature kot primerov, zgledov in izkušenj, ki vplivajo na učenčevo oblikovanje stališč in vrednot.⁴ Učni načrt poudarja tudi, da naj učenci »pri pouku izostrijo spretnost preprostega zgodovinskega raziskovanja ob delu z različnimi zgodovinskimi viri iz različnih medijev, v katerih bodo znali poiskati dokaze in argumente za svoje sklepe, poglede, mnenja ter stališča in jih znali tudi zagovarjati«.⁵

¹ Weber, Zgodovinski viri, str. 381.

² Weber, *Teorija in praksa*, str. 64–65.

³ Več o analizi učnih načrtov za zgodovino v: Trškan, Danijela, Role of Material Sources (with Emphasis on Archaeological Sources) in History Curricula of Elementary Schools in Slovenia. Danijela Trškan, Špela Bezjak (ur.): *Archaeological Education and Heritage: An International Perspective on History Education*. Ljubljana: Slovenian National Commission for UNESCO, 2020, str. 265–276.

⁴ Kunaver idr., *Učni načrt. Program*, str. 5–6.

⁵ Prav tam, str. 4.

Podobno kot v osnovnošolskem so tudi v srednješolskem učnem načrtu za zgodovino v gimnazijah opredeljeni cilji povezani z delom in pojmovanjem zgodovinskih virov, ki se nanašajo na razvijanje spretnosti ter veščin. Učni načrt za zgodovino v gimnazijah poudarja učne cilje, kjer dijaki »*razvijajo spretnosti zbiranja in izbiranja, analize, sinteze, kritične presoje vrednosti in uporabnosti informacij in zgodovinskih virov*«. ⁶ Cilji učnega načrta, ki se nanašajo na razvijanje spretnosti in veščin, izpostavljajo učenje iz »*večperspektivnih zgodovinskih virov, ki so dostopni prek vključevanja IKT v pouk zgodovine*«. ⁷ Delo z viri je v učnem načrtu predlagano pri več zgodovinskih tematikah, vendar posebej dela z materialnimi viri, podobno kot osnovnošolski učni načrt, ne izpostavlja.

Šolski učbeniki zgodovinske vire delijo po uveljavljenem merilu glede na to, ali je bil vir priča zgodovinskemu dogodku, tj. na primarne, sekundarne in terciarne vire, ali glede na obliko vira, kjer jih po sodobnih tipoloških izhodiščih delijo na materialne, pisne, ustne, avdiovizualne ter abstraktne vire. ⁸ Med materialne vire učbeniki uvrščajo ostanke starih zgradb, posod, orodja, orožja, nakita, pohištva, še posebej pa artefakte iz najstarejših obdobj, npr. prazgodovine, kjer so edine priče človekovega delovanja in življenja. ⁹

Učitelji pogosto v pouk zgodovine vključujejo delo z zgodovinskimi viri, zlasti pisne in slikovne vire, v manjši meri pa je v učni proces vključeno aktivno delo z materialnimi viri. Materialni zgodovinski viri so izredno pomembni za pravilne zgodovinske predstave in sodbe, ki nam šele v povezavi s pisnimi viri omogočajo dovolj realno podobo o razvoju v preteklosti. ¹⁰ Pogosto predstavljajo prvi stik učenca s preteklostjo, ki jim nemalokrat predstavlja le abstraktno pojmovanje kronoloških dogodkov, zato je možnost nazorne razlage tematik ali možnost izkustvenega učenja s pomočjo materialnih virov nujno potrebna.

Učenje z materialnimi viri omogoča, da učence k spoznavanju vira vodijo ustrezna vprašanja, s pomočjo katerih lahko učenci lažje razvijejo svoje zgodovinsko razmišljanje. Ravno opazovanje in interpretacija materialnih virov (predmetov ali arheoloških najdb) predstavljata ključno izobraževalno izkušnjo za izboljšanje zgodovinskega razmišljanja učencev. ¹¹ Materialni viri so lahko uporabljeni kot elementi za učenje novih konceptov s pomočjo opazovanja, dotikanja, vonjanja, razvrščanja, kontekstualizacije, sestavljanja ipd. S pomočjo materialnih virov lahko učenci skozi sistematično analizo, ki vključuje morfološke, funkcionalne, tehnične, ekonomske, sociološke, estetske in zgodovinsko-kulturne vidike preteklosti, lažje razumejo delovanje, razmere v času, procese, posledice procesa, karakteristike, značilnosti nekega časa ipd. ¹²

⁶ Kunaver idr., *Učni načrt. Zgodovina*, str. 8.

⁷ Prav tam.

⁸ Bregar Mazzini, Oblak, Roudi, *Zgodovina 6*, str. 18–19.

⁹ Brodnik, *Zgodovina 1*, str. 17.

¹⁰ Weber, *Teorija in praksa*, str. 69.

¹¹ Pinto, *Learning History*, str. 134.

¹² Santacana in Llonch, 2012 v: Pinto, *Learning History*, str. 137.

Vloga muzejev in materialni viri

V zadnjih nekaj desetletjih se je vloga muzejev precej spremenila. Muzeji poleg konservatorsko-restavratorske vloge kot javne vzgojno-izobraževalne institucije pomembno krepijo tudi izobraževalno vlogo.¹³ Muzej predstavlja *»dodatni vir za pouk zgodovine, ponuja dokaze za spremembe in kontinuiteto, podaja slikovit prikaz načina življenja ljudi, omogoča lažje vživljanje v načine življenja ljudi, pospešuje individualno ali skupinsko učenje ter predstavlja vir za projekte in raziskave učencev«*.¹⁴

Izobraževalna vloga muzejev je določena s cilji in smernicami učnih načrtov, ki spodbujajo obisk muzeja. Poudariti velja, da oba učna načrta za zgodovino v osnovnih in srednjih šolah spodbujata tudi sodelovanje s kulturno-izobraževalnimi institucijami, povezanimi z zgodovino in kulturno dediščino.

Kot možna dopolnilna izobraževalna dejavnost je vloga muzeja in muzejskega dela, navedena v učnem načrtu za zgodovino v osnovni šoli in v učnem načrtu za zgodovino v gimnazijah. Po učnih načrtih za zgodovino v osnovni šoli je za sodobni pouk zgodovine sodelovanje z muzeji in drugimi institucijami, povezanimi z zgodovino in kulturno dediščino, izrednega pomena in predstavlja enega od ključnih splošnih ciljev učnega načrta.¹⁵ Ob tem namreč učenci *»razvijajo spretnosti iskanja in zbiranja novih informacij ter razvijajo spoštljiv in odgovoren odnos do ohranjanja in varovanja kulturne dediščine«*.¹⁶ Didaktična priporočila učnega načrta za gimnazije poudarjajo muzejsko delo kot eno od oblik alternativnega pouka, v katerega spadajo tudi različni interdisciplinarni projekti, ekskurzije, terensko delo ipd.¹⁷ Muzejsko delo je razumljeno kot *»samostojen ali sestavni del terenskega dela, ekskurzij in drugih oblik izvenšolskega dela«*.¹⁸

Kljub priporočilu učnih načrtov za zgodovino v osnovnih in srednjih šolah k uporabi različnih zgodovinskih virov, je večino materialnih virov težko vključiti v pouk zgodovine v razredu. Glavni razlog je predvsem v tem, da je večina virov v muzejih ali na terenu, zaradi česar je za ogled in spoznavanje le-teh treba organizirati ekskurzije ali učne ure v muzejih ter arhivih.¹⁹ Sodobne učne pristope k materialnim virom namreč najpogosteje izvajajo muzejski pedagogi v sklopu pedagoških dejavnosti v različnih vzgojno-izobraževalnih institucijah. Znotraj le-teh so materialni viri primarno orodje za podajanje zanimive, nazorne razlage, ter vir za razumevanje določenega zgodovinskega obdobja.

Glede na pomen učenja z materialnimi viri bomo v nadaljevanju predstavili učne pristope, ki so primerni za delo z materialnimi viri, in opisali primere pedagoških programov v slovenskih muzejih, ki ponujajo zanimive delavnice z

¹³ Isa, Zakaria, *Museums and Education*, str. 94.

¹⁴ Stradling, 2004 v: Trškan, *Didaktika zgodovine*, str. 268.

¹⁵ Kunaver idr., *Učni načrt. Program*, str. 6.

¹⁶ Prav tam, str. 41.

¹⁷ Kunaver idr., *Učni načrt. Zgodovina*, str. 57.

¹⁸ Trškan, *Lokalna zgodovina*, str. 62.

¹⁹ Potočnik, *Viri in pouk*, str. 15.

arheološkimi vsebinami. Arheološke vsebine oz. vire smo izbrali, ker smo lahko tako bolj natančno ugotovili, kateri slovenski muzeji imajo arheološke zbirke in kakšne učne pristope v svojih delavnicah na to vrsto materialnih virov ponujajo tako za osnovnošolce kot za srednješolce.

Sodobni učni pristopi k materialnim virom

Glavni namen uporabe sodobnih učnih pristopov k materialnim virom je spodbujanje aktivne vloge učencev, krepitev njihove motivacije, razvijanje spretnosti in veščin, boljše razumevanje zgodovinskih tematik ter spodbujanje pozitivnega vrednotenja kulturne dediščine. Pomembno je izpostaviti, da smernice osnovnošolskih in gimnazijskih učnih načrtov za zgodovino spodbujajo aktivne učne pristope pri pouku zgodovine v razredu ali v okviru kulturno-izobraževalnih institucij.

V nadaljevanju pojasnjujemo naslednje sodobne primere učnih pristopov k materialnim virom: izkustveno učenje, veččutno učenje, medpredmetno poučevanje/interdisciplinarno učenje, učenje z informacijsko in komunikacijsko tehnologijo ter kritično mišljenje.²⁰ Aktivne učne pristope k materialnim virom lahko razdelimo v dve skupini, in sicer v tiste, ki se lahko uporabijo pri pouku zgodovine v razredu (na šoli), ter na tiste, ki se nanašajo na muzeje. Aktivni učni pristopi, namenjeni uporabi v šolah, temeljijo predvsem na medpredmetnem povezovanju in spodbujanju kritičnega mišljenja učencev. Aktivni učni pristopi, ki so primerni v muzejih, pa dajejo poudarek izkustvenemu učenju, kreativnemu izražanju in učenju z uporabo več čutov.

Izkustveno učenje je eden najpomembnejših pristopov v izobraževanju. Pri opredeljevanju izkustvenega učenja ima pglavitno vlogo Kolbov model izkustvenega učenja, ki temelji na učenju, kjer primarni vir učenja predstavljajo izkušnje, prek katerih posameznik spoznava in se uči. Okvir Kolbovih učnih stilov temelji na priložnostih za reševanje problemov, na možnostih za eksperimentiranje, na razmišljanju in izkušnjah.²¹ Kolb cikel izkustvenega učenja začne s »*konkretnimi izkušnjami, ki so podlaga za opazovanje in razmislek, ki vodijo k ustvarjanju abstraktnih konceptov in preizkušanju teh konceptov s postopki testiranja v novih izkušnjah*«. ²² Ta cikel učenja vključuje ustvarjalno napetost med dvema poloma prednostnih učnih metod: »*razmišljanje (razvijanje abstraktnih konceptov) ali čustvovanje (konkretna izkušnje) in izvajanje (eksperimentiranje) ali gledanje (reflektivno opazovanje)*«. ²³ Štirje temeljni učni stili po Kolbu so torej preizkuševalec (konvergentni učni stil), kjer kot načina učenja prevladujeta abstraktna konceptualizacija in aktivno eksperimentiranje, sanjač (divergentni učni stil), kjer sta prevladujoča načina učenja konkretno izkušanje in razmišljujoče opazovanje,

²⁰ Več o sodobnih učnih pristopih v: Bezjak, Špela, *Active Learning Approaches to Archaeological Sources*. Danijela Trškan, Špela Bezjak (ur.): *Archaeological Education and Heritage: An International Perspective on History Education*. Ljubljana: Slovenian National Commission for UNESCO, 2020, str. 279–294.

²¹ Cole, *Towards an Assessment*, str. 146.

²² Kolb, 1984 v: Henson, *Archaeology and Education*, str. 46.

²³ Prav tam, str. 46–47.

mislec (asimilativni učni stil), kjer kot načina učenja prevladujeta razmišljujoče opazovanje in abstraktna konceptualizacija, ter dejavnejš (akomodativni učni stil), kjer sta prevladujoča načina učenja aktivno eksperimentiranje in konkretno izkušnje.²⁴ Izkusveno učenje v muzeju in izkusveno učenje z materialnimi viri temeljita na aktivni vpletenosti učenca v izkušnjo, hkrati pa mu omogočata ponotranjenje izkušnje, kar vsak učenec počne na svoj način.²⁵

Veččutno učenje je učenje z uporabo več čutov, ki je pogosto zasnovano tako, da se učencem pri učenju omogoča aktiviranje več čutov, in sicer prek tipa, voja, sluha ter okušanja. Uporaba različnih učnih stilov učencem omogoča, da spoznavajo s pomočjo različnih čutil prek vizualnih dražljajev, zvokov in jezika, s taktilnimi eksponati ter gibi. Model učenja VAK (vizualno-avditivno-kinestetičen model učenja) najosnovnejše učne stile razvrsti v tri sklope: »*slušno učenje (učenje s poslušanjem)*, »*vizualno učenje (učenje z gledanjem)* in »*kinestetično učenje (učenje z akcijo)*«. ²⁶ Omenjeni učni stili se lahko uporabijo zlasti v muzejih in pri delu z materialnimi viri, saj se s tem omogoči učenje z opazovanjem in tipanjem originalov ali replik materialnih virov, ki so povezani z obravnavano učno snovjo. S tem se omogoča, da učenci razvijajo dodatne spretnosti v primerjavi s tradicionalnim poučevanjem v razredu, kjer pogosto prevladuje razlaga učitelja.

Eden najpogostejših pristopov aktivnega učenja k materialnim virom je *medpredmetno poučevanje oz. interdisciplinarno učenje*. Medpredmetno poučevanje je učni pristop, s pomočjo katerega se določena učna enota poučuje kot presečišče različnih kurikularnih disciplin, ki jih združuje v smiselno pomensko zvezo. Zanj je značilno, da učenje in poučevanje obravnava na celovit način, ki vključuje učenčevo telo, misli, občutke, predhodne izkušnje, intuicijo.²⁷ Različne definicije medpredmetnega povezovanja pri pouku vključujejo »*povezovanje predmetov ali področij; poudarek na projektne delu; vire, ki ne vključujejo le učbenikov; povezave med koncepti; tematske vsebinske sklope kot organizacijski princip; prilagojen urnik ter prilagojeno razvrščanje učencev v skupine*«. ²⁸ V šolah ali muzejih se navadno povezuje znanje iz zgodovine, geografije in slovenščine. Pri materialnih virih pa lahko interdisciplinarno učenje temelji na povezavi med artefakti in tehnologijo, književnostjo, matematiko, znanostjo in umetnostjo idr.²⁹

Učenje z informacijsko in komunikacijsko tehnologijo (v nadaljevanju IKT) je postalo vse bolj aktualno orodje pri učenju in poučevanju s pomočjo materialnih virov, še posebej arheoloških virov.³⁰ Prednost digitalnih orodij je možnost ustvarjanja večpredstavnostnih in interaktivnih predstavitev ali izdelkov. Z IKT lahko učitelji približajo učencem materialne vire na njim najbolj aktualen in sodoben način. Npr. učitelji in učenci lahko pri pouku zgodovine uporabijo 3D-modeliranje

²⁴ Hoogstraet, Heijn Vels, *Kolbova učna teorija*, str. 10.

²⁵ Breznik, *Delo z obiskovalci*, str. 22.

²⁶ Bartlett in Burton, 2009 v: Cole, *Towards an Assessment*, str. 144.

²⁷ Shoemaker, 1989 v: Širec idr., *Medpredmetno povezovanje*, str. 41.

²⁸ Lake, 1994 v: Širec idr., *Medpredmetno povezovanje*, str. 41.

²⁹ Cooper, *Using Artefacts*, str. 95.

³⁰ Gardiner, *Teaching with Technology*, str. 1.

materialnih virov, virtualne sprehode po razstavah ali muzejskih zbirkah ter druge spletne aplikacije, ki lahko ustvarijo spodbudno digitalno učno okolje za učence ter s tem pomembno vplivajo na dvig njihove motivacije za učenje vsebin, ki so morda bolj abstraktne in kompleksnejše.³¹

Kritično mišljenje učencev predstavlja enega od pogostih učnih pristopov k materialnim virom. Pri izvedbi aktivnosti v šoli ali muzeju je namreč pomembno, da so učni pristopi zasnovani na način, ki učencem omogoča kritično vrednotenje in povezovanje različnih konceptov ali zgodovinskih dejstev. Namen kritičnega mišljenja pri delu z materialnimi viri je predvsem razumevanje interakcije med časom, okoljem in ljudmi v najstarejših zgodovinskih obdobjih ter celostno razumevanje zgodovine kot znanstvene discipline. Kritično mišljenje je »*intelektualno urejen proces aktivne in vešče konceptualizacije, uporabe, analize, sinteze in/ali evalvacije informacij, pridobljenih ali oblikovanih na temelju opazovanja, izkušenj, premišljevanja, sklepanja ali komunikacije, ki predstavlja temelj prepričanjem in ravnanju*«. ³² Tudi pri preučevanju materialnih virov učenci razmišljajo oz. domnevajo, se sprašujejo, postavljajo hipoteze, klasificirajo, spoznavajo specifične, testirajo hipoteze in jih na koncu sprejemajo ali zavračajo.³³

Primeri pedagoških programov v slovenskih muzejih, ki se nanašajo na arheološke vsebine

Poslanstvo slovenskih muzejev določata Statut mednarodnega muzejskega sveta (Icom)³⁴ in Zakon o varstvu kulturne dediščine, po katerem je muzej v Sloveniji opredeljen kot »*stalna organizacija v službi družbe in njenega razvoja, ki je odprta za javnost in ki zbira, ohranja, dokumentira, preučuje, interpretira, upravlja in razstavlja dediščino ter posreduje podatke o njej z namenom razvijati zavest o dediščini, širiti vedenje o njenih vrednotah in omogočati uživanje v njej*«. ³⁵

Slovenski muzeji ponujajo različne pedagoške programe, ki se nanašajo na različna zgodovinska obdobja, arheološke vsebine pa so pogosto vključene v pedagoške programe različnih slovenskih muzejev.³⁶ Vsak muzej ima na spletni strani predstavljene svoje pedagoške programe, na podlagi katerih smo v letu 2020 ugotovili, da v Sloveniji obstaja 20 muzejev, ki nudijo 159 raznolikih pedagoških programov z arheološkimi vsebinami.³⁷ Pedagoški programi se navezujejo na vse-

³¹ Primeri so povzeti po Gardiner, *Teaching with Technology*.

³² Scriven in Richard, 1987 v: Cokan, *Kaj mora vsak*, str. 6.

³³ Homsey-Messer idr., *Experiencing Archaeology*, str. 4–7.

³⁴ Mednarodni muzejski svet, *Icomov kodeks*, str. 9.

³⁵ Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1), 3. čl.

³⁶ Več o pedagoških programih z arheološkimi vsebinami v: Bezjak, Špela, *Educational Programmes with Archaeological Contents in Slovenian Museums*. Danijela Trškan, Špela Bezjak (ur.): *Archaeological Education and Heritage: An International Perspective on History Education*. Ljubljana: Slovenian National Commission for UNESCO, 2020, str. 359–375.

³⁷ Pedagoški programi slovenskih muzejev so predstavljeni tudi v: Skupnost muzejev Slovenije, *Pedagoški programi v slovenskih muzejih in galerijah 2014/2016*. Ljubljana, 2014. [Elektronski vir] <http://www.sms-muzeji.si/ckfinder/userfiles/files/PROGRAMI%20V%20SLO->

bine iz obdobja prazgodovine, antike in srednjega veka ter na vsebine, kjer učenci spoznavajo arheologijo kot vedo in poklic arheologa.

Ugotovili smo, da ima najštevilčnejšo in najširšo ponudbo Narodni muzej Slovenije, sledita mu Dolenjski muzej Novo mesto in Pokrajinski muzej Koper, nato Koroški pokrajinski muzej ter Muzej in galerije mesta Ljubljane (Tabela 1). Preostali muzeji imajo manjše število pedagoških programov z arheološkimi vsebinami.

Tabela 1: Število pedagoških programov z arheološkimi vsebinami v slovenskih muzejih³⁸

Slovenski muzeji	Število pedagoških programov z arheološkimi vsebinami
Narodni muzej Slovenije	28
Dolenjski muzej Novo mesto	22
Pokrajinski muzej Koper	14
Koroški pokrajinski muzej	13
Muzej in galerije mesta Ljubljane	12
Posavski muzej Brežice	9
Goriški muzej	8
Pomurski muzej Murska Sobota	6
Ljubljanski grad	6
Pokrajinski muzej Ptuj-Ormož	5
Pokrajinski muzej Celje	5
Grad Rajhenburg	5
Belokranjski muzej Metlika	5
Slovenski šolski muzej	4
Pokrajinski muzej Maribor	4
Muzej krščanstva na Slovenskem	4
Loški muzej	4
Notranjski muzej Postojna	2
Gorenjski muzej	2
Zavod za kulturo Slovenska Bistrica	1

Arheološke vsebine lahko zajemajo različna zgodovinska obdobja ali teme, zato nas je zanimalo, katere arheološke vsebine so v pedagoških programih slovenskih muzejev najpogostejše in katere najmanj. Pri tem je lahko posamezen pedagoški program vseboval več arheoloških vsebin ali predstavljal več zgodovinskih obdobj. Ugotovili smo, da slovenski muzeji ponujajo najštevilčnejše programe iz obdobja prazgodovine, sledijo programi iz obdobja srednjega veka, nato antike ter sklop, ki smo ga poimenovali arheologija, v katerega smo uvrstili tiste pedagoške programe, kjer učenci spoznavajo arheologijo kot vedo ter poklic arheologa (Tabela 2).

VENSKIH%20MUZEJIH%20IN%20GALERIJAH%202014-2016_dopolnitev.pdf (19. 4. 2020).

³⁸ Število pedagoških programov z arheološkimi vsebinami smo ugotovili s pomočjo spletnih strani slovenskih muzejev v letu 2020.

Tabela 2: *Delež posameznih arheoloških vsebin po obdobjih v pedagoških programih slovenskih muzejev*³⁹

Arheološke vsebine po obdobjih (po učnem načrtu za zgodovino)	Število pedagoških programov (en program lahko zajema tudi več obdobj)
Arheologija (veda, spoznavanje poklica arheologa ipd.)	30
Prazgodovina	61
Antika	49
Srednji vek	51

Pedagoški programi v muzejih so namenjeni različnim ciljnim skupinam, še posebej učencem in dijakom, zato nas je zanimalo, kolikšen delež posameznih pedagoških programov je namenjen različnim starostnim skupinam, tj. od predšolskih otrok do srednješolcev (Tabela 3). Pri tem je posamezen pedagoški program z arheološkimi vsebinami lahko ustrezen za več starostnih skupin. Ugotovili smo, da je največji delež pedagoških programov z arheološkimi vsebinami namenjen učencem tretje triade osnovne šole. V tem starostnem obdobju se učenci prvič srečajo z zgodovinskimi obdobji, tj. prazgodovino, antiko in srednjim vekom. Nekoliko manjši delež pedagoških programov je namenjen drugi triadi osnovne šole. V tem obdobju se učenci prvič srečajo s pojmom kulturna dediščina in arheologija ter pojmovanjem zgodovinskih virov. Sledi delež pedagoških programov, ki je namenjen prvi triadi učencev, še manjši delež je namenjen srednješolcem, najmanj pedagoških programov z arheološkimi vsebinami pa je namenjenih predšolskim otrokom.

Tabela 3: *Število pedagoških programov z arheološkimi vsebinami po posameznih starostnih obdobjih*⁴⁰

Starost učencev	Število pedagoških programov z arheološkimi vsebinami (v vseh muzejih skupaj)
Predšolski otroci	29
Prva triada osnovne šole	54
Druga triada osnovne šole	91
Tretja triada osnovne šole	98
Srednješolci	44

³⁹ Delež posameznih arheoloških vsebin po obdobjih v pedagoških programih slovenskih muzejev smo ugotovili s pomočjo spletnih strani slovenskih muzejev v letu 2020.

⁴⁰ Število pedagoških programov z arheološkimi vsebinami po posameznih starostnih obdobjih smo ugotovili s pomočjo spletnih strani slovenskih muzejev v letu 2020.

Primeri sodobnih učnih pristopov k arheološkim virom v slovenskih muzejih za osnovnošolce in srednješolce

Učni pristopi so v muzejih lahko zelo raznoliki in predstavljajo kombinacijo učnih strategij, ki so delno odvisne od namena, okoliščin ter zahtevnosti učne vsebine. Muzejske dejavnosti s svojimi učnimi pristopi pogosto spodbujajo raziskovanje, preučevanje, opazovanje, pismo in ustno sporočanje, vživljanje, sodelovalne veščine skozi sodelovalno in skupinsko učenje, sklepanje oz. sintetiziranje in reševanje problemov ter prav tako navdušenje, uživanje, veselje, spoštovanje, vrednote, radovednost, samozavest, zavedanje, skrb in varstvo.⁴¹

Pri pregledu pedagoških programov z arheološkimi vsebinami v slovenskih muzejih smo ugotovili, da sta učna pristopa razlaga in razgovor prisotna v vseh pedagoških programih z arheološkimi vsebinami. Drugi najpogostejši pristopi so izkustveno učenje, medpredmetno učenje, učni ogledi, kreativno izražanje, demonstracija virov in veččutno učenje (Tabela 4). Učni pristopi, ki se v pedagoških programih z arheološkimi vsebinami najmanj uporabljajo, so prikazovanje virov v 3D, projektno učenje, učenje z ustvarjalnimi gibi in praktično usposabljanje z delom v muzeju (za srednješolce). Pri pedagoških programih zasledimo tudi manjši delež zgodovinskih učnih sprehodov, učenja s slikovnim gradivom, učenja s kartografskim gradivom (zemljevidi) in učenja s pomočjo lutk.

⁴¹ Wright, 1996 v: Trškan, *Lokalna zgodovina*, str. 69.

Tabela 4: Učni pristopi v pedagoških programih z arheološkimi vsebinami v slovenskih muzejih⁴²

Vrste učnih pristopov	Število omemb učnih pristopov v pedagoških programih z arheološkimi vsebinami v slovenskih muzejih
Razlaga	159
Razgovor	159
Izkustveno učenje (igra vlog, simulacija)	77
Medpredmetno učenje	74
Kreativno izražanje	67
Učni ogledi (v muzeju, zunaj muzeja)	67
Demonstracija virov	62
Veččutno učenje	55
Demonstracija dela (arheologa, konservatorja idr.)	29
Kritično mišljenje učencev	24
Raziskovalno učenje	16
Učenje z delovnimi listi	16
Učenje z igro (kviz, križanka, pantomima, družabne igre, srednjeveške in rimske igre ipd.)	14
Učenje z IKT (uporaba mobilnega telefona, video vsebine)	12
Učenje z zgodbami	9
Sodelovalno učenje (sodelovalno skupinsko delo)	8
Samostojno delo (individualno učenje)	7
Reševanje problemov	6
Modeliranje (izdelovanje maket, modelov, ročnih izdelkov ipd.)	6
Učenje s časovnim trakom	5
Merjenje	3
Učenje s pomočjo lutk	2
Učenje s kartografskim gradivom (zemljevidi)	2
Učni sprehodi	2
Učenje s slikovnim gradivom/z ilustracijami	2
Prikazovanje virov v 3D	1
Projektno učenje	1
Učenje z ustvarjalnimi gibi	1
Praktično usposabljanje v muzeju z delom (za srednješolce)	1

V nadaljevanju predstavljamo konkretne delavnice za izkustveno učenje, medpredmetno povezovanje, učne ogledе, kreativno in veččutno učenje v slovenskih muzejih.

⁴² Število omemb učnih pristopov v pedagoških programih z arheološkimi vsebinami smo ugotovili s pomočjo spletnih strani slovenskih muzejev v letu 2020.

Primeri izkustvenega učenja z arheološkimi viri v slovenskih muzejih so delavnice, kjer se učenci uživljajo v vlogo arheologa (Goriški muzej, Muzej in galerije mesta Ljubljane, Pokrajinski muzej Koper, Narodni muzej Slovenije), restavratorja-konservatorja (Belokranjski muzej Metlika, Dolenjski muzej Novo mesto, Goriški muzej, Koroški pokrajinski muzej), kamnoseka (Koroški pokrajinski muzej), rimskega vojščaka (Narodni muzej Slovenije), rimskega učenca (Slovenski šolski muzej), srednjeveškega pisarja ipd. (Muzej krščanstva na Slovenskem). Ob uživanju v vlogo Rimljanov lahko učenci npr. oblečejo rimska oblačila, obedujejo leže na trikliniju, sedejo na rimsko javno stranišče in se preizkusijo v gledališki igri z maskami.⁴³

V pedagoških programih z arheološkimi vsebinami je pogosta uporaba medpredmetnega povezovanja, saj arheološke vsebine omogočajo učenje s prekrivanjem umetnosti, humanistike in znanosti.⁴⁴ Arheološke vsebine pedagoških aktivnosti se najpogosteje povezujejo s področjem likovne umetnosti, kot je ustvarjanje v različnih likovnih tehnikah – monotipija, sitotisk (Dolenjski muzej Novo mesto) in v tehniki svaljkov ali tehniki ščipanja (Koroški pokrajinski muzej); s področjem tehnike, kot je obdelovanje kovin ali drugih materialov, kot so kamen, železo, bron (Dolenjski muzej Novo mesto, Narodni muzej Slovenije); s področjem matematike, kot sta merjenje deblaka (Narodni muzej Slovenije) in merjenje arheoloških najdb v peskovniku (Goriški muzej); s področjem geografije, kot sta spoznavanje in delo s fosili (Goriški muzej) ali uporaba zemljevidov in geografsko lociranje (Muzej in galerije mesta Ljubljane, Narodni muzej Slovenije); ter s področjem jezika, kot je spoznavanje različnih pisav, kot so rimska (Narodni muzej Slovenije, Slovenski šolski muzej), sumerska (Slovenski šolski muzej) in glagolica (Pokrajinski muzej Koper).

Slovenski muzeji ponujajo tudi učne ogledе v muzeju ali zunaj njega. Primer je ogled arheoloških parkov, kjer si učenci ogledajo prazgodovinsko (Narodni muzej Slovenije), rimsko naselje (Muzej in galerije mesta Ljubljane, Zavod za kulturo Slovenska Bistrica) ali aktualno arheološko izkopavanje (Dolenjski muzej Novo mesto). Učne ogledе ponujata arheološki park Ad Pirum (Narodni muzej Slovenije) in arheološki park Emona (Muzej in galerije mesta Ljubljane). Učni ogledi potekajo tudi po starih mestnih središčih (Pokrajinski muzej Ptuj-Ormož, Muzej in galerije mesta Ljubljane); ob srednjeveškem mestnem obzidju (Goriški muzej, Koroški pokrajinski muzej); ob poznorimski trdnjavi (Narodni muzej Slovenije); v rimskem lapidariju na Ptuj (Pokrajinski muzej Ptuj-Ormož) in v Ljubljani (Narodni muzej Slovenije).

Eden od pogosto uporabljenih učnih pristopov v slovenskih muzejih je tudi kreativno učenje, kjer si učenci znanje pridobivajo z ustvarjalnim in praktičnim delom. Primer kreativnega učenja v pedagoških programih z arheološkimi vsebinami je izdelovanje nakita, kot so prstan in broška po vzoru iz železne dobe (Posavski muzej Brežice) ali verižice, uhani in zaponke po rimskem vzoru (Koroški pokrajinski muzej); izdelava makete prazgodovinskega bivališča (Muzej in galerije mesta Ljubljane,

⁴³ Vošnjak idr., *Za uka željne*, str. 30.

⁴⁴ Corbishley, 2011; Kenn, 1999; Zimmerman idr., 1994 v: Cole, *Towards an Assessment*, str. 98.

Narodni muzej Slovenije) ali srednjeveškega gradu z lepenko (Belokranjski muzej Metlika) ali lesenimi gradniki (Grad Rajhenburg); sestavljanje in lepljenje keramike (Koroški pokrajinski muzej, Narodni muzej Slovenije, Goriški muzej), lahko tudi dopolnjevanje manjkajočih delov in njihovo barvno toniranje (Goriški muzej); ustvarjanje slike v situlski umetnosti (Dolenjski muzej Novo mesto); izdelava preprostega orodja in orožja, kot sta motika in kamnita sekira (Dolenjski muzej Novo mesto, Gorenjski muzej), ali viteškega meča (Narodni muzej Slovenije); šivanje oblačil iz živalskih kož (Dolenjski muzej Novo mesto); tkanje s pomočjo manjših lesenih statev (Muzej in galerije mesta Ljubljane, Narodni muzej Slovenije, Pomurski muzej Murska Sobota); izdelava mošnjička za kovance (Grad Rajhenburg); vklesavanje rimskih črk v siporeks (Koroški pokrajinski muzej), izdelava srednjeveških iger iz naravnih materialov (Koroški pokrajinski muzej); izdelava glinenih posod (Dolenjski muzej Novo mesto, Goriški muzej) in pečatov ali oljenk (Koroški pokrajinski muzej, Muzej in galerije mesta Ljubljane); izdelava mozaika (Pokrajinski muzej Koper, Posavski muzej Brežice); ustvarjanje inicialk po vzoru srednjeveških piscev (Muzej krščanstva na Slovenskem) in izdelava neandertalčeve piščali (Narodni muzej Slovenije).

Veččutno učenje je v slovenskih pedagoških programih z arheološkimi vsebinami vidno v učnih pristopih, ki omogočajo učencem učenje z uporabo različnih čutov: vida, sluha, vonja, okusa in tipa. V slovenskih muzejih je ta pristop viden v pedagoških dejavnostih, kjer učenci lahko fizično tipajo replike arheoloških virov, kot tudi pri praktičnem raziskovalnem delu arheologa (Goriški muzej, Muzej in galerije mesta Ljubljane, Pokrajinski muzej Koper, Narodni muzej Slovenije), pri tipanju materialnih virov na razstavi ali delavnicah (Muzej in galerije mesta Ljubljane, Narodni muzej Slovenije), pri okušanju kruha, ki so ga spekli po rimskem vzoru (Koroški pokrajinski muzej), pri okušanju srednjeveških piškotov (Muzej in galerije mesta Ljubljane) ter pri vonjanju rimskih in srednjeveških začimb (Narodni muzej Slovenije, Muzej in galerije mesta Ljubljane). Veččutno učenje smo zaznali tudi pri poslušanju srednjeveške glasbe (Narodni muzej Slovenije) in igranju na repliko neandertalčeve piščali (Narodni muzej Slovenije).

Materialni viri pri pouku zgodovine v prihodnosti

Kadar razmišljamo o vlogi zgodovinskih virov pri pouku zgodovine, sta pomembni predvsem njihova metodična uporabnost in učna učinkovitost v duhu tematskih ciljev učnega načrta.⁴⁵ Pomembno je, katere učne vsebinske elemente ali didaktične poudarke v določeni temi bo določen vir posebej obogatil, konkretiziral in izpostavil ter v kolikšni meri bo učencem dostopen pouk samostojnega odkrivanja in dela.⁴⁶ Šolska uporaba virov je v skladu s sodobnimi načeli ustvarjalnega pouka zgodovine, vendar pa ni povsem zadovoljivo, da so viri uporabljeni samo kot informator o zgodovinskem dogajanju, temveč jih je treba uporabiti tudi za sintezo, analizo, aktualizacijo in problematizacijo.⁴⁷

⁴⁵ Potočnik, *Viri in pouk*, str. 143–144.

⁴⁶ Prav tam, str. 144.

⁴⁷ Prav tam.

Slovenski raziskovalci didaktike zgodovine so se v preteklosti ukvarjali bolj z vsebinskimi spremembami v osnovnošolskih in srednješolskih učnih načrtih (Trojar, 1993; Brodnik, 2011; Trškan, 2014; Trškan, 2016b; Trškan, Bezjak, 2021⁴⁸) ter s pisnimi, slikovnimi ali ustnimi viri (Potočnik, 2013; Trškan, 2016a; Trškan, 2018⁴⁹); prav tako so pisali tudi o pomenu dela z materialnimi viri zunaj razreda ter o pomenu terenskega in muzejskega dela pri pouku zgodovine (Weber, 1981; Trškan, 2007; Potočnik, 2013; Trškan, 2017⁵⁰), v manjši meri pa so raziskovali učne pristope k materialnim virom v učilnici in zunaj šole (Weber, 1987⁵¹).

Čeprav je vloga zgodovinskih virov sicer močno poudarjena v učnih načrtih za zgodovino v osnovnih šolah in gimnazijah, ni nikjer specifično izpostavljen pomen materialnih virov pri pouku zgodovine. Učni načrti sicer poudarjajo razvoj veščin in spretnosti pri delu z viri, vendar je le malo konkretnih smernic in primerov, ki bi jih učitelji zgodovine praktično lahko implementirali v sam pouk v učilnici. Več je namreč priporočil glede obiska muzejev, izvedbe terenskega dela in ekskurzij. Ugotavljamo, da slovenski muzeji ponujajo raznolike pedagoške programe s sodobnimi učnimi pristopi, ki omogočajo, da si učenci pridobijo pristno muzejsko izkušnjo, krepijo pozitiven odnos do kulturne dediščine, poglobljajo razumevanje vsebine ter si z aktivnim sodelovanjem krepijo veščine dela z zgodovinskimi viri.

Vloga materialnih virov pri pouku zgodovine ima za razumevanje in pravilno zgodovinsko konceptualizacijo učencev precej večji pomen, kot ga dojema večina učiteljev zgodovine, zato predlagamo, da se pri pouku zgodovine v osnovnih in srednjih šolah več pozornosti posveti tudi tej vrsti zgodovinskih virov.

Literatura

- Bezjak, Špela, *Active Learning Approaches to Archaeological Sources*. Danijela Trškan, Špela Bezjak (ur.): *Archaeological Education and Heritage: An International Perspective on History Education*. Ljubljana: Slovenian National Commission for UNESCO, 2020, str. 279–294.
- Bezjak, Špela, *Educational Programmes with Archaeological Contents in Slovenian Museums*. Danijela Trškan, Špela Bezjak (ur.): *Archaeological Education and Heritage: An International Perspective on History Education*. Ljubljana: Slovenian National Commission for UNESCO, 2020, str. 359–375.
- Bregar Mazzini, Sonja, Oblak, Mirjam, Roudi, Bernarda, *Zgodovina 6. Učbenik za zgodovino v šestem razredu osnovne šole*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2016.
- Brodnik, Vilma, Jernejčič, Robert A., Radonjič, Zoran, Urankar-Dornik, Tjaša, *Zgodovina 1. Učbenik za 1. letnik gimnazije*. Ljubljana: DZS, 2008.

⁴⁸ V oklepaju navedena dela so: Trojar, *Sodobni pogledi*; Brodnik, *Poučevanje gospodarske*; Trškan, *Državlanska vzgoja*; Trškan, *Vpliv osamosvojitve Slovenije*; Trškan, Bezjak, *Teaching History*.

⁴⁹ V oklepaju navedena dela so: Potočnik, *Viri in pouk*; Trškan, *Didaktika zgodovine*; Trškan, *Ustni viri*.

⁵⁰ V oklepaju navedena dela so: Weber, *Teorija in praksa*; Trškan, *Lokalna zgodovina*; Potočnik, *Viri in pouk*; Trškan, *The Role of Local History*.

⁵¹ Weber, *Zgodovinski viri*.

- Brodnik, Vilma, *Poučevanje gospodarske in socialne zgodovine Slovencev v 19. stoletju: posodobitve pouka v gimnazijski praksi*. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo, 2011.
- Breznik, Andreja, *Delo z obiskovalci. Posebni del – muzejsko področje*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2019. [Elektronski vir] https://www.nms.si/si/files/default/muzej/sluzba-za-premicno-dediscino/izobrazevanje-dec-2018/1-Breznik_Delo-z-obiskovalci.pdf (14. 4. 2020).
- Cokan, Peter, *Kaj mora vsak učitelj vedeti o kritičnem razmišljanju?! Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije*, 2011. [Elektronski vir] <https://www.zpms.si/wp-content/uploads/2019/11/Kaj-mora-vsak-u%C4%8Ditelj-vedeti-o-kriti%C4%8Dnem-mi%C5%A1ljenju.pdf> (20. 7. 2020).
- Cole, Trudie, *Towards an Assessment of the Value of Archaeological Education for Primary School Pupils. PhD Thesis*. London: University College London, 2014. [Elektronski vir] https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1417412/1/Trudie%20Cole%20e%20thesis%20vol%201_redacted.pdf (2. 4. 2020).
- Cooper, Hilary, Using Artefacts to Teach Historical Thinking Skills to Young Children. Danijela Trškan, Špela Bezjak (ur.): *Archaeological Education and Heritage: An International Perspective on History Education*. Ljubljana: Slovenian National Commission for UNESCO, 2020, str. 93–114.
- Gardiner, Caroline, Teaching with Technology: Digital Tools for Archaeological Education. *Journal of Archaeology and Education*, Vol. 3, Iss. 6, 2019, str. 1–19. [Elektronski vir] <https://digitalcommons.library.umaine.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1016&context=jae> (5. 4. 2020).
- Henson, Don, Archaeology and Education. Gabriel Moshenska (ur.): *Key Concepts in Public Archaeology* JSTOR: UCL Press, 2017, str. 43–59. [Elektronski vir] <https://www.jstor.org/stable/pdf/j.ctt1vxm8r7.8.pdf?refreqid=excelsior%3A0aa1c469702880492ad0df910008d503> (14. 4. 2020).
- Homsey-Messer, Lara, Michaud, S. Tracy, Lockard Reed, Angela, Bobo, Victoria, *Experiencing Archaeology: a Laboratory Manual of Classroom Activities, Demonstrations and Minilabs for Introductory Archaeology*. New York: Berghahn Books, 2019.
- Hoogstraet, Els, Heijn Vels, Annemarie, *Kolbova učna teorija v muzeju: sanjač, mislec, preizkuševalec, dejavnež*. Ljubljana: Skupnost muzejev Slovenije, 2015. [Elektronski vir] http://www.sms-muzeji.si/ckfinder/userfiles/files/kolbova_teorija_spread.pdf (14. 4. 2020).
- Isa, Badrul, Zakaria Zuraïmi, *Museums and Education: Theoretical Approaches and Implications for Asian Universities*. Shah Alam: Universiti Teknologi MARA (UiTM), 2007. [Elektronski vir] https://www.researchgate.net/publication/277156491_Museums_and_Education_Theoretical_Approaches_and_Implications_for_Asian_Universities (22. 4. 2020).
- Kunaver, Vojko idr. *Učni načrt. Zgodovina: gimnazija: splošna gimnazija: obvezni predmet*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, Zavod RS za šolstvo, 2008. [Elektronski vir] http://eportal.mss.edus.si/msswww/programi2015/programi/media/pdf/un_gimnazija/un_zgodovina_280_ur_gimn.pdf (18. 4. 2020).
- Kunaver, Vojko idr. *Učni načrt. Program osnovna šola. Zgodovina*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, Zavod RS za šolstvo, 2011. [Elektronski vir] http://www.mizs.gov.si/fileadmin/mizs.gov.si/pageuploads/podrocje/os/prenovljeni_UN/UN_zgodovina.pdf (18. 4. 2020).
- Mednarodni muzejski svet, *Icomov kodeks muzejske etike*. Ljubljana: Društvo ICOM, 2005. [Elektronski vir] http://www.icom-slovenia.si/fileadmin/user_upload/dokumenti/eticni_kodeks/eticni_kodeks.pdf (20. 4. 2020).
- Pinto, Helena, Learning History by Inferring from Archaeological Objects in the Classroom. Danijela Trškan, Špela Bezjak (ur.): *Archaeological Education and Heritage: An International Perspective on History Education*. Ljubljana: Slovenian National Commission for UNESCO, 2020, str. 151–172.

- Potočnik, Dragan, *Viri in pouk zgodovine*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, 2013.
- Skupnost muzejev Slovenije, *Pedagoški programi v slovenskih muzejih in galerijah 2014/2016*. Ljubljana, 2014. [Elektronski vir] http://www.sms-muzeji.si/ckfinder/userfiles/files/PROGRAMI%20V%20SLOVENSKIH%20MUZEJIH%20IN%20GALERIJAH%202014-2016_dopolnitev.pdf (19. 4. 2020).
- Širec, Alojz, Arzenšek, Katja, Deutsch, Suzana, Košpenda, Vanja, Kumer, Vesna, Laco, Johann, Lamut, Nevenka, Lazar, Jolanda, Medpredmetno povezovanje kot strategija za kakovostno učenje učencev v osnovni šoli. *Vodenje v vzgoji in izobraževanju*, Vol. 9, Iss. 1, 2011, str. 33–58. [Elektronski vir] <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-TW57QGYK/8452b189-a08e-4788-b709-16754f152191/PDF> (6. 4. 2020).
- Trojar, Štefan, *Sodobni pogledi na pouk zgodovine. Reformne težnje pri družboslovnih učnih predmetih*. Ljubljana: DZS, 1993.
- Trškan, Danijela, *Lokalna zgodovina – učenje z odkrivanjem*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2007.
- Trškan, Danijela, Državljanska vzgoja v učnih načrtih za zgodovino v osnovnih in srednjih šolah. *Pedagoška obzorja*, letn. 29, št. 3/4, 2014, str. 3–17.
- Trškan, Danijela, *Didaktika zgodovine 1996-2016: (prispevki k zgodovini v šoli)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2016a.
- Trškan, Danijela, Vpliv osamosvojitve Slovenije na predmet zgodovina na vseh šolskih stopnjah. *Acta Histriae*, letn. 24, št. 2, 2016b, str. 381–400. [Elektronski vir] <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-ZHZ00DK8/d81f6e32-6faf-4d3e-8e4a-64b04c69eec8/PDF> (20. 5. 2020).
- Trškan, Danijela, The Role of Local History in Elementary and Secondary Schools in Slovenia: An Evaluation of the Centre for School and Outdoor Education. *Panta Rei: revista digital de ciencia y didáctica de la historia*, 2017, str. 123–134. [Elektronski vir] doi: 10.6018/pantarei/2017/8 (15. 9. 2021).
- Trškan, Danijela, *Ustni viri kot del kulturne dediščine: aktivna ustna zgodovina pri pouku zgodovine*. Ljubljana: Slovenska nacionalna komisija za UNESCO, 2018.
- Trškan, Danijela, Role of Material Sources (with Emphasis on Archaeological Sources) in History Curricula of Elementary Schools in Slovenia. Danijela Trškan, Špela Bezjak (ur.): *Archaeological Education and Heritage: An International Perspective on History Education*. Ljubljana: Slovenian National Commission for UNESCO, 2020, str. 265–276.
- Trškan, Danijela, Bezjak, Špela. Teaching History and Civic Education in Slovenia = La enseñanza de la historia y la educación cívica en Eslovenia. *El Futuro del pasado*, vol. 12, 2021, str. 123–158. [Elektronski vir] doi: 10.14201/fdp202112123158 (15. 9. 2021).
- Vošnjak, Nina, Marinčič, Ema, Damjanovič, Nika, Peunik Okorn, Petra, Pušnik, Mateja, *Za uka željne. Pedagoški programi muzeja in galerij mesta Ljubljane 2019/2020*. Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljane, 2019. [Elektronski vir] https://mgml.si/media/witlof/attachments/2019/06/19/09/16/04/Za_uka_%C5%BEeljne_za_osnovne_%C5%A1ole.pdf (23. 4. 2020).
- Weber, Tomaž, *Teorija in praksa pouka zgodovine v osnovni šoli*. Ljubljana: DZS, 1981.
- Weber, Tomaž, Zgodovinski viri (pisani, materialni in statistični podatki) pri pouku zgodovine. *Sodobna pedagogika*, let. 38, št. 7/8, 1987, str. 381–384.
- Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1), (Uradni list RS, št. 16/08, 123/08, 8/11 – OR-ZVKD39, 90/12, 111/13, 32/16 in 21/18 – ZNOrg), 2008. [Elektronski vir] <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO4144> (22. 4. 2020).

SUMMARY

The Role of Material Sources and Modern Teaching Approaches in Basic and Secondary Schools

Špela Bezjak

The article deals with the role of material sources and presents modern teaching approaches for working with material sources, with a particular emphasis on archaeological sources when teaching history in basic and secondary schools. In the classification of historical sources, material sources exert an important influence on the correct understanding and grasp of historical content when teaching history. Their importance within historical sources is pointed out by history syllabi in basic and secondary schools. They impact both the formation of standpoints and values, as well as the development of students' skills. By observing and interpreting them, students learn about the subject matter through different modes and aspects. Consequently, material sources impact their accurate conceptualization and comprehension of difficult historical subject matters. Museums are cultural and educational institutions that offer a wide range of opportunities to learn with material sources. Museums' teaching programmes include modern teaching approaches to material sources; they are based on students' activity, motivation, development of skills, grasp of historical subject matters and a positive comprehension of cultural heritage. By analyzing all available teaching programmes in Slovene museums in 2020, we sought to highlight those that refer to archaeological subject matters. We have come to the conclusion that the National Museum of Slovenia offers the widest range. It is followed by the Dolenjska Museum Novo Mesto, the Regional Museum Koper, the Koroška Regional Museum, and Museum and Galleries of Ljubljana. Additionally, it was established that Slovene museums offer most teaching programmes with archaeological subject matters from the period of prehistory, which is followed by those from the Middle Ages, antiquity, and programmes related to learning about archaeology. The largest portion of teaching programmes is intended for pupils in the last three grades of basic school, these are followed by pupils in the fourth, sixth and seventh grade, pupils in the first three grades, secondary-school students, and preschoolers. Additionally, it was established that explanation and conversation are present in all teaching programmes with archaeological subject matters. Other most common approaches include experimental learning, interdisciplinary learning, educational visits, creative expression, demonstration of sources and multisensory learning. Concrete examples of experimental learning in museums include e.g. putting oneself in historical persons' place or role (an archaeologist, a Roman soldier, etc.); interdisciplinary curriculum integration (art, technology education, mathematics, geography, languages, etc.); educational visits to a museums or other settings (archaeological parks, city centres, etc.); creative learning (creative and practical work, jewellery making, making models, etc.); multisensory learning (learning by touching, tasting, listening, etc.). Slovene museums often include modern teaching approaches to archaeological or material sources in their teaching programmes; however, the implementation of material sources in teaching history is quite limited and less prominently featured in syllabi. Even though the importance of material sources is highlighted mostly in the scope of the teaching content of museums and other cultural or educational institutions, their role is extraordinarily important for students' comprehension and correct historical interpretation. Consequently, history teachers are suggested to include material sources – if relevant to specific subject matters – in teaching history in basic and secondary schools as often as possible.

V spomin

Dr. Milica Kacin Wohinz (13. 10. 1930–28. 12. 2021)

Z Milico Kacin Wohinz sva se po njeni upokojitvi leta 1993 pogosto srečevali na simpozijih, predavanjih, okroglih mizah in predstavitev knjig, tako v Ljubljani kot v Trstu in v Gorici. Po obdobju intenzivnega sodelovanja, do katerega je prišlo na njeno pobudo in je bilo povezano z nastankom knjige *Primorski upor fašizmu 1920–1941*,¹ sva se srečevali tudi na kavi. Med neformalnim klepetom mi je večkrat zatrdila: »Samo še to postorim«. V mislih je imela objavo očetovih dnevnikov in njegove taboriščne korespondence, ki so v knjižni izdaji postali *hommage* Dominiku Kacinu.² Istočasno ni skrivala zanimanja, da bi še katero od svojih del izdala v italijanskem prevodu. Takrat se je dogovarjala s skladom Dorče Sardoč in s Središčem za zgodovino in družbeno dokumentacijo iz Gradišča ob Soči (Centro Isontino di Ricerca e Documentazione storica e Sociale »Leopoldo Gasparini«), tipala možne interesente za prevod njene prve knjige *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921* (1972)³ ter nevsiljivo iskala podporo, da bi se obljube in načelna pripravljenost njenih sogovornikov prelevile v konkretno dejanje.

Leta 2010 je knjiga izšla v italijanskem prevodu z naslovom *Alle origini del fascismo. Gli sloveni della Venezia Giulia sotto l'occupazione italiana 1918–1921*.⁴ Po knjigi, ki jo je v italijanščini izdala leta 1998 z Jožetom Pirjevcem,⁵ je leta 2004

¹ Milica Kacin Wohinz, Marta Verginella, *Primorski upor proti fašizmu: 1920–1941*. Ljubljana: Slovenska matica, 2008.

² Milica Kacin Wohinz (ur.), *Dnevniki, pisma, spomini iz dveh svetovnih vojn*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2016.

³ Milica Kacin Wohinz, *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921*. Maribor: Obzorja, Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1972.

⁴ Milica Kacin Wohinz, *Alle origini del fascismo. Gli sloveni della Venezia Giulia sotto l'occupazione italiana 1918–1921*. Gradišče ob Soči: Centro isontino di ricerca e documentazione storica e sociale »Leopoldo Gasparini«; Gorica: Fondazione, Sklad Dorče Sardoč, 2010.

⁵ Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjavec, *Storia degli Sloveni in Italia*. Benetke: Marsilio, 1998. V dopolnjeni obliki je knjiga leta 2000 izšla tudi v slovenščini.

izšla pri Goriški Mohorjevi družbi še zbirka njenih razprav v italijanskem prevodu z naslovom *Vivere al confine: sloveni e italiani negli anni 1918–1941*.⁶

Zaradi večkrat izraženega stališča, da se želi umakniti iz aktivnega zgodovinopisja, je bila skoraj presenečena, ko sem jo v začetku maja 2017 povabila na Oddelek za zgodovino na pogovor s študentkami in študenti, ki so v tistem letu obiskovali predmet Epistemologije zgodovine. Najprej je vabilo zavrnila, šele po vztrajnem prigovarjanju, da bi bilo njeno pričevanje nadvse dragoceno za študente in študentke, ki so se že predhodno seznanili z njenim delom, ga je sprejela, a z rezervo. Dala mi je vedeti, da ji je ob javnih nastopih vse bolj nelagodno in da si ne želi nalagati novih obveznosti. Poslovili sva se z dogovorom, da bo njen prihod na Oddelek za zgodovino odvisen od njenega počutja. Večer pred domenjenim datumom sem jo poklicala po telefonu in sprva je kazalo, da bo obisk odpovedala. Ne spominjam se, s kakšnimi argumenti sem jo prepričala, kako mi je uspelo omajati njeno že sprejeto odločitev. Dejstvo je, da me je naslednji dan pričakala pred Filozofsko fakulteto z rahlim nasmeškom na ustnicah in naklonjena. Nekaj minut za tem je v svoji elegantni urejenosti sedela v predavalnici pred študentkami in študenti. Njena rahla začetna živčnost je popustila, ko je začela pripovedovati o svojem otroštvu na Cerkljanskem in študiju zgodovine v Ljubljani.

»Bila sem otrok na vasi, kamor so prišle italijanske učiteljice, večkrat kazensko, kakšne Kalabrežinje in Sicilijanke. Zaposlile so se v okolju, ki ni poznalo njihovega jezika. Jaz sem se rodila tridesetega leta, se pravi v tridesetih letih sem obiskovala osnovno šolo na Reki pri Cerknem, tam, kjer so Divje babe doma. Poznate to? Mi smo na Divje babe že zdavnaj hodili, prej kot naši arheologi. In tam smo otroci prišli v šolo in učiteljica ni poznala našega jezika, mi pa njenega tudi ne. Se nismo razumeli. O tem sem tudi napisala objavo v Šolski kroniki. Pa vendar smo se hitro sporazumeli, je kar šlo. Smo se vsi naučili italijanskega jezika in smo potem otroci, sedem, osem, devetletni, svoje starše učili italijanščino. Naša vas Reka pri Cerknem je bila ob rapalski meji. Se pravi, ni šlo za narodnostno mešano ozemlje, ni bilo Italijanov. Gorenjska, Kranjska sta bili bližji. Ne morem se pritožiti nad italijansko šolo. Potem sem obiskovala šolo v Cerknem. Je res, da so bili italijanski učitelji do nas Slovencev strogi. Bolj strogi kot do otrok svojih funkcionarjev. Ti so v prvi vrsti sedeli. Oni so bili prvi, potem zadaj pa smo bili mi, Slovenci. Kakšen revež je bil tudi oklofutani. Jaz sem dobila dve klofuti, in sicer ker sem v Cerknem s prijateljico govorila cerkljansko. Direktor šole je sedel v kavarni in je preko ceste to slišal. In je prišel in mene in mojo Severino oklofutal. Ravno pred kratkim sem izvedela, da je julija umrla. Tako, nič drugega. Drugače smo se mi v glavnem norčevali, prepevali pesmice, peli po slovensko schifezza,⁷ schifezza namesto giovinezza, giovinezza.⁸ Smo si izmišljevali. Zaradi staršev smo bili zelo

⁶ Milica Kacin Wohinz, *Vivere al confine: Sloveni e italiani negli anni 1918–1941*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2010.

⁷ V slovenščini gnusoba.

⁸ *Giovinezza* (Mladost) je naslov fašistične pesmi.

narodno zavedni. Doma smo prepevali slovensko, verouk smo imeli v slovenščini. Naši kaplani so nas takrat lepo učili.»⁹

Milica Kacin se je rodila na Reki, na levem bregu Idrije, 12. oktobra 1930 kot četrta hči Emiliji Brezigar in Dominiku Kacinu. Odraščala je v času, ko je Cerkljansko pripadalo Kraljevini Italiji in je proces italijanizacije Julijske krajine segel tudi do najbolj zakotnega dela primorskega podeželja. Štirirazredno italijansko osnovno šolo je obiskovala v rojstnem kraju. Leta 1940 je šolanje nadaljevala v Cerknem, kamor se je njena družina preselila tudi zaradi očetove zaposlitve pri Kmetijski posojilnici in hranilnici.

V avtobiografskem romanu *Saga o kovčku* Nedeljka Pirjevec svojo starejšo sestro Mili opiše kot deklenco z vranje črnimi lasmi, dobrega srca, mestoma pokroviteljsko, občasno deležno očitkov sanjivosti in neješčnosti.¹⁰ V njeni pripovedi zaživijo podvigi sester Kacin, njihove potegavščine ob bregovih Idrije, igre in norčevanja, tudi v italijanskem jeziku, ki so se ga učile v šoli.¹¹

V jeseni leta 1942 se je Milica vpisala na tolminsko učiteljsko in se pridružila starejšima sestram Irmi in Mariji, ki sta bili nastanjeni v tolminskem internatu »Francesco Scodnik«. V internatu je po pisanju Nedeljke Pirjevec, takrat še Dominike,¹² večkrat jokala, »ker jo smeta sestri komaj poznati, kadar se jima približa v parku nad Sočo.«¹³ Tako kot z ostalimi gojenkami je bila tudi s svojimi sestrami prisiljena govoriti v italijanščini. Izobraževanje za bodoči učiteljski poklic je na vzhodni italijanski meji podrazumevalo brisanje slovenske pripadnosti, ki je bilo v mnogih primerih uspešno tudi zaradi finančne podpore in vztrajne propagande Mussolinijevega režima. Sestre Kacin mu niso podlegle, ker so prihajale iz slovensko zavedne družine. Doma so se učile iz slovenskih učbenikov, brale so prepovedane slovenske knjige, udeleževale so se kulturnih, glasbenih in verskih dogodkov, ki sta jih na njihovem domu za družino in vaščane prirejala mati Emilija in oče Dominik. V tridesetih letih je oče sodeloval z organizacijo TIGR, od februarja 1942 pa z Osvobodilno fronto. Kot politično sumljivo osebo so ga fašistične oblasti nadzorovale in po prvih akcijah OF na Cerkljanskem novembra 1942 aretirale in odpeljale v koncentracijsko taborišče Zdravščina pri Gorici, pozneje v Cairo Montenotte v bližini Savone. Od tam so ga Nemci septembra 1943 odvedli v Mauthausen in v Gusen, pozneje tudi v Schlier-Redl-Zipf pri Linzu.¹⁴ Zaradi finančnih posledic očetove aretacije je Milica Kacin prekinila študij na tolminskem

⁹ Intervju z dr. Milico Kacin Wohinz, ki je bil posnet 19. maja 2017 v Ljubljani, mestoma ohranja pogovornost. Citati iz intervjuja v besedilu so v kurzivi. Prepis intervjuja je opravila mag. Sindi Časa, posnetek pa se hrani na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Univerze Ljubljani.

¹⁰ Nedeljka Pirjevec, *Saga o kovčku*. Ljubljana: Nova Revija, 2003.

¹¹ O norčevanju iz italijanščine in Italijanov, zlasti južnjakov glej: Milica Kacin Wohinz, Iz spomina na italijansko in partizansko šolo na Cerkljanskem. *Šolska kronika*, 1-2, 2011, str. 109–110.

¹² Dominika (1931–2003), v času Kraljevine Italije Domenica, se je preimenovala v Nedeljko (Kacin, *Dnevniki, pisma spomini*, str. 16).

¹³ Pirjevec, *Saga o kovčku*, str. 80.

¹⁴ Kacin Wohinz, *Dnevniki, pisma spomini*, str. 19.

učiteljišču.¹⁵ Odsotnosti očetovih dohodkov nista zmogla odpraviti podpora OF in domače pletenje jop in nogavic, lahko sta jo le ublažila.

»Medtem je Italija propadla in so prišli partizani in je nastalo osvobojeno ozemlje v Cerknem, kamor so se naselila vsa partizanska poveljstva, 9. korpus. Tam se je ustanovila igralska skupina 9. korpusa, kjer je igrala tudi moja sestra. Mi pevci smo prepevali na prireditvah, mitingih. So seveda takoj uvedli tečaje slovenščine za otroke, ki so do takrat obiskovali italijansko šolo. Ni bilo nobenih težav, ker smo bili vsi načitani, smo imeli veliko slovenskih knjig, to so nam starši priskrbeli. No, in jaz seveda ukaželjna, sem dvanajstletna, trinajstletna obiskovala pevovodski tečaj pri 9. korpusu. Kulturna sekcija je organizirala tečaje za pevovodje, da so potem ustanavljali pevske zборе. In smo ogromno prepevali, postavili smo na oder Čehova /.../ Na partizanskih prireditvah smo se seznanjali s slovensko kulturo. To je bilo izjemno. Kot osvobojeno ozemlje smo imeli vse možnosti, ljudsko oblast, v šoli so učila kmečka dekleta ali pa dijakinje. Večina je šla v partizane, razen fantov, ki so bili pri vojakih in so ostali v Italiji. Dekleta so šla v partizane. Naši starši so bili vsi internirani ali zaprti. Doma so bile mame z otroki. Tako je bilo od leta 1943 do osvoboditve.«

Medtem ko so se najstarejše sestre Irma, Marija in Zlatka pridružile partizanske-mu gibanju, sta se Milica in Dominika vključili v pionirsko in mladinsko organizacijo NOB, prva kot kurirka, obveščevalka in članica kulturne sekcije 9. korpusa. Pri cerkljanski glasbeni šoli se je učila dirigiranja in je vodila cerkljanske pionirje: *»Sem bila komandant pionirske čete. Takoj so me našli. (smeh) Moje delo je bilo kurirsko. Mene so pošiljali, ,nesi pošto‘ ali pa brošure, ni bilo drugega kot iti peš. Peš smo hodili po celi Primorski. Tam je imela komando oficirska šola in njihov komandant je bil Zdenko Ulepič, ki je bil pozneje generalpolkovnik slovenskega letalstva. /.../ Ti Slovenci so se vrnili iz Gonarsa in so nas tam učili. Komandant me je pošiljal iz Cerknega s kolesom pogledati, kje so Nemci, koliko jih je in kako so oboroženi. In res sem šla s kolesom pogledat in enkrat se je zgodilo, da sem jim padla v roke.«*

Po koncu vojne je Milica Kacin za kratek čas službovala na okrožnem komiteju SKOJ-a v Gorici v Coni A pod Zavezniško vojaško upravo. Z željo, da bi nadaljevala šolanje, je najprej končala prvi razred nižje gimnazije v Cerknem. Pomladi 1946 se je prepisala na gimnazijo v Postojni, leta 1947 pa je študij nadaljevala na železniški tehniški gradbeni šoli v Ljubljani.¹⁶

Povojna leta so bila zanjo leta političnega druženja in vsestranskega delovanja, udeležbe mladinskih delovnih brigad, športnega udejstvovanja, zasilnih nastanitev in težkih bivanjskih pogojev, poceni kosil, a tudi neizmerne volje do življenja in znanja. Nedeljka Pirjevec omenja, kako sta ob nedeljah hodili na smučanje »s sposojenimi smučmi, v črnih hlačah in debelih črnih jopah-suknjičih, ki ju je spletla mama še pred vojno...«¹⁷

Po diferencialnem maturitetnem izpitu na prvi gimnaziji v Ljubljani se je Milica

¹⁵ Kacin Wohinz, Iz spomina na, str. 107.

¹⁶ Več podrobnosti o njenih povojnih izbirah in študiju v Branko Marušič, Jubilantka Milica Kacin Wohinz, *Prispevki za novejšo zgodovino, Zbornik Milice Kacin Wohinz*. XL, 1/2000, str. 16–19.

¹⁷ Pirjevec, *Saga o kovčku*, cit. str. 183.

najprej vpisala na gradbeno fakulteto, v nadaljevanju pa opravila celotno maturo in spremenila smer študija. Pristala je na zgodovini: »*Takrat je bilo vse pravzaprav slučaj. Na zgodovino se je takrat vpisalo deset, dvanajst študentov. Moj letnik je bil številnejši, imel je štirinajst študentov. Moja srednja šola je bila tehnična, gradbena. Nisem obiskovala gimnazije. Vpisala sem se na zgodovino, ker se mi je zdela najbolj uporabna. Čeprav me je zanimala tudi umetnostna zgodovina, medicina in ne vem kaj še vse. Medtem so se ustanovljale inštitucije, Muzej narodne osvoboditve, pri CK-ju Arhiv centralnega komiteja. Vsi so potrebovali zgodovinarje.*«

Najbolj jo je pritegnil študij sodobne zgodovine, ki jo je sama doživela. Pri prof. Metodu Mikužu je julija 1958 zagovarjala diplomsko nalogo o Svobodnem tržaškem ozemlju. Sledila je zaposlitev na oddelku za zgodovino v arhivu CK ZKS, kjer je začela raziskovati zgodovino mladinskega gibanja v Sloveniji.

»*In so podprli zgodovinarje, mene in mojega kolega Davida Irška. Kot diplomiranca sva prišla v krog prvih arhivistov arhiva CK-ja. Prišli pa nismo za arhiviste, ampak za raziskovanje in pripravo zbornika o mladinskem gibanju. To je bilo takrat v programu: mladinsko gibanje med vojno, druga skupina pa je raziskovala žensko gibanje med vojno. V skupini, ki se je ukvarjala z mladinskim gibanjem med vojno, sem delala ob študiju, ker sem potrebovala denar. Doma sem imela že otroka in sem študirala ob družini. Na začetku smo hodili po terenu in spraševali ljudi, kako se je začelo leta 1941, kako se je ustanavljala Osvobodilna fronta. Skratka, usmerili smo se v čas vojnih dogodkov. To smo spraševali leta 1959. Nič ni bilo še raziskano, nič.¹⁸ No, iz teh inštitucij se je nato ustanovil Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Kazini, kjer je še danes, iz arhiva Centralnega komiteja, kjer sem jaz bila v službi, sta prišla dva diplomiranca, in iz Muzeja ljudske revolucije.¹⁹ To je bil čas, ko je bila po celi Evropi delavska tema aktualna tematika, ki poskuša preučiti vse to, kar je prejšnje zgodovinarje zanemarjalo. No, in meni so seveda rekli: ti znaš italijansko, pa boš delavsko gibanje v Trstu proučevala. Pa sem rekla, da bom. Pojma nisem imela ne o Trstu in ne o delavskem gibanju. Kar smo vedeli, je bilo iz Mikuževih predavanj v zvezi z Osvobodilno fronto, narodnoosvobodilnim gibanjem. To ni bilo zadostno znanje. Problem je bilo, kje začeti. Pri Čermelju, a Čermelj je Slovence in Hrvate obravnaval kot žrtve italijanske države. Potem je bilo treba še Tumo prebrati. Dolgo sem brala, brala. Jasno mi je bilo, da se brez virov ne da nič narediti. Tako, da je bila moja prva raziskovalna naloga, ki je bila tudi nagrajena na inštitutu, posvečena študiju parlamentarnih volitev v Italiji leta 1921 in 1924 in političnim razmeram. Se pravi stran od delavskega gibanja oziroma raziskovanja delavskega gibanja kot pluralnega pojava. Raziskovala sem v glavnem po časopisnih virih. Za razpravo sem prejela Kajuhovo nagrado. Izšla je v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja.²⁰*«

¹⁸ Prva objavljena znanstvena razprava Milice Kacin Wohinz, Tržaška mladina v narodnoosvobodilnem boju. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, št. 1-2, 1960, str. 125–168.

¹⁹ Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani je bil ustanovljen 10. julija 1959.

²⁰ Milica Kacin Wohinz, Parlamentarne volitve in politične razmere v Julijski krajini 1921–1924. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, št. 1-2, str. 3–160.

Raziskovanje povojnih političnih razmer v Julijski krajini je Milica Kacin, poročena Wohinz, razširila na raziskovanje primorskega političnega življenja in širše primorske družbe v času po vzponu fašizma in oblikovanja Mussolinijeve obmejne politike. Dognanja Lava Čermelja o življenju Slovencev in Hrvatov pod Italijo²¹ je dopolnila s sistematičnim pregledom virov v Historijskem arhivu na Reki, na inštitutu Feltrinelli v Milanu in Deželnem inštitutu za zgodovino osvobodilnega gibanja FJK v Trstu, kar jo je privedlo tudi do sistematičnega osvetljevanja delovanja najprej italijanskih liberalnih oblasti, po letu 1921 pa fašističnih oblasti na obmejnem področju. Večdesetletni pregled gradiva v Centralnem arhivu v Rimu ji je omogočil poglobljeno analizo procesa fašizacije slovenske in hrvaške družbe kot tudi podrobno preučitev slovenskih reakcij na fašistično politiko in nasilje. Svoja poglobljena dognanja je objavila na več kot 1500 straneh v treh poglobljenih publikacijah: *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921*; *Narodno obrambno gibanje Slovencev 1921–1928 in Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935*.²² V sedemdesetih in osemdesetih letih, ko so izšla omenjena tri prelomna dela za poznavanje zgodovine Primorske v času med obema svetovnjima vojnama, je na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja delovala najprej kot asistentka, po zaključku doktorskega študija leta 1970²³ pa kot znanstvena svetnica. Od leta 1997 do leta 1983 je bila direktorica inštituta, v obdobjih 1974–1976 in 1985–1987 pa predsednica njegovega sveta.

Kot nekdanja soustanoviteljica inštituta se je v pogovoru s študenti in študentkami spomnila vloge, ki sta jo pri njegovem ustanavljanju imeli tudi Alenka Nedog Urbančič in Jelka Križnar: *»Ta dekleta so imele med vojno visok položaj sekretark SKOJ-a, pokrajinskega – Nedogova Alenka. In so bile močnejše od partije. Partija so bili moški, se pravi dva zgodovinarja. Oni so bili aktivisti, so bili bolj pametni, so marksizem obvladali, me pa ne. In so zmeraj pritiskali, da se moramo učiti, to in ono. Smo bile ženske pa močnejše na našem inštitutu. Sem potem bila konec 79., 80. 83. leta direktor. Zelo suverene smo bile, so se nas bolj bali kot ne.«*

Marksistično usmerjena zgodovinarja Dušan Kermauner in Franc Klopčič sta ji očitala nacionalistično naravnost pri obravnavi zgodovine primorskih Slovencev med obema vojnama. Prekomerno naj bi se osredotočila na narodnjaštvo in razvrednotila mednarodno socialistično revolucijo. *»Ogromno kritike, zlasti na moje*

²¹ Lavo Čermelj, *Life and Death. Struggle of a National Minority: the Yugoslavs in Italy*. Ljubljana: Tiskarna Ljudske pravice, 1945. V slovenskem prevodu je delo izšlo leta 1965.

²² Kacin Wohinz, *Primorski Slovenci pod*; Milica Kacin Wohinz, *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921–1928*. I. in II. knjiga. Koper-Trst: Založba Lipa Koper in Založništvo tržaškega tiska, 1977; Milica Kacin Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935*. Koper: Založba Lipa, 1990. Od leta 1958 je izdala 9 samostojnih monografij (pet od teh je podpisala kot soavtorica) in do leta 2000 skoraj 350 bibliografskih enot (Marušič, Jubilantka Milica Kacin, str. 21).

²³ Milica Kacin Wohinz je doktorsko disertacijo z naslovom *Politične stranke in Slovenci v Julijski krajini v dobi italijanske okupacije* branila 16. decembra 1970 pred komisijo, ki so jo sestavljali profesorji dr. Metod Mikuž, dr. Janko Pleterški in dr. Vasilij Melik, promovirala pa je leta 1971 kot četrta ženska na Univerzi v Ljubljani in sedemindvajseti doktor zgodovinskih znanosti na Oddelku za zgodovino (Marušič, Jubilantka Milica Kacin, cit. str. 25).

delo. Tako, da je Kermavner na moje prvo delo Politične razmere na Primorskem napisal knjigo Temeljni problemi primorske zgodovine, zelo kritično do mene. In tu je šlo za vprašanje ženske. Med drugim, recimo, me kritizira, da imam materinsko skrb za tržaške narodnjake. Ja! To se mi tako dopade, da sem ga vprašala, enkrat pozneje. /.../ Da če bi bila moški, bi verjetno tudi šlo za očetovsko skrb, najbrž, ne. Kar znorel je. /.../ No, on je napisal to knjigo, in sicer da ščitim in raziskujem narodnjaštvo, namesto, da bi se posvetila delavskemu gibanju, čeprav sem obravnavala tudi komunistično partijo, pa Vladimirja Martelanca, partijskega delavca, pa Ivana Regenta, tržaške komuniste, vzporedno sem obravnavala vse stranke. Po njegovi smrti je knjiga ostala v rokopisu, ki ga je Joža Vilfan, moj velik prijatelj, dal v tisk. Bila sem užaljena, a kaj.»

Nevenka Troha, ki je detajlno analizirala Kermaunerjevo razpravo, navaja posamične argumente, s katerimi je Milica Kacin Wohinz spodbila Kermaunerjeve očitke, da je predstavnica nacionalističnega meščanskega zgodovinopisja, kot tudi podporo, ki je bila avtorica deležna s strani kolegov, ki so ji stopili bran in podprli njeno znanstveno delo.²⁴

V ozadju virulentnosti kritike »zgodovinarke«²⁵, ki naj bi bila neobjektivna in tendenciozna, je bila torej tudi mizoginija. Zato so v intervjuju, ki je bil posnet v maju 2017, še posebej zanimivi tudi Miličini odgovori na vprašanja, povezana s poklicnim uveljavljanjem žensk v povojnem času in v samih zgodovinarskih krogih:

»Moraš vedeti, da so ženske, ki so prišle iz partizanov, bile pravzaprav odločilne, bile so sekretarke SKOJ-a, komisarke v četah. Bile so oborožene z znanjem in izkušnjami, bile so na položajih. Na vrhu so bili moški, a bile so močne. Če je Vida Tomšič nekaj rekla, to je bilo sveto. Vida Tomšič je bila sploh intelektualka. Skratka, me smo se počutile močnejše in smo tudi bile močnejše. To so naši možje pravzaprav morali sprejeti. Žena, ki ni bila samo žena, ampak tudi suverena uspešna oseba. To so bile tudi moje prijateljice /.../ prva generacija, ki je prišla do visokih naslovov zaradi študija. Vse so bile zelo suverene.»

Usklajevanje družinskih obveznosti in dela je bil velik izziv za generacijo žensk, ki je prevzela pomembne položaje v slovenski družbi po drugi svetovni vojni. »Kolegica je svojo hčerko privezala na voziček z obema rokama, da se ji ne bi kaj zgodilo, in je šla na partijski sestanek. Mi smo takrat morali hoditi na sestanke vsak večer. O družini ni takrat nihče nič vprašal. Ni obstajala. Smo se same reševale, druga drugi pomagale, ampak v glavnem so bili otroci prikrajšani, to sedaj vem. /.../ Nihče ni vprašal nič. O materinstvu v tistih časih in o otrocih pa o družinah sploh nisi smel govoriti, to je bilo vse osebno. Vse je moralo ostati na stopnji kolektivnega, splošnega. Da bi napisala ‚knjigo posvečam svoji hčerki‘, to niti približno ni prišlo v poštev, to bi bil greh številka ena, ker nič osebnega ni smelo vstopiti v družbeno delovanje.»

²⁴ Nevenka Troha, Milici Kacin Wohinz ob njeni sedemdesetletnici. *Zgodovinski Časopis*, 54, št. 2, 2000, str. 119, 278–282.

²⁵ Troha, Milici Kacin Wohinz, str. 280.

Milica Kacin Wohinz je lahko računala na pomoč mame, sester in sorodnice: *»Mama mi je največ pomagala. Jaz sem imela pomočnico in sem pravzaprav celo mojo plačo njej dajala. In to iz mojih krajev, sestrično, ki je pazila otroka doma. Prali smo na roke, kurili na drva, hladilnika ni bilo, tudi pralnega stroja ne. Tudi do stanovanja je bilo skrajno težko priti in ogromno smo delali. Ženske so tudi tri četrtine družinskega življenja nosile same. Tudi finančno. Brez naše plače se ni dalo živeti. To pa nihče ne ve. Vsak moški je bil srečen, da je imel ženo, ki je bila v službi. Srečen? Drugače se ni dalo živeti, saj ni bilo denarja. Tiste, ki so doma ostale, so bile brez službe, so bile velike sirote. /.../ Naši možje so kar sprejemali stvari. Tako je bilo. Sem imela pomoč sicer pri hiši, tako da nisem bila sama. Je bilo drugače, naši otroci so takoj šli v jasli in vrtce. Danes se moški, očetje ukvarjajo z otroki, kar je zame čista novost. Naši možje niso prijeli vozička v roke. Ob našem delu pa so se postavljali, vsaj meni se zdi. Ali pa smo si me to domišljale. Družinskih tragedij ali pa ne tragedij je bilo vedno veliko, so pa bili moški bolj svobodni kot me.«*

Pri Miličinem zgodovinjenu primorskega antifašizma in delovanju fašistične države v Julijski krajini so se izkazali kot odločilni stiki, ki jih je vzpostavila z italijanskim zgodovinopisjem. Poznavanje italijanščine, ki je bilo koristno že takrat, ko je obiskala interniranega očeta kot deklica,²⁶ je postalo njen veliki adut in ne le pri pridobivanju in analizi arhivskega gradiva, temveč tudi pri vzpostavitvi dolgoletnega in razvejanega sodelovanja z italijanskimi zgodovinarji, kot so bili na primer Enzo Colotti, Costanzo Casucci, Teodoro Sala, Claudio Pavone, Elio Apih in drugi. Sodelovala je predvsem z generacijo italijanskih zgodovinarjev, ki je kritično obračunala z zgodovino fašizma in postavila temelje za njegovo komparativno obravnavo, obenem pa usmerila raziskovanje mlajših v zgodovino italijanskega antifašizma in odpornišva.

»Že zelo zgodaj sem prišla v stik z italijanskimi zgodovinarji, tržaškim inštitutom – tam je bil takrat Ettore Miani. Takrat smo šli tudi na obisk k Francu Antonicelliju, da bi se pozanimali kako se dela. Izmenjavali smo si literaturo, tako italijanske kot slovenske revije. Obiskovali smo njihove prireditve, ki so jih imeli ob obletnicah njihove rezistence, odpora. Šla je cela jugoslovanska delegacija, ne samo slovenska. In ko sem prišla do informacij, da obstajajo arhivi v Italiji za Primorsko, za Slovence, za Hrvate, skratka, da so arhivi, sem se hotela do njih prebiti. Pomagali so mi prijatelji iz Torina. Tam je bil inštitut Piero Gobetti z Ado Gobettijevo. Njen mož Paolo se je ukvarjal samo z rezistenti. Skratka, so mi odprli vrata in dali naslove, kako se pride do arhivov. To se pravi v Rimu do osrednjega državnega arhiva Archivio Centrale dello Stato, kjer so hranili pravzaprav vse. Prejela sem štipendijo iz Kidričevega sklada, 4.000 dinarjev neto. Vem, da sem polovico dala za vlogo, polovico pa sem potrošila za oblačila, ker sem bila vsa uboga. Tam so vratarji rekli: ‚Ma veste come le nostre nonne‘.²⁷ Takrat nismo imeli nič, nismo hodili nakupovat v Trst.«

²⁶ Ob nekem obisku očeta, je vodila »trumo žensk, ker je edina med njimi znala italijansko.« (Pirjevec, *Saga o kovčku*, str. 98).

²⁷ V slov. prevodu: »oblači se kot naše babice«.

V arhiv je prihajala ob devetih. Zapuščala ga je ob zaprtju, ob sedmih zvečer. Ko je predčasno pregledala vse štiri fascikle, ki jih je imela dnevno na voljo, se je sprehodila po večnem mestu. *»Na začetku sem bila tam tri mesece. Bila sem prva Jugoslovanka. Za mano je prišel še Petrović iz Dubrovnika, ki je raziskoval jugoslovansko zgodovino.«*

V času, ko je začela pregledovati arhivsko gradivo v Rimu, je njena prvorojenka *»Maja imela sedemnajst let, Barbara, druga hčerka, je imela štiri leta. Nič, neskončna nostalgija. Neskončna. Moram reči, da sem takrat šla gledat film Tarkovskega Nostalgija. Zraven mene sedi nekdo, ki je tudi šel v Rim študirat, nek Čeh. Oba sva se jokala. To je bilo zelo hudo. /.../ Ni šlo drugače. Ni bilo druge možnosti.«*

Pregled gradiva je začela z letom 1918 in sicer pri dokumentih iz Notranjega ministrstva in dokumentaciji o novih italijanskih pokrajinah. Fascikli, ki so prihajali do nje, so šli najprej v pregled in marsikatero zaupno poročilo je bilo umaknjeno: *»Tam je bilo vse. V policijskih dokumentih zasledujejo vsakega Slovenca, opisujejo vse mogoče stvari. Jaz sem takrat tudi hrvaško Istro obdelovala in iz tega preučevanja je nastala disertacija Politične razmere v Julijski krajini. Sem že malo pozabila. Disertacija in seveda tudi knjiga, ki je danes prevedena tudi v italijanščino. Je izrazito dokumentirano delo. V njem ni veliko dogodkov, manj sem interpretirala in bolj pozitivistično pisala.«*

V Rim se je vračala še naslednjih 20 let, vsakič po en mesec. Pregledala je tudi druga gradiva za dobo do 1941 in dala preslikati pregledano dokumentacijo na mikrofилme. *»Čisto nazadnje so mi odprli fond Posebnega sodišča za zaščito države, ki je bil še posebej bogat, vključeval je vse procese pred sodiščem, vsa zaslišanja ljudi, tako delavcev kot komunistov in iredentistov. To sem vse pozneje posnela in prinesla domov. Danes je teh fasciklov oziroma škatel 120, ki jih hrani Arhiv Slovenije. Niso še dostopni, ker niso še urejeni. Pa dokler sem jaz živa, so razpoložljivi samo z mojim dovoljenjem. Gre za zelo pomembno gradivo /.../«.*

Zaradi tesnega sodelovanja z italijanskimi zgodovinarji, še posebej s Furlanskim inštitutom za sodobno zgodovino in Deželnim inštitutom za zgodovino odpornišva v Trstu je veliko predavala v Italiji, ne le v Trstu in Vidmu, temveč tudi v Torinu, Milanu, Aosti, Benetkah, Anconi in drugje. Strokovno in širšo italijansko javnost je seznanjala s svojimi raziskovalnimi dognanji in s slovensko zgodovino, še posebej primorsko, o kateri je pisala v italijanskih revijah, kot denimo Il Ponte, Resistenza, Giustizia e Libertà, Qualestoria, Storia contemporanea in Friuli, itd.

Nemalokrat je bila v italijanski zgodovinarski družbi edina ženska: *»Na simpozijih v Italiji sem bila edina ženska med samimi moškimi. Počutila sem se enakovredno. /.../, Vabili so nas na predavanja, ne samo v Rim, po celi Italiji. Počutila sem se zelo samozavestno, tudi zato, ker smo bili Jugoslovani in so nas občudovali. Italijanski zgodovinarji so bili vsi ljubeznivi, mnogi so bili tudi skrajni levičarji. Vabili so nas na večerje in pogovore. /.../ Pogovori so se vrteli okrog ženskih vprašanj, pa tudi družinskih. Malokdo me je spraševal ali pa se pogovarjal o tem, kaj jaz raziskujem in proučujem v arhivu.«*

Na vprašanje, ali ji je bilo kdaj neugodno med kolegi, je povedala: *»Sedimo pri večerji, vsi sprašujejo o Jugoslaviji, pa o partizanih. Vsi me sprašujejo in se*

pogovarjam z njimi. Pa mi reče Andreucci, kako si pa perfektna. Sem rekla, a ja? Zaradi politike, ker smo se pogovarjali? Pravi, ne, ker si lepa. In meni se je zdelo v redu. Kompliment sem sprejela. Mi smo bili navajeni, da je to normalno. V Jugoslaviji so bili odnosi med spoloma bolj enakopravni. Na drugi strani me je sem bila ponosna, da sem bila Jugoslovanka. In so me kot tako gledali in spraševali o Jugoslaviji. Kako imate tri nacije, tri vere pa ena država, pa socializem. Rekla sem, da je njim lažje, ker imajo že vsega dovolj, da naj poskusijo. Kolikokrat smo o tem politizirali z Italijani, v Rimu recimo.«

Milica Kacin Wohinz je veliko predavala tudi v Jugoslaviji, v Beogradu, Pazinu, Delčevu, na Hrvaškem in v Makedoniji. O njenem sodelovanju z Oddelkom za zgodovino v Ljubljani je povedala naslednje: »Zelo so nas podcenjevali. Zelo, zelo, zelo. Mi smo jih vabili na naše programske sestanke. Na našem raziskovalnem oddelku je bil v začetnih letih šef Mikuž, da smo malo strokovnost poudarjali. /.../ Pozneje sem imela posamezna predavanja enkrat, dvakrat, trikrat v Zgodovinskem društvu.«

Od 80. let dalje je veliko predavala na Primorskem, v Gorici, Kopru in Trstu, po osamosvojitvi Slovenije je velikokrat tudi posegala v javno razpravljanje o TIGR-u. Odločno je nasprotovala njegovi mitizaciji,²⁸ kar je razvidno tudi iz njene knjige *Prvi antifašizem v Evropi*, v kateri je po mnenju Branka Marušiča, »postavila temelje zgodovinski obravnavi primorskega antifašizma vseh usmeritev in opredelitev«. ²⁹

S primorskim okoljem je ohranjala tesne stike tudi po svoji upokojitvi, še posebej rada je brala časopisje z druge strani slovenske meje in bila ponosna na ranost primorskega antifašizma. »Nenazadnje tudi tu smo bili ponosni, ker smo imeli svoj odpor zdavnej prej. Antifašizem, ki ga na Kranjskem niso imeli, niso vedeli, kaj to je. Antifašizem je bil zelo močan. Da ne govorim o TIGR-u, za katerega takrat nismo vedeli, da obstaja, a smo se potem z njim vseeno postavljali. Imeli smo svoje žrtve v Bazovici, ustreljene fante na Opčinah, drugi tržaški proces. Mi smo bili že kot Primorci vzvišeni nad Kranjci, pravzaprav zaradi te naše zgodovine. Smo imeli priložnost, da smo se uprli. Mi smo se upirali. /.../ Antifašizem je bil splošni upor, ne stvar le ene organizacije. Bil je pasiven in aktiven. Tudi tisti pasiven je bil pomemben, saj je šlo za ohranjanje jezika, petja v pevskih zborih in cerkvah, ker tam so bili sestanki, podobno tudi v Marijini družbi, kjer se je slovensko govorilo, in to v mestih in povsod. Brez organizacij, brez strank je bil v tridesetih letih mogoč le pasiven odpor. In takrat je italijanska partija to tudi dobro razumela in hitro sklenila pakt s tigrovsko organizacijo. Tigrovska organizacija je bila skrajno nacionalistična, jugoslovanska, tudi teroristična. Saj je delala atentate. In partija je sklenila pakt z njimi, da si je pridobila ljudi na Primorskem, in ti ljudje, ko pridejo partizani, gredo vsi s partizani. Vsi v osvobodilno fronto. Na Primorskem je sicer bila bela garda, mogoče v Trstu in Gorici, posamični odvetniki, obstajale so tudi domobranske čete, a ni bilo nobenih domačih domobrancev. Nisi za domobrance sploh vedel, ker smo bili antifašisti zaradi Italijanov.«

²⁸ Marušič, *Jubilantka Milica Kacin*, str. 30–32.

²⁹ Marušič, *Jubilantka Milica Kacin*, str. 81.

Ko jo je Alenka Puhar med intervjujem za Delo vprašala, ali je bil TIGR pred slovensko osamosvojitvijo prepovedana tema, je bil njen odgovor nikalen: *»Ne, ne bi rekla. Zgodovinarjem pravzaprav ni bila nobena tema izrecno prepovedana. Šlo je za vprašanje prioritete in vprašanje dostopa do gradiva. Avtocenzura je seveda bila. Pri pisanju sem nenehno mislila na to, kaj bo rekla Lidija Šentjurs, kaj bo rekel Dušan Kermauner, kaj bo o kakšnem stavku rekel Zwitter. Marsikdo bo rekel, da pretiravam, a v moji glavi je bila avtocenzura, in to močna. Toda bolj za interpretacijo kot za predmet raziskave.«*³⁰

V ocenjevanju svoje in širše slovenske zgodovinopisne poti ni prenesla poenostavljanj, izogibala se je stereotipnih in manihejskih sodb, zoperstavljala se je instrumentalni rabi zgodovine. Znala pa je tudi je kritično spregovoriti o svojem delu in lastnih usmeritvah v času prejšnjega režima: *»Ne, niso cenzurirali. Naši možgani so bili oprani. Jaz sem sama sebe cenzurirala, mene niso drugi cenzurirali. Vedela sem, do kam iti, pa kako. Če ste gledali kakšen film, na primer vzhodnonemškega Stasi, to je bila skrajnost. Mi, ki pa nismo bili neposredno nasprotniki režima, smo bili vojaki režima. Jaz sem bila pešak. Bi lahko zmagoval katerekoli general. Vernik bi se temu lahko reklo in zdelo se je samoumevno.«*

Zaradi visokega osebnostnega profila, dialošкости, udomačenosti v italijanskih zgodovinarskih krogih, poglobljenega poznavanja zgodovine italijansko-slovenskih odnosov in širše jugoslovanske zgodovine, je bilo njeno imenovanje na mesto sopredsednice slovensko-italijanske kulturno-zgodovinske komisije, ki sta jo ustanovili vladi slovenske in italijanske države in je začela delovati leta 1993 z namenom, da bi izdelala skupno poročilo o slovensko-italijanskih odnosih v obdobju 1880–1956, izjemno pomembno dejanje. Kot članica in sopredsednica komisije je imela velike zasluge za plodno sodelovanje slovenskih in italijanskih zgodovinarjev, za oblikovanje in sam izid poročila. Branko Marušič meni, da je *»Kacinova delo vodila z vso zavzetostjo poznavalca raziskovalca, ki zna preseči toliko ovir in predvsem izzivov, ki mu jih ponujajo tudi mnogi stereotipi, za katere tudi zgodovinarji niso imuni.«*³¹ Bila je ponosna na institucionalizirano sodelovanje slovenskih in italijanskih zgodovinarjev, ki so na devetih plenarnih srečanjih zmogli oblikovati komparativni pregled italijansko-slovenskih odnosov od leta 1880 do leta 1956. Med intervjujem na Oddelku za zgodovino je opisala način dela v komisiji:

»Nekdo je pripravil elaborat, ki je bil razmnožen in poslan vsem, da so ga preštudirali. Na sestankih, ki so trajali dva, tri dni, je bil recenziran oz. je bil predmet pripomb. In vsi člani komisije so elaborat istočasno diskutirali. Šli smo od vejice do vejice, od besede do besede. Vsako omembo smo si morali izboriti, izogniti smo se poskušali radikalnim besedam, kot denimo genocid ali pa raznarodovanje. Skratka v poročilu smo se morali vsem tem besedam izogniti, nobena ni smela biti radikalna, ne negativna in ne pozitivna. To kar je v zgodovinopisju bilo pogosto. Tokrat smo se umirili, zato da smo našli skupni imenovalac. Vsi smo se strinjali z vsako besedo, ki je zapisana v poročilu. Šli smo skozi težke diskusije, ki so trajale

³⁰ Alenka Puhar, Intervju. Milica Kacin Wohinz. Rdeče dvoletje, črne srajce, rdeče zvezde, Delo, 1, 7, 2002, str. 6–7.

³¹ Marušič, Jubilantka Milica Kacin, str. 33.

sedem let. Umaknili smo se za štiri dni v kraj in tam diskutirali. Ogromno smo se naučili drug od drugega. Zelo dobro je bilo organizirano. Na naše poročilo so tržaški optanti reagirali z brošuro. Poročilo je izšlo v Il Piccolu, naprej pa še v Primorskem dnevniku in to na »črno«, saj ga nismo še odobrili. Pa so ga že objavili, ker so čakali, kaj bomo napisali. /.../ Dokument je dolg 30 strani. Bil je od vlad naročen, neke vrsta deklaracija, ki pa je na rimskem zunanjem ministrstvu niso sprejeli. Odklonili so jo in so našemu zunanjemu ministrstvu sporočili, da smo mi Italijane okrog prinesli. Še Rupel je bil takrat zraven in je rekel: ‚prav, če ste jih okrog prinesli‘. Sem rekla, da ni bilo čisto tako. Oni so sprejemali naše znanje, mi pa njihovo tudi. /.../ In ko sem prišla v komisijo, so bili italijanski kolegi zelo oboroženi z znanjem tržaških italijanskih zgodovinarjev. Mi smo bili na boljšem, ker smo njihovo zgodovinopisje poznali, smo vsi obvladali italijanščino. Oni pa našega zgodovinopisja niso poznali in smo jim morali veliko stvari dopovedati. O fojbah pa o migraciji so imeli vse podatke, vse prešteto. Tam pa smo mi bili bosí. In če imate pred sabo tisto naše poročilo, je čisto kratko, smo se kar zelo spopadali.«

Kot je večkrat javno povedala, si je prizadevala za pravno sporočilo.³² Menila je, da je v združeni Evropi nastopil čas, da sosednji državi »pokopljeta vsaka svoje žrtve in se znebita koncepta sovražnika.«³³ S takim prepričanjem je tudi posegala v javne debate in se zoperstavila politični zlorabi zgodovine ter vsem tistim politikom, tako italijanskim kot slovenskim, ki so se sklicevali na zgodovino zgolj iz politične računice in niso bili pripravljeni upoštevati izsledkov mešane zgodovinsko-kulturne komisije.³⁴

Milica Kacin Wohinz je leta 1998 prejela priznanje slovenske ambasadorke znanosti. Leta 1999 je pomembno priznanje prejela tudi ob tridesetletnici rovinjskega centra za zgodovinske raziskave. Ob njeni sedemdesetletnici jo je predsednik Republike Slovenije Milan Kučan odlikoval z znakom svobode Republike Slovenije. Leta 2018 je prejela Zoisovo nagrado za življenjsko delo. Preminila je 28. decembra 2021.

Marta Verginella

³² »Želeli smo pravno sporočilo«, *Primorski dnevnik*, 25. 7. 2004.

³³ »V novo Evropo brez sovražnikov«, *Novi glas*, 11. 3. 2004, str. 8.

³⁴ Branko Marušič, Dr. Milica Kacin Wohinz, ob osemdesetletnici, *Zgodovinski časopis*, 64, št. 3-4, 2010, str. 464.

Akad. prof. dr. Jože Mlinarič (13. 3. 1935–13. 11. 2021)

Akademik prof. dr. Jože Mlinarič je svoje življenje začel v družini s sedmimi otroci, ki jih je preživljala majhna vrtnarija v predmestju Maribora. Šolanje v rojstnem mestu je začel leta 1941 kot učenec prve generacije nemške okupacijske osnovne šole in zaključil leta 1954 kot maturant ene zadnjih generacij mariborske klasične gimnazije. Prvotno odločitev za študij arheologije na Filozofski fakulteti v Ljubljani je po spoznanju, da bo v tej stroki zelo težko dobil zaposlitev, zamenjal za študij klasične filologije in ga zaključil z diplomom leta 1961. Že pred koncem študija se je leta 1959 zaposlil kot srednješolski učitelj zgodovine ter latinskega in nemškega jezika na gimnaziji Ravne na Koroškem in nato leta 1962 na gimnaziji Novo mesto. Ob stalni zaposlitvi se je vpisal še na študij zgodovine na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Zaključil ga je leta 1969 z diplomsko nalogo za katero je dobil Prešernovo nagrado za študente ljubljanske univerze.¹ Že pred tem je leta 1965 postal arhivar Dolenjskega muzeja v Novem mestu in s tem začel svoje raziskovalno delo.² To delovanje je še poglobil leta 1971 z zaposlitvijo v Pokrajinskem arhivu Maribor, kjer je vodil oddelek za starejše gradivo. Doktoriral je leta 1977 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani z disertacijo o verjetno v katerem od bavarskih benediktinskih ali kartuzijanskih samostanov pred letom 1250 napisanemu latinskemu epu *Vita Mariae metrica*.³ Kot doktor znanosti je postal ho-

¹ Mentor diplomske naloge je bil Bogo Grafenauer. Izšla je tudi v knjižni obliki: Jože Mlinarič, *Kostanjeviško gospostvo: po urbarju iz leta 1625*, Kostanjevica na Krki: Dolenjski kulturni festival, 1970.

² Prvo objavljeno delo s področja zgodovine: Jože Mlinarič, Bibliografija Novega mesta, v: [Janko Jarc et al. (ur.)], *Novo mesto: 1365–1965: prispevki za zgodovino mesta*, Maribor: Obzorja – Novo mesto: Dolenjska založba, 1969, str. 223–235.

³ Mentorja doktorske disertacije *Srednjeveški latinski epos Vita Mariae metrica: tekst-nokritična-historiografska in literarna analiza* sta bila Kajetan Gantar in Bogo Grafenauer. Objavljene so samo najpomembnejše ugotovitve: Jože Mlinarič, Das Epos »Vita Mariae metrica« als Unterlage für das Marienlied des Karthäusers Philipp von Seitz, v: James Hogg (ur.), *Kartäuserliturgie und Kartäuserschriftum: internationaler Kongreß vom 2. bis 5. September 1987 2.*,

norarni, od leta 1990 pa redno zaposleni profesor zgodovine fevdalizma in pomožnih zgodovinskih ved Pedagoške akademije oz. fakultete (danes Filozofske fakultete) Univerze v Mariboru. Upokojil se je leta 2002.

Objavljena dela akademika Mlinariča so številna in raznolika.⁴ Tako je prevedel več antičnih literarnih del,⁵ a tudi dela srednjeveške in novoveške latinske in nemške ustvarjalnosti.⁶ Nesporno jedro njegovega raziskovanja je zgodovina katoliškega redovništva na območju današnje Slovenije: s članki ali monografijami je prikazal zgodovino vseh treh slovenskih komend ivanovcev ali maltezarjev (Polzela, Melje in Komenda),⁷ vseh štirih slovenskih samostanov kartuzijanov (Pleterje, Žiče, Jurklošter in Bistra),⁸ treh od šestih slovenskih samostanov minoritov (Maribor, Ptuj in Ljubljana – od 1491 samostan frančiškanov),⁹ obeh slovenskih samostanov cistercijanov (Kostanjevica in Stična),¹⁰ dveh od treh slovenskih samostanov dominikank (Marenberk in Studenice)¹¹ in enega od treh slovenskih samostanov dominikancev (Ptuj).¹² Poseben

Analecta cartusiana 116/2, Salzburg: Universität, Institut für Anglistik und Amerikanistik, 1988, str. 29–39.

⁴ Po vedenju avtorja (še) ne obstaja popolna bibliografija akademika Mlinariča. Ta prispevek ne more nadomestiti tega primanjkljaja. Temelji na podatkih, dostopnih na slovenskem vzajemnem bibliografskem sistemu COBISS (<https://www.cobiss.si/>) v času nastanka prispevka.

⁵ Jože Mlinarič (prevod, uvod in opombe), *Anakreonika ali pesmi o vinu in ljubezni*, Iz antičnega sveta 10, Maribor: Obzorja, 1968; Kajetan Gantar (prevod, izbor in spremna beseda) – Jože Mlinarič (prevod), *Propercij*, Lirika 14, [Ljubljana]: Mladinska knjiga, 1971; Jože Mlinarič (prevod, uvod in opombe), *Pesmi / Properec*, Iz antičnega sveta 17, Maribor: Obzorja, 1973 in Kajetan Gantar – Jože Mlinarič (prevod, opombe in razlage), *Idile / Teokrit*, Iz antičnega sveta 23[a], Maribor: Obzorja, 1984.

⁶ Janez Vajkard Valvasor (prevedel Jože Mlinarič), *Prizorišče človeške smrti v treh delih*, Maribor: Obzorja – Novo mesto: Dolenjska založba, 1969; Jože Pogačnik (ur.), *Valvasor in sodobniki: izbrano delo*, Zbirka Naša beseda, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1971 in Jože Pogačnik (ur.), *Srednjeveško slovstvo: izbrano delo*, Zbirka Naša beseda, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972.

⁷ Jože Mlinarič, Malteška komenda na Polzeli, *Kronika* 28, št. 2, 1980, str. 161–171; isti, Melje in njegova malteška komenda od XII. stoletja do leta 1803, *Časopis za zgodovino in narodopisje* (= odslej ČZN) (n. v.) 16 (51), št. 2, 1980, str. 217–238 in isti, Malteška komenda pri sv. Petru v Komendi, v: Marko Žerovnik (ur.), *Občina Komenda: življenje od kamene dobe do danes*, Komenda: Občina, 2002, str. 65–71.

⁸ Jože Mlinarič, *Kartuzija Pleterje 1403–1595*, Pleterje: Kartuzija Pleterje, 1982; isti, *Kartuziji Žiče in Jurklošter*, Maribor: Obzorja, 1991 in isti, *Kartuzija Bistra*, Ljubljana: Družina, 2001.

⁹ Jože Mlinarič, Minoritski samostan v Mariboru, ČZN (n. v.) 19 (54), št. 1–2, 1983, str. 55–72; isti, Zgodovina samostana od ustanovitve do 1800, v: Jože Mlinarič – Marjan Vogrin (ur.), *Minoritski samostan na Ptuj, 1239–1989*, Ptuj – Celje: Mohorjeva družba, 1989, str. 47–148 in isti, Frančiškanski samostan od ustanovitve okoli leta 1240 do preselitve leta 1784, v: Polikarp Brolih et al., *Frančiškani v Ljubljani: samostan, cerkev in župnija Marijinega oznanjenja*, Ljubljana: Samostan in župnija Marijinega oznanjenja, 2000, str. 81–148.

¹⁰ Jože Mlinarič, *Kostanjeviška opatija 1234–1786*, Kostanjevica na Krki: Galerija Božidar Jakac, 1987 in isti, *Stiška opatija 1136–1784*, Novo mesto: Tiskarna Novo mesto – Dolenjska založba, 1995.

¹¹ Jože Mlinarič, *Marenberški dominikanski samostan: 1251–1782*, Celje: Mohorjeva družba, 1997 in isti, *Studeniški dominikanski samostan: ok. 1245–1782*, Celje: Društvo Mohorjeva družba – Celjska Mohorjeva družba, 2005.

¹² Jože Mlinarič, Dominikanski samostan na Ptuj 1230–1786, v: Jože Mlinarič – Jože Curk, *Dominikanski samostan na Ptuj*, Publikacije Zgodovinskega arhiva Ptuj. Gradivo in razprave 5, Ptuj: Zgodovinski arhiv na Ptuj, 2009, str. 14–303.

del v tem sklopu Mlinaričevega dela predstavlja obravnava delovanju samostanov z ozemlja današnje Avstrije na območju današnje Slovenije: samostanov benediktincev Admont in Šentpavel ter samostanov cistercijanov Vetrinj in Rein.¹³ Prav zaradi svojih raziskav starejše zgodovine samostanov in redov na Slovenskem je bil akademik Mlinarič poznan širši strokovni in laični javnosti. Žal je mnogo manj znana njegova izjemna dejavnost na področju izdajanja virov. Krono njegovega tozadavnega dela nedvomno predstavlja izdaja virov za srednjeveško in novoveško zgodovino Maribora, ki jih je med letoma 1975 in 2011 objavil v prvih 36 zvezkih *Gradiva za zgodovino Maribora*.¹⁴ Nobeno drugo slovensko mesto in zelo redka evropska mesta imajo tako obsežno objavo virov kot jo ima po zaslugi Mlinariča Maribor. Izjemno poznavanje virov je omogočilo nastanek številnih člankov o zgodovini Maribora in njegove okolice, a tudi o zgodovini mnogih drugih krajev slovenske Štajerske, Dolenjske in Gorenjske. Mlinaričevi prispevki za sintezo slovenske zgodovine so manj številčni, a so brez izjeme tehtni, saj temeljijo na že omenjenem izjemnem poznavanju virov.¹⁵

Brez pretiravanja lahko zapišem, da je Jože Mlinarič najpomembnejši mariborski zgodovinar in najpomembnejši zgodovinar Maribora. Zato ni presenečenje, da je bil prav Mlinarič prvi profesor mariborske univerze, ki je postal leta 1995 izredni, leta 2001 pa redni član Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Mariborska univerza se mu je zahvalila za njegovo delo leta 2003 s podelitvijo naslova zaslužnega profesorja. Istega leta mu je rojstno mesto podelilo Glazerjevo nagrado za življenjsko delo, ki je najbolj prestižna nagrada drugega največjega slovenskega mesta na področju umetnosti in kulture.

Svojo pozornost je akademik Mlinarič namenil tudi zgodovini srednjeveških Judov na območju slovenske Štajerske, čeprav predstavlja le majhen del njegovega opusa. Kljub temu je bil prav z njegovimi raziskavami narejen ključen znanstveni korak, ki je omogočil začetek delovanja današnjega Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor. Leta 1997, ko je na dan Svetih treh kraljev minilo pet stoletij od izгона Judov s Štajerske in Koroške, je bil namreč akademik Mlinarič predsednik organizacijskega odbora mednarodnega znanstvenega simpozija *Srednjeveške judovske skupnosti in njihova kulturna dediščina v srednji Evropi*. V tem okviru je bila 14. 1. 1997 v Pokrajinskem arhivu Maribor otvoritev njegove

¹³ Jože Mlinarič, Admontski Račji dvor pri Mariboru, ČZN (n. v.) 14 (49), št. 1, 1978, str. 33–47; isti, Posest vetrinjske opatije na Štajerskem (ok. 1145–1786), ČZN (n. v.) 17 (52), št. 1, 1981, str. 38–59; isti, Posest vetrinjskega samostana na Kranjskem (od leta 1147 do XVII. stoletja), *Zgodovinski časopis* 35, št. 1–2, 1981, str. 101–119; isti, Odnosi med Šentpavelsko opatijo in gospodi iz Melja, gospodi Mariborskimi in mariborskimi meščani v srednjem veku, *Kronika* 29, št. 3, 1981, str. 241–250; isti, Posest Vetrinjskega samostana v Predddvoru do 17. stoletja, v: Tone Roblek (ur.), *Predddvor v času in prostoru: zbornik občine Predddvor*, Predddvor: Občina, 1999, str. 69–81 in isti, *Cistercijanska opatija Rein in njena povezanost s slovensko zemljo (13.–18. stoletje)*, Zbirka Studia historica Slovenica 7, Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča, 2011.

¹⁴ *Gradivo za zgodovino Maribora (= GZM) I.–XXXVI.*, Maribor: Pokrajinski arhiv, 1975–2011: zahvaljujoč Mariborski knjižnici dostopno na spletnih straneh Digitalne knjižnice Slovenije (<https://www.dlib.si/>).

¹⁵ Omeniti velja vsaj: Jože Mlinarič, *Cerkev na Slovenskem v srednjem veku*, v: Metod Benedik (ur.), *Zgodovina Cerkve na Slovenskem*, Ljubljana: Mohorjeva družba, 1991, str. 61–91.

razstave o zadnjih desetletjih mariborske srednjeveške judovske skupnosti.¹⁶ Na simpoziju, ki je potekal med 16. in 19. 10. 1997 v Mariboru, je predstavil referat o Judih v srednjem veku na slovenskem Štajerskem, ki je nato skupaj z ostalimi referati simpozija izšel v zborniku simpozija.¹⁷

Podpisani sem spoznal akademika Mlinariča kot študent 1. letnika Pedagoške fakultete Maribor v študijskem letu 1986/87. Njegova takratna predavanja so me ob predavanjih pokojnega prof. dr. Jožeta Koropca usmerila v raziskovanje srednjeveške zgodovine. Nikoli kasneje nisem imel priložnosti poslušati predavanj akademika Mlinariča, mi je pa s svojimi mnogimi objavljenimi deli ostal učitelj do danes. Verjamem, da bo to ostal tudi naslednjim generacijam slovenskih zgodovinarjev.

Boris Hajdinjak

¹⁶ Jože Mlinarič, *Mariborski Židje v zadnjih desetletjih pred izgonom iz mesta, njihov izgon in sledovi*, Katalogi / Pokrajinski arhiv Maribor 7, Maribor: Pokrajinski arhiv, 1996.

¹⁷ Jože Mlinarič, *Judje na slovenskem Štajerskem do njihove prisilne izselitve v letu 1496*, ČZN (n. v.) 36 (71), št. 1–2 (= Judovski zbornik), 2000, str. 49–70.

Ocene in poročila

Handbuch zur Geschichte Südosteuropas. Bd. 1: Herrschaft und Politik in Südosteuropa von der römischen Antike bis 1300. Izd.: Fritz Mitthof/Peter Schreiner/Oliver J. Schmitt. Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2019. XLIV, 1122 strani. **Bd. 2: Herrschaft und Politik in Südosteuropa von 1300 bis 1800.** Izd.: Oliver Jens Schmitt. Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2021. 1089 strani.

Namen tega kratkega zapisa je opozoriti slovenske zgodovinarke in zgodovinarje, ki se že od zgodnjega 20. stoletja tudi raziskovalno in študijsko posvečajo zgodovini jugovzhodne Evrope in v tem okvirju še zlasti zgodovini zahodnega Balkana z vzhodnojadransko obalo, na odličen priročnik za zgodovino jugovzhodne Evrope, ki nastaja od leta 2010 v koordinaciji Leibnitz inštituta za raziskave vzhodne in jugovzhodne Evrope v Regensburgu. Gre za presežek v dosednji obravnavi zgodovine jugovzhodne Evrope, za »priročnik za 21. stoletje«, kot je izpostavljeno že v samem naslovu uvoda v celotno serijo, in s tem za nespregledljivo delo na področju zgodovine jugovzhodne Evrope. Priročnik je v prvi vrsti namenjen potrebam zgodovinskih raziskav in univerzitetnega pouka in eden od njegovih glavnih ciljev je ponuditi bralcu zanesljivo orientacijo v množici informacij in v posamezniku že nepregledni historiografski produkciji, ki se posveča zgodovini jugovzhodne Evrope. Priročnik zato ne prinaša samo pregleda zgodovinskega dogajanja v sinhroni in diahroni perspektivi, ampak nudi, kar je za uporabnost takšnega kompendija nemara še pomembneje, obsežne (komentirane) preglede virov, literature, stanja raziskav, aktualnih znanstvenih diskusij kot tudi deficitarnih vsebin, ki se tako izrisujejo kot možni bodoči raziskovalni cilji. Načrtovanih je sedem zvezkov s tematskimi bloki: gospodarstvo in politika, jezik in kultura ter gospodarstvo in družba, ki so kronološko razdeljeni na predmoderno in moderno obdobje, meja med njima pa je okrog 1800. Gre seveda za dolgoročen in izjemno zahteven projekt, v katerega so vključeni številni strokovnjaki za posamezna vprašanja in ki zahteva tudi dobro koordinacijo in nič manj redakcijo.

Do zdaj sta v treh knjigah in v skupnem obsegu več kot 2200 strani precej drobnega tiska izšla dva zvezka priročnika, ki obravnavata gospodarstvo in politiko v jugovzhodni Evropi v predmodernem obdobju. Prvi zvezek obravnava v dveh knjigah čas od predrimskega obdobja do konca 13. stoletja, drugi pa v eni knjigi pozni srednji in zgodnji novi vek. Na splošno je mogoče reči, da je v obeh zvezkih jugovzhodna Evropa predstavljena kot proti Sredozemlju, srednji Evropi, pontskemu svetu in bližnjemu vzhodu odprt ter obenem močno diferenciran prostor z zelo

različno in kompleksno politično dinamiko, ki je skozi zgodovino nihala med imperialnimi stanji in konkurenkami ter regionalnimi, različno dolgoživimi političnimi organizmi. Bralec se tako lahko v priročniku seznani z zgodovino in strukturami Rima, Bizanca, Osmanskega sultanata in Beneške republike v jugovzhodni Evropi kot tudi z barbarskimi tvorbami pozne antike in zgodnjega srednjega veka, posebej pa je v posameznih poglavjih seveda obravnavana tudi dogodkovna in strukturna zgodovina Madžarske, Bolgarije, Grčije, Srbije, Hrvaške (z Dalmacijo in Slavonijo), Vlaške in Moldavije. Samo po sebi je razumljivo, da je bila predstavitev tako obsežne in obenem različne vsebine v priročniku s tako visoko zastavljenimi cilji zaupana uveljavljenim strokovnjakom, pri čemer so nekateri med njimi napisali tudi več poglavij, med katerimi so nekatera zelo obsežna. Za ilustracijo naj bo omenjeno, da je najdaljše med njimi poglavje Balkan med regionalnimi gospodstvenimi tvorbami in osmansko osvojitvijo (ok. 1300 – ok. 1500). Obsega več kot 200 strani, napisal pa ga je Oliver Jens Schmitt z Inštituta za vzhodnoevropsko zgodovino dunajske univerze, ki je tudi eden od izdajateljev priročnika in sploh danes eden najbolj renomiranih raziskovalcev in poznavalcev zgodovine jugovzhodne Evrope. Kljub vsem pohvalam, ki jih priročnik nedvomno zasluži, pa je vendarle treba opozoriti, da se posamezni avtorji v pristopu k obravnavi zaupanih jim vsebin med seboj precej razlikujejo. To je na primer zelo opazno pri obravnavi najstarejše zgodovine Srbov (Mihailo St. Popović) in Hrvatov (Neven Budak), za kateri prinaša temeljne informacije *De administrando imperio* Konstantina Porfirogeneta. V prikazu srbske zgodovine so Konstantinove informacije povzete precej manj kritično, kot v prikazu hrvaške zgodovine in s tem na način, ki ne odgovarja današnjemu stanju raziskav in diskusij o vrednosti cesarjevega besedila iz srede 10. stoletja za zgodovino Srbov in Hrvatov v zgodnjem 7. stoletju.

Naj ta kratek zapis zaključim z ugotovitvijo, da je ena od pomembnih lastnosti priročnika, da povezuje in presega tako tipično in ne samo za jugovzhodno Evropo značilne po nacionalnem ključu razdrobljene zgodovinske raziskave in pripovedi, v katerih se radi izgubijo širši konteksti in širše perspektive.

Peter Štih

Ante Tresić Pavičić, **Povijest Hrvata pod narodnim vladarima (619-1102)**. Hrvatsko rano srednjovekovlje iz gledišta hrvatskog književika i intelektualaca prve polovine 20. stoljeća. Zagreb: HAZU, 2020, 842 strani.

Gospa Vesna Tresić Pavičić je 8. marca 2018 predala glavnemu tajniku Hrvaške akademije znanosti in umetnosti akademiku Pavau Rudanu kot donacijo zapuščino sorodnika dr. Ante Tresića Pavičića. Gradivo vsebuje rokopise književnih del, pesmi, romanov, pripovedk, potopisov in številna osebna razmišljanja ter poglede na politične dogodke na Hrvaškem konec 19. in v prvi polovici 20. stoletja. Med drugim je bil v zapuščini odkriti tudi obsežen rokopis knjige Zgodovina Hrvatov v času t. i. narodnih vladarjev.

Hrvaška akademija je obsežno delo smatrala za dovolj zanimivo, da ga leta 2020 tudi objavila. Tresić Pavičićemu zgodovinskemu delu je v uvodu dodano več spremljevalnih tekstov različnih strokovnjakov. Neven Budak je prispeval vodnik skozi knjigo, Marinko Vuković arhivski pogled na rokopis in tekst, Ivana Burnač beležke o jeziku in pravopisu dela, Petra Matović pa pripombe k grškemu tekstu.

Ante Tresić Pavičić se je rodil 10. julija 1867 v Vrbanju na otoku Hvaru, umrl pa je 27. oktobra 1949 v Splitu. Bolj je znan kot politik, književnik in potopisec, čeprav je bil po stroki zgodovinar. Na dunajski univerzi je študiral zgodovino in filozofijo. Je pa iz različnih razlogov začel šele pri koncu življenja, v času, ko se je razmahnila druga svetovna vojna, v samoti svoje vile v Splitu raziskovati in pisati o najzgodnejšem obdobju hrvaške zgodovine. V načrtu je imel celoten pregled hrvaške zgodovine, ki pa ga ni uspel realizirati in tudi v zapuščini ohranjeno besedilo je ostalo brez njegove zadnje redakcije.

Pavičić ne kaže simpatij do večine takratnih vodilni hrvaških zgodovinarjev kot sta bila Franjo Rački in Ferdo Šišić. Odklanja tudi poglede nekateri vodilnih tujih zgodovinarjev. Prav tako se ne strinja glede nekaterih razlag karantanske in hrvaške zgodovine slovenskih zgodovinarjev Milka Kosa in Ljudmila Hauptmanna. Hrvaškim in tujim zgodovinarjem Pavičić očita nekaj osnovnih grehov. Prvič, da niso verjeli v posebno (dvojno) naselitev Hrvatov ter trdili, da so se naselili istočasno s Srbi. Drugič, da niso priznali dogovora s papežem, da ne bodo napadali drugih narodov. Tretjič, da niso verjeli v avtentičnost Trpimirove in Muncimirjeve darovnice, in trdili, da sta ponaredka iz 14. stoletja.

V obsežnem predgovoru avtor razpravlja o zgodovini kot znanosti. Izhaja iz stališča, da zgodovina ni čista eksaktna znanost. Vendar pa poudarja, da zgodovina

spada med tiste znanosti, katerih naloga je, da išče resnico v preteklosti in iz tega izhodišča sega tudi v prihodnost. Opravičuje se, da je zgodnje hrvaško obdobje proučil in obdelal le na podlagi tistega gradiva in literature, ki jo je našel v Splitu. Ni imel možnosti, da bi pregledal gradivo in literaturo v znanstvenih ustanovah in arhivih v Zagrebu, Dunaju, Rimu, Parizu, Londonu in Moskvi. Hrvaško zgodovino pod narodnimi vladarji je obdelal v 66 poglavjih.

Pogosto objavlja celotne odlomke iz grških in latinskih virov, ki pa jih je vse tudi prevedel v hrvaščino. Sklicuje se tudi na madžarke (latinske) vire in avtorje. Navaja številne zahodnoevropske vire in avtorje zgodovinskih del (nemške, francoske). V veliki meri koristi tudi zbirko srednjeveških virov za nemško in evropsko zgodovino od 6. do 16. stoletja v *Monumenta Germaniae Historica*. Mislim, da je vrednost njegove knjige tudi v tem, da je v njej objavljenega veliko gradiva.

Zelo podrobno razpravlja o prebivalcih Balkana pred prihodom Slovanov. Prav tako posveti posebno poglavje Ilirom, v zvezi z njimi pa se sprehodi po širjenju rimske države po Evropi in zaključuje, da predstavljata zgodovina Ilirov in rimske države temeljni kamen na katerem so Hrvati gradili svojo državo.

Pojavu Obrov ali Avarov v Evropi posveti Pavičić posebno poglavje, predvsem v povezavi z Bizancem. Obri naj bi preplavili celotni Ilirik in se na njem obdržali polnih 60 let, to je od 566, ko se prvič pojavijo južno od Drave v Panoniji in vse do 626, ko so bili premagani od Hrvatov in se umaknili iz Balkana v ring med Donavo in Tiso.

V prikazu Pavičićevega obsežnega teksta se bom omejil le na nekatere njegove rezultate, v katerih skuša prikazati hrvaško zgodnj srednjeveško obdobje drugače od sočasnega zgodovinopisja.

Bizantinskemu cesarju Herakleju posveča izjemno pozornost. Kajti, tako trdi, je bil Heraklej trdni temelj na katerem so predniki Hrvatov zgradili svojo junaško prihodnost. V njegovem času naj bi bil Bizanc pritisnjen od severa od Obrov, od juga pa od Perzijcev. Predno je cesar prekoračil Bospor in šel v napad nad Perzijce, je moral skleniti pogodbo (zvezo) s Hrvati. Preko svojih obveščevalcev in trgovcev naj bi bil obveščen o narodu Hrvatov. Njihov naselitveni prostor naj bi se razprostiral od Labe do Buga, na srednji Visli naj bi na severu in vzhodu mejili s Poljsko, na jugu pa naj bi Hrvati segali do Tater in Karpatov. Glavno mesto Hrvatov in središče trgovskega prometa med vzhodom in zahodom naj bi bil Krakov. Glavni pogoj za sodelovanje bizantinskega cesarja s Hrvati je bil, da naj bi Hrvati preprečili Obrom zavzeti Carigrad. Zato je, po zmagi Hrvatov nad Obri, cesar prepustil Hrvatom Dalmacijo v katero naj bi spadali še Duklja (Crvena Hrvaška), Travunija, Konavle, Hum in Paganija. Zanimiva je tudi trditev avtorja, da so bili Hrvatje že pred prihodom v Dalmacijo pokristjanjeni. Bili naj bi pristaši Arijeve veroizpovedi. Pri tem meni, da so bili v novi domovini Dalmaciji le spreobrnjeni iz arijanstva v katolištvo. Avtor se pri svojih trditvah opira predvsem na Konstantina Porfirogeneta (na 30. poglavje). Po njegovi razlagi postavlja Porfirogenet prihod Srbov na Balkan 20 let za Hrvati, katerih del naj bi se, sledeč Porfirogenetu, iz Dalmacije odselil v Panonijo.

Navaja, da je bila severozahodna meja Hrvatov na Soči in Vipavi, kjer naj bi se spopadali z Langobardi. Celotna Istra, razen romanskih mest, naj bi bila naseljena s Slovani, med katerimi bi bili najštevilnejši Hrvati.

Vendi (Slovenci) naj bi po Pavičiču prodrli vse do Tirolske in južno od Salzburga ter zasedli celoten Norik. Vsa Štajerska, začenši od izvirov Mure, vsa Koroška (Karantanija) z severozahodno Kranjsko, naj bi spadala v državo Vendov, z velikim deležem Hrvatov. Še pred frankovsko okupacijo se omenjajo vojvode Borut, Gorazd, Hotimir in Valtung. Vendi oziroma Slovenci so se pokritjani leta 772. 6 let po pokristjanjenju pa so vdrl v njihovo državo vojske Karla Velikega iz Bavarske in jo podjarmile. Leta 796 je poslal Karel Veliki silno vojsko proti Obrom, Vodstvo je poveril furlanskemu mejnemu grofu Eriku, ki vojaško odpravo prepusti hrvaškemu knezu Vojnimiru, kajti po Pavičičevu nihče ni mogel imeti svoje vojske razen hrvaškega vladarja.

Nemci so se nameravali v 9. stoletju preko Karantanije razširiti na Balkan vse do Jadranskega morja. Na tej poti so naleteli na Hrvate. Borba se je začela z Vojnomirom, nadaljeval jo je junaški Ljutovit (hrvaške vladarje bom poimenoval tako, kot je v knjigi zapisal Pavičič), a končal Munčimir s strahovitim porazom Nemcev. On naj bi združil Dalmatinsko in Panonsko Hrvaško. Ratimir in Mislav sta se energično posvetila obrambi Hrvaške na morju in na kopnem. S tem sta obranila Hrvaško na zahodu pred Franki-Nemci, na severozahodu pred Bolgari, na morju pa pred Benečani.

Po Pavičičem mnenju anonimni duhovnik iz Duklje, sploh ni napisal njemu pripisanega zgodovinopisnega dela (Ljetopis Popa Dukljanina), ampak naj bi le prevedel besedilo neznanega hrvaškega avtorja (zapisano v glagolici) v latinščino in ga dopolnil z nekaterimi podatki. Vse kar je bilo v hrvaškem letopisu navedeno po državljski vojni med Stjepanom, Miroslavom in Krasimirjem II. Naj bi bil poznejši vrinek, ki ga poleg tega ocenjuje za neobjektivnega. Pozitivno pa je, kot pravi Pavičević, da je opisal Zvonimirjevo tragedijo. Ob tem Pavičič dodaja, da je zmeda v kronologiji in genealogiji vladarjev v letopisu takšna, da se je težko znajti v tem kaosu.

Obenem verno sledi Duklaninovem letopisu in brez zadržkov trdi, da se je v času vladavine papeža Štefana II. med majem 896 in koncem julija 897 odvijal na Duvanjskem polju najprej cerkveni zbor vseh hrvaških škofov, kateremu je prisostvoval tudi kralj Budimir in vsi njegovi dostojanstveniki in je trajal 8 dni. Na zboru so uredili vse cerkvene zadeve v državi in določili meje nadškofije in škofij v Beli Hrvaški in v Rdeči Hrvaški. Po cerkvenem zboru se je sestal državni zbor pod vodstvom kralja Budimirja ter določil meje banovin in županij. Sprejeli so tudi zakonik. Iz ustave, ki je bila sprejeta na Duvanjskem polju, se po Pavičiču lepo vidi, kako je tekel razvoj hrvaške države od smrti Munčimirja do izumrtja narodne dinastije.

Pavičič je nameraval v svoji knjigi urediti kronologijo hrvaških knezov oziroma kraljev. Benečani so dobili namig od Bizantincev (cesar Bazilij II.) naj napravijo vse kar je v njihovi moči, da zlomijo Hrvate, ki se jim je ponovno dvignil ugled. Porazili so Samuelovo vojsko in jo pregnali z Balkana. Beneški dož Peter II. Orseolo naj bi zahteval, da se mu podredijo Dubrovnik in južne županije, ki so spadale pod Rdečo Hrvatsko. Toda Pavičič navaja, da je Dubrovnik v času vladavine Miroslava in Krasimirja priznaval oblast hrvaškega

kralja, čeprav je naglašal svojo avtonomijo. Prav tako poudarja, da Krasimir in njegov brat Gojislav nista v tem času mirovala, temveč sta ponovno prevzela oblast nad primorskimi mesti, posebej nad Splitom, ki naj bi bil takrat glavno mesto hrvaške države. Tudi bližnji Solin naj bi Hrvatje obnovili, zgradili velike bazilike, samostane in kraljevske vile.

Ko je kralj Peter Krasimir umrl, Zvonimirju ni uspelo priti z vojsko v Solin in preprečiti, da je ljudstvo oklicalo Slavića za kralja (bil je mož Krasimirjeve hčerke Nade), Stjepan pa je bil zaprt v benediktinskem samostanu. V tej dobi so začeli iz južne Italije na Balkan prodirati Normani, ki so posegali tudi v hrvaško zgodovino. Normani so odstranili Slavića in s tem odprli pot Zvonimirju do prestola.

Zvonimir je bil ban Slavonije in morda v sorodstvu s Šubići. Bil je zastopnik kralja Petra Krešimirja na kronanju madžarskega kralja Salomona. Zvonimir se je poročil s hčerko ogrskega kralja Bele IV. Jeleno. Kljub temu, da je bil Zvonimir od vseh hrvaških kraljev najbolj naklonjen latinski duhovščini, se je ohranil epigrafski glagolski spomenik, znamenita Baščanska plošča, ki omenja Zvonimirja. Malo pred smrtjo je namreč Zvonimir obiskal otok Krk in daroval samostanu sv. Lucije v Baški neko zemljišče. Zvonimir je bil ubit leta 1089. Istega leta je bil 8. septembra za hrvaškega kralja kronan Stjepan IV., ki je 19 let preživel zaprt v benediktinskem samostanu. Prvo Stjepanovo dejanje je bila obnovitev kninske škofije in namestitev odstavljenega škofa Grgurja.

Na več mestih v knjigi se Pavičić ukvarja z vprašanjem glagolice in odnosom posameznih vladarjev do slovaskega bogoslužja. Meni, da glagolica ni delo Cirila in Metoda, ampak hrvaška pisava, ki so jo Hrvatje uporabljali že v pradomovini in jo s selitvijo v Dalmacijo prinesli s seboj.

Po Zvonimirjevi smrti se je znašla Hrvaška v veliki negotovosti, ker je ostala brez vladarja. Na hrvaškem prestolu se je pojavil Peter Sloven, sorodnik zakonito izbranega kralja Slavića. Kralj Peter je umrl od izdajalske roke na Gvozdu – Petrovi gori, ker se je junaško boril proti Madžarom. Preteklo je okrog 6 let od umora Petra Slovena, ko so se na Hrvaškem zgodili mnogi dogodki.

Hrvati so bili prepričani, da jim ogrski kralj Koloman želi le dobro in da se bodo izognili spopadam zaradi nasledstva. S sprejetjem Kolomanove ponudbe naj bi Hrvati naredili veliko napako. Pavičić obtožuje predstavnike dvanajstih plemen, da se 1102 niso mogli dogovoriti, kdo izmed njih naj bi prevzel kraljevski naslov oziroma da niso prišli na idejo menjave monarhije z republiko.

Zaključujem z mislijo pisca. Velik problem za zgodovinarja je pomanjkanje virov za starejšo zgodovino. S tem se Pavičić dotakne problema glede zgodovinske resnice in ugotovi, da se mora zgodovinar pogosto spuščati v hipoteze. Njegov obsežen rokopis je pisan na podlagi velike erudicije in še večjega patosa, zato zasluži, da se bere predvsem z vidika svetovnonazorski stališč avtorja ter zaradi njegovih posebnih interpretacij. Mnoge avtorjeve teze o razvoju Hrvaške pod narodnimi vladarji so bile že v njegovem času v zgodovinopisju presežene. Njegove razlage posameznih pojavov v hrvaški preteklosti ali vloge vladarjev so bile rezultat precej samovoljne interpretacije virov (npr. Konstantina Porfirogeneta, še bolj Letopis Popa Dukljanina). Z ozirom na dosežke in rezultate zgodovinske stroke

na Hrvaškem in drugod v novejšem času,¹ lahko rečemo, da je Pavičevićovo delo za zgodovinopisje brez prave vrednosti. Še največja vrednost njegove knjige je v tem, da odraža stališča avtorja in časa v katerem je delo nastalo.

Na koncu knjige je objavljen slovar nekaterih manj znanih besed in izrazov (avtorja Marinko Vuković in Ivana Burnać).

Ignacij Voje

¹ Gl. npr. Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1975; Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.* Zagreb 2018; Peter Štih, *O novi knjigi, novejši hrvaški historiografiji in novih pogledih na hrvaško zgodnj srednjeveško zgodovino*. *Zgodovinski časopis* 72, 2018, 464–497.

Tomaž Lazar, **Oklepi iz Narodnega muzeja Slovenije. Zaščitna oprema od visokega srednjega do zgodnjega novega veka**. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2021, 381 strani.

V letu 2021, ko je Narodni muzej Slovenije praznoval dvestoletnico obstoja, je v njegovi založbi kot šestnajsti zvezek v seriji *Viri – Gradivo za materialno kulturo Slovencev* izšla monografija kustosa dr. Tomaža Lazarja, posvečena predstavitvi zaščitne opreme od visokega srednjega do zgodnjega novega veka, ki jo hrani osrednja slovenska muzejska ustanova. Gre za številčno enega najmanjših, a zgodovinsko najpomembnejših delov zbirke orožja in bojne opreme. Knjiga je tako še en velik korak v avtorjevih prizadevanjih k njenemu ovrednotenju in predstavitvi javnosti.

V primerjavi z nekaterimi tujimi, hranijo slovenski muzeji razmeroma malo ostankov opreme nekdanjih bojevnikov. To kar nekoliko preseneča, če pomislimo na bogato zgodovino vojaških spopadov v tem prostoru. Pri preučevanju tega gradiva je zato treba uporabiti zelo širok nabor raznovrstnih virov in iskati analogije v zbirkah drugih domačih in predvsem tujih ustanov. To metodologijo je avtor pri svojem delu izpopolnil skoraj do potankosti, saj je sistematično obdelal vse znane pisne vire in materialne ostanke, kot nepogrešljivo dopolnilo k njim pa še med zgodovinarji pogosto premalo upoštevane likovne upodobitve, med katerimi prednjačijo srednjeveško stensko in tabelno slikarstvo, portreti ter viteški nagrobniki. Tu se prav tako ni omejil na ozemlje Slovenije, temveč je segel tudi v zamejstvo in dlje v tujino. Rezultate, pridobljene s študijem raznovrstnih virov, je podprl z izsledki eksperimentalne arheologije in naravoslovnimi analizami.

Knjiga ima dvanajst smiselno oblikovanih poglavij. Kot je pri takšnih monografijah v navadi, se je avtor najprej osredotočil na zgodovino nastajanja zbirke orožja in bojne opreme v Narodnem muzeju Slovenije ter njeno dosedanje preučevanje. Posebej zanimivo je naslednje poglavje, v katerem je strnjeno predstavljen slovenski prostor v srednjem in zgodnjem novem veku z vidika vojaškega dogajanja. Poznavanje širšega konteksta je namreč nujno potrebno za razumevanje obravnavane tematike, saj sta se tako vojaška taktika kot bojna oprema nenehno prilagajali novim razmeram oziroma potrebam in jih do neke mere tudi narekovali. V nadaljevanju je izčrpno predstavljena zaščitna oprema na Slovenskem iz srednjega in zgodnjega novega veka. Kot se je pokazalo, je materialnih ostankov presenetljivo malo, zato je avtor oborožitev nekdanjih bojevnikov poskusil prikazati z uporabo zelo širokega

nabora virov in iskanjem analogij v tujini. Tu je treba še enkrat poudariti izčrpno analizo plemiških nagrobnikov in stenskih upodobitev v cerkvah.

V naslednjih poglavjih, osrednjem delu monografije, se je osredotočil na opis konstrukcijskih značilnosti in načine izdelave zaščitne opreme. Tu je pokazal izvrstno poznavanje tematike, saj je strnjeno prikazal razvoj ščitov in različnih vrst oklepa od najzgodnejših začetkov do danes. In ne samo to, izsledke raziskav virov in literature je podprl s spoznanji eksperimentalne arheologije, tudi lastnimi. Prav vključitev slednjih daje knjigi dodatno težo, kajti materialne zapuščine ni mogoče zadovoljivo obdelati zgolj s teoretičnim delom. Bralec tako lažje spozna obrtne tehnike srednjeveških in zgodnjenovoveških mojstrov ter funkcijo bojne opreme.

Prva asociacija ob misli na oklep je pogosto celopostavna ploščna garnitura, a pot do nje ni bila preprosta. Razvoj oklepov je bil namreč zelo dolg in je vodil od enostavne usnjene in tekstilne do kovinske, verižne ter nazadnje ploščne zaščite. Obrtni mojstri so bili odvisni od zmogljivosti metalurških obratov, ti pa vse do zgodnjega novega veka niso bili sposobni ponuditi primernih polizdelkov za izdelavo celopostavne ploščne garniture. Posebej velja omeniti avtorjevo opažanje, da se je z zatonom okleparske obrti izgubilo ogromno znanja, ki ga danes z delnim uspehom poskuša oživiti eksperimentalna arheologija.

V desetem poglavju je katalog 66 predmetov iz zbirke orožja in bojne opreme v Narodnem muzeju Slovenije, gre pa večinoma za fragmente ščitov, verižnine in ploščnih oklepov. Vse kataloške enote poleg opisa vsebujejo navedbo materiala, teže, dimenzij ter provenienco in način pridobitve, če sta znana. Najzanimivejši predmet je zagotovo maksimilijanski ploščni oklep, izdelan na začetku tridesetih let 16. stoletja v delavnici nürnberškega okleparskega mojstra Valentina Siebenbürgerja, ki sodi med reprezentativnejše eksponate Narodnega muzeja Slovenije.

Avtorjevo delo dopolnjujejo štirje prispevki o naravoslovnih analizah izbranih predmetov iz muzejske zbirke, ki so jih opravili angleška strokovnjaka Alan Williams in Edwin Wood ter raziskovalci iz slovenskih institucij Jakob Kraner, Peter Fajfar, Borut Zorc, Matjaž Knap, Marijan Nečemer in Borut Žužek. Njihovi izsledki so dragocen doprinos k boljšemu razumevanju tematike, saj jasno kažejo, da na marsikatero vprašanje ni mogoče odgovoriti le z uporabo klasičnih zgodovinskih metod. Razkrivajo nam namreč ne le kakovost surovin in tehniko izdelave, temveč tudi poznejše restavratorske posege. Spoznanja bodo koristna tudi za prihodnje antropološke raziskave, saj so oklepi pomemben vir za ugotavljanje velikosti in teže ljudi v srednjem in zgodnjem novem veku. Preliminarni rezultati kažejo, da so bili v povprečju nižji in lažji od nas, pa tudi, da so bili bogatejši višji od revnejših.

Monografija Tomaža Lazarja je pomembna pridobitev za raziskovalce vojaške zgodovine slovenskega prostora v srednjem in zgodnjem novem veku. V marsičem gre za pionirsko delo, saj je avtor segel na področja, katerim do zdaj ne le pri nas, temveč tudi v tujini niso posvečali pozornosti. Z vzorno opravljenim raziskovanjem in izčrpno predstavitvijo je postavil nove standarde pri objavljanju gradiva slovenskih muzejev, zato upamo, da mu bodo v prihodnje sledili tudi ostali. Knjiga je vsebinsko zelo bogata in opremljena z veliko slikovnega gradiva, nič manj pohval pa si ne zasluži njena oblikovna plat. Gre namreč za prvi zvezek v seriji

Viri – Gradivo za materialno kulturo Slovencev, ki je izšel v prenovljeni podobi in večjem formatu. Monografija bo zagotovo dala pospešek nadaljnjemu raziskovanju zbirke in njenemu predstavljanju javnosti. Načrtovana angleška izdaja bo dragocen prispevek tujim strokovnjakom, saj je tovrstno gradivo iz slovenskega prostora v tujini še vedno slabo poznano.

Jernej Kotar

Boris Golec, **Valvasorji: med vzponom, Slavo in zatonom**. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015, 514 strani.

Dobrih pet let je že preteklo, odkar sem bil naprošen za recenzijo najnovejše stvaritve cenjenega zgodovinarja Borisa Golca, več kot desetletje nastajajoče izvirne znanstvene monografije o plemiški rodbini Valvasor. Prošnjo sem takrat z veseljem sprejel, in to iz dveh razlogov. Že odkar sem kolikor toliko resno zaplaval v deroče zgodovinarske vode, rad prebiram njegove, v takšni ali drugačni obliki izdane raziskovalne izsledke. Piše izjemno kvalitetno, berljivo, zanimivo, njegove v tekste pogosto zelo posrečeno umeščene razlage o tem, kako je prišel do določenih spoznanj, pa so me in me še vedno učijo večšin interpretacije različnih virov. Drugi razlog za pisanje recenzije sta vsekakor obravnavano časovno obdobje in tema. Izmed vseh zgodovinskih obdobj sem zadostno strokovno kompetenten le za obdobje zgodnjega novega veka, tematsko pa so mi najbližje zemljiška posest, plemstvo in po novem še zgodovina urbanih naselbin. Moje raziskovalne teme se tako do neke mere prekrivajo z Golčevimi, le da so rezultati tako kvalitativno kot kvantitativno precej skromnejši.

Na tem mestu bi lahko našteval razloge za tolikšen časovni zamik objave mnenja in se s tem morebiti poskušal posipati s pepelom. A nima smisla. Čas neusmiljeno teče, monografija pa zaradi obravnavanja že davno preteklih dogodkov in vsebinske kvalitete ter verodostojne interpretacije virov tako ali tako nikoli ne bo zastarala. Kvečjemu je vnovično prebiranje izdane monografije v primerjavi s tipkopisom izpred petih let omogočilo še bolj poglobljeni vpogled v vse, kar dejansko ponuja. Njena oblikovna postavitev, dodane slikovne priloge, rodoslovna debela, zemljevidi in, seveda, vsebina tvorijo celoto in šele skupek vseh da bralcu popolno bralno izkušnjo. Moje zdajšnje mnenje o monografiji je sicer skladno s spisano recenzijo. Drugačno niti ne more biti. Avtorju in njegovemu delu sem namreč že takrat, in to le na osnovi prebrane vsebine, zapel takšen hvalospev, da bi ga/me njegovo stopnjevanje naredilo neverodostojnega, pa čeprav je prebiranje izpopolnjenega, dokončnega izdelka bistveno prijetnejše in kvalitetnejše kot branje nedokončane različice.

Za naš prostor in slovensko zgodovinopisje vsekakor monumentalno delo z naslovom *Valvasorji : med vzponom, Slavo in zatonom* je izjemno podatkovno natančna rodoslovno-socialna študija plemiške rodbine od naselitve na Kranjskem nekje sredi 16. stoletja pa tja do smrti zadnje družinske članice leta 1839. Njen najznamenitejši predstavnik polihistor Janez Vajkard Valvasor zagotovo spada med

najpomembnejše osebnosti slovenske zgodovine, zato so kakršne koli raziskave in posledično dognanja v zvezi z njim ali njegovo rodbino vedno deležni precejšnjega zanimanja tako strokovne kot laične javnosti. V tovrstnih primerih je odgovornost raziskovalca velika, saj si napak skorajda ne more/sme privoščiti. In pri raziskovanju Valvasorjev se to lahko kaj hitro zgodi. Arhiv rodbine ali posameznih družinskih članov se ni ohranil, na razpolago so le fragmenti in kopica gradiva drugih provenienc, razkropljeni v številnih fondih in zbirkah domačih in tujih arhivov. Manko provenienčnega arhivskega gradiva tako zahteva natančno poznavanje in analizo ohranjenih virov, delovanje tedanjih institucij ter značilnosti obdobja in prostora, v katerem je rodbina živela, prav tako sta *condicio sine qua non* tudi znanje in uporaba različnih metod in tehnik raziskovalnega dela.

O Janezu Vajkardu in Valvasorjih je bilo v preteklosti prelitega že precej črnila, a se kljub temu nikoli ni dalo zares otresti občutka, da je ostalo še precej neznank za razrešiti, nedorečenosti za doreči in zmot za popraviti. Morda so ravno le-te prepričale Borisa Golca, da je kot prvi zavihal rokave in se po več kot stoletju premora začel sistematično ukvarjati z zgodovino rodbine. Njegova večletna raziskava je po eni strani potrdila določena spoznanja predhodnih raziskovalcev, po drugi strani mnoga ovrgla, v celoti gledano pa je pričujoče delo nadgradnja vseh dosedanjih dognanj, ki celovito poda podobo Valvasorjeve rodbine v genealoškem, socialnem, ekonomskem in duhovnem pogledu. Zajetih je namreč vseh 134, do sedaj znanih oseb, ki so prišle na svet s priimkom Valvasor ter njihovi zakonci. Torej, nič manj kot sedem generacij. Življenje in delo prvega med enakimi, Janeza Vajkarda Valvasorja (1641–1693), sta (bila) predmet drugih temeljnih obravnav, zato je avtor naredil izjemo in se v glavnem omejil le na njegove gmotne razmere in potomstvo. Tokrat tako ni naš vodilni polihistor glavni protagonist, pač pa njegovi sorodniki.

514 strani obsegajoča monografija ni izrazito podrobno strukturirana. Osrednji del sestavlja šest poglavij, zaključni pa seznam virov in literature, povzetka v italijanskem in nemškem jeziku, nekaj osnovnih podatkov o avtorju ter prilož v obliki rodoslovnih debel. Nobenega dvoma ni, da gre za klasično znanstveno delo, katerega osrednji del je vsebinsko zelo posrečeno zasnovan. Prvo poglavje namreč bralca postopoma in uravnoteženo uvaja, pripravlja na osrednji vsebinski del. Le-ta obsega drugo, tretje in četrto poglavje in je podatkovno zelo zgoščen ter predstavlja v vsebinskem smislu vrhunec knjige. Zadnji dve poglavji pa to vsebinsko zgoščenost postopoma sproščata in na koncu pripeljeta bralca v počutje, ki se bržkone še najbolj izraža v zadovoljnim spoznanju o osvojitvi želenih znanj o zgodovini rodbine.

V prvem poglavju avtor podrobno predstavi dosedanje stanje raziskanosti Valvasorjeve rodbine, raziskovalne izzive in probleme, ki so v največji meri posledica fragmentarnosti ohranjenega arhivskega gradiva ter na določenih vrstah virov prikaže, kakšne podatke je mogoče v njih najti. Drugi del poglavja obsega kratek oris Valvasorjevega rodu, ki sicer vključuje vse osebe, ki so prišle na svet s tem priimkom od polihistorjevega deda Hieronima Valvasorja dalje, prav tako njihove zakonske partnerje, ne pa potomce omoženih hčerk. Gre torej za zgodovino Valvasorjev po moški liniji. Tovrstni oris oziroma kratko sintezo zgodovine rodbine, spisano na osnovi v tej monografiji prvič objavljenih izsledkov, bi lahko avtor

uvrstil tudi v sklepni del knjige kot povzetek v slovenskem jeziku. A tega ni storil in je s to potezo bralcu omogočil predhodno seznanitev s posplošeno zgodovino rodbine. Kar je koristno. V nasprotnem primeru bi se le-ta zaradi obilice imen in podatkov v nadaljnjem delu monografije kaj hitro izgubil v njeni vsebini. Zadnji del poglavja kritično obravnava polihistorjevo obravnavo svojega rodu v Slavi vojvodine Kranjske. Slednja je namreč edini vir, ki dokazuje obstoj številnih zgodaj umrlih Valvasorjev, a je nanjo potrebno gledati s kritično distanco. Janez Vajkard je namreč razpolagal z omejenimi podatki, prav tako je bil njegov cilj prikazati rodbino v karseda lepi luči, zato je storil kaj nekaj zavestnih napak.

Drugo poglavje je namenjeno prvi veji kranjskih Valvasorjev oziroma polihistorjevemu dedu Hieronimu Valvasorju in njegovi družini, prav tako pa tudi izvoru in razvoju priimka Valvasor, rodbinskemu grbu ter pobaronjenju dela rodbine. Njen začetni vzpon ni bil tipičen oziroma podoben tistemu drugih italijanskih priseljencev, ki so v habsburških deželah kot trgovci obogateli ter si v eni ali dveh generacijah pridobili zemljiško posest in plemiške naslove. Služabnik Hieronim je imel namreč srečo, da je njegov dobrotnik Janez Krstnik Valvasor v njem videl možnega nadaljevalca priimka Valvasor in mu je kot dediščino zapustil dvorec Medija pod Trojanami. Sledila je ustvaritev družine, priznanje plemiškega naziva, tik pred smrtjo pa še sprejem v vrste kranjskih deželanov. Izvor priimka gre iskati v latinskem izrazu *vassus* *vassorum* oziroma njeni poznejši italijanski izpeljavi *valvassore*, ki označuje podanike pomembnega vazala. Priimek se je na Kranjskem v zgodnjem novem veku kar štirikrat rahlo preoblikoval: Vavator – Vavisor – Valvisor – Valvasor. Razlogi za tovrstno spremembo zapisa priimka sicer ostajajo neznani, po avtorjevem mnenju pa so spodbude za to morebiti prišle iz graških jezuitskih krogov ali pa sta se Hieronimova sinova zanj odločila pod vplivom tamkajšnjega akademskega okolja in humanistične izobrazbe. Prevzem rodbinskega grba je prav tako zanimiv. Hieronim namreč po svojem dobrotniku Janezu Krstniku ni podedoval plemiškega naslova in deželanstva, je pa prevzel njegov grb, ki ga tvori v zgornjem delu orel z razprostrtimi krili, v spodnjem pa trije stolpi. Njegov pomen ni jasen, vsiljuje pa se sklep, da grb simbolizira izvor družine iz pokrajine Bergamo.

Tretje in četrto poglavje podrobno opisujeta člane druge in tretje rodbinske veje Valvasorjev. Ime sta dobili po Hieronimovih dveh sinovih, nadaljnjih nosilcih priimka, in njunem sorodstvenem razmerju do polihistorja Janeza Vajkarda. Prvo izmed obeh je avtor monografije poimenoval Adamova ali starejša rodbinska veja Valvasorjev – rod polihistorjevega strica, drugo pa Jernejeva ali mlajša rodbinska veja Valvasorjev – rod polihistorjevega očeta. Obe začetni podpoglavji vsebujeta izčrpen zgodovinski prikaz življenj obeh nosilcev vej in njihovih družin, preostala pa osvetljujejo v istem podatkovno bogatem tempu življenja njunih sinov, družin ter potomcev. V 17. stoletju so Valvasorji dosegli največji vzpon tako v materialnem smislu kakor v javnem življenju in po pridobljenem družbenem ugledu. Precej bolj je šlo članom Jernejeve rodbinske veje, ki so opravljali pomembne službe v deželni upravi, bili močno vpeti v deželno politiko, njegov sin Janez Vajkard pa je ovekovečil rodbinsko ime v znanosti in v domoznanstvu. Dedni baronski naziv so

leta 1667 pridobili Jernejev sin Karel ter Adamova vdova in oba dediča, vsi ostali so obdržali le plemiški naziv viteza. Tudi polihistor, ki si je ob tihi podpori polbrata Karla in drugega sorodstva povsem samovoljno in neupravičeno prevzel baronski predikat in ga, sicer previdno, uporabljal tudi v javnosti. 18. stoletje rodbini ni bilo posebej naklonjeno. Valvasorji so začeli izgubljati družbeno veljavo in materialne dobrine, prav tako jim je začela pešati njihova reprodukcijska moč, saj so se moški člani v velikem številu odločali za duhovniški poklic. Obe veji sta v moški liniji izumrli znotraj nekaj mesecev leta 1761.

Peto poglavje z naslovom Valvasorji v prerezu časa in prostora predstavlja neke vrste povzetek v slovenskem jeziku, v katerem je zgodovina rodbine povzeta tematsko in ne kronološko. Avtor je njeno sintezo podal v obliki opisa rodbinskih posesti, poročne politike in sorodstvenih povezav, poklicev posameznih članov rodbine (duhovni, vojaški) in njihovih izobrazb, javnega oziroma političnega življenja in genealoških zanimivosti. Šesto poglavje z naslovom Leksikon Valvasorjev s kazalom je natančen biografsko-prozopografski leksikon vseh trenutno znanih oseb, ki so se rodile s tem priimkom in jih je mogoče z gotovostjo pripisati obravnavani kranjski plemiški rodbini. Pri vsakem posamezniku so v zelo strnjeni a pregledni obliki navedeni podatki o možeh ali ženah, imenih staršev in otrok, zemljiški posesti, funkcijah in akademskem naslovu. Kot že naslov pove, opravlja leksikon tudi funkcijo kazala, saj je pri vsaki osebi podano še poglavje, v kateri je obravnavana. Slednje torej velja le za osebe s priimkom Valvasor, medtem ko je kopico njihovih stanovskih in sorodstvenih kolegov ter drugih posameznikov iz novoveške kranjske zgodovine potrebno poiskati v nekaj sto straneh teksta. Pa najsi so v njem ali ne. Avtor je sicer v uvodnem delu prvega poglavja opozoril, da monografija nima osebnega kazala iz praktičnih razlogov, a bi različnim raziskovalcem vsekakor prišel prav, nenazadnje bi jim privarčeval precej časa.

Poglavje zase so tudi opombe. Le malo je tistih, ki bodo v celoti pregledali in prebrali vseh 1970, a menim, da se je avtor tega tudi zavedal. Z njimi je namreč utemeljil, podkrepil z viri ter metodološko razložil pot do številnih izsledkov, ki so v tej knjigi prvič objavljeni. Čeravno v znanstveno in strokovno neoporečnost avtorja v slovenskem zgodovinopisju nihče ne dvomi, ni dal s to potezo omenjenim izsledkom le potrebno verodostojnost, pač pa je mnoge še dodatno obrazložil.

Glede na to, koliko časa, truda in znanja je avtor vložil v pisanje več kot potrebne monografije o kranjski plemiški rodbini Valvasor, je najmanj kar lahko zainteresirana javnost stori, da jo prebere. To ne bo pretežko, pa čeprav gre za obširno znanstveno delo. Avtorja namreč odlikuje neverjetna sposobnost pretvorbe suhoparnih in fragmentarno ohranjenih podatkov v tekoče, zanimivo in ponekod razburljivo branje, ki da bralcu marsikdaj občutek, da bere kakšen napet roman. Zgodovinar Boris Golec je s pričujočo knjigo umestil vlogo in status rodbine Valvasor na raven, ki ji v zgodovini Kranjske in tamkajšnjega plemstva pritiče in ni pokleknil pod težo zaslug polihistorja Janeza Vajkarda Valvasorja ter preko njega in njegovih del rodbino povzdignil v višave, ki jih v zgodovini nikoli ni dosegla.

Sergij Vilfan, **Opera selecta. Pravotvornost in pravo v zgodovini Slovencev in njihovih sosedov** (urednik Janez Kranjc, avtorja uvodnih študij Katja Škrubej in Sašo Jerše), Ljubljana: Založba Pravne fakultete, Slovenska akademija znanosti in umetnosti ter Slovenska matica, 2021, 747 strani.

Znanstveni opus pravnega zgodovinarja Sergija Vilfana je nastal med letoma 1943 in 1996. Vilfan se je v svoji bogati akademski karieri ukvarjal z razvojem prava v Evropi in še zlasti na slovenskih tleh. Pri tem je posebno pozornost namenjal njegovim temeljem, ki so nastajali skozi tisočletni srednji vek. Vilfanovo raziskovanje prava in zgodovine je močno zaznamoval etnološki oziroma antropološki pristop, obenem pa tudi veliko zanimanje za politično in ekonomsko zgodovino.

Kako narediti izbor med deli plodovitega avtorja, ki je imel tako prostrano obzorje? Urednik Janez Kranjc se je odločil za dvojen pristop. Po eni strani je zbornik zasnoval kot pregled za Vilfana značilnih tem, po drugi pa je vanj zajel predvsem njegove manj dostopne razprave, ki so izhajale v tujih publikacijah. Od tridesetih besedil v knjigi jih je več kot polovica v tujih jezikih. Slovenščina je pri tem na drugem mestu, saj tujejezičnih razprav ne spremljajo niti slovenski povzetki. Pomanjkanje denarja in časa je za tako veliko delo v čast najpomembnejšemu slovenskemu pravnemu zgodovinarju slab izgovor.

Zaradi dvojne zasnove zborniku primanjkuje doslednosti. V njem ne najdemo pravega pregleda Vilfanovih najpomembnejših in najznačilnejših razprav, saj so v skladu z merilom pomembnosti vanj prišla predvsem njegova zgodnejša dela. Obenem pa v zborniku ne dobimo vseh njegovih najtežje dostopnih besedil niti vseh tujejezičnih razprav, saj tudi po teh plateh manjkajo nekateri pomembni primerki. Odločitev za objavo tako velikega števila razprav v tujih jezikih bržkone izhaja iz želje pokazati Vilfanovo znanje številnih jezikov. Vilfan je bil vsekakor tudi v tem oziru izjemno podkovan, saj je bil znanstvene članke zmožen pisati v mnogih jezikih. Marsikatero njegovo pomembno delo pa je moralo odstopiti mesto kaki manj pomembni razpravi zgolj zato, ker je izšla v tujejezični publikaciji.

Zbornik kljub temu ni zbirka kuriozitet, kot bi se izrazil Vilfan, temveč obsežen prikaz različnih tematik in zgodovinskih obdobij. V njem najdemo številne prispevke o pravnih običajih in folklori. Mnogo besedil je osredotočenih na ekonomsko in socialno zgodovino tako kmečkega kakor mestnega in plemiškega življa. Nekaj razprav se dotika tudi politične in ustavne zgodovine slovenskih zgodovinskih dežel. Vendar med besedili ne najdemo nobenega, ki bi v izhodišču nastalo na podlagi

Vilfanovega antropološkega terenskega dela, čeprav je to delo pomembno zaznamovalo ne samo njegovo zgodnje akademsko udejstvovanje, ampak tudi sklepe, do katerih je prihajal v svojih poznejših obsežnejših delih. Nazoren primer rabe terenskega dela sicer najdemo v manjkajočem članku »Komun v Črnotičah« iz leta 1972, ki poleg zanimive vsebine prinaša tudi edinstveno združevanje antropološke in zgodovinske metodologije. Še težje je utemeljiti odsotnost razprave »Država in dežela od 13. do 18. stoletja« iz leta 1995, ki zagotovo predstavlja enega od Vilfanovih zvezdnih trenutkov. V njej Vilfan prikazuje razvoj gradnikov moderne države na pravni, politični in pojmovni ravni.

Vilfanove razprave spremljata študiji Katje Škrubej in Saša Jeršeta. Katja Škrubej v študiji »O več vrstah prava po načinu nastanka, pravotvornosti in pravotvorcih« opozarja na površno branje Vilfanovega opusa, opisuje dihotomijo med postavljenim in običajskim pravom ter razpravlja o vprašanju, kje v zgodovini iskati pravotvorce. Zagovarja tudi stališče, da se je Vilfanovo razumevanje pravne zgodovine opazno spreminjalo. Kot primer navaja pojem »ljudsko pravo«, saj je Vilfan v zadnjem delu pridevnik »ljudsko« pisal samo še v narekovajih.

Ta sprememba je nedvomno pomembna, vendar ni radikalna. Razumevanje ljudskega prava je pri Vilfanu prepleteno z vprašanjem, kdo so v zgodovini Slovenci. V odgovorih nanj ni zastopal izključujočih stališč. Res je, da je pojme, ki jih je rabil, ves čas prečiščeval in predeloval. Hkrati pa je že na začetku njegove raziskovalne poti mogoče zaznati veliko previdnost, kar zadeva skrajna mnenja in prehitre sklepe. Zanj sta značilni odprtost in raznolikost mišljenja. Slovenci se pri njem ponekod pojavijo že kot prebivalci Karantanije, drugič, včasih celo v istem delu, tudi z opozorilom, da pri tem seveda ne moremo govoriti o kakem modernem (slovenskem) narodu. Oboje je na primer zapisal že leta 1965 v težko dostopni in malo znani razpravi »Etnografski pogledi na družbeni razvoj Slovencev«, ki je v zborniku žal ni. V zgodnejših delih mu je (slovensko) ljudsko pravo kot pravo, ki so ga imeli v zavesti kmetje, res služilo kot posebna kategorija, vendar tega prava nikoli ni imel za absolutnega in mu je že v članku »Očrt slovenskega pravnega narodopisja« iz leta 1944 pridružil prava drugih družbenih skupin. Še bolj odprto predstavo o ljudskem pravu in Slovencih je leta 1993 podal v razpravi »Slovenci – kmečki narod?«, ki jo v izbranih razpravah prav tako pogrešamo. Kot poudari Katja Škrubej, v njegovem zadnjem delu *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci* »ljudsko« pravo ni več kategorija, čeprav se je, kot je sam poudaril, njegovo zanimanje v tem delu še vedno gibalo predvsem v kmečkem okolju.

Pri branju Vilfanovih razprav nas bodo bolj kot razlike med njimi verjetno presenetile konsistentnost, široka razgledanost in prefinjenost izražanja. Za Vilfana so bolj od linearnega in zgolj napredujočega razvoja misli značilni poudarki, ki se gibljejo med različnimi, včasih ne povsem spravljivimi stališči. Prav zaradi mnogovrstnosti stališč so celo njegova najzgodnejša dela, ki jih je v zborniku lepo število, še vedno zanimiva, saj kljub avtorjevim rosnim letom v sebi nosijo veliko starčevske modrosti.

V drugi spremni študiji, ki nosi naslov »O naši ustavni zgodovini«, Sašo Jerše komentira Vilfanov pogled na oblast v obdobju predmoderne. Pri tem izpostavi, da

je Vilfan to vprašanje imel za najpomembnejše v slovenski zgodovini. Po pregledu njegovih izhodišč in sklepov ugotavlja, da je na odnos med habsburškim deželnim knezom in notranjeavstrijskim deželnim plemstvom večinoma gledal z realnopolitičnega stališča. Njegovim spoznanjem doda tudi pomembna razmišljanja, kako sta se v prepričanjih stanov in monarha prepletali politika in vera. Kot pravi Jerše, se z realnim v političnem polju vselej povezujejo simbolno, idejno in imaginarno. Ob tem opaza, da lahko nekatere Vilfanove pomembne teze iz poznejših razprav beremo že v zgodnjih delih.

Berimo torej Vilfana vseh let, saj niti razvoj ne gre vedno le v eno smer. Da bo bralec ob nekaterih Vilfanovih temah prišel do jasnejših odgovorov, bo sicer moral seči še po kakem delu, kljub temu pa bo v zborniku našel obilico snovi za razmislek in razpravo. V tem duhu naj dodam, da bi bilo ob obstoječih raznovrstnih (pravno)zgodovinskih presojah Vilfanovega dela zelo dobrodošlo ponovno ovrednotenje njegovih pogledov na ekonomsko zgodovino, ki so v zborniku sicer dobro zastopani. Zaenkrat nam manjka tudi kakšna bolj antropološko usmerjena presoja Vilfanovega raziskovanja. Vsaj eno tovrstno delo pa je navsezadnje že na poti.

Anton Snoj

Mojca Šorn, **Pomanjkanje in lakota v Ljubljani med veliko vojno**. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020, 360 strani (Zbirka Razpoznavanja; 24).

Mojca Šorn v svoji knjigi nadaljuje z raziskovanjem življenj civilistov v zaledju vojne, ki jih je leta 2007 raziskala v drugačnem časovnem okvirju. V pričujoči knjigi tako stopimo v čas prve svetovne vojne, vojaškega gospodarstva in državnega nadzora, v čas t.i. vojnega absolutizma. Ob pravkar minuli stoletnici velike vojne je bilo sicer napisanih kar nekaj novih študij, ki so zajele nove neraziskane vidike, toda vidik vsakodnevnega življenja v zaledju je bil doslej zaobjet le v redkih člankih. Pričujoča monografija zapolnjuje prepotreben manko na tem področju s svojim sistematičnim pregledom, ki nas vodi skozi labirint cen, državne birokracije in zmede v preskrbi. Skozi knjigo se približamo izkušnji meščanske ali delavske gospodinje, soočimo z vprašanji sestavljanja jedilnika in iskanjem sestavin zanje, skrbmi družinskega očeta, ki poskuša preko svoje socialne mreže priskrbeti nekaj dobrot s podeželja in tegobami otrok, ki so stali v neskončnih vrstah pred trgovinami v negotovosti ali bodo na koncu sploh dobili dobrine, ki bi jih glede na bone morali. S kombinacijo arhivskih in časopisnih virov tako avtorica sooči uradni pogled oblasti in izkušnjo javnosti, ki sta včasih sovpadajoča, včasih pa tudi ne, pa tudi izkušnjo posameznika. Kontekst dogajanja na Kranjskem se preko upoštevanja literature o monarhiji lepo umesti tudi v njen širši okvir.

V prvem poglavju avtorica oriše preskrbstvene razmere v mestu Ljubljana in širšem Kranjskem pred prvo svetovno vojno. V Ljubljani je bilo namreč že pred vojno mogoče opaziti nekoliko neurejeno preskrbo na trgu z živili, to obdobje zaznamujejo neuspešni poskusi ustanovitve občinskega podjetja za preskrbo, poskusi nadzora cen in iskanje tujih uspešnih zgledov. Z naslednjim poglavjem se že podamo v vojni čas, v njem avtorica oriše sistem preskrbe v vojni, predstavi zakone in dekrete, ki so bili sprejeti in nastanek vojnega gospodarstva za katerega je bila prehrana osrednja in hkrati nerešljiva težava habsburške monarhije. Razpad sistema preskrbe v nekdanji monarhiji, tako ni bil primerljiv skoraj z nobeno evropsko državo, nezadovoljstvo z dobavo primernega živeža pa je bilo eden izmed pomembnih vzrokov pritiska za končanje vojne.

Po uvodnih poglavjih, ki so pojasnila legalistični kontekst preskrbe, se Mojca Šorn nato loti raziskovanja njene organizacije v vojnem času na Kranjskem oziroma v Ljubljani. Podpoglavja si sledijo v kronološkem pregledu vojnih let, preko katerih sledimo zaostrovanju krize, daljšanju seznama živil, ki se lahko pridobijo

zgolj preko živilskih nakaznic in njihovi slabši in slabši hranilni vrednosti. V teh poglavjih je predstavljena cela množica ukrepov, s katerimi je mestna oblast skušala rešiti pomanjkanje, od tistih, ki so parke spreminjali v vrtove, pa brezmesni dnevi, spodbujanje kunčje reje, in mnogi drugi. Hkrati so se vedno znova pojavljali pozivi k samooskrbi, ki pa so ostali neodgovorjeni. V težkih vojnih dneh so nekateri videli tudi priložnost za zaslužek in zasebna iniciativa je sicer na eni strani nekoliko lajšala težave z oskrbo, po drugi strani pa skrbela za rast cen in včasih kršila vrsto dekretov, ki jih je sprejemala država. Državna oblast je skušala aprovizacijo izboljšati s celo vrsto ukrepov, ki pa so v veliki večini ostajali le tigri na papirju, hkrati je vse več prebivalcev mesta Ljubljane potrebovalo državno pomoč za preživetje. V zadnjem letu vojne je bila stiska že tako velika, da je občasno eskalirala v nemire, postala pa je tudi politično orožje nekaterih strank, ki so ponovno pričele politično delovati zaradi pojanja političnega nadzora. Tudi ko se je vojna formalno končala, lakote z njo ni bilo konec, zlasti dolgo je vztrajalo pomanjkanje moke, ki je bilo rešeno šele v letu 1919. Beograjska centralna vlada je pomanjkanje živil komaj razrešila z razglasitvijo svobodne trgovine z živili in prehranski izdelki so se tedaj znašli na policah, še vedno pa po precej zasoljenih cenah, zato je mestna oblast vse do leta 1920 skrbela za preskrbo prebivalcev s posebnimi nakaznicami.

Vodenje gospodinjstva in skrb za primerno prehrano je bila naloga žensk in nič čudnega torej, da so zato ženske bile glavna ciljna skupina, ki so bile boj s »sovražnikoma«¹ z lakoto in pomanjkanjem, iz svojih kuhinj. To poglavje razkriva različne strategije preživetja, ki so jih izbrale gospodinje, vrsto receptov, ki so bili različno uporabni in s katerimi jih je oblast skušala navdušiti in prispevati k njihovi iznajdljivosti. Vojna je spreminjala dieto Ljubljančanov z novimi nadomestki, pa tudi s predlogi o hranilni vrednosti tistih živil, na katere so poprej pomislili le redki, s kunci, polži in slanimi ribami. Brezmesni dnevi so terjali brezmesne jedi, relativno obilje hrane poleti pa nove načine shranjevanja za obdobji zimskega in zgodnje spomladanskega pomanjkanja.

Medvojnem pomanjkanju so se v vojnem času pridružile tudi bolezni, in v posebnem poglavju lahko preberemo, kako se je oblast nevarnosti sicer zavedala, kar pa ni pomenilo, da jo je tudi preprečila. V zaledju fronte ni razsajala zgolj najbolj znana španska gripa, pač pa tudi druge bolezni, ki so jih prenašali vojaki. Nalezljive bolezni, ki se razširijo z vojaki, črne koze, pegasti tifus, kolera, griža, ki jih je Ljubljana pred vojno uspešno izkoreninila, so se v vojni zopet pojavile. Hkrati pa se zaradi splošne oslabeledosti zavoljo pomanjkanja razbohotijo tudi stare bolezni in tak primer najboljše ponazarja zadnje podpoglavje o vzponu tuberkuloze. Tudi v medicinskem smislu se hude razmere v Ljubljani niso iztekle z vojno, pač pa je imela ta vpliv na demografske in higienske razmere še dolgo po sprejetem miru.

V predzadnjem poglavju, potem ko smo že dodobra spoznali težke razmere v mestu, se avtorica loti vprašanj odnosov v vojni. Le te tematizira zlasti v kontekstu preskrbe, kar je pomenilo predvsem iskanje krivcev za nastalo slabo stanje in lakoto. Kot ugotavlja, so se ti iskali v Madžarih, v nasprotju med podeželjem in mestom ter med prodajalci. Veliko pomanjkanje živil pa je spremenilo v konkurenco za hrano tudi vse ostale v dolgi vrsti pred trgovino.

Študija Mojce Šorn je izjemno zanimiva in primerljiva s podobnimi tujimi raziskavami, ki prav tako razkrivajo veliko pomanjkanje in podobne probleme po vsej Habsburški monarhiji, pa tudi v Nemčiji. Če so prve raziskave o življenju civilistov v času prve svetovne vojne bile napisane v osemdesetih letih minulega stoletja, tako k nam slednja tematika prihaja relativno pozno. Knjiga problem pomanjkanja predstavi zelo kompleksno, z vidika oblasti, potrošnikov in prodajalcev/proizvajalcev hrane (kmetov). Hkrati oriše mehanizme (ali bolje zabeleži odsotnost le teh) reševanje problema lakote v mestu, ki se je s številnimi administrativnimi ukrepi znašlo v slepi ulici, s tem pa nam pokaže tudi na naravo upravnega sistema monarhije, pozicijo mesta Ljubljane v tem sistemu in hkrati na samo delovanje mestne oblasti v relaciji do svojih meščanov. Ta zelo lepo berljiva knjiga pa je seveda tudi svojevrstno pričevanje o »prilagodljivosti« ljudi.

Irena Selišnik

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

1. Temeljne usmeritve

Zgodovinski časopis objavlja razprave v slovenskem, angleškem, nemškem, francoskem, italijanskem in hrvaškem jeziku. Ostale prispevke (krajše članke, ocene, poročila ipd.) objavlja v slovenskem jeziku.

Prispevki naj bodo po možnosti napisani v pisavi Times New Roman. Običajna velikost črk je 12, razmak med vrsticami pa 1,5.

Za jezikovno korektnost prispevkov so dolžni poskrbeti avtorji, prav tako so odgovorni za strokovno in znanstveno korektnost prispevkov.

Vsak prispevek mora vsebovati poštni in elektronski naslov avtorja ter njegovo telefonsko številko. Prispevke je potrebno oddati v tiskani in elektronski obliki na naslov uredništva: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si ali peter.stih@guest.arnes.si. Naslov datoteke sestavljata ime in priimek avtorja.

Prispevkov, ki jih uredništvo Zgodovinskega časopisa sprejme v objavo, avtorji ne smejo hkrati poslati drugi reviji.

Za prevod izvodkov in povzetkov v tuj jezik poskrbi uredništvo.

Razprave so recenzirane, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo prispelega gradiva ne vrača.

2. Navodila za pripravo prispevkov

Uredništvo bo v postopkih za objavo upoštevalo le prispevke, ki bodo pripravljeni v skladu s sledečimi navodili.

Razprave:

Razprava mora vsebovati naslednje elemente, ki si sledijo po navedenem vrstnem redu:

- glavni naslov razprave (male tiskane črke, velikost črk 16, okrepjeno, središčna poravnava);
- ime in priimek avtorja (velikost črk 12, okrepjeno, središčna poravnava);
- izvleček oz. sinopsis (velikost črk 10), ki naj v prvem odstavku vsebuje: priimek in ime avtorja (okrepjeno), avtorjeva izobrazba in strokovni/znanstveni naziv, avtorjev poštni in elektronski naslov. Drugi odstavek naj vsebuje naslov razprave (okrepjeno). Tretji odstavek naj vsebuje izvleček vsebine (skupaj s presledki do okvirno 600 znakov), četrti odstavek pa do 5 ključnih besed;
- besedilo razprave (velikost črk 12), v katerem naj bodo jasno označena mesta za slikovno gradivo, ki ga je potrebno predložiti ločeno. Odstavki naj bodo brez vmesnih vrstic in se začnejo z zamikom od levega roba. Naslovi (pod)poglavji so okrepjeni in pisani z malimi tiskanimi črkami;
- povzetek razprave, ki naj vsebuje njen naslov (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno) ter ime in priimek avtorja, naj skupaj s presledki okvirno obsega do 6000 znakov.

Poročila, krajši zapisi, knjižne ocene:

- poročila s simpozijev, konferenc in drugih dogodkov vsebujejo točen naslov dogodka ter datum in kraj prireditve (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno);
- knjižne ocene vsebujejo ime in priimek avtorja ali urednika (razprto, velikost črk 12), naslov knjige (okrepjeno), založbo, leto in kraj izida, število strani.

Pri tem tipu prispevkov sta ime in priimek avtorja prispevka navedena na njegovem koncu na desnem robu.

Pri vseh prispevkih naj avtorji želene poudarke v besedilu označujejo s *poševnimi črkami* in ne s podčrtavanjem ali okrepitvijo.

3. Citiranje

Citiranje je obvezno v opombah pod črto (velikost črk 10). Na koncu prispevka mora slediti seznam uporabljenih virov in literature (velikost črk 12), ki vsebuje vse v prispevku citirane vire in literature.

V opombah se določeno delo ali vir citira samo na skrajšan način in sicer na sledeč način: priimek avtorja, *kratka oznaka citiranega dela (naj ne presega treh besed in v poševnih črkah)*, navedba strani (okrajšano) (npr. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, str. 11). Smiselno se ta določba uporablja tudi pri citiranju arhivskih in objavljenih virov ter gradiva z medmrežja.

V seznamu virov in literature na koncu ločeno navedemo vire (arhivske, objavljene, ustne, časopisne ipd.) in literaturo (naslovi sklopov so pisani z malimi tiskanimi črkami, okrepitveno). Znotraj teh sklopov je gradivo navedeno po abecednem redu priimkov avtorjev (urednikov, fondov itd.); enote istega avtorja pa so razvrščene kronološko. Seznam vsebuje samo popolne navedbe citiranih del oziroma gradiva:

- pri arhivskih virih navedemo ime arhiva, ime fonda ter po potrebi številke fasciklov ali škatel;
- pri monografijah navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) (v poševnem tisku) monografije*. Naslov serije, v kateri je monografija objavljena (po potrebi). Kraj izida: ime založbe, leto izida (npr. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991);
- pri člankih navedemo: priimek in ime avtorja: naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v poševnem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, strani celotnega članka (npr. Grafenauer, Bogo, Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. *Goriški letnik* 3, 1976, str. 9–19). Pri zborniku za naslovom članka navedemo: (po potrebi ime in priimek urednika). *Naslov zbornika*. Kraj izida: ime založbe, leto izida, strani celotnega članka (npr. Janša-Zorn, Olga, Turizem v Sloveniji v času med vojnoma (1918–1941). *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 78–95).

4. Slikovno gradivo

Zgodovinski časopis načeloma objavlja le črno-belo slikovno gradivo.

Slikovno gradivo sprejema uredništvo le v elektronski obliki in v visoki resoluciji (300 dpi), shranjeno nestisnjeno v datoteko vrste TIFF.

Slikovno gradivo (fotografije, grafikoni, tabele, zemljevidi itd.) je potrebno priložiti ločeno (v tekstu naj bo označena samo lokacija gradiva) v posebni mapi (datoteki) z avtorjevim imenom in priimkom.

Slikovno gradivo mora vsebovati odgovarjajoče podnapise z navedbo vira.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Instructions for authors

1. Basic Submission Instructions

Zgodovinski časopis (Historical Review) publishes papers in Slovene, English, German, French, Italian, and Croatian languages. Other contributions (short articles, reviews, reports, etc.) are published in Slovene.

Contributions should be written in Times New Roman, size 12, with 1,5 line spacing.

The authors are solely responsible for linguistic and scientific accuracy of their contributions. Each contribution should contain postal and E-mail address of its author, together with his/her phone number.

Contributions should be submitted in printed format as well as by e-mail to the editorial office: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si or peter.stih@guest.arnes.si. The name of the submitted file should consist of its author's name and surname.

Contributions that have been approved for publication by the editors should not be submitted for publication elsewhere.

Translation of abstracts and summaries into a foreign language shall be provided by the editors.

The papers are subject to peer review evaluation; the reviewers remain anonymous.

Contributions submitted for publication shall not be returned to their authors.

2. Submission Information

In order to be considered for publication all submissions should be prepared according to the following guidelines:

Papers:

All papers must conform to the style guide below and should contain the following elements listed in the following order:

- Title (lowercase letters, font size 16, bold, center).
- Author's name and surname (font size 12, bold, center).
- Abstract (font size 10). Its first paragraph should contain author's surname and name (bold), education, professional/academic title, postal and e-mail address. The second paragraph should contain the paper's title (bold). The third paragraph should contain an abstract of the paper's contents (not to exceed approximately 600 characters, including spaces). The fourth paragraph should contain up to 5 key words.
- Text (font size 12) with clearly indicated spaces for illustrations (which should be submitted separately). There should be no double spacing between paragraphs. Each paragraph should start with indentation for the left margin. Chapter (and subchapter) titles should be written in lowercase letters, bold.
- Summary should contain the paper's title (lowercase letters, font size 12, bold) and author's name and surname. The summary should not exceed 6000 characters, including spaces.

Reports, Short Articles and Notes, Book Reviews:

- Reports from conferences and other events should contain the exact title, date, and location of the event (lowercase letters, font size 12, bold).
- Book reviews should contain the name and the surname of the author or editor (expanded spacing, font size 12), book title (bold), publisher, year and place of publication, number of pages.

The name and the surname of the author of contributions of this type should be listed on the right-hand side at the end of the text.

Desired emphases should be written in *italics* rather than underlined or in bold letters.

3. Citations (Footnotes)

Citations should be written as footnotes at the bottom of the page (font size 10). The text should be concluded with a list of all sources and literature (font size 12) that have been cited within the text. When citing a work or a source in a footnote the following (abbreviated) format is used: author's surname, *a short title of the cited work (written in italics, it should not exceed three words)*, and page number (abbreviated) (i.e. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, p. 11). The same format is used for the citing of archival, published, and online sources.

Alphabetical listing of all references should be placed at the end of the text, with sources (archival, published, oral, newspaper, etc.) and literature listed separately (titles of each type of references should be written in lowercase letters, bold). Within each reference type, material should be listed alphabetically according to the surname of the author (editor, fund, etc.); several works of the same author should be listed chronologically. The listing of references should contain only complete citations of cited works or material:

- Archival sources: archive name, fund name, and (when necessary) number of file storage folder or box.
- Monographs: author's surname and name, *title of monograph (and subtitle) in italics*. Title of the series in which the monograph has been published (when necessary). Place of publication: publisher, date (i.e. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991).
- Articles: author's surname and name: title of article. *Title of periodical or miscellany (in italics)*; in case of periodicals, the title should be followed by volume number, date, cited page(s) (i.e. Grafenauer, Bogo, *Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. Goriški letnik* 3, 1976, pp. 9–19). In an edited miscellany the title of the article should be followed by: (surname and name of editor – when necessary). *Title of miscellany*. Place of publication: publisher, date, cited page(s) (i.e. Janša-Zorn, Olga, *Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918–1941). Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, pp. 78–95).

4. Graphic Materials

Zgodovinski časopis generally publishes graphic materials only in black and white. They should be submitted in electronic form and in high resolution (300 dpi), saved in non-compressed TIFF file format.

Graphic materials (photographs, graphs, tables, maps, etc.) should be submitted separately (with their correct positions clearly marked in the text), in a separate folder (file) marked with author's name and surname.

Graphic materials should always carry a caption explaining the image and its source.

Editors

ISSN 0350-5774

ZČ | Ljubljana | 76 | 2022 | št. 1-2 (165) | str. 1–279